

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Љубинка С. Шкодрић

**ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ
У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ
1941–1944**

докторска дисертација

Београд, 2015

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Ljubinka S. Škodrić

**POSITION OF WOMEN
IN OCCUPIED SERBIA
1941-1944**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

МЕНТОР

Академик др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

Др Момчило Павловић, научни саветник, Институт за савремену историју,
Београд

Др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране.....

ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944

РЕЗИМЕ:

На основу архивске грађе, периодике, дневничких и мемоарских извора, као и домаће и стране литературе, у раду је анализиран друштвени положај жене током окупације Србије у Другом светском рату. Упркос напретку и побољшању друштвеног положаја, српска жена је до Другог светског рата остала друштвено и економски инфериорна у односу на мушкарца, а решавање женског питања ометао је и успон нацизма који се залагао за традиционалне женске улоге мајке и домаћице, али само за расно погодне жене. На окупираним територијама немачке власти су се ослањале на конзервативне снаге које су наглашавале патријархалне вредности, али су те вредности биле уздрмане и ступањем жена у интимне везе са немачким војницима. Насупрот женама које су сарађивале или биле блиске окупатору, велики број њих је страдао и доживео страшна логорска искуства.

Поред политике окупационих власти, положај жене у окупираном друштву био је условљен и односом који су према њој имале колаборационистичке власти, али и покрети отпора. Колаборационистичке власти су однос према женама заснивале на ставовима које је пропагирао покрет „Збор“, негирајући потребу еманципације и инсистирајући на патријархалној подређености жене. Поред идеолошких притисака, животе жена је оптерећивала материјална оскудица, њихово школовање је ограничавано и усмеравано на то да постану добре мајке и домаћице, а са неповерењем је посматрана запослена жена и знатан број службеница је отпуштен. Женама је наметан императив брачности и мајчинства, на њих је падала одговорност за успех брака, док је међу најтежим женским улогама била улога мајке и старатељке над децом пошто је морала самостално да доноси одлуке о побачајима, напуштању деце или одвајању од њих.

Равногорски покрет није улагао много напора у придобијање жена и наступао је са конзервативних, патријархалних становишта која су се мало разликовала од колаборационистичких, видећи жену искључиво као супругу и мајку. У својим најзначајнијим актима, покрет није разматрао питање давања

политичких права женама, а није рачунао ни са великим доприносом жена својој војној организацији чији су припадници имали склоност ка агресивном исказивању мушкости. У раду женских равногорских организација које настају у последњој години окупације у почетку су пропагирани конзервативни ставови, да би након краткотрајног залагања за ангажовање жена у циљу еманципације, дошло до повратка на раније погледе.

За разлику од колаборационистичких власти и равногорског покрета, комунистички покрет се залагао за позитивно решење женског питања. Иако је у предратном периоду дошло до повећања броја жена у партијском чланству, велики одзив и учешће жена у народноослободилачким одредима били су неочекивани и непланирани од стране комунистичког вођства. Мада је наглашавана потреба равноправности, у одредима су владали традиционални односи, али је сама могућност масовног учешћа жена у борби представљала преломни корак у односу на прошлост. Присуство жена у одредима је утицало да оне постану и омиљена мета противничке пропаганде, а поред тога, за њих су у одредима важили другачији стандарди, нарочито за преступе сексуалне дисциплине. Стварање антифашистичке организације жена имало је за циљ указивање помоћи одредима и политичко уздизање жена, али је овај рад спутаван и одвијао се успорено, да би окончањем окупације у највећој мери послужио изградњи нове власти. Након ослобођења су остварена обећања о стицању грађанских и политичких права, али је новостечена равноправност мало допринела нестајању патријархалних погледа на жену што је практичну примену једнакости учинило знатно сложенијом.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, окупација, колаборација, равногорски покрет, народноослободилачки покрет, жене, еманципација, женско питање.

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК: 316.66-055.2(497.11)''1941/1944''

POSITION OF WOMEN IN OCCUPIED SERBIA 1941-1944

SUMMARY:

The thesis analyzes the social position of women during the occupation of Serbia in World War Two using archive material, periodicals, diary and memoir sources, as well as domestic and foreign literature. Despite the advancements and improvements made in the social position of women, the Serbian women remained socially and economically inferior to men up to the Second World War. The solution of the woman question was also hindered by the rise of Nazism that advocated traditional women's roles of mother and housewife, but only for the racially suitable women. The German forces on the occupied territories relied on the conservative forces in the country that stressed patriarchal values, although these values were shaken by women having intimate relations with German soldiers. However, contrary to women who collaborated with the occupying forces and were intimate with them, a large number of women were killed or went through the horrendous experience of different kinds of camps.

Apart from the policy conducted by the occupation authorities, the position of women in an occupied society was determined by the stand the collaboration authorities had towards them. The collaboration authorities in Serbia based their stand towards women on the one propagated by the "Zbor" movement, which meant denying the need for women's emancipation and insisting on the patriarchal subordination of women. Besides the ideological pressures, women's lives were burdened by poverty, their education was being limited and directed towards becoming good mothers and housewives, while the employed women were treated with suspicion and a large number of women clerks were dismissed from their jobs. The imperative of motherhood and marriage was imposed on women, they shouldered the responsibility for the success of a marriage, while the most difficult role was the one of motherhood and being guardian to the children because women alone had to decide on abortions, abandoning children or being separated from them.

The Ravna Gora movement did not put much effort into attracting women and took the conservative, patriarchal stand that did not differ from the one of the

collaboration authorities, as they both perceived women exclusively as wives and mothers. In the most important documents, the movement did not consider the issue of giving political rights to women, and did not count on the significant contribution of women to their military organization whose members had an inclination towards an aggressive expression of their masculinity. In the last year of the occupation, several women's Ravna Gora organizations were formed advocating conservative stands in the beginning, briefly supporting the engagement of women whose aim was emancipatory and then returned to the initial stand.

Contrary to the collaboration authorities and the Ravna Gora movement, the Communist movement advocated a positive attitude towards the woman question. Although the prewar period saw an increase in the number of women who joined the Communist Party, the number of women who responded to and took part in the National Liberation Army was unexpected and unplanned by the communist leadership. Despite stressing the need for equality among the sexes, traditional relationships prevailed in the military formations, but the very possibility of women taking massive part in the fighting represented a breakthrough in regards to the past. The presence of women in detachments resulted in them becoming the favorite target of enemy propaganda, and in addition, different standards applied to them, especially for violations of sexual discipline. Women's antifascist organization was formed in order to assist the detachments and politically emancipate women, but this activity was obstructed and developed slowly. When the occupation ended these women's organization greatly contributed to the strengthening the position of the new authorities. After the liberation of the country, the promise for full recognition of women's political and civil rights was fulfilled, but the newly acquired equality did not contribute much to the disappearance of a patriarchal notion of women that made the exercising of equality greatly more complex.

Key words: Serbia, World War II, occupation, collaboration, Ravna Gora movement, National liberation movement, women, emancipation, women question.

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

NARROW SCIENTIFIC FIELD: HISTORY OF YUGOSLAVIA

UDC: 316.66-055.2(497.11)''1941/1944''

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
УВОД: ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	
Жена у друштву Србије – од традиционалног ка модерном	2
Женско питање у Краљевини Југославији	15
I НАЦИЗАМ	
Положај жене у Трећем рајху	31
Окупирана Европа	44
Сарадња са окупатором у Србији	58
Интимне везе са окупатором	79
Репресија над женама	98
II ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ ПОД ОКУПАЦИЈОМ	
Улога жене у идеологији и пропаганди владе Милана Недића	122
У граду и селу – свакодневни живот	147
Школовање	167
Запослење и каријера	180
Љубав, брак и породични односи	197
Мајчинство и старање о деци	216

III РАВНОГОРСКИ ПОКРЕТ

Жена у равногорској идеологији и пропаганди	233
Учешће жена у равногорском покрету	248
Официр и жена	264
Равногорске женске организације	279

IV НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ

Жена и комунизам	296
Учешће жена у народноослободилачком покрету	315
Положај жена у народноослободилачким одредима	337
Идеолошки противници и партизанке	354
Партизанске љубави	368
Антифашистички фронт жена	384

V ЕПИЛОГ: ЕЛИМИНАЦИЈА И ЕМАНЦИПАЦИЈА

ЗАКЉУЧАК

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

БИОГРАФИЈА

ПРИЛОЗИ

- Изјава о ауторству
- Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада
- Изјава о коришћењу

ПРЕДГОВОР

Жене у сваком друштву чине нехомогену групу, разнородну социјалну категорију, различитог узраста, брачног статуса, образовања, политичких погледа, социјалног и економског положаја, коју је врло тешко сагледати као јединствену целину. Поред тога, оне се не идентификују са другим женама, већ најчешће са породицом и околином преко које добијају друштвени статус. Присуство жена у свим друштвеним слојевима даје значајну ширину проучавању њиховог положаја, али су у свим групама оне подређене мушкарцима што утиче на могућност сагледавања њихових специфично женских интереса и обележја.

Жене су се током историје, услед условљености својим полом, артикулисале као социјално полна бића у ниже вреднованим друштвеним структурама.¹ Иако нису посебна група, према њима се поступало као да то јесу, што је условило и раздвајање категорија биолошког пола и друштвеног рода.² Појам система пол-род може се дефинисати као низ друштвених процеса у којима жене због свог биолошког пола попримају подређени родни идентитет.³ Род се укршта са расним, класним, етничким и регионалним видовима идентитета и обликује се под политичким и културним утицајима у којима се производи и

¹ Узрок томе била је и појава да су се „природне особине репродукционе функције људског бића неприродно претвориле у супротстављен социјални дуалитет“. – Смиљана Ђуровић, „Историја жена у историографији савремене историје“, *Десети конгрес историчара Југославије, 15-17. јануар 1998*, Зборник радова, Београд 1998, 341-346, стр. 343.

² Knut Čestali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, Београд 2004, стр. 113.

³ Žarana Papić, *Polnost i kultura. Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Београд 1997, стр. 12.

одржава.⁴ Особа себе и своје понашање поима, одређује и формира у складу са својим родом, или како каже Симон де Бовоар, жена се не рађа као жена, већ то постаје.

Кључно полазиште родне историје: да је род друштвено и културно условљен, односно да су разлике између мушкости и женскости производ друштвених конструкција, може у значајној мери допринети садржајнијем сагледавању и поимању прошлости.⁵ Студије рода за свој циљ имају проучавање друштвених улога жена и мушкараца, насталих као творевина културе, али када су посматране категорије рода углавном се узимао у обзир женски и појам рода се користио као синоним за жене, док се мушки род третирао као општи – универзални субјект. Иако су студије рода као поље друштвене историје ушле у историографију у форми женске историје током 1980-их, уско разумевање студија рода као историје жена (женске историје) остало је у историографији до 1990-их година, када се укључују и студије маскулинитета као још увек ново поље.⁶ Уз то, видљивост и препознатљивост једног рода у одређеном историјском периоду омогућава и лакше сагледавање особености другог, али пре свега сагледавање друштвених улога пошто је род основни елемент друштвених односа и путем њега се могу уочити промене у организовању друштвених односа и њихова повезност са системом власти и моћи.⁷ Род открива како су политички дискурси користили родне одреднице дефинисањем породичних, политичких и друштвених улога као мушких и женских ради стварања одређене хијерархије. Родна историографија је осим тога, током 1990-их ширила област свога интересовања не само родном тематиком, већ је укључивала и остале „потчињене“ делове становништва, пре свега у погледу расе и етничитета.⁸ При томе је неопходно узети у обзир да родна историја схваћена као друштвено организовање полних разлика може бити, приликом пренаглашене примене метода модернизације и супротстављања традиционалног и модерног, изложена слабостима као што је

⁴ Džudit Butler, *Nevolja s rodom. Feminizam i subverzija identiteta*, Beograd 2010, str. 50.

⁵ Džeremi Blek, Donald M. Makrejld, *Izučavanje istorije*, Beograd 2007, str. 178.

⁶ Ivan Simić, „Global History and Gender Studies: Trends, Problems and Perspectives“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2011/3, 103-113, str. 103.

⁷ Joan Wallach Scott, „Gender: A Useful Category of Historical Analysis“, *Gender and the Politics of History*, New York 1999, 28-50, str. 32.

⁸ Georg G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Beograd 2014, str. 120.

одсуство осећаја за постојање историјских процеса.⁹ Такође, постоји и ризик приклањања крајностима, при чему је, уз уважавање става да не постоји аутономна женска култура, немогуће порицати очигледне разлике, али је потребно избећи и њихово преувеличавање.¹⁰

Односи између полова и положај жене у друштву имали су специфичну историјску динамику која је варијала у складу са различитим друштвеним и политичким збивањима и развојем. Посебну улогу у развоју тих односа имала су ратна збивања која су доводила и до дестабилизације друштвених односа и промена у схватањима рода, породице, нације. Рат је подстицао издвајање и јаче обликовање полних идентитета, пошто је доводио до пораста неравнотеже моћи. Истраживањем улоге жене у рату тежили смо да сагледамо рат као моменат повећане полне диференцијације који по својој природи исцртава дубље границе између мушког и женског света, раздваја и удаљује полове. Улога жене у рату често је заклоњена доминантном улогом мушкарца – војника и ратника, док је женама додељивана улога биолошки предодређених мајки и супруга које остају да се брину о домаћинству, неме и невидљиве у позадини.

Ратна разарања изазивају потресе у људским личностима и узрокују кризу етичких вредности и идентитета. Целокупна ратна атмосфера доводи до бројних промена у животу жена, а рат утиче на жене другачије него на мушкарце, пошто оне, заједно са децом, представљају најчешће цивилне жртве физичког злостављања, повређивања и убијања, што појачава и иначе доминантну маргинализацију жена и њихово доживљавање као пасивних жртава. Уз то, емоционална повредљивост жена повећана је, не само због биолошких фактора везаних за особине женског пола, већ и због конструкције полних улога у друштву и низа социо-економских чинилаца.¹¹

Ратови утичу на све области друштва и друштвеног деловања, а Први и Други светски рат су радикално променили и обликовали слику 20. века, али и деловали као трансформацијска снага када је у питању положај жена што намеће

⁹ Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд 2009, стр. 123.

Ана Столић, „Концепти феминизма почетком 20. века“, *Улога жене. Феминистичка гледишта Јаше Томића*, Нови Сад 2006, стр. 23.

¹⁰ Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije*, Beograd 2010, str. 38.

¹¹ Vesna Nikolić-Ristanović, Nataša Mrvić-Petrović, Slobodanka Konstantinović-Vilić, Ivana Stevanović, *Žene, nasilje i rat*, Beograd 1995, str. 91.

повећани значај истраживања промена које су оне доживеле у тим периодима. Промене у родним односима током два светска рата могу се представити у виду двоструке спирале или низа на чијем су једном крају мушкарци, а на другом жене. Пораст једне стране спирале доводио је до пораста друге, а исто је било и у случајевима опадања. Тако су жене током светских ратова остваривале напредак радом у позадини, али иако су испуњавале улоге које су до тада припадале мушкарцима, промениле су се и мушке улоге, а борбени редови су као доминатно мушка област добили приоритет. Напоредо са променом положаја жена опстајала је њихова подређеност, а жена је и поред напретка и даље била мање цењена и призната у односу на мушкарца. На тај начин промене у родним улогама током ратова нису аутоматски узроковале суштинске промене родних односа. Двострука спирала обележила је и послератни период, када ратни ветерани губе улогу и значај који су стекли током рата, али истовремено и жене губе стечене позиције, пре свега у погледу запослења.¹² Ратна пропаганда је утицала на активирање жена, али су ове мере остале у оквиру националног и војног дискурса који је подстицао патријархално схватање родних односа, а нове женске улоге су третиране само као привремене. У том смислу може се сагледати и присуство жена у војним редовима, пошто су углавном служиле само у помоћним одредима, а постојао је значајан отпор да се оне мобилишу као борци.

Иако је често у прошлости, нарочито у периодима ратова, жена била скривена и невидљива, њена препознатљивост и значај упадају у око истраживачима Другог светског рата. Улазак жене у свет рата реметио је укореване стереотипе у којима је жена углавном приказивана као немоћна у односу на наоружаног мушкарца или као његова морална подршка. За разлику од ранијих периода и ратних сукоба, када су жене углавном имале улогу сапутница, жртава или сведока историјских дешавања, у Другом светском рату оне постају и активне учеснице збивања.

Процес повећаног учешћа и мобилизације жена у одредима и ратној индустрији који је почео у Првом светском рату, попримио је још веће размере током Другог светског рата, а жене су од пасивних жртава рата постепено прерасле у учеснице историјског процеса. Ипак, иако су углавном осликаване у

¹² Margaret R. Higonnet, Patrice L.-R. Higonnet, „The Double Felix“, *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, New Haven - London 1987, 31-47, str. 34.

позитивним улогама – као жртве, неуморне старатељке и раднице, припаднице покрета отпора, жене су имале улогу и у репресивним режимима, биле су сараднице окупатора и пропагаторке нацизма.

Проучавање положаја жене у окупираној Србији током Другог светског рата представља пре свега историју жена која уз то садржи значајне елементе других аспеката друштвене историје окупације и војних покрета, пошто је само на тај начин могуће у потпуности сагледати положај жене у ратом захваћеном друштву. Учинити жене видљивим у ратној причи, уочити аутентично женско искуство и препознати како је оно било конструисано и у којој је мери је било део специфичног ратног контекста представља основу истраживања њиховог положаја у окупираном српском друштву.

Окупација је изложила становништво проблемима као што су глад, сиромаштво, репресија, али и изазовима сарадње са окупатором, што је остављало дубок траг на друштво. Морални избори рата доспели су у приватне животе становништва, а окупација је понудила нове изазове и шансе, од сарадње до отпора и могућности наметања или изградње новог политичког поретка. Услед тога сматрали смо да је потребно посматрати жене као особе са врлинама и манама, као обична људска бића која је неопходно поставити у мрежу друштвених, родних, међуљудских односа и у контекст специфичних ситуација.

Настојали смо да улогу и положај жене у окупираној Србији сагледамо са више аспеката. Условљеност положаја жене ратним збивањима наметала је потребу да се њен положај сагледа у оквиру друштвених, политичких, економских и културних дешавања и токова у окупираном друштву и да се проуче њихови утицаји на живот жене. У том смислу историја жена пружа садржајну слику једног друштва, пре свега његовог односа према васпитању, здрављу, социјалној заштити, култури, као и променама које доносе рат и окупација.

Осим идеолошких ставова којима се желео одредити положај и улога жене у друштву, значајан фактор који је одређивао њен друштвени значај била је и њена сексуалност, изражена и путем успостављања љубавних веза, склапања брака и рађања деце, што је одређивало положај жене у друштву и наметало јој одређени начин живота, понашања и односа према околини. Женска сексуалност је у великој мери одређивала положај жене, али и њену судбину у ратној

неизвесности и с обзиром на те чињенице посебна пажња је посвећена овој теми. Уложени су напори да се учине видљивим женска искуства, животни ток и услови живота жена. Осим тога, у раду је посебно разматрано женско питање које је, пре свега, подразумевало питање стицања права гласа, али и реформисања анахроног положаја жене у законодавству.

Циљ истраживања положаја жене у окупираном српском друштву био је да се сагледа њен друштвени положај, али и њена улога у друштву захваћеном страдањима и грађанским ратом и њен допринос ратним збивањима. Подршка женског дела популације била је потребна свим зараћеним групацијама и струјама из економских, политичких и идеолошких разлога. Придобивање, подршка и учешће жена у рату представљали су изазов традиционалним родним односима, а женско питање је постало једна од главних тачака надметања завађених снага у грађанском рату. Пошто је Други светски рат убрзао промене унутар традиционалних породичних структура, питање жена постављено је у свим идеолошким и политичким групацијама. Заступљеност ове теме говори о значају који јој је придаван, али и о повезаности друштвене ситуације са политичким и идеолошким погледима представника српског друштва у Другом светском рату.

Иако је проучавана историја жена током немачке окупације Србије 1941–1944, питање положаја жена сагледавано је и у југословенском контексту, што је било неопходно када је у питању био народноослободилачки покрет чије су се главне снаге током већег дела рата налазиле ван подручја окупиране Србије, али је њихова делатност имала велики утицај на положај жена у народноослободилачком покрету у Србији. Осим тога, велики број жена које су биле активне у овом покрету, а потицале су са територије Србије, деловао је током рата на ширем југословенском подручју. Такође, југословенски контекст је посматран и у појединим сегментима политике равногорског покрета према женама, као и у ситуацијама када је било могуће извршити одређену компарацију положаја жена.

Историјом жена и појединим сегментима друштвеног и политичког положаја жена у историји српског друштва током 19. и 20. века у модерној српској историографији бавио се низ историчарки и историчара (Ана Столић, Александра Вулетић, Божица Младеновић, Вера Гудац Додић, Ивана Пантелић,

Светлана Стефановић, Мирјана Станишић, Момчило Исић)¹³ који су дали битан допринос проучавању појединих области и периода женске историје. Значајан подстицај и ослонац у проучавању положаја жене представљају радови са научног скупа *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. Положај жене као мерило модернизације* (уредила Латинка Перовић, Београд 1998) објављени у посебном зборнику. Једину синтезу о историји жена у Србији написала је и објавила Неда Божиновић (*Женско питање у Србији у XIX и XX веку*), правница по струци, истакнута партизанка и политичарка у послератном периоду, што је имало утицаја да је у овом пионирском покушају историографског прегледа, историја жена током Другог светског рата представљена искључиво са аспекта политике народноослободилачког покрета. Осим тога, недостају шири радови и анализе друштвеног положаја жене у Кнежевини и Краљевини Србији, као и у Краљевини Југославији, док је питање положаја жене у Србији током Другог светског рата углавном измицало пажњи истраживача, иако су проучавани поједини сегменти ове теме.

Када је реч о историји жена током Другог светског рата, у послератном периоду је истраживано и писано о женама у народноослободилачком покрету. У социјалистичком периоду дошло је до хиперпродукције текстова о народноослободилачком рату и историји појединих операција и бригада, чиме је створена готово непрегледна литература неједнаког квалитета која се често сводила на ниво пригодности и пропаганде и прећуткивала спорне и осетљиве моменте ратовања. Сећања и публицистичке радове о учешћу жена у народноослободилачком покрету углавном су писале и објављивале учеснице рата, што их је лишавало неопходне дистанце и објективности, а публицистички радови о женама у појединим одредима или појединим областима углавном су садржали биографске податке истакнутих учесница и општи преглед њихове делатности, не улазећи у суштину њиховог положаја. Специјализоване

¹³ Од посебног значаја за истраживање били су текстови Ане Столић и Александре Вулетић у едицији *Приватни живот код Срба*, као и радови Божице Младеновић (*Жена у Топличком устанку 1917*), Vere Гудац Додић (*Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини XX века*), Момчила Исића (*Сељанка у Србији у првој половини 20. века*), Иване Пантелић (*Партизанке као грађанке. Друштвена еманципација партизанки у Србији 1945–1953*). Нажалост нису публиковане, а приликом истраживања представљају значајан ослонац, магистарске тезе Светлане Стефановић (*Женско питање у београдској штампи и периодици 1918–1941*) и Мирјане Станишић (*Друштвени положај жене у Србији 1944–1952*).

публикације о учешћу жена у народноослободилачком покрету углавном су идеализовале жене и проглашавале их хероинама, а пренаглашавале сваки, чак и минимални допринос партизанском покрету.¹⁴ Значајно је споменути да је у публикацијама о женама у рату углавном била потискивана југословенска перспектива, а жене су и у општијим радовима и прегледима као што је *Борбени пут жена Југославије* груписане по републикама, а затим је свака република издавала своју посебну публикацију. Публикација *Жене Србије у НОБ* посматрала је сваки округ и покрајину појединачно без дубље синтезе. Приликом писања ове публикације прикупљен је обиман архивски материјал који сведочи о напорном раду, али и о методама, селекцији података и својеврсној аутоцензури. Обиље биографских података који су том приликом изнети послужило је као основа за статистичку анализу учешћа жена Србије у народноослободилачком покрету.

Важно је приметити да су најзначајнији научни радови посвећени проучавању феномена учешћа жена са југословенског простора у народноослободилачком покрету настали и публиковани ван југословенског подручја, што сведочи и да је ова појава представљала феномен ширег значаја. У том смислу потребно је истаћи радове Барбаре Јанчар-Вебстер (*Women and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*), Барбаре Визингер (*Rat partizanki. Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941–1945*) и Јелене Батинић (*Gender, Revolution and War. The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II*). Иако су у својим истраживањима настојале да обухвате целокупну југословенску територију, нагласак у њиховом раду био је на проучавању главнине партизанских снага које су се током рата углавном налазиле ван подручја окупиране Србије, док су мало пажње посветиле специфичностима и проучавању положаја партизанки у окупираној Србији. Осим тога, највећи део ових радова базиран је не на архивској грађи, већ на литератури и интервјуима са преживелим партизанкама. Ауторке су се искључиво бавиле женама у партизанском покрету, занемарујући положај жена у целокупном друштву, што их је често лишавало могућности поређења у коме би партизанска политика према женама била у извесној предности у односу на остале понуђене моделе. Њихови радови дали су значајну основу за компарацију положаја жена у партизанским

¹⁴ Barbara N. Wiesinger, „Rat partizanki. Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Historijska traganja*, 4/2009, 201-226, str. 220.

одредима у окупираној Србији у односу на остале бивше југословенске крајеве, али је истраживање положаја жена у партизанским одредима на територији окупиране Србије остајало запостављено и у извесној мери потиснуто на уштрб ратовања жена у осталим областима.

Поред ранијих настојања да се пажња посвети групама које су највише патиле и страдале, чиме се стварао осећај да тешкоће окупације нису додиривале остатак становништва, у досадашњој историографији неистражено и непримећено је остајало и питање друштвеног положаја и живота жена под окупацијом, пре свега њиховог свакодневног живота и делатности, школовања, рада, рађања деце, али и односа који су имале према немачком окупатору, колаборационистичким властима, покретима отпора. Када је реч о идеологији и пропаганди колаборационистичких власти према женама значајну полазну основу представља чланак Милана Ристовића („Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату“).

Нова тумачења и интерпретације у српској историографији, као и модерни радови и истраживања равногорског покрета у извесној мери су посветили пажњу и политици и односу равногорског покрета према женама, при чему незаобилазан ослонац представљају радови Косте Николића (*Историја равногорског покрета*, I-III), Милоша Тимотијевића и Горана Давидовића (*Затамњена прошлост. Историја равногорца чачанског краја*, I-III), али пре свега два посебна чланка Бојана Димитријевића („Жене равногорског села 1943–1944“ и „Женска равногорска организација у Србији 1944. године“) посвећени односу равногорског покрета према женама.

Историографија о Другом светском рату са муком се борила и ослобађала од идеолошких, једностраних и неутемељених ставова у циљу преваге научних достигнућа, а та борба се може сагледати и у обимној литератури којој недостају утемељеност, аналитичност и научни приступ.¹⁵ Пропашћу комунизма и распадом југословенске државе ова литература је изгубила на свом значају, али је потиснута од стране често публицистичких и ненаучних радова који су афирмативно гледали

¹⁵ „Између 1945. и 1965. године објављено је у Југославији преко 30.000 монографија, зборника и чланка о Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији. До краја осамдесетих година тај број се, по свој прилици, утростручио.“ – Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2009, стр. 380-381.

на антикомунистичке снаге. Поплава ове литературе, заједно са бројним делима мемоарског карактера сличне тенденције, утицала је да до мањег изражаја дођу озбиљнији научни радови са сличним темама. Модерна српска историографија такође је променила фокус и занемарила до тада проучавана питања партизанског покрета. У историографији о Другом светском рату у Србији почетком 21. века преовлађивале су теме из историје равногорског покрета, док у новије време истраживачи све више пажње посвећују историји колаборационизма и друштвеној историји окупације у Србији, а њихови радови у великој мери доприносе стварању једне сталоженије и комплексније слике Србије у Другом светском рату, упркос и даље присутним политичким и идеолошким притисцима и покушајима злоупотреба.¹⁶

Померање истраживачког интересовања ка новим темама и неистраженим моментима живота под окупацијом доводи и до покретања питања рада на научно заснованој и од идеолошких примеса растерећеној историји Србије под окупацијом, као и историји народноослободилачког покрета коме је у новије време посвећено мало пажње. У циљу сагледавања потпуније слике живота у окупираној Србији неопходан је пре свега опсежан увид у делатност свих снага активних на овом подручју, што захтева значајан научни напор. У том смислу синтеза професора Бранка Петрановића (*Србија у Другом светском рату 1939–1945*) још увек представља незаобилазно и основно полазиште истраживања.

Као допринос целовитом сагледавању историје Србије под окупацијом сматрали смо да ће један интегралан поглед на положај жене имати утицаја и на потпунији слику општих збивања. Проучавање политике и ставова о женама, према којима су сви покрети и струје на територији окупиране Србије имали одређене интересе и очекивања, омогућава сагледавање специфичности и карактеристика самих покрета, али и промена које су се одвијале по питању друштвених односа, конкретних односа према жени, промени њеног положаја и улоге у друштву. Важност проучавања историје жена у Србији у овом периоду управо лежи у сагледавању начина на који је тотални рат, бришући границе између фронта и позадине, утицао на формирање посебног и карактеристичног

¹⁶ Истраживањем тема из историје колаборационизма и друштвене историје Србије под окупацијом тренутно се бави низ историчара, међу којима су Зоран Јањетовић, Наташа Милићевић, Маријана Мраовић, Небојша Стамболија, Александар Стојановић, Дејан Зеџ.

положај и улоге жене и начина на који су ратна драматика и страхоте преобликовали родне односе и довели до промена које су у великој мери одредиле и положај жене у послератном друштву.

Специфичност теме и настојање да се проуче различити аспекти живота жене под окупацијом наметнули су потребу истраживања великог броја историјских извора. Осим обимне и разноврсне архивске грађе, у истраживању су коришћени периодика, мемоарска, публицистичка и стручна литература у којима су често безуспешно тражени подаци о активности жена и политици према њима. У историјским изворима жена је често била невидљива и неухватљива што је условило појачано истраживање обимне количине материјала. Осим тога, одсуство жене у многобројним изворима често је и само по себи било сведочанство специфичности њеног положаја и потчињене друштвене улоге.

За разлику од радова који у својим истраживањима у фокус стављају само једну од ратних групација, тема рада захтевала је истраживање и проучавање свих аспеката рата и окупације, од политике окупационих и колаборационистичких власти и органа до делатности покрета отпора, што је условило значајну ширину и сложеност истраживања и у огромној мери проширило обим извора и литературе. У највећој мери је коришћена необјављена архивска грађа која се чува у Архиву Србије, Архиву Југославије, Војном архиву и Историјском архиву Београда.

Војни архив је представљао основу тачку и полазиште за истраживање архивске грађе војних снага и покрета који су деловали на територији окупиране Србије (Четничка архива, Народноослободилачка војска Југославије, Недићева архива, Немачка архива), при чему је највећи значај имала Четничка архива која је не само основни извор за истраживање политике равногорског покрета, већ даје и обиље података о свакодневном животу у окупираној Србији, поготово на селу.

Иако је она у значајној мери публикована, посебна пажња је указана делу необјављене архивске грађе комунистичке организације и народноослободилачког покрета настале током Другог светског рата. Осим архивске грађе Војног архива, за проучавање положаја и улоге жене у народноослободилачком покрету огромну вредност имали су материјали и архивска грађа прикупљени за потребе израде публикације *Жене Србије у НОБ-у* који се чувају у саставу архивског фонда Конференције за друштвену активност жена у Архиву Србије, као и архивски

фондови партијске организације у Србији. У Архиву Србије су истраживана и документа настала радом владе Милана Недића и њених органа, пре свега, Председништва Министарског савета, Министарства просвете и вера, Министарство рада, социјалног старања и народног здравља, Комесаријата за избеглице и пресељенике. Архивска грађа ових фондова, иако често несређена или недовољно сачувана, пружила је значајне податке о школовању и запослењу жена током окупације, њиховом друштвеном положају, здравственом стању, као и о животу жена избеглица.

За политичку делатност жена које су подржавале равногорски покрет и колаборационистичке снаге битан извор су архивски фондови комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача који се чувају у Архиву Југославије и Архиву Србије. Иако ова архивска документација често садржи недовољно аргументоване оптужбе послератних власти против политичких противница, за поједине жене документација ових фондова представља једини и драгоцен траг њихове активности током рата и услед тога представља значајан ослонац за истраживање, али уз неопходан опрез при њеном коришћењу.

Судбина ухапшених жена и њихово логорско искуство као важне одреднице живота жене под окупацијом најбоље се могу сагледати уз помоћ архивске грађе Историјског архива Београда, пре свега досијеа Бдс-а и Специјалне полиције. Осим досијеа ухапшених, значајан извор за ову област чине и прикупљена сећања, пре свега комунисткиња, сабрана у фонду Мемоарске грађе, која су допринела новим сазнањима у оквиру истраживања. Осим тога, консултовани су и лични фондови и збирке који су били од интереса за проучавање теме, међу којима се по значају истичу архивалије Спасеније Бабовић и Митре Митровић које у великој мери доприносе сагледавању активности жена у народноослободилачком покрету.

Нарочити значај и истраживачки новитет, мада уз потребу посебног опреза и критичности при проучавању, имале су збирке архивске грађе Безбедносно-информативне агенције које се чувају у Архиву Србије, а које садрже обиље података за многе аспекте проучаване теме. Истраживање ових збирки отежано је њиховом недовољном систематизованошћу и неуједначеном вредношћу што често намеће потребу прегледа веома обимног архивског материјала.

Проучавање политике народноослободилачког покрета према женама, али и политике колаборационистичких снага и равногорског покрета, у великој мери олакшавају обимни зборници архивске грађе у којима су објављена многобројна документа из ратног периода. То се, пре свега, односи на едиције: *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (Зборник НОР-а)* и *Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција 1941–1945*. Осим тога, иако су мањег обима, важни за истраживање су и зборници архивске грађе новијег датума (*Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи; Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*).

Када је реч о статистичким подацима, они су за период окупације сачувани у малој мери и углавном су непоуздани, што је условило често поређење статистичких података који постоје за период непосредно пре и по окончању ратних сукоба.

Поред архивске грађе, периодика представља важан извор у проучавању свакодневног живота жена у окупираној Србији, као и њиховог друштвеног положаја под окупацијом. Дневне, недељне и периодичне публикације (*Ново време, Обнова, Наша борба, Наша жена, Српски народ, Коло*) издаване у окупираној Србији представљају драгоцен извор за сагледавање друштвеног положаја жене под окупацијом, али и идеолошких ставова колаборационистичких власти о женама и разлика које су у том погледу постојале у односу на планове окупатора. Економски и друштвени положај жена обликован је и законодавним и административним актима путем разних уредби, решења и закона који су објављивани у *Службеним новинама* што их чини незаобилазним извором истраживања.

Такође је за проучавање политике равногорског покрета коришћена штампа која је издавана од ових снага, а која се углавном чува у виду појединачних примерака у саставу архивске грађе и на тај начин је и навођена у раду. Осим тога, за проучавање народноослободилачког покрета посебну вредност је имала штампа издавана у предратном периоду и током рата од стране комунистичке партије и појединих групација (*Пролетер, Жена данас*).

За период Другог светског рата карактеристично је обиље мемоарске литературе створене од бројних учесника ратних покрета који су својим сведочењима осветлили многе скривене аспекте ратне приче. Највећу вредност за истраживање имала су сећања жена, а њих су углавном остављале учеснице народноослободилачког покрета, али често са задршком и прећуткивањем, док су поједине чак у предговорима својих ратних дневника наводиле да су из њих одстрањена лична запажања и утисци, што представља ненадокнадив губитак за истраживача. Осим прећуткивања спорних момената ратовања, сећања учесница народноослободилачког и равногорског покрета одликује и снажна идеолошка обојеност. У том смислу могу се сагледати сећања која је оставила партизанка Божидарка-Кика Дамњановић-Марковић, која је сабрала и сећања својих сабораца, а која представљају значајан извор за историју партизанског покрета и окупације. Као антипод њеним сећањима могу послужити подједнако острашћена, али такође садржајна сећања равногорке Милке Баковић Радосављевић. Ова сећања имају велику вредност и због могућности суочавања различитих виђења и доживљаја једног доба од стране различитих жена.

Од непроцењиве вредности, као једно од ретких и садржајних сећања на живот жене под окупацијом, била су сећања Јелисавете Божић (алиас Лујза Рајнер) у којима је остављена упечатљива слика положаја и живота српске сељанке под окупацијом. Живот жене у граду, као и проблеми градске свакодневице упечатљиво су описани у дневничким белешкама Милана Јовановића Стоимировића које за период окупације нису публиковане и чувају се у Рукописном одељењу Матице Српске. У подједнакој мери за истраживање свакодневице су коришћени и објављени дневници Драгутина Ранковића.

Након уводног дела у коме је приказан положај жене у Србији до Другог светског рата, структура рада је заснована на четири тематске целине (Нацизам, Друштвени положај жене под окупацијом, Равногорски покрет и Народноослободилачки покрет). Прво поглавље посвећено је сагледавању нацистичке политике према женама како у Трећем рајху тако и на окупираним европским територијама током Другог светског рата, а затим и специфичностима ове политике према женама у Србији. У оквиру овог поглавља осим политике сарадње и успостављања веза са окупатором, посебно су разматрани нацистички

систем репресије према женама и логорско искуство жена. У другом поглављу су уложени напори да се проучи улога жене у идеологији и пропаганди владе Милана Недића, али и покрета „Збор“, затим свакодневни живот жене под окупацијом, као и питања школовања, запослења, љубави, брака, породице, мајчинства и старања о деци током окупације и специфичности ових питања у истраживаном периоду. У трећем поглављу је обрађена политика и идеологија равногорског покрета и место жене у њему, као и делатност равногорских женских организација. Повећана пажња је посвећена народноослободилачком покрету што је било условљено не само чињеницом масовног учешћа жена у овим снагама, већ и променама које је њихово учешће донело, од напуштања традиционалног помоћног доприноса жена и обављања неборбених дужности до напора уложених у еманципацију жена у оквиру покрета, као и условљеношћу послератног положаја жена политиком коју је према њима током рата спроводио овај покрет.

Обимна изворна грађа и литература послужили су као основ покушају да се пружи што комплекснија и детаљнија слика положаја жене у окупираној Србији 1941–1944. године. Осим настојања да се поједине појаве и процеси, који су се чинили најважнијим, детаљно и аналитички прикажу, да им се пронађу корени и узроци, да се сагледају и уклопе у општу слику историјског развоја, тежило се да се пропрате и остале, мање битне, али уочљиве појаве и процеси и да се на тај начин пружи потпунија и садржајнија слика положаја жене током немачке окупације Србије у Другом светском рату.

УВОД:
ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ
ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ЖЕНА У ДРУШТВУ СРБИЈЕ – ОД ТРАДИЦИОНАЛНОГ КА МОДЕРНОМ

Један од повода за избијање Првог српског устанка према сећањима учесника, било је и насиље које су Турци вршили над српским женама: „Жене наше, наше снаје, ћери и све што нам је свето и мило, све то турској срамној похотљивости на жртву морамо да приносимо.“¹⁷ Задирање турских власти у брачни и породични живот становништва, устаничке борбе, несигурност, политичка превирања и друштвене промене довеле су до поремећаја у патријархалном животу и до настојања током прве половине 19. века да се успоставе традиционални односи и брачна и породична сигурност.¹⁸ Стабилизацију породичних односа и обнову патријархалних норми донела је владавина кнеза Милоша Обреновића који је себе доживљавао не само као политичког вођу српског народа већ и као првог српског домаћина, који се нарочито стара о заштити морала и реда.¹⁹

Неуједначен бројчани однос мушког и женског становништва, висока стопа умирања, рано ступање у брак и непросвећеност представљали су појаве које су обележиле живот жене у Србији током 19. века. Положај жене у српском друштву био је условљен родном обесправљеношћу која се огледала и у традиционалним односима и у законодавству.

¹⁷ Према: Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, стр. 51.

¹⁸ Зорица Дивац, „Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)“, *Гласник Етнографског института САНУ*, 54/2006, 219-232, стр. 220-221.

¹⁹ Душан Поповић, *Београд кроз векове*, Београд 1964, стр. 366.

Током 19. века у Србији је стално био присутан већи број мушког становништва у односу на женско. Мањи број жена у односу на број мушкараца остао је и почетком 20. века.²⁰ Уз то су жене живеле краће од мушкараца пошто је смртност жена расла почетком периода пубертета, односно стицањем полне зрелости и услед здравствених проблема који су произишавали из трудноће, рађања и периода мајчинства. Мањи број жена био је и последица лошијег третмана који су женска деца имала по рођењу и током одрастања.

У Србији 19. века власт и заједница су регулисали међусобне односе чланова друштва, а инсистирање на породичном животу било је условљено и тешким могућностима опстанка појединца. У традиционалном друштву, не само за жене, већ и за мушкарце, брак је представљао услов чијим се испуњавањем стицало поштовање, а особа сматрана зрелом и одговорном. Важност брака лежала је не само у жељи за породичним животом и остављањем потомства, већ и у економским потребама, као начин да се дође до додатне радне снаге. У Кнежевини Србији с напорима су сузбијани рано ступање у брак, самовољни разводи бракова, отмице девојака, чедоморства, прељубе, сукоби у породици и остале појаве које су излазиле из оквира устаљеног модела патријархалности, али су биле раширене и у великој мери утицале на положај жене.²¹ Склапање брака и рађање деце, али и ванбрачне везе и побачаји, значајно су одређивали живот жене, а нарочито је коришћење разних средстава ради побачаја утицало не само на угрожавање здравља жена, већ и на природни прираштај.²² Иако су постојале притужбе на сексуално владање становништва и велики број ванбрачне деце, њихов број средином 19. века био је знатно нижи него у другим европским земљама.²³

²⁰ У Србији је почетком 20. века насупрот другим земљама било мање жена у односу на број мушкараца. У варошима Србије 1903. на 1000 мушкараца долазиле су 752 жене. – Dubravka Stojanović, „U senci „velikog narativa“. Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom 20. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca*, IV, Beograd 2006, 160-175, str. 162.

²¹ У више наврата доношени су прописи којима се узраст ступања у брак ограничава – за жене прво на 14, а затим на 15 година. У формалном погледу избор супружника је био слободан, а још је кнез Милош 1818. покушавао да забрани склапање брака без пристанка девојке, али су ове одредбе у пракси занемариване. – Тихомир Р. Ђорђевић, *Наши народни живот*, II, Београд 1930, стр. 32.

²² У Чачку је 1860. године један од узрока ниске стопе natalитета било и то „што пољепше невесте избегавају затрудњење“. – Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка - хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак, 2009, стр. 145-146. О овој појави средином 19. века писао је и британски конзул. – Чедомир Антић, *Четрнаести војвода и девет баба*, Београд 2011, стр. 177.

²³ Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002, стр. 101.

Опште одлике сеоског друштва биле су лоше економске прилике и непросвећеност, па је таква судбина пратила и живот жена које су поред тога биле осуђене и на потчињеност мушким члановима породице. Неписмене и необразоване жене преовлађивале су у сеоском друштву. Улога жене углавном се сводила на то да рађа децу и да буде извор бесплатне радне снаге која је морала беспоговорно да слуша.²⁴ Мада је била главни носилац послова домаћинства, жена није добијала признање за послове које је обављала, већ је често третирана као „ниже биће“. При томе су у домаћим пословима жене углавном биле више ангажоване него мушкарци.²⁵

Упркос друштвеној обесправљености, јак посредан утицај жена био је присутан у распаду породичних задруга током 19. века до којег је углавном долазило услед неслоге међу задругарима, а за коју су најчешће оптуживане жене. Иако су утицај и неслога жена сматрани једним од најчешћих узрока деобе породичних задруга, не може се занемарити ни жеља за слободом и личним напретком која је гушена задружним животом.²⁶

Законодавство Кнежевине и Краљевине Србије није дало женама политичка права, а лишавало их је значајних грађанских права. Темелј дискриминације жена представљао је Српски грађански законик донет 1844. године, по коме је неравноправност жена била најдрастичнија у наследном праву и при томе је она била већа код удатих жена него код неудатих, удовица или разведених.²⁷ Жене су према Српском грађанском законнику имале неравноправан положај и у погледу брачног и породичног права, где је такође доминирала идеја о потчињености жене власти мужа. Пословна способност жене била је ограничена само на жене ван брака, док су удате жене у том погледу биле сврстане у групу у којој су се налазили „ума лишени, распикуће судом проглашене, пропалице и

²⁴ „Жена је у погледу рада више него слуга. Слуга може и напустити свога господара; жена остаје где је целога века, покорна и одана, радна и послушна. Без женина стална и систематска рада, наш народ не може да разуме кућу.“ – Т. Ђорђевић, *н.д.*, стр. 13-14.

²⁵ „Патријархално друштвено устројство и преткапиталистичка радна економика условили су да се „самоизрабљивање“ мушкарца одржавало на пријатно ниском нивоу.“ – Х. Зундхаузен, *н.д.*, стр. 197.

²⁶ Жене су називане „ноћним кукавицама“ пошто је сматрано да су се ноћу у брачној посетиљи жалиле мужевима на неправедне односе у задрузи. – А. Вулетић, *Породица...*, стр. 80.

²⁷ Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 11-25, str. 15.

презадуженици којих је имање под стециште потпало“. Удатој жени није било могуће да без сагласности мужа обавља било какву службу. Према мишљењу Живојина Перића основни и главни узрок правне подређености жене, посебно удате, у Српском грађанском законнику, лежао је у законодавчевом уверењу да је она инфериорно биће у односу на мушкарца.²⁸ Неправда нанета женама одредбама Српског грађанског законика, иако увиђана још у време његовог доношења, била је константа која је обележила живот жена у Србији до краја Другог светског рата. Српски грађански законик је током више од једног века лишавао жене основних грађанских права, пошто се његова примена, са мањим изменама, протегла до 1946. године.

Нижи степен правне заштите жена у односу на мушкарце, посебно у оквиру породице, била је одлика и Казненог законика из 1860. који је урађен по узору на пруско законодавство, а садржавао је и одредбе против кривичних дела из области брака и полних односа. У том смислу најупадљивија су била широка овлашћења мужа и оца, која су у погледу физичког кажњавања била дозвољена све док се не постане „крајње нечовечан“.²⁹

Док су прву половину 19. века обележила настојања ка законодавном и правном уређењу родних односа угледањем на западне моделе, али и задржавањем суштинских норми обичајног права, у другој половини 19. века видљиви су напори да се на просветном и социјалном плану родни односи уздигну на нови ниво и да се прати развој западноевропског друштва.³⁰

Промене у родним улогама биле су највидљивије у градским срединама, где жена није поседовала значај економског чиниоца попут жене на селу, већ је почела да постаје симбол друштвеног статуса. У Београду средином 19. века, а и у другим градовима, била је приметна тежња ка уређењу, модернизацији и угледању на Запад. Нарочито је велике промене претрпело женско одевање које је све више узора тражило у западном начину облачења, али је промена било и областима домаћинства резервисаним за жене, од спремања јела и пића до

²⁸ Svetlana Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941*, magistarski rad, Beograd 2000, str. 85.

²⁹ Vesna Nikolić-Ristanović, „Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 26-35, str. 27.

³⁰ *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Ана Столић, Ненад Макуљевић, Београд 2006, стр. 99.

приређивања забава. Мењали су се и женски манири, начин појављивања у јавности и однос мушкараца према женама. Међу главне поборнике модернизације спадали су чиновници и њихове жене који су били главни носиоци грађанског начина живота и међу првима прихватили европске моделе понашања. Међутим, иако је долазило до померања традиционалних граница у животу жене, она је остајала чврсто везана за патријархални начин живота, чему су у великој мери доприносили кућно васпитање и школовање чију је основу чинило конзервативно-патријархално схватање о природи женског пола и месту и функцији жене у друштву.³¹

Развој грађанског друштва је захтевао образовану жену, као потребу грађанског статуса породице, али само као просвећену мајку и друштвени симбол мужевог успеха. Жена је као носилац материјалних и симболичких вредности била један од важних чинилаца у друштвеном позиционирању мушкараца, а патријархална култура је идеализовала жену као мајку. Образовање мајки је било неопходно пошто су сматране носиоцима националног васпитања деце.³² Улога мајке у српском друштву добијала је током 19. века патриотско-национални набој, не само у националном васпитању деце, већ и у слици храбре мајке која сина шаље у војску да се бори за отаџбину. Подређеност улоге жене националним задацима била је изражена у васпитању женске деце пре Балканских и Првог светског рата.³³

Поред појединачних случајева школовања женске деце заједно са мушком, сазревањем свести о потреби школовања женске деце, у Србији се током 40-их година 19. века оснива низ женских основних школа (Параћин, Београд, Доњи Милановац), а 1846. издата је Уредба о уређењу девојачких училишта. Школовање женске деце било је условно и ограничено. Основно школовање за женску децу скраћено је 1860. са шест на пет година, а до 1879. девојчице углавном нису могле да похађају мушке гимназије. Законом о устројству Више женске школе 1863. године, ова установа је уређена као троразредна виша школа,

³¹ Miroslav Perišić, „Žena u društvenom životu u Srbiji krajem 19. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 211-217, str. 212.

³² Џон Рид је писао да су мајке синове још од колевке називале „мали осветнике Косова“. Према: Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006, стр. 150.

³³ Latinka Perović, „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca*, IV, Beograd 2006, 7-32, str. 24.

која је до краја 19. века прерасла у шесторазредну.³⁴ У сталном процепу између традиционализма и модерности, Виша женска школа је била и расадник етичко-националних вредности, али и извориште и симбол елитизма.³⁵

Жене су постепено освајале и високо образовање. Након што је 1879. Драга Љочић завршила студије у Цириху и постала прва жена-лекарка у Србији, прве редовне студенткиње примљене су 1887. године на Велику школу. Међу државним стипендистима које је Краљевина Србија слала на студије у иностранство налазио се одређен, иако значајно мањи број жена.³⁶ Поједине жене жељне образовања, попут Маге Магазиновић, на школовање у иностранство су ишле о свом трошку.³⁷ Насупрот томе, наставница Више женске школе, Надежда Петровић, добила је у више наврата државну помоћ да усавршава сликарство у Немачкој и Француској.³⁸ Појава успешних, образованих жена утицала је да је све више увиђано да је заосталост женске популације узрокована њеном запостављеношћу.³⁹ Иако је Законом о основним школама 1882. уведено обавезно образовање за сву мушку и женску децу и иако је постојао одређен број студенткиња, ове појаве нису означавале суштинску промену пошто су образоване жене представљале мали део елите, често изолован од остатка непросвећеног женског становништва.

На почетку 20. века у Србији је неписменост жена била масовна и досезала је до 92,64%, а при томе је највише писмених жена било у Београду (23,74%).⁴⁰ Пред Први светски рат ученице су чиниле 17% од укупног броја ђака у основним школама, а девојке 10% студената Београдског универзитета.

³⁴ Maja Nikolova, „Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 73- 82, str. 77.

³⁵ Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 141-161, str. 154.

³⁶ Студенткиње су чиниле 5% стипендиста које је Краљевина Србија послала на студије у иностранство. – Ljubinka Trgovčević, „Studentkinje iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 83-100, str. 86.

³⁷ Мага Магазиновић, зачетница модерног плеса у Србији била је прва жена запослена у Народној библиотеци Србије и прва жена новинарка *Политике* где је од 1905. као ауторка рубрике *Женски свет* објављивала углавном новости везане за женски покрет у Западној Европи. – Мага Magazinović, *Мож живот*, Beograd 2000, str. 245.

³⁸ Катарина Амброзић, *Надежда Петровић 1873–1915*, Beograd 1978, стр. 29.

³⁹ Учитељ Ђ. С. Којић писао је тим поводом: „Што је женскиње за читава столећа заостало, то није дошло од његове неспособности, него за то што је оно вековима било запостављено. О његовом умном развоју нико није ни мислио.“ – „Психологија женскиња“, *Женски свет*, бр. 4, 1907.

⁴⁰ Момчило Исић, „О школовању женске деце“, *Токови историје*, 1-4 /1999, 429-431, стр. 429.

Малим размерама школовања жена доприносила је и чињеница да су након завршене школе тешко могле наћи запослење и обављати неку врсту државне службе и јавног посла. Након завршеног школовања, положај жена стручњака био је отежан конзервативним законодавством које је спречавало њихово стално запошљавање. Жене су добијале ниже положаје у служби и ниже плате у односу на мушкарце са истим квалификацијама, а радиле су без здравственог осигурања и пензије. Покушаји да се умање или чак укину разлике између запослених мушкараца и жена, наилазили су на противљење и отпор у Народној скупштини.⁴¹

Поред послова који су захтевали више образовање, жене су биле ангажоване и на пословима у занатству и индустрији. Иако у Србији крајем 19. века нема помена женских занатлија, женске рукотворине утицале су на ангажовање жена у текстилној индустрији, као и у фабрикама конфекције и у свиларству. Радови српских жена излагани су на међународним изложбама у Паризу, Торину, Петрограду, Лондону.⁴² За послове које су обављале жене су биле мање плаћене у односу на мушкарце. Надница за запослене раднице 1908. године кретала се од 0,60 до 1 динара што је представљало упола мању накнаду у односу на мушкарце.

Изазов патријархату започиње у другој половини 19. века изласком жена из породичне сфере на јавну сцену, њиховим образовањем, запослењем и почетком изградње специфичног идентитета модерне жене који се није уклапао у дотадашњи пожељни модел. Од краја 18. века у свету се јављају захтеви за женско право гласа, право на образовање и економску самосталност, али и право на једнакост мушкарца и жене. У Енглеској је Мери Волстоункрафт 1792. изазвала буру делом *Одбрана права жена* у коме је позивала на препород женског образовања и једнако образовање за девојчице и дечаке. Захтеви за признавање политичких и грађанских права женама истицани су у Француској током револуције. Две године након *Декларације о правима човека и грађанина* у време

⁴¹ Dubravka Stojanović, „Žene „u smislu razumevanja našeg naroda“. Slučaj žena stručnjaka u Srbiji 1903–1912“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 239-251, str. 251.

⁴² Даница Милић, „Жена у привреди Србије у 19. веку“, *Зборник радова Десетог конгреса историчара Југославије*, Београд 1998, 411-419, стр. 413.

усвајања устава чија је дефиниција активног грађанина искључивала жене Олимпија де Гуж је 1791. саставила *Декларацију о правима жене и грађанке*.⁴³

Феминистички покрет је постао једно од важних обележја 19. века у Европи, пре свега истицањем захтева за политичком и грађанском партиципацијом жена. Осим утицаја теоретичара попут Џона Стујарта Мила, који је заговарао развој личности у условима потпуне родне једнакости, последице запошљавања жена, као и све већег образовања и тиме бројније женске читалачке публике, утицали су на све гласније истицање женских захтева. Нарочити допринос у борби жена за грађанска и политичка права дале су Енглескиње, чланице *Националног савеза женских друштава за право гласа*, такозване сифражеткиње, међу којима је Емелин Панкхарст, незадовољна постигнутим резултатима, 1903. формирала ново удружење сифражеткиња *Женски социјални и политички савез* који је предузимао и мере систематског насиља ради постизања својих циљева.⁴⁴

Све већа актуелност женског питања осетиће се и у Србији крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века. Залагање за промену односа према женама међу српским грађанством започело је деловањем Уједињене омладине српске, која је 1868. озваничила да њене чланице могу бити и жене.⁴⁵ Већина чланова Уједињене омладине српске залагала се за постепене промене положаја жене, прво у породици, а затим у друштву, истичући неопходност васпитања и образовања жена као мајки, пре свега у функцији борбе за еманципацију читавог народа. Превазилазећи залагања за овакву ограничену еманципацију, Светозар Марковић је, сагледавајући потребе демократизације и социјалног преображаја друштва, сматрао да жена мора што пре добити грађанска и политичка права једнака мушким.⁴⁶

⁴³ Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*, Beograd 2005 str. 85.

Тражећи за жене једнако право гласа какво имају мушкарци, Олимпија де Гуж је истичала да ако жена „има право да стане на губилиште, у истој мери, она мора имати и право да стане на говорницу”, али је на крају изведена пред гиљотину „јер је заборавила врлине које приличе њеном полу”.

⁴⁴ Насилне акције и облици протеста као што је штрајк глађу, потврђују силину ове реакције на претежно мушку културу. — Жак Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007, стр. 183-184.

⁴⁵ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996, str. 33.

⁴⁶ Светозар Марковић је увиђао ускогрудост ставова по којима је просвећивање жене било пожељно само зато да би знале боље да кувају и негују децу и насупрот томе је истицао да жена мора да буде равноправни члан друштвене заједнице. — Vitomir Vuletić, „Ujedinjena omladina srpska

„Први знак пробуђеног самопоуздања жене је њено ступање у јавни живот, односно, њен покушај да и сама проговори о властитом положају и улози.“⁴⁷ Међу првима које су се јавно огласиле биле су песникиња Милица Стојадиновић Српкиња и Драга Дејановић, прва српска феминисткиња, које су писале о потреби школовања женске деце из националних разлога и ради стварања просвећене и образоване мајке. Драга Дејановић је заговарала феминизам у националном духу, захтевајући већи приступ јавној делатности за жене.⁴⁸

Утицај идеја Светозара Марковића на Народну радикалну странку огледао се и у томе што су њеном оснивачком конгресу присуствовале и жене, а статут странке из 1881. је предвиђао да жене могу бити њене чланице. Захтев за успостављање општег, једнаког, непосредног и тајног права гласа за све грађане и грађанке упутио је 1910. године Народној скупштини Триша Кацлеровић, посланик Социјалдемократске странке, која је исте године основала Секретаријат жена социјалдемократа.⁴⁹

Отварање јавне сцене за жене у великој мери је вршено путем оснивања разних женских и хуманих удружења. Један од првих организованих наступа жена дешава се 1875. године оснивањем *Београдског женског друштва*, које током вишедеценијског деловања није прекорачило зацртане границе националног, просветног и хуманог рада.⁵⁰ Жене су своју активност у женским удружењима виделе углавном као хуманитарну и националну, због чега често нису биле спремне да се ангажују за заштиту права жена сматрајући да би таква врста акције била у колизији са добротворним ангажманом. Иако им приоритет није било залагање за права жена, делатност у удружењима сведочи о потреби жена да се ангажују и дају допринос јавном животу. Ангажованост на пољу афирмације жена, присутна само у циљу остваривања „виших“ националних циљева и ради стварања ширег поља рада за потребе „отаџбине и народа“ дошла је до изражаја у активностима чланица *Кола српских сестара* које су учествовале и у раду *Српског*

и друштвени положај жене“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, научни skup, Београд 1998, 163-173, стр. 172.

⁴⁷ Латинка Перовић, „Како жена види себе у време отварања „женског питања“ уз српском друштву“, *Токови историје*, 1-2/2000, 9-18, стр. 12.

⁴⁸ Драгослав Илић, *Прве жене социјалисти у Србији*, Београд 1956, стр. 14.

⁴⁹ N. Воџиновић, *n.d.*, стр. 83.

⁵⁰ Светлана Стефановић, „`Домаћица` – орган Београдског женског друштва и његових подружница (1921–1941)“, *Историја 20. века*, 1/1998, 83-91, стр. 91.

народног женског савеза основаног 1906. године.⁵¹ Савез је ради пријема у Међународну алијансу за женско право гласа морао да међу своје задатке унесе, упркос отпора чланица, и захев за постизање женског права гласа. Пристанак на ове захтеве и учлањење у међународни покрет за право гласа учињени су превасходно из националних мотива пошто је сматрано да ће тим путем српске жене имати могућност да на једној међународној трибини изложе проблеме српског народа и његову борбу за национално ослобођење и уједињење.⁵²

Традиционални оквири женског деловања на националном плану и давање доприноса националној интеграцији били су оличени и у настојањима појединих жена и женских друштава да помогну у ратним напорима. Још у време српско-турских ратова 1876–1878 и српско-бугарског рата 1885. године, *Београдско женско друштво* је формирало своју болницу, а његове чланице радиле су као болничарке.⁵³ Ову праксу преузеле су и чланице *Кола српских сестара* оснивањем своје болнице током Балканских ратова.⁵⁴ Појаве ратног ангажовања жена имале су општи карактер, пошто у свету у 19. веку у ратовима јача улога жена као санитетског особља, да би почетком 20. века у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији отпочело формирање посебних војних служби и корпуса са женским медицинским особљем.⁵⁵ Жене су давале велики допринос и запошљавањем у индустрији, где су на радним местима мењале мобилисане мушкарце, што ће имати значајну улогу у напорима за еманципацију.

Иако су у прошлости жене углавном само помагале мушкарцима који ратују, јављале су се и жене које су желеле да са оружјем у руци дају допринос борби. Слика наоружане жене имала је традицију на Балкану, где је чест мотив народне књижевности била ратница која у рату замењује оца, брата или мужа, док

⁵¹ Јелена Савић, „Коло српских сестара – одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 73/2009, 115-132, стр. 130.

⁵² N. Vožinović, *n.d.*, str. 75.

⁵³ Италијански добровољац Ђузепе Барбанти-Бродано био је 1876. године фасциниран активношћу и упућеношћу београдских жена: „Жене не изостају у овој утакмици пожртвовања: дале су прилог у новцу и стварима, а сада лично служе у амбулантама или у болничким магацинима. Данас сам имао прилику да видим неколико болница у којима су српске жене, напустивши тренутно своја огњишта, постале милосрдне сестре. Не можете замислити са каквом мирноћом, одрешитошћу и радошћу слушају лекаре да би ублажиле болове рањеницима!“ – Ђузепе Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958, стр. 94-95.

⁵⁴ У болницама је током Првог светског рата од епидемије тифуса страдао један број чланица *Кола* укуључујући председницу Љубицу Луковић и сликарку Надежду Петровић. Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2012, стр. 12.

⁵⁵ Јованка Шарановић, *Жена у одбрани – од традиционалног до савременог*, Београд, 2006, стр. 35.

је ношење оружја било допуштено тзв. вирцинама и тобелијама. Црногорке су традиционално учествовале у ратовима, највише у комори и санитету, а понекад и у борбеним редовима.⁵⁶

Током Првог светског рата у британским, америчким и немачким војним одредима дозвољава се учешће жена, углавном у помоћним трупима, удаљеним од првих борбених редова. Насупрот томе, у Русији се постепено напушта идеја да жена у рату не треба да буде наоружана, а у редовима царске војске нашло се неколико стотина жена, од којих је најупечатљивији случај био Марије Бочкареве која је по одобрењу цара ступила у војску 1914. године.⁵⁷ Бочкарева је 1917. након абдикације цара командовала Женским батаљоном смрти који је формиран са циљем да утиче на мушкарце који су дезертирали и побуди им осећај стида.⁵⁸ Иако је батаљон имао пропагандну улогу, 250 жена у његовим редовима показало се храбро у борбама.⁵⁹

Усамљени случајеви жена бораца били су карактеристични и за српску војску. Поједине жене су, противно правилима, прихватане у редове српске војске, попут Наталије Јаворник и Милунке Савић током Балканских ратова, а затим и у Првом светском рату.⁶⁰ У редове српске војске током Првог светског рата примљена је и Енглескиња Флора Сендс, чије је присуство током повлачења имало позитиван утицај на борбени морал, а не може се занемарити ни позитиван пропагандни одјек у иностранству.⁶¹ Српској војсци се на Солунском фронту прикључила као шофер Аустралијанка Олив Стронг.⁶² Жене су учествовале и у

⁵⁶ Anđelka Bulatović, *Žene Crne Gore kroz vijekove (XVIII–XIX)*, Beograd 2010, str. 36.

⁵⁷ Lucy Noakes, *Women in the British Army. War and the gentle sex 1907–1948*, London, New York 2006, str. 2.

⁵⁸ Са Бочкаревом се 1917. упознала Емелин Панкхарст, која је посетила Русију у полузваничној мисији емисара британске владе са циљем да убеди привремену владу да настави рат. – Olga Shnyrova, „Feminism and Suffrage in Russia. Women, War and Revolution 1914–1917“, *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914/1919*, Edited by Alison S. Fell and Ingrid Sharp, Palgrave Macmillan, New York 2007, str. 132.

⁵⁹ Susan R. Sowers, *Women combatants in World War I. A Russian case study* (USAWC strategy research project) www.dtic.mil/cgi-bin.

Батаљон смрти је био последња одбрана привремене владе и Зимског дворца, након чијег су освајања жене у овом одреду биле изложене малтретирању и одмазди. – Richard Abraham, „Maria L. Bochkareva and the Russian amazons of 1917“, *Women and Society in Russia and the Soviet Union*, Edited by Linda Edmondson, Cambridge University Press, New York 1990, 124-144, str. 130.

⁶⁰ *Жене солунци говоре*, приредио Антоније Ђурић, Београд 1987, стр. 26.

⁶¹ Писање штампе о Флори Сендс утицало је да је српској војсци стигао велики број молби жена за пријем у војне редове. – Luiz Miler, *Naš brat. Život kapetana Flore Sends*, Beograd 2013, str. 211.

⁶² *One Woman at War. Letters of Olive King 1915–1920*. Edited and with introduction by Hazel King, Melbourne University press, 1986, str. 45.

устаничким одредима у окупираним областима, пре свега током Топличког устанка, када су биле ангажоване не само као курирке, обавештајке, јатакиње и болничарке, већ се више њих борило у саставу устаничких одреда.⁶³

Највећи проценат жена у Србији ратне недаће је искусио након повлачења војске, наступањем окупације, када се на њих свалио сав терет одржавања породице. Први светски рат је изазвао велике промене у породици међајући друштвену улогу жена које су због бројчане премоћи обележиле окупационо друштво тако да се оно може назвати и женским.⁶⁴ Обавезе и улога жене су се под окупацијом у значајној мери измениле. Жене су постале представнице породице пред окупационим властима, поред својих преузеле су и мушке послове, чиниле су већину запослених, биле су изложене немилости окупационих власти и уз то биле у сталној бризи за најближима који су се налазили на ратишту или у интернацији.⁶⁵ Успех у замени мушкараца у домаћим пословима донео је промене у понашању жена: почеле су да опонашају мушке моделе, конзумирају алокохол, пуше, постале су слободније у полном животу. Иако су многе послератне појаве као опадање морала, поремећај традиционалне породичне хијерархије, брачни проблеми и пораст проституције били виђени и као последица окупације и дугогодишњег мушког одсуства, било је у тим појавама и мистификације и идеализације старих времена.⁶⁶

Допринос који су током окупације жене дале као заштитнице куће и деце и заменице у мушким пословима био је многоструко другачији у односу на мушкарце који су се враћали из похода испуњених рушењем и убијањем. Жене су током окупације по први пут обављале послове и улоге које до тада нису имале, можда су први пут биле у ситуацијама да доносе одлуке, али после рата за то нису добиле одговарајуће признање, већ их је чекао тегабан рад у домаћинству разореном ратом.⁶⁷ За жртве које су поднеле током рата, жене углавном нису

⁶³ Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996, стр. 29.

⁶⁴ Б. Младеновић, *Породица ...*, стр. 98.

⁶⁵ О тешком положају српске жене под окупацијом писао је Драгиша Лапчевић, првак Социјалдемократске странке: „Интересантна је ствар да су жене тако страшно погођене и тако очајно усамљене, не само као курјачице радиле и подносиле сав терет с радом скопчан, већ још без роптања подносиле своју до страховитости тешку судбину“. Према: Б. Младеновић, *Жена...*, стр. 27.

⁶⁶ Перица Хаџи-Јованчић, *Европеизација Српског Манчестера 1918–1941*, Београд 2010, стр. 81.

⁶⁷ „У рату је сељанка положила испит. Пала је гордост мужева и синова, оне су прихватиле све послове. Све мушке послове. Орале су и порез плаћале, пазар везивале и чиновнике подмићивале.

добиле сатисфакцију, већ су њихове заслуге потискиване на рачун мушких или је само истицан морални пад проузрокован окупацијом. Упркос томе што је српска жена била видљива током Балканских и Првог светског рата, женско искуство рата је потискивано или игнорисано у комеморацијама у Краљевини Југославији, а споменичка обележја представљала су рат само као борбени конфликт војника – мушкараца, који су при томе добијали вредносно обележје идеалног националног грађанина који жртвује свој живот да би нација могла да живи.⁶⁸ Занемарене су и неутрализоване промене у погледу женских улога, а жене враћене на почетне позиције и улоге које им је додељивало патријархално друштво.

Мужеви су се вратили са рушилачког дела и нашли све у реду. Постидели се мало људи, жена-сељанка је била човек. Више него човек: била је радник, организатор.“ Према: Momčilo Išić, „Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca*, IV, Beograd 2006, 131-159, str. 146.

⁶⁸ Melissa Bokovoy, „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918“, *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur, Indiana University Press, Bloomington 2006, 157-170, str. 158.

ЖЕНСКО ПИТАЊЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Током Првог светског рата многе жене су се саме старале о породици, радиле су у индустрији и помоћним војним одредима и обављале послове који им раније нису поверавани. Ове појаве су након рата убрзале друштвене промене и изазвале драстичан помак у односима између полова. Почетком 20. века покрет за женско право гласа постао је борбенији, али није успео пресудно да утиче на званичне ставове. Више од борбености сифражеткиња, улога жена у рату помогла је добијању права гласа чије је стицање често тумачено као награда женама за ратни патриотизам и службу. Иако је ова теза раширена у историографији, поједини историчари оспоравају повезаност ратног доприноса жена са стицањем политичких права. При томе се истиче да је Француска као држава победница ово право ускратила својим грађанкама, док су га стекле жене у државама које су биле поражене или са нестабилним режимима попут Немачке и Совјетског Савеза, као и у државама наследницама Аустроугарске. Рат је, подривајући политичке системе који су спутавали жене, помогао стицање њихових права, али у многим државама законодавство о женском праву гласа није усвојено у потпуности и упркос стицању права гласа, жене нису освојиле политичке позиције, а њихово право гласа није променило религијске и друштвене предрасуде.⁶⁹ Право гласа ни након Првог светског рата нису стекле жене у Италији, Грчкој, Швајцарској,

⁶⁹ *Aftermaths of War. Women`s Movements and Female Activists, 1918–1923*, Edited by Ingrid Sharp and Matthew Stibbe, Brill, Leiden-Boston 2011, str. 18.

Југославији, а чак и тамо где су освајале бирачка права, жене су у малом броју биле биране у парламент.⁷⁰

Још пре Првог светског рата дошло је до промена у друштвеној и економској улози жена које су стицањем образовања, запослењем и финансијском самосталношћу тежиле и ка већим слободама и политичким правима. Жене су се све више образовале и запошљавале, иако су након рата биле приморане да мушкарцима препусте послове које су добиле у рату. Независна, самостална жена угрожавала је постојећи, ратом већ уздрман, друштвени и породични поредак који су државе настојале да заштите и обнове.⁷¹

Европске земље су почетком 20. века имале сличне породичне моделе у којима је закон давао мужу ауторитет у домаћинству, али су од Првог светског рата владајући патријархални принципи били пољуљани, а постојеће законодавство почело је постепено да се мења.⁷² Настојање да се жена задржи у постојећим оквирима било је често мотивисано страхом од удаљавања жене од куће и домаћинства услед њеног већег посвећивања јавним пословима. Страх мушкараца од еманципације жена налазио је упориште и у бризи за наталитет. Један од аргумената био је да побољшање друштвеног положаја жене води опадању броја становника јер жене одбијају да рађају да би боље живеле. Насупрот критике самосталне, неударе и запослене жене, фаворизоване су женске улоге супруге и мајке, пре свега у циљу подстицања пораста прираштаја.

Опадање стопе наталитета у Европи осетило се још почетком века, што је додатно појачано страдањима током Првог светског рата.⁷³ На смањење броја рођених утицала је и економска криза која је појачала демографску тежњу ка стварању мање породице.⁷⁴ Осећај биолошке угрожености, страх од нестанка нације и од распада традиционалних установа попут породице, утицали су да код

⁷⁰ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 282.

⁷¹ Услед тога долазило је до потребе „да се прогна застрашујућа приказа која се појавила у рату – независна и осамостаљена млада жена са сопственим местом међу радном снагом и сопственим примањима.“ – Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Beograd 2011, str. 94.

⁷² У француском грађанском законнику стајало је да „муж има дужност да штити жену, која му дугује послушност“. Реформа закона о породици започела је прво у скандинавским земљама и Совјетском Савезу. – Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd 2009, str. 492.

⁷³ Европске државе су настојале, у страху за снагу нације, да спрече ове тенденције тиме што су оснивале министарства здравља, залагале се за породичне вредности, а абортус и контрацепција су осуђивани и изједначавани са криминалом. – M. Mazover, *Mračni kontinent. ...*, str. 92.

⁷⁴ Џон М. Робертс, *Европа 1880–1945*, Београд 2002, стр. 406.

екстремних десних покрета управо ове вредности постану предмет култа и да се осећај личне угрожености трансформише у осећај сигурности и припадности породици и нацији као делу масе.

Насупрот суморним демографским предвиђањима већине европских држава, у периоду од 1921. до 1939. становништво Југославије је имало једну од највећих стопа раста у Европи. Утицај рата се огледао и у чињеници да је 1931. било више женског него мушког становништва које је у просеку било млађе за годину дана од женског.⁷⁵ На територији Србије 1931. било је, за разлику од ранијих периода, више жена (1.799.770) него мушкараца (1.749.920).

Висок наталитет у Краљевини Југославији био је последица патријархалног начина живота и постојеће привредне структуре. Преко три четвртине домаћинства живело је од пољопривреде, а сељаку је било потребно потомство које ће радити на земљи.⁷⁶ Инокосна сеоска домаћинства почивала су на суровом раду жена и деце чији је тежак рад почињао од малих ногу.⁷⁷ У претежно аграрној земљи сељанке су чиниле најбројнији слој жена. Њихова улога у домаћинству обухватала је старање о одевању чланова породице, њиховој исхрани, одржавању хигијене, одгајању деце, као и обављању пољопривредних послова. Оптерећена обавезама у много већој мери него мушкарац, жена је имала значајну биолошку и социјално-економску функцију.⁷⁸ Посвећеност сељанке кући и породици била је многострука и знатно већа у односу на сељака, мада често незапажена и без признања.⁷⁹ Напоредно обављање пољопривредних послова и старање о кући и домаћинству доводили су до преоптерећености сељанке која је заједно са њеном непросвећеношћу често узроковала велику нехигијену читаве породице и домаћинства, што је водило оболевању и смртности жена и, нарочито, деце.⁸⁰ Здравље жене додатно су угрожавале бројне трудноће и порођаји, као и

⁷⁵ Према попису 1931. у Краљевини Југославији било је 7.198.956 мушкараца чија је просечна старост износила 26,4 године и 7.335.044 жене просечне старости 27,5 година. *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Београд 1989.

⁷⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I, Београд 1997, стр. 34.

⁷⁷ М. Isić, „Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata“..., стр. 133.

⁷⁸ Љ. Димић, *Културна политика...*, I, стр. 55.

⁷⁹ Момчило Исић, Вера Гудац Додић, *Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд 2011, стр. 33.

⁸⁰ Момчило Исић, „Село у Србији између два светска рата“, *Токови историје*, 1-4/1999, 151-189, стр. 154.

нестручни побачаји.⁸¹ Традиционална потчињеност мужу, коју је често пратило физичко насиље и коју су подржавали традиција и околина, као и грубост и изостанак исказивања нежности и љубави, обликовали су морални профил сеоске жене која је била унижена као људско биће, огрубела и измучена.⁸²

Неписмена и непросвећена сељанка, уз то често сиромашна и празноверна, имала је велики утицај у приватном животу породице, али није успевала да адекватно испуни ту улогу што је утицало на даље заостајање села. Распадање породичних задруга, иако је у значајној мери оптеретило жену, довело је и до побољшања њеног положаја пошто је постала најважнији сарадник мужа у породичним пословима.⁸³ Сељанка почиње значајно да учествује у решавању питања функционисања домаћинства и доношењу одлука, што доводи до развоја њене самосвести и самосталности.⁸⁴ Значајнија улога сељанке у одлучивању и управљању газдинством, заснована на доприносу њеног рада, доводила је до опадања ауторитета мушкараца, што је било приметно у селима у Србији у предвечерје Другог светског рата и карактеристично за области које се налазе у трансформацији из традиционалног у модерно друштво.⁸⁵

Потреба за радном снагом утицала је да су женска деца од малих ногу била усмеравана на обављање пољских послова и задржавана код куће. На ограничено школовање женске деце утицало је и схватање сеоског становништва да женској деци школовање није потребно. Женска деца која су остајала ван школе била су у васпитању упућена на неписмене и непросвећене мајке. У Србији је 1921. било писмено 16,5 % жена, а 1931. 22,08%, али је проценат писмености код жена у градовима био знатно већи и у Београду досезао 84,29%.⁸⁶ Значајан пораст писмености био је видљив међу најмлађим женским становништвом (11-19 година), међу којим је 1931. било више од половине (50,54%) писмених. Ученице су још у периоду након Првог светског рата чиниле 30% ђака у гимназијама.⁸⁷

⁸¹ Momčilo Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Beograd 2008, str. 237.

⁸² Momčilo Isić, „Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 183-200, str. 195.

⁸³ М. Исић, В. Гудац Додић, *н.д.*, стр. 72.

⁸⁴ М. Isić, *Seljanka ...*, str. 254.

⁸⁵ Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb 1971, str. 217.

⁸⁶ Momčilo Isić, „О школовању женске деце“, *Токови историје*, 1-4/1999, 429-431, стр. 429.

⁸⁷ Momčilo Isić, „Ученици у гимназијама на подручју Србије у периоду од 1919. до 1925. године“, *Токови историје*, 1-4/1999, 421-428, стр. 421.

Већи проценат женске деце похађао је школу у градовима, али је и у осталим крајевима број уписаних ученица постепено растао да би 1928/29. године достигао 35,66% уписаних основаца.⁸⁸ У Србији је школске 1939/40. године, од укупно 621.149 ђака у основним школама било 267.572 (43,1%) девојчица.⁸⁹ Број студенткиња на Београдском универзитету у међуратном периоду није се много мењао и углавном се кретао око 20%.⁹⁰

Вишеструки пораст броја студената у Краљевини Југославији имао је утицаја у уском кругу елите, тешко је допирао до неписмених и нешколованих маса и није успевао да утиче на привредни и културни напредак земље. Иако су у већем броју стицале високо образовање, женама је приступ круговима интелектуалне елите углавном остајао затворен, о чему најбоље сведочи пример Ксеније Атанасијевић, прве жене која је докторирала на Филозофском факултету Универзитета у Београду и била изабрана за доценткињу 1924. године, а 1936. уклоњена с факултета.⁹¹

Услед масовног страдања мушког дела становништва током ратова, жене су после Првог светског рата масовније укључиване у производњу. Број запослених жена стално је растао, мада је углавном била реч о неквалификованој радној снази чија је зарада била недовољна и за најнужније потребе.⁹² Жене су као радна снага биле у просеку млађе, мање квалификоване и јефтиније, услед чега су представљале конкуренцију мушкарцима и услед чега расте њихов број међу социјалним осигураницима.⁹³ Ипак, запослених жена било је сразмерно мало, у Београду је 1929. у привреди радило 7.428 жена, а постојала су и радничка склоништа за жене, која су служила и као прибежиште породилјама.⁹⁴ Према Закону о заштити радника из 1922. породилјско одсуство за раднице трајало је 4 месеца, а за то време су примале потпору у висини од 3/5 наднице.

⁸⁸ Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, I, Београд 2005, стр. 243.

⁸⁹ Вера Гудац Додић, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини XX века*, Београд 2006, стр. 28-29.

⁹⁰ Високо образовање на Београдском универзитету стицало је 1923/24. године 1.175 (21,5%) жена, док је школске 1937/38. њихово учешће износило 20,36%. – Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, str. 37.

⁹¹ Љиљана Вулегић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005, стр. 40.

⁹² Milica Milenković, „Žene radnice u privredi Srbije 1918–1929. godine”, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 218-226, str. 223.

⁹³ Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, стр. 131.

⁹⁴ Ljubomir Petrović, „Socijalna politika u Kraljevini Jugoslaviji. Bilans jednog neuspeha“, *Istorija 20. veka*, 2/2011, 119-132, str. 123.

У највећем броју жене су се запошљавале као кућна послуга, раднице у текстилној индустрији, а затим и као особље здравствених и просветних установа. Приликом запошљавања у државној служби често им није признавана висока стручна спрема и имале су мању плату него мушкарци са истим квалификацијама. Истовремено, иако је у периоду од 1920. до 1940. присутан сталан тренд повећања запослености жене, постојала је тежња да се ограничи број жена примљених у државну службу, као и да се уклони део запослених службеница, што је вршено 1939. путем прописа којим је удатима службеницима снижена плата за 30-50%.⁹⁵ Упркос томе, жене у овом периоду освајају до тада ексклузивне мушке функције и послове. Смиља Јовановић је 1923. постала прва жена која је положила судијски испит у Краљевини СХС, а када је 1928. основана Библиотека града Београда за првог библиотекара постављена је др Марија Илић-Агапова. Исте године жене су стекле право да буду и директорке школа.

Иако постепене, промене и побољшања положаја жене у погледу образовања и запошљавања биле су видљиве у међуратном периоду. Први светски рат је убрзао процес изласка жена на јавну сцену, у највећој мери путем већег образовања и запошљавања, али и повећањем њихове друштвене улоге. Односи између полова и полне улоге, пре свега у граду, доживели су значајну промену. Дошло је и до повећања броја развода и смањења величине породице.⁹⁶ Модел „модерне жене“ која се шминка, носи кратку фризуру и хаљину, високе потпетице, упражњава спорт, негује култ лепоте, ужива у животу и сексуалној слободи био је присутан међу припадницама грађанства. У конструкцији идентитета, жена је у овом периоду консултовала женске часописе, модне журнале и филм, а не само традицију, породично предање и уџбенике лепог понашања.⁹⁷ Нова и самосвесна жена привлачила је пажњу јавности својим

⁹⁵ Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin, Zagreb 1996, str. 93.

⁹⁶ Ове промене најдуховитије и најсажетије описао је Нушић речима да је после рата све постало кратко: и брак и сукње и фризури. – Predrag J. Marković, „Mesto žene u javnom mnjenju Beograda 1918–1965“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 373-384, str. 378.

⁹⁷ Фотографије жена на насловним странама часописа и хероина са филмског платна нудиле су моделе које је жена требало да имитира. Уместо традиционалних стереотипа – мајка, домаћица и супруга, масовна култура је поставила своје клишее – модерна жена, вамп, неудата жена, уметница, гламур девојка. – Миланка Тодић, „Нова жена или робињница лукуса: насловне стране женских часописа у Србији 1920–1940“, *Зборник Музеја примењене уметности*, 4-5/2008/9, стр. 154.

изгледом, ставовима, слободом, начином живота и била јасан знак еманципације.⁹⁸

У многим европским државама после Првог светског рата настојање да се осигура развој демократије и уставна владавина текло је са великим напорима.⁹⁹ Услед немира после завршетка рата у многим државама је постојала претња од револуције, незадовољство исходом рата и тежња ка ревизији мировних уговора. Утицај ових чинилаца додатно је појачала светска економска криза, а неповољне политичке и економске околности отежавале су ширење феминистичких идеја.

Ратом исцрпљена и економски неразвијена, нова југословенска држава била је политички нестабилна и оптерећена нерешеним националним питањем, што је утицало да се политичке партије мало баве питањем женских права. Највећи део српске интелигенције определио се за југословенство као државну идеју и највећи део енергије је усмерио ка тражењу „спасоносне формуле“ за опстанак сложене југословенске државе. Истовремено, српско друштво је губило демократски потенцијал и изостанком решења социјалних и економских проблема.¹⁰⁰

Политичка криза и укидање парламентаризма у Краљевини Југославији спречили су одвијање нормалног политичког живота, посебно учешће млађих генерација у њему.¹⁰¹ Одлике статичног друштва, где млађи живе у сенци старијих, погодовале су конзервативизму који је по природи био против прогресивних тековина попут давања већих права женама.

Нова југословенска држава била је хетерогена заједница у којој су се први пут среле жене различитих традиција, обичаја, менталитета, али и права, степена просвећености, језика, писма. Неравноправни положај жена у приватном праву био је присутан и зависио је од различитих наслеђених правних система. Током

⁹⁸ *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Београд 2007, стр. 132.

⁹⁹ Тенденције ка снажној извршној власти и ауторитарном режиму угрожавале су парламентаризам, а од доласка Мусолинија на власт у Италији 1922. до 1939. године у Европи је опстала демократија у само 11 држава од укупно 28, а краљевске диктатуре уведене су у низу земаља од Југославије, Албаније, Румуније, Бугарске. – М. Ж. Чалић, *н.д.*, стр. 145.

¹⁰⁰ Влатко Мачек је предвиђао избијање социјалне револуције у Србији и једном бугарском новинару је рекао да је „Србија пример бурета које нема садржину, те ради тога то буре почиње се сушити и још мало па ће обруч испасти јер нису решена социјална, односно економска питања која дају садржину бурету.“ – Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, стр. 133.

¹⁰¹ *Исто*, стр. 47.

постојања прве југословенске државе није извршена унификација грађанског права и у крајевима који су раније чинили Краљевину Србију остао је на снази Српски грађански законик из 1844. године чиме је положај жена у Србији био најтежи у југословенској држави међу постојећих шест различитих правних подручја.¹⁰² Упркос напорима да се донесе јединствени грађански законик, он је остао на нивоу нацрта, а анахрони положај жене у законодавству није био реформисан изузев у кривичном праву. Кривичним закоником из 1929. успостављена је формална равноправност мушкарца и жене у погледу кривичноправне заштите, а жене су први пут добиле кривичноправну заштиту независно од интереса мужа.¹⁰³

Разлике су се огледале и у постојању непосредног или посредног права учешћа у избору органа локалне самоуправе у Словенији, Хрватској и Војводини, које је укинута 1920. године. У Уставима донетим 1921. и 1931. године избегнуто је доношење одлуке о женском праву гласа, већ је у оба Устава констатовано да ће то питање решити закон.¹⁰⁴ Изборни закон од 27. јуна 1922. је то питање решио негативно, прописујући да бирачко право има сваки мушкарац, чиме је половина становништва државе била искључена из политичког живота.¹⁰⁵

У југословенском друштву у међуратном периоду постепено се развијала свест о неминовности признавања женског права гласа. У расправама о женском праву гласа често је као аргумент против давања ових права навођено да је жена по природи упућена на материнске дужности, да би гласала као муж или да би неслагање око гласања могло да угрози брачну слогу.¹⁰⁶ Један од разлога оклевања да се женама да право гласа лежао је и у страху да би тиме ојачао утицај конзервативних снага, пре свега клерикалних партија.¹⁰⁷ Поједине странке, попут Демократске, наглашавале су у свом програму потребу културног и

¹⁰² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije. Kraljevina Jugoslavija 1914–1918*, I, Beograd 1988, str. 52-53.

¹⁰³ V. Nikolić-Ristanović, *n.d.*, str. 29.

¹⁰⁴ Đorđe Stanković, „Žena u Ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 36-40, str. 39.

¹⁰⁵ Момчило Павловић, *За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Београд 2007, стр. 158.

¹⁰⁶ П. Хаџи-Јованчић, *n.d.*, стр. 118.

¹⁰⁷ *Приватни живот код Срба у двадесетом веку...*, стр. 104.

интелектуалног развоја жена и њихове политичке равноправности.¹⁰⁸ Противници женског права гласа су тврдили да жене не показују интерес за бављење политиком, да је велики проценат њих неписмен и стога недорастао за активно учешће у политици.¹⁰⁹ Чак и оне странке које су се декларисале за давање права гласа женама нису се интензивно залагале за ова права, нити су имале женске огранке или секције. Милица Ђурић-Топаловић је истицала да за разлику од Хрватске сељачке странке и Словенске људске странке, у српским крајевима не постоји ни једна грађанска политичка партија која окупља жене на политичком пољу и сматрала је то појавом противном развоју демократије и друштва.¹¹⁰

У политичком животу, за признавање женских права најотвореније су се залагале партије социјалдемократске и комунистичке оријентације, али су оне давале примат револуционарној борби и укидању класних разлика верујући да ће решавањем класног бити решено и женско питање. Овакви ставови били су изражени још код Српске социјалдемократске партије, која је углавном преузела став Међународне социјалне демократије, чија је чланица била, да се женско питање као посебно не признаје, већ да се подразумева само као део класног питања.¹¹¹

На оснивачком конгресу Социјалистичке радничке партије (комуниста) априла 1919. одржана је Конференција жена социјалисткиња на којој донета одлука о уједињењу свих женских социјалистичких покрета у јединствени женски социјалистички покрет Југославије.¹¹² Часопис *Једнакост* који је у предратном периоду излазио као орган жена социјалдемократа у Србији и доносио чланке о положају жена радница, проблемима материнства, активностима жена социјалдемократа, прерастао је у орган жена социјалиста (комуниста) Југославије.¹¹³ Секретаријат жена социјалиста (комуниста) усвојио је статут

¹⁰⁸ М. Радојевић, *н.д.*, стр. 210.

¹⁰⁹ S. Stefanović, *Žensko pitanje...*, стр. 101.

¹¹⁰ Милица Ђурић Топаловић, *Жена и политика*, Београд, стр. 22.

¹¹¹ Miroslava Malešević, *Žensko. Etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*, Beograd 2007, стр. 44.

¹¹² *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd 1972, стр. 15.

¹¹³ „Из Хигијене- заштита материнства“, *Једнакост*, бр. 1, 1. 1. 1914.

Перса Михајловић, „Из живота наше жене. Једна констатација“, *Једнакост*, бр. 13, 1. 7. 1914.

Часопис је добио назив по истоименом женском гласилу немачке социјалдемократске партије која је још пре Првог светског рата истакла захтеве за женско право гласа. – L. Sklevicky, *н.д.*, стр. 83.

О раширености покрета говори и чињеница да је гласило *Једнакост* излазило 1920. у 4.000 примерака.

априла 1919. којим се Секретаријат сматра делом партијске целине, његов главни задатак био је агитационо-просветни рад, а требало је да се бави и организацијом омладине.¹¹⁴ Централни секретаријат жена бирао је две делегаткиње за конгрес партије. Међутим, најактивније жене у покрету (Милица Ђурић-Топаловић, Софија Леви, Радослава Илић), искључене су након Вуковарског конгреса 1920. године.¹¹⁵

Комунистичка партија Југославије (КПЈ) је након забране делатности 1921. свој рад настојала да спроведе ангажовањем чланства у разним спортским, културним, економским, женским и хуманитарним удружењима у којима се по правилима и програмима није могла доказати њихова делатност. У том смислу настојала је да се у тим организацијама створе омладинске и женске секције у којима би имала веће могућности деловања. Такве појаве увиђала је и полиција која је распустила низ таквих секција, мада ове сумње често није могла доказати.¹¹⁶ Поборници комунизма су деловали и у феминистичким удружењима и њиховим гласилима у циљу ширења сопствених идеја – посебно оних оних које су се поклапале са феминистичким.¹¹⁷

Омладина је услед немогућности исказивања политичких ставова и деловања у легалним политичким структурама, нарочито у политичким странкама, као и услед незадовољства стањем у земљи, показивала склоност ка комунизму. Популарност комунистичке идеје током тридесетих година¹¹⁸ потицала је из тога што јој се приклонио велики део студентског подмлатка који је испољавао спремност да активно пропагира ове идеје, а у чије су вођство спадали и припадници истакнутих и угледних грађанских породица што је чак

¹¹⁴ Bosa Cvetić, *Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje*, Beograd 1960, str. 9.

¹¹⁵ N. Božinović, *n.d.*, str. 104.

¹¹⁶ Полицијске власти су у извештају из августа 1940. посебно наглашавале комунистичку делатност у раду *Набављачке задруге младих девојака*. АС (Архив Србије), Конференција за друштвену активност жена 1953–1967 (Ђ-129), Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*.

¹¹⁷ Драга Стефановић и Десанка Цветковић ангажовале су се у *Алијанси женских покрета*, а истовремено су 1923. биле чланице Централног секретаријата жена Независне радничке партије Југославије путем које су комунисти покушавали да делују као легална политичка снага. – Jovanka Kesman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978, str. 185.

¹¹⁸ Према појединим проценама од 1935. до 1941. године деловало је око 400 прокомунистички оријентисаних студенткиња које су учествовале у раду студентских секција, удружења, али и биле хапшене и осуђиване због комунистичке делатности. – Десанка Протић-Хулшичка, „Студенткиње и дом студенткиња у напредном студентском покрету Београдског универзитета“, *Студенткиње Београдског универзитета у револуционарном покрету*, Београд 1988, 54-80, стр. 61

покрету давало изван прстиж, али и прлзвук неозблљности и помодарства везлван за назлв „салонскл комунизам“. Слатрано је да деца лмућнлјих родлтеља услед размаженостл пропагалрају комуностлчке лдеје, алл је та наклоност прелстављала и влд генералцлјског сукоба и лзраз незадовољства постојећлм системом властл и вредностл. Младост, жеља за акцлјом и влднлјом улогом у друштву, алл и склоност лдеаллзалцлјл, авантурлзму и борбл протлв неправде, напоредо са влзлонарсклм лдејама о промени света и стваралњу једног праведнлјег друштвеног и поллтурчког уређења, спалдали су у бројне факторе којл су подстлцалл млале да се окрену комуностлчком покрету. Прлвлчну моћ ка партијском ангалжовању имала је и перспектлва реаллзовалња жлвотнлх цлљева, као шанса за оне којл нлсу ималл нлшта, алл и лзалзов за оне којл су ималл све.¹¹⁹

Напоредо са деловањем поллтурчклх странака, на јавној сценл након Првог светског рата дошло је до обнављања делатностл прелратнлх женсклх удружења и стваралња новлх. У септембру 1919. одржан је Конгрес уједлњења женсклх друштава и оргалнзалцлја и формлран *Народнл женскл савез Срба, Хрвата и Словенаца*, каснлје *Југословенскл женскл савез* којл је обухватао сва хумана, национална и верска друштва и удружења жена. *Савез* је крајем 1921. голдине бројао 205 женсклх друштава са укупно 50 хлљада члланлца, а програм рада донет 1922. на скупштынл у Љубљанл, лзмеђу осталог је прелвлђао лзједначавалње жена са мушкарцлма у прлватном и радном праву.¹²⁰

Најмасовнлје женско друштво у међуратном перлоду блло је *Коло српсклх сестара* које је своју делатност базлрало на хуманитарном раду члме је на лзвестан начлн протелжлрана традиционална улога жене. Иако је ово удружење учествовало у раду женсклх савеза, оно је своју делатност усклађлвало са поллтурком државел и њенлх лнтереса и због тога уживало подршку властл.¹²¹

О јачању улоге жене у друштву сведочл и формлрање *Удружења универзлтетскл образованлх жена* основаног 1927. голдине на подстрек *Међународне федералцлје универзлтетскл образованлх жена* са цлљем да

¹¹⁹ Осећај прлпадностл нечему узвлшеном и ексклузлвном деловао је прлвлчно за младачалке жеље и склоностл. „И то је младост – осећала сам да, са својлх 16 голдина, 1938. прлпадам нечем већем и важнлјем од недељнлх лгранкл и ћаскања по посластлчарнлцама.“– Прлсећала се каснлје Соња Барух. – *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, II, Beograd 2003, str. 306.

¹²⁰ *Народном женском савезу* нлје прлстлплла *Хрватска жена*, оргалнзалцлја Хрватске сељачке странке, као и клерлкалне женске оргалнзалцлје. – Ј. Кесман, *n.d.*, str. 167.

¹²¹ Ј. Савлћ, *n.d.*, стр. 130.

организује универзитетски образоване жене свих професија и омогући им да заједнички иступају.¹²² Удружење је имало секције широм Југославије, било је члан *Народног женског савеза* и учествовало у акцијама за право гласа.¹²³ Удружење се ангажовало у акцијама против владиних мера које су ограничавале право на рад женама и умањивале њихова примања, као и поводом уклањања препрека које су постојале у школовању жена.

Већ од стварања нове државе настају и организације које су за циљ имале борбу за политичку и правну једнакост жена. У Београду је априла 1919. почело са радом *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права*, које је покренуло часопис *Женски покрет* и упутило више петиција и меморандума Привременом народном представништву и Уставотворној скупштини захтевајући право гласа за жене.¹²⁴ Заједно са сличним удружењима, ово друштво је 1923. формирало *Алијансу феминистичких друштава*. Један од основних циљева *Алијансе* био је постизање потпуне једнакости међу половима чиме је она постала покрет који се бавио феминистичким питањима. Правила *Алијансе* предвиђала су да њен члан може бити свако женско друштво које у својим правилима има изричан захтев за добијањем изборног права за жене, док је *Алијанса* имала за циљ ослобођење жена стицањем политичких права и увођење реформи у циљу постизања једнакости. Приликом реорганизације 1926. промењен је назив у *Алијансу женских покрета*.¹²⁵

Иако је у почетку активно наступала у залагању за женско право гласа, *Алијанса женских покрета* се није одлучила да радикализује акцију за тражење политичких права, већ је обједињавала женска друштва на минималном програму борбе за право гласа. Противећи се политичком ангажовању, *Алијанса* се није слагала са оснивањем Женске странке, феминистичко-политичке организације која је захтевала бржи рад и одлучнији став према женском питању, а чија је

¹²² Према подацима Удружења у Југославији је 1929. било око 1.300 универзитетски образованих жена од чега су свега 130, односно 10% биле чланице удружења. – Mirjana Obradović, „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 252-262, str. 256.

¹²³ Василије Колаковић, „Удружење универзитетски образованих жена - секција Београд 1927–1941“, *Архивски преглед*, 1-2/1982, 136-154, стр. 136.

¹²⁴ Gordana Krivokapić-Jović, „Društvo za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava` – radikali i žensko pravo glasa posle Prvog svetskog rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, 299-308, str. 303.

¹²⁵ N. Božinović, *n.d.*, str. 113.

оснивачка скупштина 1927. године окупила око 300 жена. Међутим, увођењем диктатуре 1929. ликвидан је рад и ове странке.¹²⁶ Неповољне политичке околности изазване шестојануарском диктатуром утицале су у извесној мери на одступање од основних програмских начела *Алијансе* и настојања да се женско питање остави по страни и пажња посвети социјалним проблемима и питањима просвећивања жена.¹²⁷

Почетком тридесетих година чуле су се све израженије критике неактивности *Алијансе женских покрета* и равнодушности која је завладала међу чланицама.¹²⁸ Борбеност и боља организованост испољиле су се у раду Омладинске секције, основане 1935. године, у којој је деловао велики број комунисткиња које су од 1936. учествовале и у раду часописа *Жена данас*.¹²⁹ Овај лист је током 1937. године спровео Анкету о политичким и грађанским правима жена, у којој су ставове изнели поједини политичари. Милан Грол је истакао потребу претходног просвећивања жена и постепеног стицања политичких права, почев од локалног нивоа. Иако доста увијена, његова изјава није ишла у корист давања општег права гласа женама.¹³⁰ Увијена је била и изјава др Ивана Рибара који је акценат ставио на анализу позитивних тековина држава које су дале права гласа женама и на посредан начин се изјаснио у његову корист, побијајући аргументе којима се негирала потреба давања права гласа женама. Након спровођења анкете, у *Жени данас* се огласила и председница *Алијансе* Алојзија Штеби, која је у чланку *Наши захтеви* питање политичких права потисла на уштрб грађанских и потребе измене Српског грађанског законика. Међу десет захтева који су се тicali грађанских права жена, на њеном списку се није нашло питање права гласа.¹³¹

¹²⁶ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006, str. 46

¹²⁷ M. Malešević, *n.d.*, str. 24.

¹²⁸ Алојзија Штеби је позивајући се на чланак анонимне феминисткиње која је критиковала *Алијансу женских покрета* и *Југословенски женски савез* због неактивности, негирала те наводе и одговарала да ауторка може да створи своју феминистичку организацију и надокнади пропусте. Алојзија Штеби, „Радите или отступите“, *Женски покрет*, св. 7, јули-август 1932.

¹²⁹ Присуство комунистичке идеологије у часопису *Жена данас* изражавано је путем пацифизма, антифашизма и феминизма, као и употребом модерних визуелних форми. Комунизам је промовисан посредовно и језички неексплицитно, а сликом је пропагирано оно што би цензура вероватно забранила у форми писаног говора. – Stanislava Barać, „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu „Žena danas“ (1936–1941)“, *Intelektualci i rat 1939–1947 – Zbornik radova sa međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*, priredili Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2012, str. 217.

¹³⁰ *Жена данас*, бр. 3, јануар 1937.

¹³¹ Алојзија Штеби, „Наши захтеви“, *Жена данас*, бр. 14, јуни 1938.

Упркос неповољној међународној ситуацији након избијања Другог светског рата, лист *Жена данас* је октобра 1939. покренуо Апел за право гласа жена. Повод за покретање акције био је доношење прописа о изборима за Народну скупштину 1939. године. Незадовољне недовољном енергичношћу акције *Алијансе женских покрета*, *Жена данас* и Омладинска секција су покренуле акцију скупљања потписа за право гласа жена. Управа *Алијансе* је у почетку подржала њихову акцију, али је била против широке политичке манифестације. Насупрот томе, поводом Апела су организовани зборови и прикупљање потписа. На конференцији за женско право гласа у Београду 23. новембра 1939. иступило је више представница различитих женских удружења, а организација и иступања на конференцији имали су комунистички печат.¹³² На конференцији је донета Резолуција у којој је захтевано спречавање неједнакости жена на раду, истицана неоправданост разлога за спречавање давања женама права гласа и наглашавано да жене које раде и рађају морају имати право и да решавају питања која се тичу читавог народа.¹³³ Три дана након конференције одржан је и збор *Алијансе женских покрета*, што је сведочио о постојању сукоба унутар женског покрета.

Несугласице између *Алијансе женских покрета* и Омладинске секције које су избиле приликом покретања Апела за право гласа жена, кулминирале су почетком 1940. године. Председништво *Алијансе*, изложено притиску Омладинске секције, поднело је 1940. колективну оставку, а седиште *Алијансе* је премештено у Нови Сад. Омладинска секција је замерила Управи на умерености, неактивности и избегавању да се покрет прошири и активизира, али је убрзо и она престала са радом.¹³⁴

Привремено преплитање грађанског феминистичког покрета са комунистичким значајно је утицало на обе стране. Комунистички покрет се залагао за женска права, али је био окупиран другим циљевима, док феминистички покрет није имао снаге да издејствује право гласа за жене. Феминисткиње су преко Омладинске секције подмладиле своје редове и испуниле

¹³² J. Кесман, *n.d.*, str. 336.

¹³³ *Жена данас*, бр. 26, јануар – фебруар 1940.

¹³⁴ Рад локалних подружница Омладинске секције забрањиван је пре тога у многим градовима у Србији (у Крагујевцу 1937, у Нишу 1938, а у Чачку и Вршцу 1940. године). До распуштања секције у Чачку дошло је услед констатације полиције да је постала „инструмент комунистичке организације“. – *Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, I, приредили Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Чачак-Краљево 2006, стр. 124-125.

их новом енергијом, а комунисткиње су у оквиру секције стекле слободу деловања, али и биле изложене утицају феминистичких схватања, што је позитивно деловало на пролетерски женски покрет у који је на тај начин ушла мање крута и догматска интерпретација женског питања.¹³⁵

С обзиром на почетак Другог светског рата, осим активности везаних за женско право гласа, *Алијанса женских покрета* деловала је и у циљу припреме жена за учешће у рату. Путем *Жене данас* су током 1939. упућивани позиви девојкама да се уписују на курсеве за болничарке, а лист је објавио и предавање др Лазара Генчића „Улога жене у будућем рату“, којим је апеловано да се изврши обука што већег броја болничарки.¹³⁶ Представнице *Женског покрета* из Новог Сада предлагале су маја 1939. да се организација стави на располагање Министарству војске и морнарице ради организовања женских одреда који би за време рата штитили децу и цивилно становништво од напада из ваздуха, а у Београду је током 1939. радило око 20 курсева за обуку болничарки.¹³⁷

Међуратни период је у погледу женске еманципације и решења женског питања представљао период ограничене модернизације. До почетка Другог светског рата жена у Србији је остала друштвено, политички и правно инфериорна у односу на мушкарца, али је постојала свест о потреби промена. Иако се она све више школује и запошљава, положај жене у новој држави био је у већини случајева положај економски зависне, социјално незаштићене, углавном необразоване особе, без политичких и грађанских права. Жене у Србији нису значајно поправиле свој правни положај, нити су добиле политичка права, али су учињени помаци у погледу друштвене еманципације и у великој мери је промењен њихов друштвени положај, повећала се њихова обухваћеност школовањем, посебно високим, порасла су очекивања жена и њихово ангажовање. У таквим околностима суочиле су се са новим ратом и окупацијом земље која ће им донети нове улоге, преиспитивање дотадашњег искуства и нова очекивања.

¹³⁵ L. Sklevicky, *n.d.*, str. 80.

¹³⁶ *Жена данас*, бр. 20, март 1939.

¹³⁷ J. Kесman, *n.d.*, str. 405

I

НАЦИЗМ

ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У ТРЕЋЕМ РАЈХУ

Успон нацизма и његов долазак на власт означили су тријумф идеологије која је у односу према женама била руковођена расном политиком.¹³⁸ По питању расе, нацистички режим је тежио остваривању чисте нације као кључне за опстанак Немачке и немачког народа.¹³⁹ У ту сврху спроведен је низ реформи које су драстично ограничиле слободе немачких грађана.¹⁴⁰ Потискиване су личне слободе и права, а приоритет је добило државно и јавно добро на основу вере „у потребу за сталним унапређивањем аријевске расе“.¹⁴¹ Стварањем „новог човека“ као симбола државе који се жртвује за њено добро, од мушкараца је очекивано да пригрле војнички менталитет и придруже се мушким организацијама, као и да се

¹³⁸ Пол је имао секундарну улогу у оквиру расних група, пошто је одлучујући значај имала подела по расној припадности. – *Women, Gender and Fascism in Europe 1919–1945*, edited by Kevin Passmore, New Jersey 2003, str. 34.

Детаљније о положају жене у Трећем рајху: Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany*, New York 2001; Jill Stephenson, *Women in Nazi Society*, New York 2013; Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*, New York 2013; Matthew Stibbe, *Women in the Third Reich*, London 2003; *Home-Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*, Edited by Karen Hagemann and Stefanie Schüler-Springorum, Berg, Oxford, New York 2002; Irene Guenther, *Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich*, Berg, Oxford, New York 2004; Dagmar Rees, *Growing Up Female in Nazi Germany*, Michigan 2006.

¹³⁹ Основни појам од којег се у нацизму полазило био је појам „Volk-a“, расно одређеног (немачког) народа, као живог организма и политичког фактора који су одликовали „живот“ и „борба“, што је водило „борби за опстанак“ народа којој је све подређено. – Milan Ristović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, str. 9.

¹⁴⁰ Националсоцијализам је „расно питање“ учинио језгром своје политике. Људи су класификовани као мање вредни „по наслеђу или биолошки“. – G. Bok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 324.

¹⁴¹ Džorž Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd 2005, str. 226.

ожене одговарајућим (наследно здравим и расно чистим) немачким женама и заснују породице са доста деце.¹⁴²

На партијском скупу у Нирнбергу 1934. Хитлер је изнео став да је мајчинство најважнија женска функција и да жена не може пружити већи допринос нацији од рађања деце.¹⁴³ Жене су вредноване на основу репродуктивних капацитета, али полазећи од тога да ли у расном, биолошком и социолошком погледу могу бити добре мајке.¹⁴⁴ Од оних које су одговарале критеријумима очекивано је да свој допринос националној обнови дају као мајке, односно рађањем деце.¹⁴⁵ Агресивна популациона политика Трећег рајха подстицала је „расно чисте“ жене да донесу на свет што више „аријевске“ деце, што је било праћено различитим позитивним еугенетским мерама. Приређиване су изложбе које су показивале да су најуспешнији људи на свету имали много деце (попут Баха), а једном годишње, 12. августа (на рођендан Хитлерове мајке), мајкама са много деце је додељиван Почасни крст немачке мајке. Склапање брака је подстицано давањем кредита брачним паровима, а олакшан је развод бракова без потомства.

Подстицање наталитета односило се само на оне који су испуњавали расне услове. Брачне слободе су ограничене 1935. када су донети закони којима су парови морали да докажу расну чистоћу.¹⁴⁶ Нежењени мушкарци и парови без деце плаћали су од 1938. додатне порезе који су тумачени као казна за одбијање размножавања. Током тридесетих година дошло је до пораста наталитета не само због нацистичких мера, већ и због економског опоравка, а рат и брига због демографског утицаја рата допринели су да режим умањи захтеве у погледу прегледа брачних партнера.

¹⁴² Овакве ставове промовисао је Хитлер у *Мајн Кампф*: „Дете треба да се прогласи за најскупоценије добро једног народа. Мора да се брине о томе, да само онај ко је здрав ствара децу; да постоји само једна срамота: крај сопствене болести и сопствених недостатака ипак доносити децу на свет, а да је највећа част: тога се одрећи. Обрнуто се мора сматрати за осуду: нацији ускратити здраву децу.“ – *Maйн Кампф Адолфа Хитлера. Celovito izdanje na srpskom jeziku sa polemičkim komentarima*. Prevod, polemički komentari i razmatranja – Radomir Smiljanić, Beograd 2010, str. 273.

¹⁴³ J. Stephenson, *Women in Nazi Germany...*, str. 141.

¹⁴⁴ M. Stibbe, *n.d.*, str. 4.

¹⁴⁵ Gizela Bok, „Nacistička rodna politika i ženska istorija“, *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 65/II, mart 2002, str. 225-253.

¹⁴⁶ Еугенетски стручњаци су наглашавали да су родитељи који су практиковали неограничено бројно потомство углавном били расно инфериорни и да ће охрабривање њиховог потомства бити у супротности са нацистичким принципом расне селекције. Услед тога су за додељивање помоћи консултоване локалне здравствене установе и службе. – Richard Grunberger, *The 12-Year Reich: A Social History of the Third Reich*, London 2005, str. 304.

Жене су упућиване на приватну сферу која је истовремено добијала значајно јавно обележје пошто је мајчинство поређено са војничком улогом мушкараца. Да би осигурали опстанак немачке расе, нацисти су прихватили конзервативне ставове и представљали се као заштитници сексуалног морала и породичних вредности, а сексуални односи су посматрани као средство остваривања националних циљева. Међутим, било је доста контрадикторности између промовисаног и онога што је практиковано. Упркос традиционализму, у циљу остваривања расних амбиција, режим је подстицао предбрачни секс и ванбрачне везе. Нацисти су настојали да уклоне стигму која је постојала на ванбрачној деци и њиховим мајкама које су хваљене због тога што су се одлучиле да роде. Хајнрих Химлер, заповедник СС-а, током рата је подстицао полигамију пошто је сматрао да традиционални бракови неће моћи да омогуће довољно деце за расу. Врхунац ове политике представљао је покушај „узгајања расе“. Химлеровом иницијативом од 1936. године отпочело је спровођење програма *Lebensborn* (Извор живота) путем кога су оснивани посебни мајчински домови за збрињавање самохраних мајки и њихове деце настале приликом сексуалних контаката са СС-овцима или другим расно погодним Немцима.¹⁴⁷ „Расно вредне“ девојке су биле добровољно на услузи СС службеницима за прокреацију аријевске деце.¹⁴⁸ Програм је био заснован на идеји да се расно погодним женама омогући да имају ванбрачну децу, а иако је представљан као модернизацијска мера, у суштини је био расистички покушај да се подстакне прокреација и њиме су кршени конвенционална моралност, али и механизми којима је друштво контролисало женску сексуалност.¹⁴⁹ Лебенсборн је основао низ породилишта, поред седам у Немачкој, постојало их је шест у Норвешкој и по једно у Белгији и Француској.¹⁵⁰

Расна политика је ограничавала могућности избора у сексуалној и репродуктивној сфери и остваривала контролу над женским телима, што је у случајевима који су сматрани непожељним водило уништењу сексуалног идентитета, а затим и физичком уништењу. Расно инфериорне жене биле су

¹⁴⁷ Dž. Mos, *n.d.*, str. 226.

¹⁴⁸ Marc Hillel, *U ime rase*, Zagreb 1976, str. 7.

¹⁴⁹ Према Химлеровим речима свака жена која је желела дете могла је да се обрати *Лебенсборну* у најстрожем поверењу. – R. Grunberger, *n.d.*, str. 314

¹⁵⁰ G. Bok, „Nacistička rodna politika i ženska istorija“ ..., str. 243.

искључене из погодности које је режим нудио расно пожељним, а велики број жена био је сврстан у прву категорију. Приликом представљања концепције нацистичке здравствене политике у јуну 1933. Вилхем Фрик, министар унутрашњих послова Рајха, указивао је на опасност која прети услед пада наталитета и констатовао да Немачкој недостаје 30% фертилних жена. Циљ је требало да буде размножавање, али није свако немачко дете било добродошло. На опрезан начин он је изнео став да се већ 20% немачког становништва сматра оштећеним у наследно-биолошком смислу и да њихови потомци нису пожељни.¹⁵¹

Репресивне мере су спроведене према онима који нису спадали у категорију расно пожељних. Залагање за еугенику и еутаназију реализовано је већ 14. јула 1933. проглашењем Закона о спречавању наследно болесног потомства којим су спроведене мере према свима који су сматрани оболелим од наследних болести (предвиђено је 9 врста обољења која су као таква санкционисана: слабоумност, шизофренија, манична депресија, епилепсија, алкохолизам, слепило, глувоћа, телесни инвалидитет и Хантингтонова болест). Оболели су подвргнути у почетку добровољној, а убрзо, након мање од годину дана, присилној стерилизацији. Сматра се да је до 1939. стерилисано око 320.000 Немаца (0,5% популације) од чега су 150.000 стерилисаних биле жене, већином под дијагнозом слабоумности и шизофреније која је веома широко тумачена.¹⁵² Међу умрлима од последица стерилизације 90% чиниле су жене пошто су се често опирале тим мерама. Над расно непожељним женама спровођена је стерилизација, вршени су присилни абортуси и забрањивано им је склапање брака, а одлуке о овим мерама доносили су здравствени и социјални радници, међу којима су се у великом проценту налазиле жене.¹⁵³

Другу фазу представљао је период 1939–1941. када је извршена еутаназија непожељних – убијено је 100.000 људи смештених у здравствене институције, који су били означени као „бескорисна уста“.¹⁵⁴ Овом приликом први пут су коришћене методе убијања гасом које су касније примењиване на Јеврејима. Ова

¹⁵¹ Ернст Нолте, *Фашизам у својој епохи. Француска акција, италијански фашизам, национал-социјализам*, Београд 1990, стр. 380.

¹⁵² G. Vok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 331.

¹⁵³ J. Stephenson, *Women in Nazi Germany...*, str. 147.

¹⁵⁴ „Наследно оболели, као и они који су изгубили вољу за рад, морали су бити убијени да би заједницу ослободили терета да збрињава своје бескорисне припаднике.“ – Dž. Mos, *n.d.*, str. 224.

акција је обустављена услед растућег отпора јавности, пре свега католичке цркве, а затим и остатка друштва пошто је уништавање „живота који не вреди живети“ садржавало потенцијалну претњу по сваку породицу с обзиром да су војници у све већем броју враћани са фронта са траговима психолошких траума и физичких повреда.¹⁵⁵

Нирибершким законима, пре свега Законом о заштити немачке крви и немачке части, Јеврејима је забрањено да ступају у брак и ванбрачне односе са аријевцима, као и да имају аријевску послугу, нарочито женског пола.¹⁵⁶ Овим законом сексуални чин између одраслих особа неједнаке „крви“ претворен је у кажњиво дело.¹⁵⁷ Јеврејке су прогоњене агресивније, него мушкарци, пошто су као жене биле потенцијални одгајивачи новог јеврејског потомства.¹⁵⁸ Прогони Јевреја прошли су кроз неколико фаза. Од 1933. из Немачке је протерано око 150.000 Јеврејки, а од 1941. убијено је око 100.000 немачких и око три милиона ненемачких Јеврејки, као и неутврђени број Ромкиња и жена словенског порекла.¹⁵⁹

Иако антисемитизам није био обележје фашизма у Италији, и овај покрет је пропагирао обнову традиционалне женске улоге, мада је на почетку своје владавине имао значајно блаже ставове и привукао одређен број феминисткиња. Идеал жене као мајке и домаћице постао је доминантна вредност фашизма. Мушкарци су у фашистичкој партији имали традиционалне мизогине погледе.¹⁶⁰ То је подржавало и законодавство које је настојало да истакне мушку доминантну улогу, ојача патријархални ауторитет, удаљи жене од запошљавања и усмери их да рађају. Материнство је убрзо постало повезано искључиво са чином рађања, а не са традиционалним материнским вредностима као што су љубав и брига. Национална агенција задужена за старање о материнском и дечијем благостању (ONMI), као и за бригу о здравству и помоћ сиромашним мајкама основана је

¹⁵⁵ Jan Keršo, *Hitler 1936–1945. Nemezis*, II, Beograd 2004, str. 464.

¹⁵⁶ У пракси је оваква тенденција већ постојала, а многе судије и државни службеници одбијали су да обављају венчања ако је један од партнера јеврејског порекла, сматрајући да „здро осећање за расу“ треба да надилази „формалне законске критеријуме“. – М. Mazover, *Mračni kontinent...*, str. 47.

¹⁵⁷ Е. Нолте, *н.д.*, стр. 382.

¹⁵⁸ М. Stibbe, *н.д.*, str. 60.

¹⁵⁹ G. Вок, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 325.

¹⁶⁰ Мусолини се залагао против сваког феминизма и изјашњавао као поборник идеје да жена треба да буде послушна. – *Isto*, str. 301.

1925. године, а две године касније отпочела је агресивна демографска кампања која је опадање стопе рађања представљала као један од највећих проблема.¹⁶¹ У Италији је од 1938. склапање брака постало услов за добијање виших положаја у управи.¹⁶²

Нацистичка политика према женама представљала је и реакцију на слободе које је донела Вајмарска република. Нацисти су осуђивали либералну еманципацију жена у међуратном периоду. У периоду од 1919. до 1933. у Рајхстагу је било 11 жена које су биле изабране као народне посланице, углавном на страни левице.¹⁶³ Ипак, током тридесетих, жене су углавном гласале за конзервативне партије, а мање за партије левице које су имале најизраженији еманципаторски став.¹⁶⁴ Алфред Розенберг је позивао да се немачка жена „еманципује од еманципације“ и ослободи марксистичке догме и идеје о сексуалној једнакости и врати природним улогама мајке и домаћице. Феминизам је, по Розенбергу, био стран немачкој души пошто је уништавао „мужевност“ расе. Сужавање социјалног простора намењеног женама, који је освајан еманципацијом и активношћу женског покрета, нацистички режим је објашњавао потребом искорењивања опасних страних утицаја за чије је средиште сматран феминистички покрет, док је еманципација проглашавана јеврејским производом.¹⁶⁵ Иако је Немачка имала вишедеценијску традицију борбе за женска права и развијен женски покрет, та чињеница није утицала да нацизам буде одбачен од стране жена, чак ни када су њихове породице постале жртве рата и режима.

Пошто је Велика светска економска криза највише погодила индустријске гране у којима су доминирали мушкарци и пошто су послодавци тежили да задрже јефтину, женску радну снагу, Хитлер је, пре доласка на власт, обећавао да ће решити економску кризу уклањањем удатих жена са радних места, као и амбициозним програмом јавних радова. Удате запослене жене биле су изложене притиску и означене као „двоструки привређивачи“. У пракси, форсирање жена да напусте радна места имало је мало ефекта пошто је већ била устаљена пракса да

¹⁶¹ *Women, Gender and Fascism in Europe 1919–1945...*, str. 17.

¹⁶² Е. Полте, *н.д.*, стр. 383.

¹⁶³ М. Stibbe, *н.д.*, str. 16.

¹⁶⁴ Јан Кершо, *Hitler 1889–1936. Hibris*, I, Београд 2003, стр. 500.

¹⁶⁵ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 301.

неудате жене раде, а да је две трећине удатих незапослено, што није промењено ни у каснијем периоду када су повећање запослености жена захтевале потребе ратне привреде.¹⁶⁶ Ни у ратним околностима режим није са много жара подстицао жене да раде, што је изазивало незадовољство појединих нацистичких аналитичара пошто је на тај начин повећавана потреба принудног рада страних радника.¹⁶⁷ Потребне „тоталног рата“ наметнуле су почетком 1943. године увођење радне обавезе за жене између 17 и 50 година, али су жене изражавале негодовање и предузимале мере да се ослободе радних дужности.¹⁶⁸ Подстицање немачких жена да се запосле или ступе у различите службе вршено је путем пропаганде која је развила теорију о женама као саборцима у националној борби за победу. Модел женског саборца у ратној националној заједници ипак није избрисао поларизована схватања о половима, већ је пропаганда обликовала лик борца са фронта као супериорно оличење маскулинитета и нације, док је жена и даље идентификована са функцијама везаним за репродукцију. Ипак, жене су продрле у области у којима су раније доминирали мушкарци и биле су регрутоване за потребе помоћних војних служби.¹⁶⁹ Размре ангажовања жена у немачким војним одредима порасле су у време похода на Совјетски Савез када се жене углавном ангажују као цивилно особље на административним војним пословима. Жене су у великој мери биле ангазоване и у службама на окупираним територијама, али и у ваздухопловној служби, тако да је само Луфтвафе имао 130.000 жена међу особљем.¹⁷⁰

За жене је припадност вишој раси значила и негирање контроле рађања, мање плате у односу на мушкарце, као и немогућност приступа политичким функцијама.¹⁷¹ Нацистичка пропаганда форсирала је став да жена не треба да се пореди и такмичи са мушкарцем. Женама није било омогућено да заузимају водеће положаје у партијској хијерархији и да буду нацистички кандидати на

¹⁶⁶ Упркос идеолошким ставовима, нацисти нису утицали на положај женске радне снаге, 1933. жене су чиниле 37% од укупног броја запослених у Немачкој. – R. Grunberger, *n.d.*, str. 324.

¹⁶⁷ M. Mazover, *Mračni kontinent...*, str. 175.

¹⁶⁸ J. Stephenson, *Women in Nazi Germany...*, str. 156.

¹⁶⁹ Elizabeth Harvey, „Remembering and Repressing. German Women’s Recollections of the ‘Ethnic Struggle’ in Occupied Poland during the Second World War”, *Home-Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*, Edited by Karen Hagemann and Stefanie Schüler-Springorum, Berg, Oxford, New York 2002, 275-296, str. 275.

¹⁷⁰ Jack Cassin-Scott, *Women at War 1939–1945*, London 1980, str. 23.

¹⁷¹ C. Koonz, *n.d.*, str. 6.

изборима. Најранија нацистичка правила из 1921. године искључивала су жене из свих водећих позиција у партији.¹⁷² У периоду од 1925. до 1933. веома мали број жена се придружио партији (5-8%). Углавном је била реч о женама које су биле антикомунисткиње, долазиле из протестантског миљеа и тежиле да се идентификују са средњом класом и њеним вредностима.¹⁷³ О пристајању жена уз нацистички покрет сведочи и чињеница да је 1935. било два милиона националсоцијалисткиња, од којих су 320.000 биле активни идеолошки кадрови. Председница нацистичке женске организације од 1934. била је Гертруда Шолц-Клинк која је промовисала традиционалистичке погледе на улогу жене, заговарала сарадњу међу половима уз избегавање да се „жена у народу представи као нешто посебно“. Жене је мобилисала ставовима о личној одговорности и ангажовању: „не питајте никада прво шта националсоцијализам пружа нама, већ (...) шта смо ми спремни да пружимо националсоцијализму?“¹⁷⁴ Шолц-Клинкова је отворено подржавала нацистичку политику против „асоцијалних“ и залагала се за обезбеђивање материјалне и финансијске подршке расно погодним породицама. Као мајка бројног потомства настојала је да делује и личним примером.¹⁷⁵

Жене нису могле бити изабране у партијско вођство, а нису никада ни биле номиноване. Оне нису учествовале ни у једној области политике, али су масовно мобилисане у женске организације. Поједине женске организације истицале су се својим радикалним ставовима, па је друштво немачких жена доктора, упркос хуманој оријентацији свог позива, било прва женска организација која је из свога чланства искључила Јеврејке.

У Трећем рајху придаван је наглашен значај младима и образовању као основи будуће империје и расе. По доласку на власт нацистички режим је спровео мере спречавања ширег академског образовања жена, али касније долази до пораста броја студенткиња.¹⁷⁶ Иако је циљ образовања за жене био да буду добре

¹⁷² R. Grunberger, *n.d.*, str. 322.

¹⁷³ M. Stibbe, *n.d.*, str. 20.

¹⁷⁴ Према: G. Bok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 315.

¹⁷⁵ Гертруда Шолц-Клинк је испуњавала све услове идеалне немачке жене, била је плава, мршава, плодна, углавном је била виђана у униформи или народној ношњи, без трагова шминке. Ипак, никад није имала моћ и утицај, била је непривлачна и без харизме. – I. Guenther, *n.d.*, str. 137.

¹⁷⁶ Током рата је услед војне ангажованости мушкараца у значајној мери порастао број студенткиња, у појединим студентским центрима тај број је за неколико пута премашивао број студента што је изазивало различите реакције. – J. Stephenson, *Women in Nazi Germany...*, str. 161.

мајке,¹⁷⁷ мобилисање девојчица у нацистичке организације није пратило традиционалне идеале мајчинства. Друштво немачких девојака – VdM основано је 1930. године и обухватало је готово све девојчице од 10 до 14 година, пошто су оне биле организоване по школама, као и велики део старијих ученица.¹⁷⁸ VdM је спојен са младићима у Хитлер Југенд од 1936. када је чланство у организацији постало обавезно. Изузев програмских и уопштених изјава, ова организација се мало бавила питањем мајчинства, углавном су пропагирани уредан стил живота, лична дисциплина и физичка активност. Девојкама је чланство у VdM-у омогућавало да узму учешћа у ваншколским активностима које су раније биле резервисане искључиво за дечаке (као што су тренинзи, војне параде, учење о политичкој и расној свести).¹⁷⁹ Иако је припадност Хитлер Југенду доживљавана као вид равноправности, узбуђење које су девојчице имале ступањем у поље резервисано за дечаке, касније је спласнуло ангажовањем VdM-а на традиционалним женским пословима као што је штрикање одеће за војнике.¹⁸⁰ Ипак, оваква организација имала је великог учинка у акумулисању и иживљавању тежњи за еманципацијом које су овим путем стављене под контролу партије. Чланством у организацијама био је ослобођен потенцијал младалачке агресивности, а с друге стране постојала је могућност импресионирања старијих нивоом дисциплине којој су девојчице се могле подврћи.¹⁸¹

Идеална нацистичка жена према партијској пропаганди била је свесна одговорности према раси и породици и спремна да се жртвује за покрет. Према речима Јозефа Гебелса улога жене била је да буде лепа и да рађа децу. Жене су обесхрабриване да користе козметику и негују „декадентну“ моду и стил одевања, а такође је постојало противљење држању дијете, шминкању и конзумирању алкохола и цигарета. Промовисан је природни изглед и наглашавана физичка кондиција и здрав животни стил који омогућава рађање великог броја деце.¹⁸²

¹⁷⁷ Оваква дефиниција женског образовања потицала је још из *Мајн Кампф*: „Циљ женског одгоја треба непоколебљиво да буде будућа мајка.“ – *Мајн Кампф Adolfa Hitlera*. ..., str. 279.

¹⁷⁸ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 316.

¹⁷⁹ M. Stibbe, *n.d.*, str. 114.

¹⁸⁰ D.Rees, *n.d.*, str. 58.

¹⁸¹ Иако је ова организација приказивана идилично, у јавности је чак и исмевана, а постојало је и мишљење да у њој владају сексуалне слободе противне ограничењима конзервативизма.– R. Grunberger, *n.d.*, str. 354.

¹⁸² Аријевска лепота која је наглашавала физичку кондицију, плодност и природну лепоту често се могла постићи само уз помоћ вештачких средстава. Промовисан је препланули тен, рекламиране

Женски идеал представљала је светлокоса сељанка плавих очију, одана раду и породици чиме је оличавала једноставност и савршенство.¹⁸³

Могу се издвојити две групе жена које су служиле као узор у Трећем рајху. Прву групу жена представљала би старија генерација жена активних у женским организацијама и у јавности, које су се, између осталог, истицале и великим бројем деце и које су својим владањем и деловањем давале пропагандну слику жене у Трећем рајху. То су пре свега, Гертруда Штолц-Клинк и Магда Гебелс. Магда Гебелс није заузимала никакву званичну позицију, али је обележила нацистичку епоху као незванична „прва дама“ Трећег Рајха, мајка седморо деце и прва жена којој је додељен Почасни крст немачке мајке. Уз Хитлера је до последњих тренутака остала његова пратиља Ева Браун.

У другу групу жена спадају младе, амбициозне и самосталне жене које су изградиле завидне каријере, попут Лени Рифенштал и Хане Рајч, а које су у великој мери представљале супротност нацистичком идеалном моделу и одударале од традиционалних представа жена и њима намењених улога, али је била упадљива њихова спремност да служе држави и покрету. Лени Рифенштал, играчица и глумица, стекла је заслуге и славу снимцима партијског скупа у Нирнбергу 1934. и Олимпијаде 1936. године.¹⁸⁴ Хана Рајч је била жена пилот, ватрена нацисткиња која је примила Гвоздени крст 1944. и приликом посете Хитлеру предложила формирање одреда камиказа.¹⁸⁵ Пред сам крај рата је заједно са генералом Ритером фон Грајмом, долетела авионом у Владу Рајха, у Берлин који је био под ватром Совјета, где су покушали да остану и умру са Хитлером.¹⁸⁶

Попут Магде Гебелс, Лени Рифенштал и Хане Рајч, многе жене су испољавале фасцинираност, чак и масовну хистерију у обожавању Хитлера. Била је то врста династичке лојалности и обожавања манифестована и покушајима да

су лампе за сунчање, дезодоранси и креме за депилацију, а часописи су писали о козметичким техникама за постизање природно лепог изгледа. – I. Guenther, *n.d.*, str. 103-104.

¹⁸³ J. Stephenson, *Women in Nazi Society...*, str. 191.

¹⁸⁴ Филм „Тријумф воље“ о конгресу у Нирнбергу се сматра кључним филмом нацистичке филмске пропаганде и данас ужива славу једног од највећих документараца двадесетог века, а филмски критичари и теоретичари се препиру око односа пропагандних циљева филма, мада се често напомиње да су сви који су у време премијере гледали тај филм морали знати шта он предсказује. Након Другог светског рата Рифеншталова је одговарала да је била фасцинирана Хитлером. – Лени Рифенштал, *Сећања*, Београд, 2006, стр. 688-689.

¹⁸⁵ J. Keršo, *n.d.*, II, str. 663.

¹⁸⁶ Након што је Хитлер именовao Грајма за Геринговог наследника, наредио је да обоје напусте Берлин. – Нју Redvald Trevor-Roper, *Poslednji Hitlerovi dani*, Beograd 2002, str. 193.

га физички додирну на скуповима. О томе говоре и бројна писма која су му жене упућивале нудећи му љубав, брак и потомство.¹⁸⁷

Женама у Трећем рајху се обично приписује улога статиста, али су се многе ангажовале исто као и мушкарци, затварале очи, а понекад и енергичније подржавале режим.¹⁸⁸ Иако су биле малобројније, жене које су учествовале у нацистичким злочинима нису се разликовале од мушких колега у смислу мотивације и активности којима су главни циљеви често били друштвена мобилност и богаћење. Многе породице су учествовале у прикривању истине о злочинима својих мушких чланова и њиховој ангажованости у машинерији злочина.¹⁸⁹

Већ у првим годинама нацистичке владавине жене су отеране у свој традиционални забран – породицу и искључене из политичких активности. Стратегија обесправљивања жена текла је углавном добровољно и имала је јак утицај на оне непросвећене и остале којима је годило признање које су добиле форсирањем и пренаглашавањем женске репродуктивне улоге. И у Немачкој и у другим земљама у том периоду био је код жена присутан став да је пронатализам добар начин да мајке, и жене уопште, добију виши статус.¹⁹⁰ При томе је нацистички режим уздигао расно погодне мајке на пиједестал, а оне су пристајале да роде децу која ће бити жртвована на фронту.¹⁹¹ Жене су тако на свој начин служиле вођи и подржале рат.

Иако је често истицано да је улога жене у нацистичком друштву била дефинисана симплицистичким слоганом „Kinder, Küche, Kirche“ (деца, кухиња, црква), оваква представа није одговарајућа.¹⁹² Пре свега, услед занемаривања утицаја цркве и што је најважније, расног вредновања жена, чиме је улога мајки

¹⁸⁷ Хелмут Улсхедер, *Љубавна писма Адолфу Хитлеру*, Београд 2011, стр. 59.

¹⁸⁸ Према сећању југословенског војног аташеа В. Ваухника после победе над Француском „особито немачке жене, биле су поносне на своју војску, пошто су се само њој приписивале велике победе.“ – Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front – borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen 1984, str. 91.

¹⁸⁹ Породице ратних злочинаца попут Бруна Залтера, службеника криминалистичке полиције и официра Гестапоа који је у Београду био задужен за рад душегупки неговале су сећања о њима као савесним чиновницима. Деца злочинаца су одгајана у уверењу да је реч о брижним очевима који су само радили свој посао и нису починили злочине. – Beata Niman, *Moj dobri otac. Život sa njegovom prošlošću. Biografija moga oca zločinca*, Beograd 2012, str. 19.

¹⁹⁰ G. Vok, „Nacistička rodna politika i ženska istorija“..., str. 246.

¹⁹¹ Популарна нацистичка изрека гласила је: „Свака жена мора свом вољеном Вођи да поклони једно дете.“ – Х. Улсхедер, *н.д.*, стр. 58.

¹⁹² G. Vok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 328.

била намењена само оним расно погодним. Уз то, нацизам није наметнуо потпуну контролу над женама, већ су оне третиране са уважавањем, као особе које утичу на будућност нације путем рађања и одгајања њеног подмлатка.¹⁹³ Жене које су биле расно погодне, нису биле ограничене само на кућу и децу. Поред почетних ограничења, жене су у великом броју биле радно ангажоване, активне у женским организацијама, а био им је отворен и пут ка високом образовању. Имале су могућности да буду активне, да раде и да се школују. Жене на тај начин нису биле само пасивне кориснице погодности система, већ и активне учеснице.

По питању учешћа и доприноса жена нацистичкој власти вођена је велика расправа названа и „свађом међу историчаркама“ (Hisotrikerinnenstreit) која је отпочела 1989. године када је Гизела Бок објавила приказ књиге Клаудије Кунц (*Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*), којој је замерила да је написала историјски бескорисну и тенденциозну књигу, чак антифеминистичку и пуну грешака, којом намеће колективну кривицу немачким женама. Она је напала ставове Кунцове да су жене одиграле значајну улогу у подршци Трећем рајху и да су прихватиле нацистичку улогу поделе полова. Кунцова је, с друге стране тврдила да пружање отпора укључује само случајеве стопроцентног отпора, односно да се не могу сматрати делом отпора они који су протествовали против стерилизације, а нису протествовали против погрома Јевреја. Дебата се водила и око тога да ли су жене биле жртве нацизма или његове поборнице и до ког степена жене могу бити виђене као жртве или као починиоци, али је обема учесницама замерана претерана генерализација, вештачко класификовање жена и необазирање на разноврсна женска искуства и историјску реалност.¹⁹⁴

Способност режима да мобилише становништво и релативно ретко испољавање политичког отпора указује да жене које су задовољавале политичке, расне и друштвене захтеве нису доживљавале Трећи рајх као штетан за жене. Иако нису имале толико моћи колико мушкарци, жене нису биле без утицаја.

¹⁹³ J. Stephenson, *Women in Nazi Society...*, str. 188.

¹⁹⁴ Atina Grossmann, „Feminist Debates about Women and National Socialism“, *Gender&History*, vol. 3, Autumn 1991, str. 350-358.

Ralph M. Leck, „Conservative Empowerment and the Gender of Nacism: Paradigms of Power and Complicity in German`s Women`s History“, *Jurnal of Women`s History*, vol. 12, issue 2, Summer 2000, str. 147-169.

Домаћице и мајке нису биле беспомоћне и невине, већ су имале многе функције у нацистичкој Немачкој, оне су биле виђене као чувари аријевске крви и расе, пријављивале су Јевреје и непријатеље режима, богатиле се јеврејском имовином, одгајале децу у нацистичком духу, слале их у нацистички подмладак, организовале се у женске групе, психолошки и емотивно подржавале синове и мужеве који су ратовали.¹⁹⁵

За разлику од нацистичког режима који је заговарао значајно активирање жена и од њих очекивао давање доприноса нацистичкој победи, профашистички покрети, нарочито на Балкану, имали су амбивалентнији поглед на жену која је углавном сагледавана као кривац за модернизацију друштва и од које је очекивана пасивност и невидљивост, затвореност и искључива посвећеност породици и кући. Модерност која је била присутна код нациста, није се могла сагледати код других покрета на које су имали утицај и углавном је реч била о покретима у којима су религија, национализам и конзервативизам били главни покретачки моменти. Иако су нацисти оживели конзервативне идеје, објединивши их са политиком еугенике дали су им нову димензију и карактер модерности. Приоритет нису више имала питања рода, пошто су она дошла на друго место давањем предности биолошкој, односно репродуктивној преокупацији. Биологизам путем кога је посматрана нација, представљао је конкретан систем вредности. Моћ овог система у себи је садржавала силу која „ослобађа“ од императива избора, а тиме и од императива свести.¹⁹⁶ Прихватање улоге коју јој је одредио нацистички режим довело је немачку жену у положај да прихватањем задатих норми оправда остатак нацистичке политике која је омогућила постојање холокауста и других ратних злочина.

¹⁹⁵ С. Koonz, *n.d.*, str. 7.

¹⁹⁶ „Проглашавањем крвне заједнице за природну судбину пориче се демократска идеја слободног вољног одлучивања човека и његова способност управљања природним и друштвеним односима.“ – Т. Куљић, *Фашизам. Социолошко-историјска студија*, Београд, 1985, стр. 156.

ОКУПИРАНА ЕВРОПА

Европска историја у периоду од 1937. до 1941. могла би се сагледати као прича о немачкој иницијативи и победама.¹⁹⁷ До краја 1942. Немачка је савладала приближно трећину европске територије, али њом није управљала као целином.¹⁹⁸ Самој територији Рајха припојен је мали део освојених области, док се већина покорених држава нашла под окупацијом, али су разлике у окупационим режимима биле значајне.¹⁹⁹ Управа која је била наметнута савладаним народима сматрана је прелазним ступњем у складу са ставом да ће се након рата приступити потпуном образовању система новог поретка у Европи. У том смислу постојала је тежња да односи наметнути запоседањем територија остану на снази до самог краја рата без обзира на њихову нефункционалност и кризу система.²⁰⁰

„Нови европски поредак“ био је у суштини немачки поредак и политички је значио повиновање немачком диктату иако су се „бројни нацистички визионари

¹⁹⁷ Ц. М. Робертс, *н.д.*, стр. 580.

¹⁹⁸ Свастика се вијорила преко Каналских острва на западу, до Кавказа на истоку, од севера Норвешке до Сахаре. – Mark Mazower, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, London 2009, str. 223.

¹⁹⁹ У Чехословачкој је у чешком делу створен Чешко-моравски протекторат, а у Пољској је формиран Генерални гувернман. У Француској, Грчкој, Чешко-моравском протекторату, Србији и Норвешкој постојале су марионетске владе, Холандијом је управљао цивилни комесар, а Белгијом генерални секретари који су одговарали војним властима. Данска је била изузетак по томе што је краљ остао у земљи и заједно са владом обављао своју дужност, док Француска представља специфичан случај, пошто је део њених територија припојен Немачкој и Италији, а остатак територије подељен на два дела. – М. Mazover, *Mračni kontinent...*, str. 165.

²⁰⁰ У разговору са Миланом Недићем Рибентроп је рекао да је промена граница искључена до завршетка рата и да под тренутним околностима ни Француска не може постићи ревизију граница. – Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд 2004, стр. 133-135.

поигравали са идеологијом европејства“.²⁰¹ Преуређење Европе на принципима „новог поретка“ схватано је као могућност да се остваре најповољнија решења за Немачку и њену привреду, пре свега суровом експлоатацијом и пљачком освојених области.²⁰² Ублажавање окупационе политике уследило је 1943, али су ове мере углавном биле козметичке и управљене на мотивисање потчињених народа на сарадњу. Настојање да се након пораза код Стаљинграда и капитулације Италије придобију нови европски савезници није наилазило на одзив упркос покушајима да се Немачка прикаже као борац за општеевропске интересе, посебно као заштитник од претеће комунистичке опасности.

Искуство окупације зависило је од економског и војног значаја који су окупирани народи имали за окупатора, као и од политичких погледа победника, а ти услови су варирали зависно од територије. Нацистичке расне идеје су се манифестовале у политици која је спровођена у различитим окупираним областима и на основу њих је вршена категоризација народа под немачком управом и утицајем. Може се рећи да су се водила два рата у Европи – један на западу где су нацисти након брзих победа тежили испуњењу својих економских и политичких циљева, пре свега у погледу безбедности граница и употребе привредних ресурса, а други на истоку, где је вођена немилосрдна кампања терора и истребљења и где је рат требао да обезбеди Немачкој животни простор, територије за насељавање и изворе за експлоатацију.²⁰³

Вођење војних операција, понашање трупа, као и управљање окупираним територијама били су много блажи на западу него на истоку.²⁰⁴ Хитлер је нарочито према Француској проводио окупациону политику „у рукавицама“, имајући у виду да је реч о јединој великој сили коју је задесила судбина да падне под немачку доминацију. Умереност окупационог режима подстакла је поједине интелектуалце да се прилагоде окупацији.²⁰⁵ Чак је и цензура била блага, писци попут Жан Пол Сартра и Симон де Бовоар објављивали су књиге, а наставили су

²⁰¹ М. Ristović, *Nemački „novi poredak“*..., str. 23.

²⁰² У августу 1942. Херман Геринг је комесаре Рајха и војне команданте на окупираним територијама подсећао да нису послати да раде за добробит покорених народа, већ да им одузму што више да би немачки народ могао да живи. – Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941/1944*, New Haven and London 1993, str. 9

²⁰³ Mark Mazower, *Hitler's Empire...*, 560.

²⁰⁴ Питер Калвокорези, Гај Винт, *Тотални рат*, Београд 1987, стр. 455.

²⁰⁵ Alaster Hamilton, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*, Beograd 1978, str. 306.

да стварају и уметници попут Брака и Пикаса.²⁰⁶ Колаборација је понекад имала и нетипичне сараднике. Гретруда Стајн, авангардна књижевница, странкиња, Јеврејка и лезбејка провела је окупацију са својом пријатељицом Алис Токлас на југу Француске где је преводила Петенове говоре на енглески језик дајући им уводнике у којима је чак поредила Петена са Џорџом Вашингтоном, све у циљу да га у повољном светлу представи америчкој јавности.²⁰⁷

У окупираној Европи, отпор који се може дефинисати као организовани покрет био је углавном миноран феномен. Покрети отпора углавном нису имали велики војни значај, већ политички и морални ефекат.²⁰⁸ Важан фактор покрета отпора био је начин окупације пошто је јак притисак терао становништво у очај и отпор, док је блажа окупациона политика више водила прилагођавању него револту. На основу овог полазишта окупациона искуства Норвешке, Данске, Белгије и чак Француске могу бити супротстављена примерима Пољске, делова Совјетског Савеза, Грчке и Србије.²⁰⁹

Немачка политика „новог поретка“ била је заснована на идеји о освајању „животног простора“ коме је дата изразита антисловенска расистичка компонента. Расистички научници и нацистичка управа правили су разлике између различитих група Словена – Словацима је било дозвољено да имају сопствену управу, Чешко-моравским протекторатом је управљано преко чешке бирократије, док је за разлику од тога, Пољском управљано директно из Берлина.²¹⁰ Антисловенска расна политика која је спровођена у Пољској била је управљена на обуздавање биолошке снаге пољског народа: да би се спречила бројност потомства подигнуте су старосне границе за склапање брака, а од 1942. отпочела је германизација

²⁰⁶ Први објављени роман Симон де Бовоар „Званица“ штампан је 1943. године у тиражу од 20.000 примерака. – Klod Franisis, Fernanda Gontije, *Simona de Bovoar*, Beograd 2011, str. 193.

²⁰⁷ Стајнова је од 1941. до 1943. превела на енглески језик 32 Петенова говора, а заштиту јој је пружио Петенов сарадник, уредник антисемитског часописа који су финансирани Немци. – Barbara Will, *Unlikely Collaboration. Gertrude Stein, Bernard Faÿ, and the Vichy Dilemma*, New York 2011.

²⁰⁸ Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема, Историја Кратког двадесетог века 1914–1991*, Београд 2002, стр. 128.

²⁰⁹ У Француској 1-3%, Белгији 2,4%, Данској 1-2,5%, у Пољској 10-15% становништва је учествовало је у борбама против окупатора. Поред организованог отпора постојале су различите форме супротстављања, углавном засноване на грађанском отпору. – *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, Edited by Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anett Warring, Berg, Oxford, New York 2006, str. 153.

²¹⁰ Генерални гувернман дат је на управу приватном лицу – Хансу Франку и у том смислу Пољска је третирана као немачка колонија. Оваква управа давала је повода за тврдње појединих Пољака да је реч о јединој земљи у којој није постојала колаборација. – M. Mazower, *Hitler's Empire...*, str. 446.

пољске деце из сиротишта која су слата у СС одгајалишта за евентуално усвајање од стране немачких породица. Ова пракса проширена је и на друге територије, али су јој пољска деца била највише изложена.²¹¹

Иако је 50% Чеха сматрано погодним за германизацију у односу на 30% Пољака, Пољаци су били изложени јачој германизацији из разлога што су Чеси били економски важнији и политички подложнији.²¹² Ипак, пред убиство у Прагу, Рајнхард Хајдрих је као протектор Чешке и Моравске радио на шеми тоталног расног прегледа популације у циљу класификације, сепарације и расељавања.

Спровођење расне политике је кулминирало освајањем великих делова Совјетског Савеза према чијем су становништву примењиване методе екстремне експлоатације и истребљења.²¹³ Анексија огромних области на истоку подстакла је већ постојеће расистичке ставове, а за окупиране територије Совјетског Савеза су планиране астрономске демографске пројекције германизације. Методи смањења наталитета домаће популације били су усмерени у највећој мери на мајке и потенцијалне мајке. Жене из ових области у великој мери су коришћене за принудни рад у Немачкој и чиниле су 85% страних радница, а 1944. жене су чиниле 51% руских цивилних радника и 34% пољских.²¹⁴

Као „пасивни елементи поретка“ биле су третиране окупиране територије Србије и Грчке.²¹⁵ Окупација Србије и Грчке подсећала је у извесном смислу на окупирани део Француске, али само по форми, док је режим и однос према становништву био бруталнији. Немачка доминација у Југоисточној Европи била је оптерећена низом проблема везаних за постојање јачих покрета отпора, тешкоће око ангажовања армија режима овог региона на Источном фронту, придобијање Турске за учешће у рату и економску експлоатацију региона.²¹⁶

²¹¹ Химлер се залагао за избор расно одговарајуће словенске деце у циљу германизације и акумулирања људског материјала како би се прошириле немачке границе на истоку, а након акција против снага отпора у Словенији у јуну 1942. је захтевао: „У погледу броја расно драгоцене деце очекујем посебни извештај“. – *Nemačka obaveštajna služba*, III, Beograd 1957, str. 230.

²¹² Услед нацистичких очекивања од Чеха у економском погледу, исхрана у Чешко-моравском протекторату је била боља него у осталим крајевима и може се поредити са исхраном у Немачкој. – Meloissa Feinberg, „Dumplings and Domesticity: Women, Collaboration, and Resistance in the Protectorate of Bohemia and Moravia“, *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur, Indiana University Press, Bloomington 2006, 95-110, str. 104.

²¹³ Русци су сматрани погодним само за тежак принудни рад, док је у једном од својих излагања о продору на исток Хитлер наводио да словенско становништво мора да „настави да вегетира у својој сопственој прљавштини далеко од великих саобраћајница“. – J. Keršo, *n.d.*, II, str. 475.

²¹⁴ G Bok, „Nacistička rodna politika i ženska istorija“..., str. 235.

²¹⁵ M. Ristović, *Nemački „novi poredak“*..., str. 353-354.

²¹⁶ Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, 1933–1936*, I, Beograd 1987, str. 279.

У већини потчињених европских земаља окупациона управа се водила резонантно да је једноставније да се ослони на домаће политичаре и чиновништво него да оснива комплетан сопствени апарат управе.²¹⁷ Економска и политичка криза, губитак вере у демократију, као и последице Првог светског рата, утицали су да су у већини европских земаља у међуратном периоду постојали фашистички покрети.²¹⁸ Практични разлози окупационе политике подстицали су Трећи рајх да ослонац у управи потражи пре у традиционалним структурама власти које су биле спремне на сарадњу него у идеолошки и политички сродним домаћим покретима који су били малобројни и непопуларни.²¹⁹ Рат и окупација открили су дубоке пукотине у јединству европских нација²²⁰ и снажне унутрашње отпоре демократији, прогресу и модернизацији, што је дало повода појединим историчарима да Други светски рат виде и као део *европског грађанског рата*.²²¹ Заједничка одлика већине колаборациониста може се пронаћи у њиховој политичкој маргиналности, као и у чињеници да су у питању били националисти који су гајили наду да ће колаборацијом и изградњом добрих односа са Рајхом ојачати сопствену нацију. Међутим, окупатори нису имали довољно поверења у домаћу управу, а у колаборационистима су углавном видели „послушне урођенике“ који треба да раде за окупатора и да за то добијају извесне личне награде, али без политичких уступака.

Француско становништво је о окупацији мислило више као немачкој него нацистичкој, а мали број Француза је имао контакт са нацистичким агентима и Гестапоом, већ је за њих чешћа појава у свакодневном животу био средовечан Немац из неке од помоћних јединица. Брутални однос окупатора и окупираних

²¹⁷ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр. 138.

²¹⁸ Постојали су фашистички покрети попут белгијских рексиста, финског Лапо-покрета, Британске фашистичке уније, Француске акције, Шпанске фаланге, мађарских Стреластих крстова, румунске Гвоздене гарде. – Т. Куљић, *Фашизам...*, стр. 64.

²¹⁹ Драган Алексић, „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату – особености окупационе управе“, *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова са научног скупа, Београд 2010, 52-72, стр. 67.

²²⁰ „Прича о колаборацији подсећа на оне компликоване породичне свађе које је разоткрило немачко освајање и учинило их још горим.“ – М. Mazower, *Hitler`s Empire...*, стр. 416.

²²¹ Реч је о тези да се дешавања у периоду 1936–1945 могу посматрати као европски грађански рат између, са једне стране, либералне (англо-америчке) и тоталитарне (СССР) варијанте левичарског опредељења ка прогресу и модернизацији и, са друге стране традиционалистичке, антимодернизаторске и антидемократске струје фашизма, нацизма и сличних покрета који су услед залагања за антидемократске и антилибералне традиције подржале Трећи рајх упркос другим неповољним околностима. – Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емигранта на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2010, стр. 10.

био је ублажен постојањем војних, културних и историјских веза што је олакшавало суживот. Немачки официри војне администрације углавном су били ветерани Првог светског рата током кога су научили да поштују француске снаге, а постојала је и свест о заједничкој припадности европској цивилизацији.²²² Немачки војници су били задовољни што се налазе у Француској, а не на Источном фронту.²²³ Сличне ставове имали су и војници који су служили на осталим окупираним територијама. Међутим, служба у окупационим снагама имала је и своје специфичне проблеме. Пре рата многи војници вероватно нису никад били у иностранству, први пут су превалили велике раздаљине и често су се осећали усамљено. Анксиозност, носталгија и ратне бриге окупирале су трупе. У априлу 1943. у Грчкој су обласним командантима дате инструкције које су се тичале не само старања о материјалној добробити војника, већ и духовно-политичког вођства над трупама. Поједини команданти пропагирани су и да је војничка дужност да се очува расна чистоћа избегавањем сексуалних контаката са грчким женама.²²⁴

Неизвесност у погледу трајања окупације покретала је дилему о начину држања окупираног становништва према окупатору. О проблему односа према окупатору често је расправљано у француској јавности, а чак су се и колаборационисти залагали за избегавање интимности и приснијих сусрета, нарочито када је реч о женама.²²⁵ Неформална правила одређивала су шта је дозвољено, а на осуду је наилазило све што је било управљено против породице, заједнице и нације. Локално становништво имало је строга правила о понашању жена и у том смислу нису постојале границе између приватног и јавног, женско тело је представљало борбену зону и било је посматрано не као њено сопствено, већ као власништво мужа, породице, локалне заједнице и нације.²²⁶

Ратни пораз је деморалисао Француску, а шок, понижење и неверица водили су ка тражењу кривца и ка идеји да је пораз настао као казна за грехе

²²² Robert Gildea, *Marianne in Chains. Daily Life in the Heart of France During the German Occupation*, New York 2002, str. 32.

²²³ Многи војници су се понашали као сексуални и гастрономски туристи, а након отварања Источног фронта, алтернатива службе у Француској деловала је све пожељније. – *Isto*, str. 48.

²²⁴ M. Mazower, *Inside Hitler's Greece...*, str. 204.

²²⁵ Richard Vinen, *The Unfree French, Life under the Occupation*, London 2007, str. 113.

²²⁶ Друштвено је било прихватљиво пити са Немцима у бару, али не позивати их у кућу, флерт са Немцима и секс за новац нису били незаконити, али склапање брака између Францускиње и немачких војника није било могуће, као што су супротне дозвољеном понашању биле везе Немаца са удатим женама чији су мужеви у ратном заробљеништву. – R. Gildea, *n.d.*, str. 405.

попут штрајкова, демократије, недостатка религиозности, ниског прираштаја, опадања снаге француске породице. Петен је позивао на поништење тековина револуције из 1789. године и повратак ауторитаризму, па је мото *Слобода, једнакост, братство* био промењен у *Рад, породица, отаџбина*. У том смислу, залагао се за трансформацију француског друштва наглашавањем патријархалних вредности уз подстицање култа материнства и сексуалног конзервативизма.²²⁷ Већ у априлу 1941. усвојени су закони којима је отежан развод брака и повећане казне за прељубу.

Антифеминистичка реторика вишијевског режима која је преферирала да жене остају у кући и одгајају децу била је у супротности са чињеницом да су оне морале да преузму нове обавезе и улоге. Пропагирање врлина мајчинства и породичног живота од стране режима није одговарало стварном животу под окупацијом, пошто је постојао несклад између перцепције како жена треба да се понаша – остаје у кући и одгаја децу – и стварности у којој је већина жена била одвојена од мужева и принуђена да ради и да се сналази да би издржавала породицу.²²⁸ Женама ратних заробљеника је наглашавање породичних вредности и патријархалног устројства само отежавало да са ауторитетом васпитавају децу.

Тоталном и масовном карактеру рата допринела је и чињеница да је привреда прешла у руке неборачког становништва, односно жена, пошто су се мушкарци налазили у заробљеништву или на принудном раду. Рат је дестабилизовао друштвени положај жене и донео другачије социо-економске околности у којима су жене добиле значајну улогу као привређивачи. У одсуству мужева, жене су биле присиљене да прихвате нове обавезе и неконвенционалне улоге да би преживеле, а те нове улоге су уздрмале традиционалне породичне обрасце. Можда по први пут у животу, жене чији су мужеви били одсутни морале су да саме доносе одлуке које су се тичале породичних прихода, буџета, домаћинства. Жене су добиле нове улоге као главе домаћинства, водиле су радње, продавнице и фабрике. Повећано ангажовање жена било је у супротности са

²²⁷ Колаборација је у Француској представљала пут којим су конзервативци хтели да прогурају ауторитативну националну револуцију. – М. Mazower, *Hitler's Empire...*, str. 418.

²²⁸ Француска влада је 1940. године проценила да се у немачком заробљеништву налази 1,6 милиона француских војника што је представљало око 4% француске популације. – Sarah Fishman, „Waiting for the Captive Sons of France. Prisoner of War Wives, 1940–1945“, *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, New Haven, London 1987, 182-193, str. 182.

конзервативним политичким ставовима колаборациониста, попут политике Вишија. За разлику од тога, жене су у савезничким земљама подстицане да масовно ступају у фабрике, запошљавају се и заузимају до тада искључиво мушка радна места, што је третирано као њихова патриотска дужност.²²⁹

У окупираној Европи постојало је стално настојање окупационих власти да се повећа број радно ангажованих жена, нарочито оних које би одлазиле на рад у Немачку, чему козервативне колаборационистичке снаге нису биле склоне. Иако је законом из 1940. у Француској ограничено запошљавање удатих жена у јавном сектору, многе су током окупације биле присиљене да се радно ангажују. Сурову реалност разоткрио је закон из фебруара 1944. који је предвидео регистрацију за службу рада не само мушкараца, већ и жена од 18 до 45 година, што је изазвало оштар протест породица, заједнице и цркве.²³⁰ Упркос отпору, услед економског притиска, око 80.000 француских жена је током окупације отишло на рад у Немачку.²³¹

Пораз у рату и окупација симболички су представљали неуспех борбене, мушке снаге нације и губитак војничког поноса, нарочито с обзиром да су војници постали ратни заробљеници. Окупација је отворила бројне могућности успостављања односа окупатора са локалним женама којима су немачки војници могли импонирати као ратни победници.²³²

Осим интимних веза заснованих на обостраној сагласности било је и случајева сексуалног насиља. За разлику од Пољске и Русије, у Француској су жене чешће пријављивале силовање, а пресуде за силовање немачким војницима у Француској биле су строге, са циљем да делују као пример и садржавале су одредбу о рушењу угледа Вермахта у непријатељској држави. Ипак, девојке из нижих слојева биле су силоване од немачких војника, а при том су најрањивије биле оне које су радиле у њиховој близини, попут келнерица и собарица, којима је

²²⁹ Масовно запошљавање жена било је феномен карактеристичан за САД где је пропагирана и улепшавана улога ратних радница, попут Закивачице Роузи чији је лик касније постао икона феминизма. Масовно запошљавање жена било је карактеристично и за Велику Британију и Совјетски Савез. – Maks Hejstings, *Пакао. Svet u ratu 1939–1945*, I, Beograd 2013, str. 426.

²³⁰ R. Gildea, *n.d.*, str. 288.

²³¹ R. Vinen, *n.d.*, str. 164.

²³² У односима Францускиња и Немаца постојала су прећутна правила – Немци су сматрали увредом мешање француских власти у односе немачких војника и француских жена, а са француске стране сматрано је да ти односи угрожавају француску породицу, заједницу и државу. – Robert Gildea, *n.d.*, str. 50.

често било врло тешко да поднесу жалбу против војника, а као жртве нису имале подршку власти које су их сматрале мало бољим од проститутки.²³³ На Источном фронту и окупираним совјетским територијама, чешће су се догађала силовања, а сексуална тортура је примењивана приликом саслушавања ухапшених жена. За разлику од Западне Европе, у ретким процесуираним случајевима силовања, војне судије су доносиле ослобађајуће пресуде. Узрок томе био је и Барбароса декрет из 1941. године по коме криминални прекршаји од стране немачких војника против совјетских цивила нису били кажњиви, осим у случајевима када су војна дисциплина и безбедност трупа то захтевали.²³⁴ Вермахт и СС третирали су сексуалне прекршаје на Источном фронту као мање грешке и последице сексуалне напетости изазване ратом и прихватили су да је војницима било тешко да избегну те прекршаје.²³⁵

За разлику од силовања, интимне везе са окупатором успостављале су жене на основу различитих мотива и може се разликовати неколико типова – од проституције, дискретних веза, дружења са групама немачких војника до веза које су настале као производ симпатија за нацистичку идеологију.

Рат и окупација умањивали су границе између проститутки и других жена. Продужавањем окупације постајало је теже обуздати проституцију пошто су сиромаштво и незапосленост повећали њен обим и било је теже правити разлику између професионалне и повремене проституције. Иако су нацисти по доласку на власт покушали да сузбију проституцију у Немачкој, проституција као потреба војске није посматрана у негативном светлу. Вермахт се и ради спречавања ширења полних болести и хомосексуализма залагао за успоставу бордела на окупираним територијама. До 1942. године било је формирано 500 бордела Вермахта.²³⁶ Док су на западу искоришћени постојећи бордели, на истоку су

²³³ Isto, str. 180.

²³⁴ Regina Mühlhüser, „Between `Racial Awareness` and Fantasies of Potency in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945”, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009, 197-220, str. 202.

²³⁵ Brigit Beck, „Rape. The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wermacht, 1939–1944“, *Home-Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Edited by Karen Hagemann and Stefanie Schüler-Springorum, Berg, Oxford, New York 2002, 255-273, str. 266.

²³⁶ Немци су основали борделе у Француској резервисане само за њихове војнике, било је три таква у Ремсу и чак 17 у Паризу. – Fabrice Virgili, *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*, New York 2002. str. 24.

формирани потпуно нове установе, а жене су често биле принуђене да бирају између принудног рада и проституције.²³⁷

Огромна моћ коју су припадници Вермахта имали у односу на локално становништво неизбежно је слабила стеге војне дисциплине. Стациониране на једном месту током дугих временских периода, немачке трупе су имале веће могућности да успоставе везе са цивилним становништвом. Везе са локалним женама представљале су ризик по безбедност и борбену способност услед претње од полних болести, али и због слабљења борбеног духа интимним везама са потенцијалним непријатељем. Противљење је постојало чак и по питању озбиљнијих веза, у фебруару 1941. забрањено је склапање бракова немачких војника са странкињама, али се забрана није односила на Норвешку и Данску.²³⁸

Везе жена са немачким војницима могле су бити стратегија опстанка због приступа храни и вид заштите од свакодневних опасности. У Грчкој, чије је становништво било изморено глађу, ступање у интимне везе са окупатором за многе жене је представљало начин да се прехране и преживе.²³⁹ Ипак, у љубавним везама са окупаторским војницима није било само интереса, већ и емотивних садржаја. Након ослобођења, жене које су радиле или спавале са Немцима третиране су као колаборационисткиње, али су многе од њих односе са немачким војницима виделе као и сваки други однос. Неки парови су се једноставно заљубили, за неке жене разлог је лежао у нацистичким ставовима или чињеници да су немачки војници били добро одгојени, обучени у униформе и понашали се као центлмени. Дешавало се да су жене знале релативно мало о својим немачким љубавницима пошто нису говориле немачки језик. Највише коментара изазивале су жене из нижих социјалних слојева, углавном веома младе, сиромашне, слабо образоване и лоше третиране од околине, којима су везе са окупатором могле да понуде краткорочну афирмацију и друштвено уздизање, али је њихово понашање било будно праћено од околине и по ослобођењу оштро санкционисано.²⁴⁰

²³⁷ В. Веck, *n.d.*, str. 267.

²³⁸ У случају Норвешке и Данске, војници су морали да добију посебну дозволу, парове су могли венчати само војни званичници, а не локалне власти, уз то су стваране бројне бирократске препреке овим браковима. – *Surviving Hitler and Mussolini...*, str. 105.

²³⁹ Мајка и сестра Марије Калас снабдевале су породицу храном тако што је мајка била у интимним односима са једним италијанским официром, а сестра са богатим човеком. – Елизабет Абот, *Историја љубавница*, Београд 2006, стр. 350.

²⁴⁰ R. Vinen, *n.d.*, str. 179.

У покореној Европи, у областима са блажим режимом окупације, као и у онима у којима је постојао велики број немачких војника и где је остатак становништва био у блиским односима са окупатором, постојала је и већа толеранција према понашању жена. У Норвешкој и Данској благ режим окупације и бројност немачких трупа представљали су значајан фактор за лакше ступање жена у везе са окупатором.²⁴¹ На везе француских жена са окупатором утицало је и то што се велики број Француза налазио у ратном заробљеништву.²⁴²

На територијама са строгим режимом окупације интимне везе са окупатором имале су нарочиту тежину пошто су биле повезане са спровођењем расне политике. У Чешко-моравском протекторату интимни односи са окупатором су потпомагали програм германизације.²⁴³ Немачка војска је настојала да спречи сексуалне контакте немачких војника са, како је сматрано, расно инфериорним словенским становништвом на окупираним совјетским територијама, али војници нису поклањали много пажње овим одредбама. Услед тога, од краја 1942. нацисти почињу да испољавају посебно занимање за децу рођену из веза немачких војника на Источном фронту, чак су вршене процене да ће годишње број те деце превазићи један милион. У случајевима када су совјетске жене остајале у другом стању са немачким војницима, морале су да прођу расну инспекцију да би се утврдило да ли су погодне за германизацију што је подразумевало процењивање изгледа, особина, порекла и сексуалне историје, али је постојало генерално уверење да су у питању расно непожељне жене, а чак их је и сама чињеница да су ступиле у везу са непријатељем чинила непожељним.²⁴⁴

Жене које су радиле за немачког окупатора или биле интимне са њим, биле су објекат презира и током трајања саме окупације. Петенисти су наглашавали улогу жена као мајки и супруга, а осуђивали су жене које су ступале у интимне

²⁴¹ Током 1942. један илегални дански лист је тврдио како у шетњи Копенхагеном није могуће направити неколико корака, а да се не наиђе на немачког војника са девојком у загрљају. У Норвешкој је рођено око 9.000 деце из веза са немачким војницима, а скоро 50.000 Норвежанки било је у везама са немачким војницима што представља значајан проценат у популацији од 3 милиона становника. – *Surviving Hitler and Mussolini...*, str. 91.

²⁴² Историчари процењују да је из веза немачких војника са Францускињама рођено између 50-75.000 деце, али новија истраживања подижу тај број до 200.000. – R. Vinen, *n.d.*, str. 160.

²⁴³ Benjamin Frommer, „Denouncers and Fraternalizers: Gender, Collaboration, and Retribution in Bohemia and Moravia during World War II and After“, *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur, Indiana University Press, Bloomington 2006, str. 121.

²⁴⁴ Regina Mühlhüser, „Between `Racial Awareness` and Fantasies of Potency in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945“, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009, 197-220, str. 211.

везе са окупатором и њихово понашање је сматрано непатриотским и неморалним. Жене које су биле блиске окупатору биле су у Француској изложене нападима још од ране 1943. године. Многи Французи сматрали су да су жене које су биле у везама са Немцима биле склоне денунцијацији сународника немачким властима, а непријатељство према женама појачало се по повратку ратних заробљеника међу којима су многи сматрали да су их жене издале.

Уобичајена вансудска казна за жене оптужене за колаборацију било је бријање главе. Ову казну је након ослобођења знала да прати и нека друга врста насиља – жене су разодеване, гоњене улицама, неке су и силоване. Иако је мање од половине жена којима су у Француској биле обријане главе било оптужено за ступање у интимне везе са окупатором, ова оптужба за коју се усталио и назив „хоризонтална колаборација“ углавном се сматра главном кривицом жена током окупације.²⁴⁵ Чињеница да су без косе остале и жене које су биле кажњаване за друге видове колаборације говори у прилог томе колико су пол и сексуалност условљавали појам издаје уопште, а жене које су имале везе са немачким војницима одмах довођене у везу са сексуалном неморалношћу. Жене које су имале сексуалне везе са окупатором, аутоматски су сматране промискуитетним и на тај начин су кажњаване не само за понашање противно националним интересима, већ и за кршење јавних норми понашања.²⁴⁶ Сексуална или „хоризонтална“ колаборација је појава коју је у сваком друштву било лако пратити пошто је подразумевала дружење са окупаторским војницима, односно интимну блискост са непријатељем што је кривици за тај чин давало већу тежину.²⁴⁷

Током прве половине 20. века бријање главе женама појављивало се у пракси многих европских земаља. Први случајеви забележени су у Белгији крајем Првог светског рата због сарадње са окупационим снагама.²⁴⁸ У међуратном периоду, у Рајнској области и Немачкој, бријање главе женама било је

²⁴⁵ Између јуна 1943. и марта 1946. у Француској је 20.000 жена обријано до главе на основу оптужбе за колаборацију, од чега се 40% случајева односило на оптужбе за проституцију или сексуалне везе са непријатељем. – Вофганг Шмале, *Историја мушкости у Европи (1450–2000)*, Београд 2011, стр. 251.

²⁴⁶ *Surviving Hitler and Mussolini...*, стр. 121.

²⁴⁷ У француској историографији у којој је настао појам „хоризонтална колаборација“ користи се и блажи термин „сентиментална колаборација“. – F. Virgili, *n.d.*, стр. 176.

²⁴⁸ Isto, стр. 213.

расистички мотивисано и уперено против жена које су биле противнице нациста, које су биле Јеврејке или у интимним везама са Јеврејима.²⁴⁹ У Шпанији и касније у Грчкој у периоду грађанског рата бријању глава биле су изложене жене које су подржавале снаге левице. Крајем Другог светског рата због блиских веза са окупатором бријане су главе женама у Француској, Белгији, Данској, Холандији, Норвешкој.²⁵⁰ О ефекту који је у јавности оставило бријање глава говори и појава низа књижевних дела које говоре о тој теми, од стваралаштва Маргарет Дирас (*Хирошимо, љубави моја*) до Јустејн Гордер.²⁵¹

Бријање главе вршено је искључиво од стране мушкарца, што су може сматрати симболичким чином поновног успостављања патриотске мушкости, афирмацијом мушке доминације и „скидања љаге“ са нације, која јој је нанета путем сексуалног општења са непријатељем.²⁵² Бријање главе је у том смислу представљало чин прочишћења, а чињеница да су мушкарци држали маказе имала је симболичке сексистичке ознаке. Губитком косе жене су губиле значајну одлику женствености, а казна је имала за циљ десексуализацију, симболичну женску кастрацију и истовремено је представљала демонстрацију мушке доминације. Бријање глава је илустровало размере кризе међу половима пошто је представљало насилан акт повратка контроле и доминације над женама. Ова појава имала је симболичко значење и услед чињенице да је могла представљати и одговор на еманципацију жена у међуратном периоду када је била усвојена мода женске фризури са краћом косом.²⁵³

²⁴⁹ „Аријевске` жене које су се заиста или наводно упустиле у везу са неким Јеврејином биле би ошишане и вучене кроз град.“ – G. Vok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 336.

²⁵⁰ Неколико десетина хиљада Данкиња било је у везама са војницима Вермахта из којих је рођено више од 5.500 деце. Обим ових веза у земљи са мање од 4 милиона становника утицао је да жене постану мете покрета отпора. Први случај бријања главе догодио се у Данској 1940. године, а од 1943. њихов број расте. – Lulu Anne Hansen, „Youth Off the Rails: Teenage Girls and German Soldiers – A Case Study in Occupied Denmark, 1940–1945“, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009, str. 139.

Бријања глава женама било је и у Италији због сарадње са немачким окупатором након капитулације, док се на британском острву Џерси са преувеличавањем говорило о 3.000 деце рођене из оваквих веза, а након ослобођења британски војници су више пута интервенисали да спрече бријање глава женама од стране локалног становништва. – F. Virgili, *n.d.*, str. 214.

²⁵¹ Јустејн Гордер описује шишање жене која је добила дете са немачким војником у Норвешкој, као и тешкоће послератног живота особа које су носиле жиг „хоризонталне колаборације“ и које су углавном биле присиљене да напусте средину и пресељењем ослободе свој живот терета рата. – Justejn Gorder, *Misterije pasijansa*, Beograd 2002, str. 21-22.

²⁵² В. Шмале, *н.д.*, 252.

²⁵³ F. Virgili, *n.d.*, str. 181.

Сексуалним везама са окупатором жене су угрозиле национално и мушко власништво над женском сексуалношћу. Улога жене у рату често је била виђена као света дужност, од жена је очекивано да буду мајке и брину о домаћинству, а уместо тога оне су одсутне и поражене мушкарце замениле окупатором, услед чега је њихово кажњавање представљало и вид осуде од стране мушкараца који уз то ни сами нису успели да испуне своју традиционалну улогу.

Већина поробљених европских нација нису биле само пасивне жртве окупације, али ни искључиво прорачунати колаборационисти. Поред тога што је било жртва репресије и експлоатације од стране окупатора, домаће становништво се запошљавало у немачкој служби, ступало у љубавне односе, трговало и остваривало профит. Окупација је сужавала хоризонте, а становништво се, уплашено непознаницом и непредвиђеношћу новог поретка, окретало себи и затварало у уске кругове. Супротно тежњи друштва да се учаури, затвори у себе и окрене традиционализму, жена је била принуђена да прекорачи традицијом и праксом одређене границе, што је знало да јој донесе опречна искуства. Напори жена да очувају породицу у вихору рата и борба за преживљавање често им нису признавани, већ је предност давана оптужбама за колаборацију тесно повезану са сексуалношћу. „Хоризонтална колаборација“ је била једина искључиво женска колаборација и иако законски није представљала прекршај била је претња националном јединству. Судбина нације је изједначена са верношћу жена, а поражено и окупирано друштво је јед и незадовољство услед ратног пораза искаљивало на женама које су биле интимне са окупатором чиме су оне третиране као главни кривци за војни слом и претња по опстанак нације.

САРАДЊА СА ОКУПАТОРОМ У СРБИЈИ

Трећи рајх је током 1941. године ставио под своју власт све земље Југоисточне Европе, а убеђење у немачку војну надмоћ и њену сигурну победу утицали су на подршку и везивање режима у овој области за нацистичку политику. У том контексту најтежи положај имала је окупирана Србија која је морала да поднесе терет изгубљеног рата и која је била обележена као кривац за тај сукоб. Након слома Краљевине Југославије у Априлском рату, територија Србије је подвргнута непосредној немачкој војној окупационој управи „као једина југословенска земља са таквим статусом, обавезна да плаћа контрибуције немачком окупатору за издржавање окупационе војске, што је такође био случај без преседана на тлу војно поражене Краљевине Југославије“.²⁵⁴ У „Привременим смерницама за поделу Југославије“ од 12. априла 1941. године није била тачно одређена територија окупираног подручја, већ је само напоменуто да се подручје „Старе Србије“ ставља под немачку војну управу.²⁵⁵ Територија такве, окупиране Србије, била је ужа у односу на српске границе из 1912. године, из доба пре Балканских ратова, пошто је Бугарска припојила врањски и пиротски округ. „Преостала српска држава“²⁵⁶ како су је Немци називали или „немачка Србија“

²⁵⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 111-112.

²⁵⁵ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, Beograd 1979, str. 20.

²⁵⁶ Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*, Београд 2009, стр. 65.

била је „сабијена у свој шумадијско-поморавски оквир“,²⁵⁷ а у њеном саставу остао је још и Банат, али су у овој области власт и управа биле у рукама немачке мањине. На немачко-италијанским разговорима у Бечу 24. априла утврђене су границе и статус окупиране Србије, с тим да је одређено да треба „да остане што мања и предузеће се све мере да се ономогући заувек понављање недавне издаје клике завереника“. ²⁵⁸ Средином маја 1941. у састав окупиране Србије укључена су три косовска среза: косовскомитровачки, вучитрнски и подујевски. Територија окупиране Србије подељена је на 14 округа, обухватала је 46.632 квадратна километра и на њој је живело око 3.853.204 становника.²⁵⁹

Немачки заповедници су били уверени у непријатељско расположење српског становништва, а у неповерењу према становништву мало су разликовали и издвајали оне који су пристајали на сарадњу. Ригидност окупационе управе и необзирање на потребе домаћих власти довели су до тешкоћа у функционисању окупационог система чија је ефикасност била спутана невољношћу да се праве уступци домаћој управи, чак и када је такво поступање причињавало штету окупатору. Убрзо по окупацији формирана је домаћа управа на челу са Саветом комесара који није имао велика овлашћења, већ је деловао као техничка и административна подршка окупатору.²⁶⁰ Избијање устанка наметнуло је потребу постојања тела већег ауторитета попут владе Милана Недића која суштински није имала већа овлашћења, већ је своје позиције заснивала на Недићевом личном угледу. Неколико дана по формирању, у августу 1941. године, влада је објавила своју Декларацију у којој је навела да ће се борити против устанка, позвала народ на сарадњу и истакла наклоњеност и пријатељски став окупатора.²⁶¹

Становништво Србије се тешко мирило са ратним поразом и навикавало на окупацију. Убрзо након немачког напада на Совјетски Савез, комунистички

²⁵⁷ Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001, стр. 214.

²⁵⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knj. 1, Београд 1973, стр. 72. (*Zbornik NOR-a*).

О потреби кажњавања „српске конспираторске клике“ и Срба као изазивача нереда, писао у је у свом дневнику у периоду током Априлског рата и Јозеф Гебелс. – Nenad Petrović, „Априлски рат и Gebelsovим мемоарима“, *Naša reč*, мај, 1987, стр. 21-24.

²⁵⁹ Укупан број становника окупиране Србије 1942. године, укључујући и избеглице, износио је 4.118.000. – Dragan Aleksić, „Површина и број становника на подручју Војноуправног команданта Србије“, *Tokovi istorije*, 1-4/1999, 144-150, стр. 149.

²⁶⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, стр. 135.

²⁶¹ *Говори генерала Милана Недића-председника Владе народног спаса*, Београд 2006.

покрет на челу са Јосипом Брозом Титом позвао је на општи устанак и формирање народноослободилачких одреда у циљу ослобођења Југославије и растеређења Црвене армије формирањем новог фронта. Пратећи стање на окупираној територији, немачке власти су већ 10. маја²⁶² располагале подацима о доласку на Равну Гору Драгољуба Драже Михаиловића, генералштабног пуковника који није признао капитулацију, чиме је симболично одржавао континуитет југословенске државе, што је касније појачано његовим укључивањем у састав југословенске владе у емиграцији у својству главнокомандујућег Југословенском војском у отаџбини (ЈВуО). Равногорски покрет, који је Михаиловић формирао, настојао је да избегавањем отвореног сукоба са окупатором, путем пропаганде, обавештајне активности и саботажа припрема терен за устанак који би повео када дође до преокрета на великим ратиштима.²⁶³ Већ током јуна 1941. у Србији су се могли видети мањи четнички одреди, а почетком јула припадници „Збора“ су имали информације о устаничком расположењу и јачању устаничких редова.²⁶⁴

Успон устанка десио се у септембру 1941. када му је масовно пришло сељаштво делом захваљујући сарадњи партизанских и четничких снага. Равногорски и народноослободилачки покрет су се међусобно искључивали упркос покушајима да се споразумеју и заједнички делују. Реч је била, пре свега, о два по природи различита покрета. Вођство равногорског покрета чинили су углавном професионални официри, а старешински кадар народноослободилачког покрета чланови и симпатизери КПЈ. Док су партизани сматрали равногорце за дефанзивне присталице старог поретка, четници су у комунистима гледали анационалне елементе који изазивају беспотребно страдање народа инсистирањем на отвореном сукобу са окупатором. Грађански рат у коме се наша окупирана земља одвраћао је покрете отпора од њихових првобитних циљева и приоритет стављао на међусобни сукоб и разрачунавање.

Посебан положај у окупираној Србији имали су чланови покрета „Збор“, односно љотићевци, који су идеолошки били најближи нацистичком режиму, али је њихова непопуларност утицала да су у подели колаборационистичких улога

²⁶² *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Izbor, prevod i pogovor Nikola Živković, Beograd 2004, str. 45.

²⁶³ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, III, Београд 1999, стр. 405.

²⁶⁴ Вођство „Збора“ је извештено да су „шуме према Дрини пуне комуниста и четника-официра“, а примећено је и да се они међусобно не трпе. ВА, Нда, 154-1-18 (Војни архив, Недићева архива)

остали недовољно награђени и скрајнути у корист угледнијих личности. Услед тога је Димитрије Љотић као вођа покрета „Збор“ свој утицај користио углавном да игра улогу својеврсне сиве еминенције.²⁶⁵

Влада Милана Недића је узалудно прижељкивала повољнији статус у немачком „новом поретку“, територијално проширење и Србију у Новој Европи. Планови колаборациониста о изградњи Србије у оквиру „новог поретка“, српској етничкој интеграцији и проширењу територија нису наилазили на подршку немачких власти, пошто за Србију није било предвиђено место у „новом поретку“ и нацистичком устројству Европе и света.²⁶⁶ Упркос томе, Недићева влада упорно се залагала и борила за то у свом деловању.

Сарадња жена са окупатором била је структурално ограничена улогама и позицијама које су имале у окупираном друштву и условљена немогућношћу директне сарадње, пошто су им водећа места у колаборационистичком апарату углавном била недоступна. Немачке окупационе власти су, када су у питању жене, издвајале две групе које су у одређеној мери уживале повољнији положај у односу на остале, биле су то: жене немачког порекла и жене које су се налазиле у служби окупационих органа.

У складу са настојањима немачке политике да заштити интересе немачке мањине, повлашћен положај на простору окупиране Србије уживале су фолксдојчерке. Још од 1931. међу фолксдојчерску омладину у Краљевини Југославији почеле су да продиру нацистичке идеје, које су преовладале у централној немачкој културној организацији Културбунду 1938–1939. године.²⁶⁷ Културбунд је доживео огроман раст, обухватио је већи део немачке националне мањине и прогласио се 1940. за „народну групу“, али није формално напустио вид културне организације. У саставу Културбунда били су формиран посебни органи као што су: Савез немачке омладине, Немачки савез жена, Савез немачких лекара.²⁶⁸ У организационом погледу Културбунд се састојао од „Немачког

²⁶⁵ Ову појаву је немачки посланик Бенцлер објашњавао речима: „Против Љотића не могу ништа, са Љотићем не могу ништа, а без Љотића не могу ништа.“ – Б. Божовић, *Специјална полиција...*, стр. 147-149.

²⁶⁶ Бранко Петрановић, „Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник*, 1-2/1990-1992, 73-82, стр. 78.

²⁶⁷ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, str. 201.

²⁶⁸ Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd 1991, str. 14.

људства“, (*Deutsche Mannschaft*), који је обухватао мушкарце старије до 21 године, затим од организације жена и девојака старијих до 21 године (*Frauenschaft*) и од „Немачке омладине“ од 10 до 21 године (*Deutsche Jugend*).²⁶⁹ Културбунд је 1940. године реорганизован, формирано је 13 одељења од којих је десето било Женско одељење.

Постојала је тежња се немачка мањина потпуно ангажује у интересу циљева нацистичке политике, а нацистичка идеологија која је подстицала активизам жена била је актуелна и код фолксдојчерки. Оне су радиле на прикупљању помоћи за војску, слању пакета на фронт, бринуле су о рањеним војницима. Немачки савез жена Баната непрекидно је организовао добровољне акције.²⁷⁰ У складу са нацистичком идеологијом оснивани су дечији домови, јасле, обданишта који су имали задатак да омогуће и олакшају рад немачких жена у корист фронта. Посебну врсту активности представљало је прихватање 10.000 деце из бомбардованих градова Немачке немачке деце из Рајха у оквиру акције „Мајка и дете“.

Чланице женске организације су на самом почетку окупације изразиле подршку немачким окупационим властима учешћем на јавним окупљањима. Крајем јуна 1941. године одржане су у Београду манифестације Немаца на којима је вођа Културбунда др Сеп Јанко истакао да њихова судбина зависи од Хитлера.²⁷¹ Том приликом су на збору представника немачке мањине код Техничког факултета учествовале чланице женских формација немачке народне групе из Београда, Панчева, Земунa и Бежаније. Ове манифестације су одржане у присуству истакнутих представника немачких окупационих снага на челу са војним заповедником у Србији Шредером, који је својим присуством и говором јавно изразио подршку немачкој мањини.²⁷²

Поред аутономије коју је уживала у Банату, немачка мањина је у окупираној Србији представљала привилеговану националну заједницу, а фолксдојчери су одиграли улогу главног ослонца немачког система власти у

²⁶⁹ Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009, str. 304.

²⁷⁰ Р. Каџавенда, *Nemci u Jugoslaviji...*, str. 58.

²⁷¹ ВА, Нда, 154-1-13

²⁷² Према појединим подацима прво масовно стрељање у Србији извршено је 5. јула 1941. када је стрељано 13 Јевреја и комуниста због тога што су у једном подруму у близини места одржавања манифестације нађени пакети са експлозивом. ВА, На, 27 П-3-1(Војни архив, Немачка архива)

окупираној земљи. О посебном положају немачке мањине сведочи и то да су примењиване репресалије у сразмери 100 за једног убијеног немачког војника или фолксдојчера – мушкарца, жену или дете.²⁷³

Подстакнути немачким ратним победама и успесима, фолксдојчери су убрзо развили посебан начин понашања, а велики број њих је почео да ради за немачке службе.²⁷⁴ Према појединим сведочењима, арогантно понашање одликовало је и мушкарце и жене, без обзира на узраст.²⁷⁵ Привилегије у снабдевању нису остајале непримећене од стране остатка становништва које су мориле свакодневне бриге око исхране.²⁷⁶ Немице су оптуживане да су као чланице Културбунда имале привилеговано снабдевање, али пре свега да су са висине и са ниподаштавањем гледале на Србе и вређале их.²⁷⁷

Поједине породице доживеле су идеолошке и националне трансформације током окупације, нарочито на њеном почетку, када су многи који су раније избегавали да се национално декларишу као Немци почели да истичу своју националност.²⁷⁸ Становници су покушавали да се декларишу и пријаве као

²⁷³ *Зборник НОР-а*, I-1, Београд 1949, стр. 503.

²⁷⁴ Фолксдојчери су често радили као преводиоци, али су били углавном недорасли овом послу и често надмени према српском становништву у жељи да се докажу пред својим шефовима, Немцима из Рајха, који су их гледали са висине. – Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, str. 143-156, str. 155.

²⁷⁵ Према једном сведочењу: „Можда би се могло рећи да су жене биле горе од мушкараца. Фолксдојчери су надмени, осорни, безобзирни, прете и застрашују тако да се од сваког, па и детета морало зазирати“ – АЈ, 110, инв. бр. 16170. (Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945–1948).

Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача дошла је до података о 1040 фолксдојчера који су током окупације живели у Београду. Од тога броја – 457 биле су жене, углавном домаћице, од којих је 67 одговарало пред судом, а 358 су означене као огорчене противнице народнослободилачког покрета, од тога их је 122 било у организацији Дојче фрауеншафт. – Р. Каћавенда, *Nemci u Jugoslaviji ...*, str. 155-156.

²⁷⁶ Драгутин Ј. Ранковић је 13. јула 1942. забележио у дневнику: „Свакодневно посматрам „фолксдојчере“ како носе чист и врло леп пшенични хлеб. Кад то видим, вода ми пође на уста. Ал не само мени, већ и хиљадама других.“ – *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искусство једног Београђанина*, приредили Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, Београд 2011, стр. 286.

²⁷⁷ „Немице-фолксдојчерке које су радиле на радио станици биле се противу Срба и увек су желеле да истакну да су оне Немице и да ми никаква права тамо немамо“ – било је једно од сведочења после рата. АЈ, 110-40-376

²⁷⁸ У послератној пријави против једног брачног пара између осталог је навођено: „пре рата се уопште нису показивали као Немци. Деца би плакала кад би их звали Швабама. Говорили да су Срби. Међутим, кад су дошли Немци пријавили су се у Културбунд...“. За другу породицу је констатовано: „Чим су Немци почели да напредују они су постали прави Немци. Избацили су славу и ставили све слике Хитлера, Геринга и Ромела, били су већи Немци од Хитлера, а сада су опет постали Срби.“ Нарочито су истицана дружења фолксдојчерки са немачким војницима: „Код ње су долазили по десетине Немаца одједанпут и ту се пијанчило и оргијало. Она је била и шпијунка за рачун Немаца и ми смо се у кући завлачили у мишју рупу.“ АЈ, 110, Инв. бр. 16170

фолксдојчери да би постали чланови Културбунда и корисници привилегованог снабдевања.²⁷⁹ Дешавало се да поједине „фолксдојчерке“ нису знале ни реч немачког језика.²⁸⁰ С друге стране, Немице удате за Србе биле су због такве удаје критиковане од стране окупационих власти.²⁸¹

Велики број Немица, нарочито у Београду,²⁸² бавио се потказивањем Гестапоу, што је представљало више чин њихове политичке наклоности него акт озбиљне обавештајне делатности, пошто су углавном достављане особе из окружења за које се сумњало да су антифашистички оријентисане. Ипак, и такве врсте достава могле су се завршити трагично.²⁸³ Услед идеолошке острашћености, поједине Немице су указивале на антинацистичке ставове својих суседа, али се дешавало да одустану од оптужби и избегну сведочење, ако би ствар превазишла, размере уобичајених комшијских препирки.²⁸⁴ Пријављивана је углавном ближа околина, на основу осећаја, недовољних доказа и произвољних закључака. Често су пријављиване колеге на послу, али и жене које су сматране конкуренцијом у љубавним односима.²⁸⁵ Поједине фолксдојчерке су вршиле и притисак на своје сународнике да ступе у немачке одреде и чак их пријављивале за мобилизацију.²⁸⁶ Нарочито енергично се реаговало на изражавање непријатељства домаћег становништва према фолксдојчерима, често лакомислено изреченог, у налету острашћености.²⁸⁷ Међутим, подносиоци пријава понекад су и сами сносили

²⁷⁹ Чак су и поједине породице које су се раније декларисале као противници Немаца почеле да делују као њихове присталице, лажно се издају као фолксдојчери, а девојке да доводе немачке војнике у кућу. ИАБ, Бдс, С-72

²⁸⁰ ИАБ, Бдс, Н-32

²⁸¹ АС, БИА, IV-2 (Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције)

²⁸² У окупираном Београду стално је растао број фолксдојчера, тако да је од 11.000 до краја рата тај број повећан на 25.000. – Milan Koljanin, „Srbija u nemačkom „novom poretku“ 1941–1942“, *Istorija 20. veka*, 1, 2011, 65-86, str. 71.

²⁸³ Појединци су услед притисака којима су били изложени због денунцијација фолксдојчерки одлучили и да ступе у народноослободилачке одреде. АС, Г-25, ф 9, зл. бр. 1787 (Архив Србије, Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1944-1948)

Жртве достава су понекад и више месеци боравили у логору, а за то време имовина им је опљачкана. АС, Г-25, ф 9, зл. бр. 1791

²⁸⁴ АС, Г-25, ф 9, зл. бр. 1775

²⁸⁵ Једна фолксдојчерка упорно је покушавала да спречи сусрете и виђења Јованке Илић са архитектом Драгишом Брашованом, на крају је Илићеву пријавила да слуша енглеске радио станице и шири непријатељску пропаганду. ИАБ, ВдС, I-75

²⁸⁶ АС, Г-25, ф 11, зл. бр. 1987

²⁸⁷ На фолксдојчерским манифестацијама у Панчеву у јуну 1941. једна жена мађарске националности је изјавила „Овде би се морало бацити бомбу!“ након чега је ухапшена по пријави једне фолксдојчерке и спроведена у Београд. Током саслушања правдала се су њене речи биле погрешно схваћене и да је смисао њених речи био: „Недај бог да овде падне једна бомба.“ Након месец дана проведених у затвору пуштена је на слободу. ИАБ, ВдС, А-31

последнице. Једна фолксдојчерка која је поднела више десетина пријава Гестапоу постала је жртва неразјашњеног убиства.²⁸⁸

Другу групу жена које су сарађивале са окупатором и биле услед тога у повољнијем положају у односу на остало становништво чиниле су жене које су биле запослене у служби окупационих органа. Немачке окупационе снаге су међу домаћим становништвом ангажовале помоћно особље и у немачкој служби се нашао велики број жена које су за потребе окупатора обављале послове преводитељки, секретарица, дактилографкиња, куварица и чистачица.

На самом почетку окупације поједине жене, пре свега оне које су пре рата биле ангажоване као помоћно особље у касарнама југословенске војске, биле су принуђене, чак и путем кулука, да раде у истим касарнама за потребе окупационих трупа. Служба код немачких снага у почетку није била адекватно награђена и углавном је избегавана, сматрана понижавајућом и на њу су пристајале само жене које нису имале других начина да дођу до средстава за живот.²⁸⁹ Почетак рада за немачке снаге означавао је и ступање у блискије контакте са њима и могућност успостављања интимних веза, што се врло често дешавало, посебно у случајевима млађих жена. У љубавним везама са немачким војницима постојала је и извесна хијерархија, па су жене које су заузимале истакнутије положаје ступале у везе са представницима окупационих власти вишег ранга.²⁹⁰

Жене које су радиле за окупаторске снаге често су им и идеолошки биле блиске, а након запослења код немачких окупационих служби многе жене које раније нису биле политички опредељене почеле су да промовишу интересе окупатора и са њима проводе слободно време.²⁹¹ Осим што су биле придобијене и

²⁸⁸ ИАБ, VdS, D-128

²⁸⁹ Једна од жена којој је председник општине у Смедеревској Паланци понудио да се запосли код немачких снага одговорила му је: „Зашто и твоја жена не иде кад је добро? – Нашто се он дрзно на мене и затворио ме, где сам у затвору провела три дана.“ АС, БИА, I-36

²⁹⁰ Милена Спасић, тумачица фелдкоманде у Ужицу и Шапцу, а затим тумачица за Гестапо, била је у љубавној вези са Паулом Вилијамом, шефом Гестапоа у Шапцу „коме се у душевном и телесном погледу свестрано подала, па је чак са њим путовала за Немачку и тамо остала проводећи у Улму око два месеца у току лета 1942.“ АС, Г-25, ф 9, зл. бр. 1755

О понашању Спасићеве прикупио је податке равногорски покрет, с обзиром да су јој два брата били генералштабни официри, ратни заробљеници у Нирнбергу. Након ослобођења Спасићева се повукла са немачком војском, а њен предмет је из Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части у Ужицу пребачен у надлежност војног судства заједно са више изјава да није учествовала у денунцијацијама.

²⁹¹ Две жене које су у Тополи биле запослене као куварице за немачке снаге, пре рата биле су политички неактивне, да би након запослења почеле да пропагирају нацистичку ратну непобедивост и јавно се виђају и живе са немачким војницима. АС, БИА, I-7

за политичке циљеве окупатора, такве жене су често успостављале обавештајну сарадњу, а на крају окупације су се повукле заједно са немачким снагама.

Жене које су биле запослене од стране немачких органа биле су изложене презиру и сумњи околине, али и зависти, па су често олако пријављиване за стицање материјалне користи.²⁹² Међутим, ниже особље, пре свега чистачице, представљале су особље ниских моралних квалификација и поред неоснованих пријава често су и са разлогом оптуживане за крађе, а пошто је била реч о крађи војних ствари, биле су спровођене у војни затвор.²⁹³

Немачке установе које су запошљавале домаће становништво претходно су код Гестапоа проверавале њихову политичку поузданост.²⁹⁴ Велики број упуслених жена чиниле су руске емигранткиње које су се истицале познавањем више језика што им је олакшавало упуслење.²⁹⁵ Управо су највеће привилегије и углед код окупационих власти имале жене које су добро владале немачким језиком и радиле као тумачи у немачкој служби. Оне су захваљујући том положају успевале да утичу на окупационе снаге и да посредују у интервенцијама код немачких власти. Познавање немачког језика, као и самопоуздање, елоквиентност и енергичност биле су цењене код жена ангажованих од стране окупационог апарата. У том смислу посебан углед је уживала тумачица градског поглаварства у Нишу, Анка Бајчетић, која је често интервенисала код немачких установа, а по сопственом тврђењу још 1941. је успоставила сарадњу са народноослободилачким покретом.²⁹⁶ Ипак, и утицај ових жена имао је границе. На молбе за ухапшене упућене Гестапоу од тумачице Наташе Фрњчевић одговорено је да ће у случају даљих молби и она бити ухапшена.²⁹⁷ Ове жене су биле изложене и нарочитом притиску домаћег становништва које је молило за интервенције у многим случајевима где је посредовање било готово немогуће.²⁹⁸

²⁹² Једна чистачица је била пријављена због покушаја да прода робу коју је добила од својих немачких послодаваца. ИАБ, BdS, В-1260

²⁹³ ИАБ, BdS, G-736; ИАБ, BdS, G-722

²⁹⁴ ИАБ, BdS, В-73; ИАБ, BdS, D-46

²⁹⁵ Наталија Гонтачев, ћерка руског генерала, тражила је запослење код немачких установа, запослила се у Управном штабу, а говорила је српски, француски, немачки и руски језик. Добру препоруку BdS је дао и за емигранткињу Ирену Ерохину. ИАБ, BdS, Е-4; ИАБ, BdS, G-144

²⁹⁶ АС, БИА, IV-2

²⁹⁷ АС, БИА, I-7

²⁹⁸ Од Милене Спасић као тумачице у испостави Гестапоа за Шабац очекивано је да интервенише за Веру Благојевић и Момчила Михајловића који су били познати као комунисти и чланови народноослободилачког покрета. АС, Г-25, ф 9, зл. бр. 1755

Веома често су жене које су биле у блиским контактима са окупационим властима пријављиване због стицања материјалне користи за интервенције за пуштање ухапшених. Овакви прекршаји били су чести и знали су да се претворе у континуиране изнуде. Реч је била углавном о женама које су биле радно ангажоване код немачких органа или су се представљале да имају везе и познанства са њима, на основу чега су заинтересованима нудиле избављење ближњих из затвора и логора условљено материјалном надокнадом.²⁹⁹ Углавном је и приликом истраге остајало неразјашњено да ли су оптужене жене имале моћи и утицаја да посредују у ослобођењима затворених и на њих је сваљивана кривица да су неосновано изнуђивале новац или материјална добра.³⁰⁰ Међутим, многи пријављени случајеви нису прилежно истраживани, вероватно због умешаности самих немачких снага, остајала је нејасна стварна могућност интервенисања за ослобађање и била је уочљива тежња да се кривица у потпуности свали на оптужене жене.³⁰¹ Многе од њих биле су изложене и јавном понижењу.³⁰²

Жене које су сарађивале са немачким органима сумњичене су за обавештајни рад, али су и бројне друге жене сарађивале са окупационом обавештајном службом. Када је почетком 1942. године уведена служба Заповедника полиције безбедности и службе безбедности (BdS), њен трећи реферат чинила је Партијска обавештајна служба (SD) која је тежила да продре у све поре живота и да оствари потпуну контролу и утицај над друштвом.³⁰³ Осим тога, деловала је и војна обавештајна служба.³⁰⁴ Обавештајно безбедносни апарат

²⁹⁹ Жена која је радила као тумач Гестапоа у Лесковцу после рата оптужена је да је уцењивала породице ухапшених и узимала од њих намирнице и новац за наводне интервенције код Немаца. Друге су чак оптуживане да су својим преводом доприносиле задржавању ухапшених у затвору. АС, Г-25, ф 124, зл. бр. 16276; АС, Г-25, ф 125, зл. бр. 163866

³⁰⁰ Против једне удовице из Краљева која је пре рата осуђивана за шпијунажу поднета је у октобру 1943. пријава у којој је наведено да је њеним посредством ослобођено десет особа што није постало тема истраге, али је због покушаја корупције и клевете постојао предлог да се она ликвидира, међутим убрзо је спроведена у Београд и у априлу 1944. пуштена на слободу. ИАБ, BdS, В-1336

³⁰¹ ИАБ, BdS, G-699

³⁰² Чистачица која је радила у испостави Гестапоа у Пожаревцу морала је маја 1943. године да са још три затвореника у пратњи жандарма и добошара прође кроз поворку са натписом да је оштетила народ јер се издавала као писарка Гестапоа и изнуђивала новац обећањима да ће хапшеници бити пуштени. – Саша Марковић, *Стазама смелих. Монографија народноослободилачког рата на подручју општине Пожаревац*, Пожаревац 1979, стр. 328.

³⁰³ SD није вршио хапшења већ је откривене противнике предавао четвртог одељењу BdS-а – Гестапоу који је радио на сузбијању политичких противника. – Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, стр. 324.

³⁰⁴ Бранислав Божовић, „Обавештајна служба немачког окупатора у Београду“, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Зборник радова, Београд 1971, 101-116, стр. 103.

је настојао да открива и контролише све активности на окупираној територији и у том циљу су ради прикупљања информација ангажовани агенти који су били распоређени у различитим пољима делатности.³⁰⁵

У случајевима обавештајне сарадње са окупатором, када су у питању жене, могу се разликовати две врсте доушница: прву групу чине жене које су подносиле појединачне пријаве, углавном против најближе околине, и нису имале улогу сарадница, док другу представљају жене које су тај посао обављале као редовне, регистроване сараднице.

Масовна раширеност доушништва под окупацијом била је позната јавности и додатно је подстицала међусобно неповерење и затварање људи у себе.³⁰⁶ Денунцијације немачким безбедносним снагама потицале су не само из идеолошке или материјалне сарадње са окупатором, већ су настајале и као производ међусобних личних размирица становништва.³⁰⁷ Овакви поступци често су знали да поприме трагичне размере. Учешће великог броја жена у денунцијацијама може се објаснити и чињеницом да су оне биле искључене из многих облика отворене сарадње, па су зато чешће вршиле притајене чинове колаборације чиме су добијале осећај важности и личног значаја. Међусобна оптуживања комшија, рођака и супружника често су олако вршена из жеље да се застраши супротна страна, а углавном су била базирана на истини пошто су пријављивани они који су најближи и о којима се доста знало.³⁰⁸ Емоционалне тензије које је рат донео појачале су осећај сумње и повећале број пријава. Границу између допуштеног и недопуштеног, па чак и фаталног тешко је у

³⁰⁵ Постојала је група агената чији је задатак био да иду по београдским кафанама и послушају разговоре, док је друга група пазила на путнике на железничкој станици. ВА, На, 27-5-4

У оваквим случајевима, немачки агенти су углавном биле особе ниског степена образовања које су на сарадњу пристајале из материјалних разлога. ВА, На, 32-1а-3

³⁰⁶ Драгутин Ј. Ранковић је забележио у дневнику 3. 12. 1942: „Не зна се кога се треба чувати. Зато катанац на уста. И зидови имају уши.“ – *Свакодневни живот под окупацијом...*, стр. 385.

³⁰⁷ Денунцијације се могу посматрати као вид спонтане комуникације појединих грађана са државом (или другом врстом власти или ауторитета), а која је садржавала оптужбе против других грађана или власти и имплицитно или експлицитно позивала на кажњавање. Денунцијације представљају политички акт колаборације и углавном имају скривену друштвену агенду, односно имају дуални карактер пошто су са једне стране политички, а са други друштвени (лични, морални, породични, сексуални, грађански, полни) чин. – Vandana Joshi, *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933–1945)*, Palgrave Macmillan, New York 2003, str. 8.

³⁰⁸ Слична пракса постојала је и у Трећем рајху, где се на примеру Дизелдорфа може видети да је у случајевима жена денунцијаната углавном била реч о домаћицама које су најчешће пријављивале Гестапоу своје мужеве и околину (комшије, станодавце). – *Isto*, str. 191.

ратним приликама било разлучити и предвидети. Рат је уз то пробудио фанатизам и страсти које су давале простора исхитреним и наглим реакцијама против најближе околине и подстицале сукобе и око ситница.

Међусобна денунцирања, раширена чак и међу вођством домаће управе додатно су подстицала неповерење окупатора. О размерама достава на српској територији било је и претеривања од стране окупационих органа. Та претеривања су вероватно служила и за додатно потцењивање окупираног народа.³⁰⁹ Ипак, размере денунцирања нису биле безазлене, као ни њихове последице.³¹⁰

Жене су током рата радо коришћене и злоупотребљаване за потребе обавештајне службе.³¹¹ Углавном се при томе рачунало на њихове сексуалне услуге у прибављању информација, али и на предубеђење о женској „брбљивости“ и несклоности ка чувању тајни. Владале су и предрасуде о великој заступљености жена као обавештајних сарадница. У равногорском покрету су у другој половини 1942. постојала обавештења да је Гестапо ангажовао 1.000 жена за обављање шпијунских послова, па је људству било посебно напомињано: „Чувати се жена.“³¹² У јулу 1944. равногорско вођство је располагало подацима да је Гестапо примио у службу 150 домаћих жена које су се пре тога бавиле црном берзом, путовале по земљи и услед тога имале слободу кретања и познанства у

³⁰⁹ Наводно је генерал Бадер саопштио Недићу да када би поступали по свим доставама Срба требало би ухапсити цео Београд. Међутим, сличне појаве биле су карактеристичне и у другим окупираним областима, али и у самом Рајху. – Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Препуна чашиа чемега*, II, Београд 1995, стр. 454.

³¹⁰ Према подацима Милорада Екмечића у Београду је током окупације у Другом светском рату било 9.000 немачких доушника. – Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008, стр. 470-471.

Јаша Продановић је након ослобођења објавио у „Републици“ 2. јула 1946. чланак „Денунцијације“ у којем је поменуо да се причало да је под окупацијом у Београду 6.000 лица радило у служби Гестапоа. Он је денунцијације окарактерисао као ужасну појаву која уништава животе и ствара болесно друштво. Према: Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009, стр. 281.

³¹¹ Постоји мишљење да је Владимир Ваухник, југословенски војни аташе у Берлину изградио добру обавештајну службу захваљујући одржавању веза истовремено са три жене које су уживале високе друштвене позиције. – Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, Београд 2009, стр. 48.

Ваухник је као извор информација користио и симпатије сестре Гебелсове жене према једном страном дипломати коме је она поверавала бриге које су мучиле Гебелса и његову жену. Ваухник је и касније на подручју Словеније и Италије био у контакту са више жена које су са њим сарађивале у обавештајном погледу. – V. Vauhnik, *n.d.*, str. 109.

³¹² АС, БИА, III-1 Током јуна 1943. равногорски обавештајни извештаји су достављали податке да је у Београду Гестапо ангажовао 1.500 нових агената међу којима је 400 жена. ВА, Ча, 120-6-45 (Војни архив, Четничка архива)

свим областима.³¹³ Службе безбедности избројале су једном приликом након рата осам жена које су Пожаревцу биле агенткиње немачке обавештајне службе.³¹⁴

Немачка обавештајна служба је преко жена покушавала да привуче лица за које је заинтересована, а таквим женама је стварала материјалне услове за рад. Према упутствима руководиоца службе, за сарадњу су придобијане дактилографкиње у различитим службама, за које се сумњало да су у љубавним везама са својим шефовима и да до потребних података могу доћи на тај начин, као и увидом у текстове које су прекуцавале. Погодним за обавештајни рад сматране су и спремачице које су контролисале просторије за рад различитих установа, као и кућна послуга.³¹⁵ У Београду су чак жене које су се бавиле проституцијом биле ангажоване за одржавање и достављање података полицијским органима, а одржавале су везу преко једне жене посебно задужене за те послове која их је ангажовала за агентску службу, а истовремено одржавала и контакте са немачким властима.³¹⁶

Изградњом обавештајног апарата и ангажовањем сарадника бавила су се и локална надлештва. Надлештво подбана за Банат упутило је у јулу 1941. године свим предстојништвима полиције упутство у коме је, између осталог, наложено и праћење појављивања лепих жена као „светских путника“ од којих се могу „извесне ствари дознати“. Овом приликом, такође је препоручено стварање мреже достављача коју би чинили чланови Дојче манштафта, спретне проститутке, келнери и носачи, собари, раднице и радници, али и да „треба да се употребе лепе жене и девојке, које треба да се узму опћенито као провокаторке и confidentкиње у службу или их упутити на поједине особе“.³¹⁷

Улогу обавештајних сарадница окупатора у појединим ситуацијама имале су и жене које су сарађивале и са антифашистичким покретима. Поједини припадници народноослободилачког покрета пристајали су након хапшења на сарадњу са немачким органима и својим доставама су узроковали бројна хапшења.³¹⁸ Жалбе не комунистичке присталице које су након слома устанка

³¹³ АС, БИА, I-140

³¹⁴ АС, БИА, I-21

³¹⁵ АС, БИА, II-21

³¹⁶ АС, БИА, II-18

³¹⁷ АС, БИА, I-133

³¹⁸ Крајем децембра 1941. Милан Недић се заложиио за сељане из Доње Мутнице који су страдали услед пријава ухваћеног комунистичког вође из њиховог села, који је покушавао да им се освети

почеле да сарађују са окупатором постојале су у пожаревачком округу, за који су представници СДК тврдили да постоји осам комуниста у служби немачких обавештајних власти.³¹⁹ Хапшење окружног начелника у Пожаревцу Милана Калабића било је узроковано и његовим упуштањем у љубавну везу са Бориславом Бобом Станишић, студенткињом технике која је радила за немачке власти и одала им Калабићеву сарадњу са равногорским покретом.³²⁰ Она је пре тога утицала и на интернацију генерала Љубе Бабића. Затим је радила у обавештајном центру б. добровољачког пука и била у пријатељским односима са добровољачким руководиоцима и припадницима Гестапоа. Непознати су разлози због којих је Станишићева у марту 1944. од стране СС-а затворена у логор на Бањици и у јуну пребачена у Аушвиц.³²¹ Постоји могућност да је наслућена њена вишеструка обавештајна делатност, а иако је саслушавана након ослобођења, била је ослобођена због недостатка доказа.³²²

Обавештајном сарадњом бавиле су се и представнице грађанских странка. Иконија Јефтић је деловала као веза између Милоша Тупањанина и британског агента у емиграцији и групе чланова Земљорадничке странке у Београду која је била повезана са Дражом Михаиловићем. Услед тога налазила се под надзором ВдС-а, али је изгледа и сарађивала са овом службом.³²³ Неразјашњено остаје питање обавештајне делатности Добриле Главинић, која се спомиње и као шеф женских агената.³²⁴

Многе ухапшене жене биле су уцењиване пуштањем уз обавезу да постану сараднице полиције. Поред пристајања на обавештајну сарадњу након хапшења и даље је постојало неповерење према таквим женама, па су често биле изложене и

јер су одбили да помогну устаничке трупе и чак оружјем кренули на њих када су покушали да их натерају да изврше напад на Параћин. – *Извештаји Недићевих органа власти у округу моравском 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2005, стр. 64.

Крајем септембра 1941. од стране „Збора“ била је упућена из Ћуприје молба да се ослободи 50 грађана које је денунцирао бивши комуниста. АС, БИА, I-164

³¹⁹ АС, БИА, I-20

³²⁰ Вероватно наслућујући његову склоност ка упуштању у сексуалне везе, око Милана Калабића је деловало више жена агената. Никола Калабић је након очеве смрти обавештаван и да је велики утицај код његовог оца имала Јела Симоновић која је покушавала да утиче на војна питања, али су се убрзо разишли. АЈ, 110-746

³²¹ *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, I-II, priredile Evica Micković, Milena Radojčić, Beograd 2009, str. 460.

³²² АС, БИА, I-7

³²³ *Nemačka obaveštajna služba*, IV, Beograd 1959, str. 762.

³²⁴ Nikola Milovanović, *Generali izdaje*, I, Beograd 1977, str. 270.

Нејасно је и да ли је реч о Добрили Главинић Кнезмилојковић, угледној Београђанки, активној у женским друштвима.

додатним проверама поузданости.³²⁵ Проверама и провокацијама од стране обавештајних служби биле су изложене и жене за чије се мужеве сумњало да сарађују са илегалним покретима.³²⁶

Поједине жене су пристале током устанка 1941. да сарађују као доушнице у жељи да освете своје најближе којима околина није притекла у помоћ.³²⁷ Жене су се упуштале у обавештајну сарадњу и услед обећања да ће им мужеве бити ослобођени из заробљеништва. У таквим случајевима биле су изложене и манипулацијама, попут Вере Ђорђевић чију је спремност на сарадњу покушало из личних разлога да злоупотреби једно лице ради компромитовања помоћника министра унутрашњих послова Цветана Цеке Ђорђевића који је случај пријавио Гестапоу.³²⁸

Жене које су врбоване као агенткиње понекад су чак пролазиле специјалну обуку, а већина њих била је у љубавним везама са претпостављеним немачким службеницима. Жене које су подносиле пријаве немачким властима, нарочито у унутрашњости, биле су изложене одмаздама антифашистичких покрета. Још током устанка 1941. жене за које се сумњало да одају податке Немцима, као и оне чији су мужеве сарађивали са окупатором биле су мета партизанских истрага.³²⁹ Након почетне сарадње као доушнице, дешавало се да су жене под утицајем околине престајале са овом делатношћу упркос притисцима немачких власти.³³⁰ Многе су и страдале под оптужбом сарадње са немачким властима. У том смислу карактеристичан је пример Ангелине Мишулић,³³¹ на коју је маја 1943. извршен атентат који је успела да преживи упркос рањавању на пет места. Том приликом рањен је и сондерфирер са којим је била у љубавној вези. О доброј

³²⁵ Једна од ухапшеница осумњичена за сарадњу са равногорским покретом, након пристајања на сарадњу са BdS-ом била је изложена провокацији, али је сумње успела да отклони пошто је BdS-у пријавила наводни покушај контакта равногорског курира, како се лажно представио провокатор. – *Немачка обавештајна служба*, VIII, Београд 1956, стр. 797.

³²⁶ Супруга једног сарадника Николе Калабића у Београду послата је у Аушвиц након што је несмотрено одала немачком провокатору и сараднику активност свога мужа. АС, БИА, II-21

³²⁷ Децембра 1941. у логору у Шапцу једна немачка сарадница је једном од затворених поручила: „Да си ти мени спасао мужа, ја би теби сада живот поштедела“. АС, Г-25, ф 129, зл.бр. 17033

³²⁸ ИАБ, BdS, D-521; ИАБ, УГБ-СП III-6/20, к. 143/17а

³²⁹ Драгојло Дудић, *Дневник 1941*, Београд 1945, стр. 182-183.

³³⁰ ИАБ, BdS, A-43

³³¹ Ангелина Мишулић је привођена још крајем 1942. године заједно са још једном женом пошто су изазвале расправу и свађу у једном преноћишту у коме им је било забрањено да бораве у соби заједно са два немачка војника. ИАБ, УГБ, СП, III-38/66, к. 156/26. (Историјски архив Београда, Управа града Београда – Специјална полиција)

припремљености атентата сведочи чињеница да су нападачи знали где станује и у којој соби спава и да су управо ту бацили бомбу. Још пре покушаја атентата Мишулићева је добијала претећа писма од равногорског покрета, а широј јавности је била позната по бројним денунцијацијама због којих је добила надимак „Гина Гестаповка“, али и због покушаја уцене и изнуђивања новца за посредовање у ослобађању особа ухапшених од немачких власти.³³² Мишулићева је радила у обавештајној служби полицијског одељења Крајскомандантуре у Крагујевцу. Према сопственом исказу датом Гестапоу 1944, у коме је можда било и претеривања, Мишулићева је откривала Јевреје који су се крили у граду, а захваљујући њеним дојавама било је наводно ухапшено и 13 припадника равногорског покрета.³³³

О моралном угледу и поузданости агената ни немачки послодавци нису гајили много илузија.³³⁴ Њихова моралност, образовање, способност расуђивања, па чак и здрав разум често су били под знаком питања. У логору је завршила једна руска емигранткиња која је BdS-у подносила нетачне и измишљене извештаје.³³⁵ Једна агенткиња је 1942. године „признала“ да је 1938. по наговору лекара отровала мужа који је био енглески шпијун, а да је један љубавник покушао њу да заврбује да ради као енглеска шпијунка да би се након провере испоставило да је реч о жени са озбиљним поремећајем.³³⁶

BdS је имао у служби неколико жена које су биле озбиљне обавештајне сараднице, али је и њихов рад био обележен неуспесима и незадовољством окупатора постигнутим резултатима. Посебну улогу имале су жене које су немачке службе покушавале да подметну као своје агенте појединим људима ради

³³² Ангелина Мишулић је стрељана 1946, у 26-ој години, под оптужбом да је „денунцирала родољубе“. АС, Ђ-79 (Антифашистички фронт жена Србије - Главни одбор 1945–1953)

³³³ У Гестапоу је постојала и сумња да Мишулићева и њен љубавник сондерфирер сарађују и са народноослободилачким покретом и са руским снагама. ИАБ, BdS, М-1720

³³⁴ Заповедник BdS-а Шефер одговарајући на примедбу Управног штаба поводом жалбе војних власти на једног његовог агента каже „Одвајкада је позната чињеница да при употреби агената против њиховог сопственог народа не долази до коришћења морално безпрекорних кругова....“ – В. Воžовић, М. Стефановић, *n.d.*, str. 169.

³³⁵ *Немачка обавештајна служба*, IV, str. 564.

Једна кухињска службеница је Гестапоу у Регенсбургу дала лажну изјаву да је у периоду од 1939. до 1941. радила у тајном руском конзулату у Београду испод хотела *Српска круна*, али је током истраге признала да је дала нетачне податке да би добила пропусницу да оде кући, након чега је осуђена на 6 месеци затвора. ИАБ, BdS, J-237

³³⁶ ИАБ, BdS, J-588

њихове контроле.³³⁷ Значајну обавештајну улогу имала је Десанка Пајчић Цига која је настојала да врбује и оформи групу својих сарадника, а била је блиска сарадница немачког обавештајца Сесила Насенштајна, иако постоје подаци да је Пајчићева била двоструки агент.³³⁸ Пајчићева је податке о обавештајном раду Насенштајна доставила снагама ЈВуО, али је убрзо откривена и послата у концентрациони логор. О животу жене обавештајца говори и чињеница да је Пајчићева као агент била љубавница и Насенштајна и још једног обавештајца који је наследио његов положај и рад са њом као агентом.³³⁹ Десанка Пајчић је била ангажована и као агент провокатор и деловала је у случају проваљивања једне особе пријављене да прибавља италијанске пасоше, а коришћена је и за контролу италијанске обавештајне службе.

Немачки обавештајни органи посебно су трагали за женама које су на основу пронађене документације југословенског Генералштаба биле пре рата сумњичене за обавештајну делатност.³⁴⁰ Осим тога, у Београду су током окупације боравиле и жене ангажоване од суседних режима за послове шпијунаже, па су се могле срести шпијунке које су радиле за обавештајну службу Мађарске, Бугарске или НДХ.³⁴¹

Најистакнутију обавештајну улогу играле су жене које су још пре рата радиле за немачку обавештајну службу. Међу ослобођенима из затвора у Пожаревцу 19. априла 1941. нашле су се и три жене осуђене због шпијунског рада: Олга Белагић, Јозефина Пец и Марион Баудерер.³⁴² Марион Баудерер је била осуђена на 20 година робије због шпијунаже, а по окупацији је окупила око себе већу групу агената. Упркос спретности и агилности, компромитовала је свој рад

³³⁷ Агенткиња Љубица Гопчевић била је подметнута ради контроле адвоката Ранка Брашића, а коришћена је и за шпијунажу жене Милана Стојадиновића, Аугусте. Гопчевићева је као немачки предратни агент имала бројне сараднике, а пошто је била спретна и предузимљива била је веома цењена код немачких власти. Међутим, она је од својих послодаваца била и надзирана пошто се сумњало да ради и за италијанску обавештајну службу. – *Немачка обавештајна служба*, IV, str. 123.

³³⁸ Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Београд 2009, стр. 360.

О храбрости Пајчићеве говори и то да је пристала да сведочи на суђењу Дражи Михаиловићу о хапшењу и стрељању 200 чланова равногорске организације од стране Гестапоа, али предлог одбране да се она саслуша није био прихваћен. – *Документа са суђења Равногорском покрету 10. јуни - 15 јули 1946. године*, приредио Миодраг Зечевић, II, Београд 2001, стр. 1823.

³³⁹ *Немачка обавештајна служба*, IV, str. 211.

³⁴⁰ ИАБ, VdS, Н-86; ИАБ, VdS, I-179

³⁴¹ ИАБ, УГБ-СП III-21/17, к.149/13; ИАБ, УГБ-СП III-5/15, к.142/35

³⁴² ИАБ, VdS, В-269

хвалисањем и изазвала неповерење немачких снага које су чак у једном тренутку тражиле да се протера из Београда.³⁴³ Баудерерова је за обавештајну делатност користила сексуалне услуге, а њен секретар је оптуживан за врбовање српских девојака и жена „немачким официрима за разоноду“.³⁴⁴ За разлику од Баудерерове која је боравила у Београду, Олга Белагић³⁴⁵ је упућивана на обавештајни рад у Загреб, а потом и у Ниш, али покушаји њеног ангажовања нису имали успеха.³⁴⁶ Током 1943. била је затворена од стране VdS-а са наређењем да буде у самици, а чак се сумњало да делује и као партизански курир.³⁴⁷ Белагићева се, поред тога, у својим извештајима није устезала да пријављује незадовољство немачких официра политиком Рајха и преноси критике које су износили на ту тему.

За разлику од предратних сарадница, Љубица Мандић је ангажована за рад у немачкој обавештајној служби тек почетком 1944. године, а њена обука била је део плана за стварање позадинске мреже агената у случају повлачења. Обуку је завршила у Аустрији, да би авионом била избачена на ослобођену територију Србије. Пошто је приликом скока падобраном изгубила радио станицу, немачка служба је ангажовала њену рођаку, коју су такође избацили падобраном на територију Баната, али се она предала властима и разоткрила целу акцију.³⁴⁸

Међу женама које су биле сараднице немачке обавештајне службе најистакнутији и најинтригантнији је случај Вере Пешић. Она је била лепа и интелигентна жена која је након развода брака, дошла 1938. из Лесковца у Београд да настави школовање. У Београду се упознала са Карлом Краусом,³⁴⁹ са којим је ступила у љубавне односе и почела обавештајни рад. Убрзо је ухапшена

³⁴³ Баудерерова је у свом стану окупљала немачке војнике и сумњало се да се ту воде антинемачки разговори, а била је сумњива и због одржавања односа са Србима. ВА, На, 27-5-4

³⁴⁴ Баудерерова је окарактерисана као у „сексуалном погледу врло агресивна“, са неколицином агената имала је интимне односе, а њен пријатељ и агент био је бивши љотићевац Зоран Вуковић. – *Nemačka obaveštajna služba*, IV, str. 289; С. Ћирковић, *н.д.*, стр. 47.

³⁴⁵ У појединим документима наилази се и на презиме Белавић и надимак Ада.

³⁴⁶ Након што је завршила телеграфски курс Абвера, Белагићева је упућена у Ниш да формира мрежу доушника и да испита постојање британске помоћи антифашистичким покретима. У Нишу су она и њен сарадник показали су крајњу непромишљеност и олако разоткрили свој рад, па се може претпоставити да је у питању била и свесна саботажа. АС, БИА, IV-2

³⁴⁷ ИАБ, VdS, Б-269.

³⁴⁸ *Nemačka obaveštajna služba...*, VI, str. 291-305.

³⁴⁹ Карл Краус је као мајор СС у септембру 1939. године упућен на рад у Југославију као опуномоћеник Управе безбедности Рајха, односно њеног 6. одељења задуженог за обавештајни рад у иностранству. Краусов рад је у почетку био камуфлиран, деловао је у оквиру Немачког саобраћајног бироа, а затим у немачком посланству као „привредни саветник“. – М. Koljanin, „Struktura i delovanje nacističke Nemačke“..., str. 144.

због шпијунаже, али је пуштена на интервенцију немачког амбасадора.³⁵⁰ Током 1940. радила је за потребе немачке пропаганде и у том циљу је превела једну књигу о Енглеzима коју је објавило немачко посланство. После Априлског рата Пешићева је наставила сарадњу, а немачки пропагандни органи настојали су да је ангажују на пропагандном раду према женама. Од стране немачке пропаганде била је ангажована и на изради календара за 1942. годину, као и на припреми српске читанке и часописа *Српска жена*, који немачке власти нису одобриле. У листу *Обнова* објавила је низ чланака посвећених питању жена. Крајем 1941. Пешићева је пребачена у службу колаборационистичких органа.³⁵¹

Током 1943. године Пешићева је одржавала интимне односе са окружним начелником у Лесковцу, пуковником Живојином Ђурићем, бившим припадником равногорског покрета, који је био под њеним јаким утицајем. У Лесковцу је блиско сарађивала са испоставом VdS-a, а одржавала је контакте и са народноослободилачким покретом. У јавности је критиковано што Пешићева присуствује службеним конференцијама, саслушањима и претресима станова, док је Ђурић оптуживан да држи комунистичке говоре.³⁵²

Вера Пешић је 11. септембра 1943. ухапшена од снага ЈВуО које је водио командант за Јужну Србију потпуковник Радослав Ђурић са којим је после извесног времена ступила у интимне односе. Услед неорганизованог рада Радослава Ђурића, као и утицаја Vere Пешић, дошло је до тога да је лесковачки округ оквалификован као област под комунистичким утицајем.³⁵³ Задржавање Vere Пешић у штабу ЈВуО изазвало је нерасположење међу људством,³⁵⁴ а

³⁵⁰ Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, 175-213, стр. 178.

³⁵¹ Прво је била ангажована као секретарица у Министарству унутрашњих послова, а након тога у Одељењу за пропаганду Председништва владе, али никада није престала да ради као обавештајна сарадница окупатора. *Исто*, стр. 181.

³⁵² Немачка полиција у Лесковцу је у јуну 1943. тврдила да је Ђурић само лопта у рукама љубавнице Vere која не ужива леп глас, већ је изразита комунисткиња, да становништво не разуме зашто немачке власти трпе њен рад, да је присвојила велика права и да је са Ђурићем сматрана одговорном за ликвидације људи који су им се супротставили. ВА, Ча, 15а-1-4

³⁵³ „Лесковачки округ гори у потпуности. Он гори већ више од годину дана. Гори благодарјећи апсолутној неактивности бугарских трупа на тој територији и комунистичком раду Vere Пешић, па и самом раду у целом том периоду времена потпуковника Радослава Ђурића.“ ВА, Ча, 121-4-8

³⁵⁴ Поручник који је ухватио Веру Пешић је, услед незадовољства због благог поступка према њој, упutio Ђурићу допис у коме је као разлоге своје оставке навео и поступак према Пешићевој: „Истрага спроведена на дуго и широко да се вукла месец дана, многи који били мање криви од Vere изгубили су главу за 48 сати, а Вера на срамоту целе организације и данас жива чак је присуствовала једном четничком збору.“ ВА, Ча, 15а-2-31

незадовољство је нарастало и порастом њеног утицаја у Ђурићевом штабу, што су истицали обавештајни официри залажући се за њено уклањање и спровођење истраге о благом поступку према њој.³⁵⁵ Незадовољство је кулминирало пучем, приликом кога је Пешићева ухваћена и стрељана заједно са мајком, док је Ђурић пребегао партизанима.³⁵⁶

О делатности Вере Пешић су се у јавности шириле најневероватније приче, између осталог и да је била новинарка на Источном фронту,³⁵⁷ као и да су јој Немци у Београду подносили на сагласност спискове Срба одређених за стрељање.³⁵⁸ Вера Пешић се у својим дописима и извештајима елоквиентно и са убедљивом страшћу залагала за своје ставове и интересе.³⁵⁹ Интервенисала је за ухапшене становнике лесковачког округа гарантујући за њихову исправност минимизирањем њиховог значаја или их је представљала као жртве околности.³⁶⁰ Заједно са Живојином Ђурићем није се устручавала да подноси пријаве и против истакнутих личности немачког окупационог система, попут официра Абвера капетана Матла кога су оптужили да је говорио против Рибентропа и Гестапоа и да је немачку политику у Србији и Хрватској назвао потпуно погрешном.³⁶¹

Улога и допринос Вере Пешић прилично су предимензионирани, о чему сведочи и то да је често називана „српском Мата Хари“.³⁶² Сматра се да је била

³⁵⁵ „Од дана њеног присуства у организацији нашег покрета развило се је страховито незадовољство како код старешинског кадра тако и код војника и грађана. Ауторитет наше организације код грађанства од тога времена све из дана у дан нагло опада, те једног дана њеним даљим присуством наша организација се може надати губљењу подршке код националиста, док комунисти помоћу ње јачају се.“ ВА, Ча, 26а-4-11

³⁵⁶ Михаиловић је сматрао да је требало да се она остави у животу пошто је знала много, али је убијена због огорчења народа. – Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи*, II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, Београд, 1998, стр. 530.

³⁵⁷ ВА, Ча, 15а-1-3

³⁵⁸ ВА, Ча, 15б-2а-17

³⁵⁹ Приликом интервенисања за пуковника Живојина Ђурића Пешићева је тврдила да је реч о најпоштенијем човеку у Србији са којим су Немци дошли у контакт и најомиљенијем официру који је лојално сарађивао са Немцима. ВА, Ча, 15а-1-4

³⁶⁰ Залажући се за ухапшене службенике поште у Лебану Вера Пешић је истакла: „Ако ми се верује и ако представљам особу која већ годинама ради против комунизма, иако се не сумња да један убеђени национал-социјалиста може да штити комунисте онда је моја реч јача од каквог поверљивог извештаја неповерљивих личности.“ АС, Г-1, Изванредна комисија за персоналне послове, К II бр. 36/42. (Архив Србије, Председништво Министарског савета 1941–1944)

³⁶¹ У извештају против Матла надлежни референт је забележио да тај метод „наметљиве тежње за стицањем популарности код Срба“ којим се бави Матл, није само нехатан, већ се „граничи чак са патолошким“ и представља „напуштање сваког немачког и националсоцијалистичког држања“, а да су достављачи показали „згранутост и згађеност“ на такво понашање једног немачког официра. – *Немачка обавештајна служба*, IV, стр. 121.

³⁶² Значајан узрок стварању овакве представе о Вери Пешић лежи у књизи бившег оперативног радника УДБ-е Николе П. Илића, *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже* (Лесковац 2004) у којој је њој дат превелики значај и приписана јој обавештајна активност у корист четири обавештајне службе.

љубавница Танасија Динића, као и генерала Бадера, војног заповедника Србије. Након предратне сарадње и пропагандног рада на почетку окупације, Вера Пешић је удаљена из ближе немачке околине и препуштена колаборационистичким властима. Предност Вере Пешић као немачке обавештајне сараднице лежала је у њеном добром познавању страних језика, привлачности, комуникативности и слободном понашању према мушкарцима, али и личној спремности и одважности да се упусти у сарадњу и пропагирање нацистичких циљева. У том смислу, њена сарадња је превазилазила размере обавештајне и прелазила у поље идеолошке пропаганде што представља усамљен случај у држању жена у Србији према окупатору. За разлику од тога, значајан број жена био је активан у обавештајној служби, али њихов учинак углавном није имао већег значаја и више је говорио о променама у ангажовању жена и новим, често неморалним улогама које су им донели рат и окупација.

Ширењу оваквих ставова допринело је и то што су делови Илићеве књиге објављени као фелџон у „Вечерњим новостима“. Критички приказ књиге, посебно са становишта нетачно изнетих података дао је Венцеслав Глишић. – В. Глишић, „Досије о Вери Пешић“...

ИНТИМНЕ ВЕЗЕ СА ОКУПАТОРОМ

Мотив женске прељубе са окупатором представљао је болну тему у српском друштву још од Првог светског рата, а свој одраз нашао је и у књижевности. Адвокат и књижевник, а затим и идеолог равногорског покрета, Драгиша Васић, који је у приватном животу доживео сличну судбину,³⁶³ аутор је приповетке *У гостима* у којој описује послератни алкохолизам и депресију ратног ветерана оптерећеног женином прељубом током окупације у Првом светском рату.³⁶⁴ Осуда ступања у љубавне везе са окупатором спомиње се и код других аутора, али су постојали и други аспекти сагледавања тог чина. Милутин Миланковић је у својим сећањима забележио да је београдска јавност са захвалношћу третирао пријатељицу аустријског гувернера окупиране Србије грофа Салис Севиса, као особу која је интимне односе са њим користила да многимима помогне.³⁶⁵

³⁶³ Васић је био ожењен ћерком Стојана Рибарца, вође Либералне странке. Супруга му је по повратку кући након Првог светског рата саопштила да се заљубила у једног аустроугарског официра и да жели развод брака. – Миладин Вукосављевић, *Мирослав Крлежа и Драгиша Васић (Скица за студију)*, Живот и дело Драгише Васића, Зборник радова са научног скупа, Горњи Милановац 2008, 345-359, стр. 352.

³⁶⁴ „Па лепо, сами кажите: ко је сигуран у жену за време окупације? Ајд реците сами. У свакој кући официр, је л те? Једна кућа, брате. Стари поспе, деца поспе, а негде је и без деце, нема говора. Ту ти је једини господ бог сведок. А кад си се вратио она не може да ти се наприча о поштењу. И све друге не ваљају само она поштена. Она ни за једну није, вели, сигурна. А ти је гледаш, обрћеш, мериш, мислиш: деца, брука, развод кошта, да се жениш понова не иде; нема говора – и онда слегнеш раменима, зажмуриш, помислиш што је ко добио нека носи и идеш сваки дан на ракију, само идућег дана пијеш по једну чашицу више.“ – *Утуљена баштина, Антологија (цензурираних) приповедака*, I, приредио Гојко Тешић, Београд 1990, стр. 42.

³⁶⁵ За њу је речено: „Грешница је – али добротинитељка!“ – Milutin Milanković, *Сећања*, Београд 2005, стр. 379.

Ступање жена у интимне односе са окупатором било је очекивано у јавности већ на самом почетку окупације Србије у Другом светском рату. Овим очекивањима је поговорила чињеница да је постојао велики број жена чији су се мужеви нашли у ратном заробљеништву. Комесаријат Министарства просвете је већ у јулу 1941. забранио давање позоришне представе *Жена у позадини* због вулгарности, исмевања и нетактичности у садржају комада који је говорио о неморалном понашању жене чији је муж у заробљеништву.³⁶⁶ Ступање у сексуалне везе са окупатором представљало је честу и популарну тему у домаћој јавности, а опевано је и од стране „народног песника“ Влаје из Глибовца који је својим песмама забављао путнике по возовима. Поред осуде неморалности саме појаве, као повод за осуду у песми се спомињу занемаривање деце и користољубље, што указује на врсту проституције.³⁶⁷ Забринутост и оптерећеност могућношћу женине прељубе са ратним непријатељем био је мотив и популарних дела послератне књижевности која су описивала партизанско ратовање у Србији.³⁶⁸

Већ током јула 1941. били су примећени покушаји успостављања веза између немачких војника и локалних жена.³⁶⁹ Немачки војници су се углавном пристojно и коректно понашали, нарочито према женама.³⁷⁰ Такво стање се изменило одласком већине немачких снага на Источни фронт, када у Србији остају малобројне немачке трупе, углавном састављене од старијег људства, недовољно дисциплинованог, склоног опијању и неуљудном понашању.³⁷¹

³⁶⁶ АС (Архив Србије), Г-3 (Министарство просвете и вера 1941–1944), ф 62, 35-16-41.

Представа је пре тога у штампи најављивана као комедија у режији Уметничког позоришта. *Ново време*, бр. 64, 20. 7. 1941.

³⁶⁷ „Са Маџаром па и са Немца/А у собу да ју плачу деца/Пси лају па једнако ржу/ Они месо у тигању пржу“ – „Песме инвалида Влаје“ постојале су и у штампаном издању, а због њих је био притворен у логору на Бањици. – Ненад Ј. Ристић, *Џумбусана у Централу - Позоришни живот у Паланци (Смед) 1941–1944*, Смедеревска Паланка 1995, 33.

³⁶⁸ Добрица Ћосић је описао партизанског командира чију су жену одвели четници, а кога мори питање жениног држања и који постаје оптерећен мислима о њеном односу са четницима који је на крају убијају. „Зашто је отишла с њима? Хтели да је закољу. Поштена жена, жена партизанског командира погинула би за своју част. Како је могла да дозволи да је одвуку из куће? Зашто није погинула, ту, у кући? Ако је пуста; где ће тако осрамоћена да се врати? Боље је да погине.“ – Добрица Ћосић, *Далеко је сунце*, Београд, 2000, стр. 226

³⁶⁹ Ben Shepherd, *Terror in the Balkans. German Armies and Partisan Warfare*, Harvard University Press, Cambridge, London 2012, str. 89.

³⁷⁰ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Жена и рат. „Друга страна“ окупације 1941–1944. године на простору чачанског краја*, Зборник радова Народног музеја, 33, Чачак, 141-183, стр. 147.

³⁷¹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, I, Чачак-Горњи Милановац-Краљево 2002, стр. 90.

Осим војних снага, становништво се сусретало и са чиновницима немачког окупационог апарата, чије је држање углавном било арогантно и надмено. Полицијске чиновнике су у највећој мери чинили службеници из Немачке, пореклом из грађанских породица, често недовољно стручни за послове које су обављали.³⁷² Углавном је била реч о људима уских видика, који су били незаинтересовани за проблеме ван своје струке, а уживали су у погодностима намештења које их је држало далеко од фронта. У приватном животу били су добро ситуирани, већином су имали љубавнице и волели су да пију.³⁷³ Многи немачки службеници користили су положај за материјално помагање породице, што је знало да доведе и до сукоба унутар управе.³⁷⁴ Слична пракса владала је и у многим другим окупационим службама. Немачко железничко особље које је боравило у Нишу, изузев шефа станице, имало је љубавне везе са локалним женама, а неки од њих су своје пријатељице водили у посете кући у Немачку.³⁷⁵

Пошто су Немци представљали главну окупациону снагу, везе са њиховим војницима биле су упечатљивије, иако су жене много слободније успостављале везе са бугарским војницима. Непостојање јаке језичке баријере и блиски односи утицали су да многе жене лакше ступају у везе са бугарским војницима и да су ти односи били много уобичајенији. Везе са бугарским војницима, нарочито у Врању и околини, чак су сматране природним, склапани су бракови, а супруге су одлазиле у Бугарску да живе са мужемом породицом.³⁷⁶

У српској јавности је било примећено да су немачки војници „необично коректни, нарочито према женском свету“.³⁷⁷ Владало је мишљење да се Немци пристојније и уздржаније односе према женама у односу на бугарске војнике који су били оптужени за много већи број извршених силовања. Према подацима

³⁷² *Nemačka obaveštajna služba*, IV, str. 28.

³⁷³ Службеници Тајне војне полиције у Нишу такође су имали склоност ка пићу и женама, а често су посећивали и банкете у хотелу Парк. АС, БИА, IV-11; ВА, На, 32-1а-3

³⁷⁴ Пример таквог поступања представља случај др Роберта Шванкеа, референта за архиве при Управном штабу, који је смењен због нелегалног транспорта намирница. Пошто су овакви поступци углавном били прећутно толерисани, највероватније је да је Шванкеова смена била узрокована његовом несклоношћу да омогући колегама да и они учествују у транспорту. По тврдњама В. Ј. Марамбоа, Шванке је током 1941. и 1942. године имао на располагању 180-240 тона вагона за транспорт, од чега је 100 тона отишло на архивску грађу, а остало на намирнице. – АЈ, 335, ф 44 (Архив Југославије, Збирка др Војислава Јовановића Марамбоа).

³⁷⁵ АС, БИА, IV-50

³⁷⁶ АС, БИА, I-265

³⁷⁷ „На улици се неће немачки војник окренути за женом.“ – гласио је део једног извештаја. ВА, Ча, 20-1-35

Државне комисије за суђење злочина окупатора и његових помагача, у Србији је за период окупације пријављено 3.639 случајева силовања, од чега су у 772 починиоци били Немци, а у 1.834 Бугари.³⁷⁸ Иако је реч о непоузданим подацима, који се односе само на случајеве пријављене новим, партизанским властима, ипак број којим се располаже може дати извесне смернице у размишљању о размерама употребе сексуалног насиља у рату. Патријархално васпитање жена утицало је да сексуално насиље прикривају доживљавајући га као сопствену срамоту.³⁷⁹ Суровост силовања у рату била је појачана чињеницом да жртва у очима силоватеља симболише непријатеља, па се силовања у току рата могу посматрати и као симболични израз понижавања мушког противника који није успео да заштити своју жену.³⁸⁰ У том светлу може се сагледати велики број почињених силовања који је пријављен у устаничким областима Шапца и Ужица.

Када је реч о сексуалном насиљу извршеном од стране немачких војника оно је често знало да поприми трагичне размере. Немачки органи су строго поступали према пријавама сексуалног насиља извршеног од немачких војника услед чега су војници избегавали да оставе трагове злочина што је водило у веће трагедије.³⁸¹ Драстичан случај сексуалног насиља који је судски санкционисан одиграо се у Лесковцу где је немачки официр силовао девојчицу стару девет година, а против њега је сведочило и немачко помоћно особље.³⁸² Силовања од стране немачких војника углавном су извршена у последњој години окупације и у том периоду су и више толерисана. Младост жртве није била од пресудног утицаја, па су силоване и старије жене.³⁸³ Изразит случај немачког терорисања и насиља над становништвом десио се у априлу 1944. када су војници у околини

³⁷⁸ У београдском округу било је пријављено 166 случајева силовања од стране немачких снага. Немци су оптужени да су починили 93 силовања у Шапцу и 189 силовања у ужичком округу. Велики број почињених силовања од стране бугарских трупа био је пријављен у пиротском округу (618), као и у топличком округу (533) и Врању (497). АЈ, 110, ф 55, ф 64, ф 67

³⁷⁹ Једна од 11 жена затворених у кући која је била немачки штаб током устанка избегавала је да одговори Драгојлу Дудићу: „На питање да ли су их злостављали или покушали насилну обљубу, сељанка прећуткује и избегава о томе да говори. Иначе је утучена и нимало није расположена.“ – Д. Дудић, *н.д.*, стр. 227.

³⁸⁰ V. Nikolić-Ristanović, N. Mrvić-Petrović, S. Konstantinović-Vilić, I. Stevanović, *н.д.*, 38-39.

³⁸¹ Да би спречили пријављивање и препознавање Немци су жртве силовања убијали, такав је случај био са девојком из среза жичког коју су у марту 1944. двојица немачка војника силовали, а потом убили и побегли са лица места. ВА, Ча, 26а-4-11

³⁸² На основу пријаве родитеља одржано је у Нишу суђење, официр је осуђен, а било је предвиђено и да породица добије материјалну надокнаду. АЈ, 110-742-403

³⁸³ АС, Ђ-79

Голупца у једном селу мучили становништво, однели сву храну, опијали се и просипали алкохол по улици, а затим силовали осам жена.³⁸⁴ Масовно силовање жена од стране немачких војника догодило се 1944. године и у околини Неготина.³⁸⁵

Општа немаштина и морално посрнуће које је рат донео утицали су и на огроман пораст проституције. Пошто је немачка војна команда настојала да обузда сексуално насиље од стране војника, подстицала је њихове контакте са проституткама, али строго водећи рачуна о заштити од полних болести. У том смислу, подручје Србије је третирано као ризична област са великим бројем полно оболелих и било је подвргнуто строгој санитарној контроли. Штаб Војног команданта Србије упутио је већ 14. маја 1941. распис локалним окупационим органима у коме је истицана забрана полног сношаја са српским женама услед опасности од венеричних болести, а посебно је упозоравано на жене које се баве проституцијом ван јавних кућа.³⁸⁶

Проституција је легализована и законски контролисана, а праћено је здравствено стање проститутки као и владање особа за које се сумњало да нелегално обављају сличне послове. Шеф Управног штаба Харалд Турнер је у августу 1942. у извештају команданту Југоистока истицао да је надзор над блудницама неопходан у интересу одржавања здравља трупа.³⁸⁷

По налогу окупатора, већ почетком маја 1941. у Београду су предузете мере за регулисање проституције.³⁸⁸ Проститутке су добиле посебне књижице и биле су обавезне да се три пута недељно јављају на лекарски преглед. Забрањена је нелегална проституција, као и подвођење и изнајмљивање соба у сврху проституције. Убрзо након тога, комесар Министарства социјалне политике и народног здравља донео је 2. јуна 1941. „Правилник о сузбијању полних болести и проналажењу и надзору над проституцијом“ по коме је услов за обављање проституције било телесно и душевно здравље, пре свега одсуство полних и других заразних болести.³⁸⁹ Санитетска полиција је била задужена за санитетски

³⁸⁴ ВА, Ча, 97-5-47

³⁸⁵ ВА, Ча, АВИИ, Ча, 13-3-12

³⁸⁶ ВА, На, 27I-1A-3

³⁸⁷ *Zbornik NOR-a, I-4, Borbe u Srbiji 1942. godine*, Beograd, 1954, str. 269.

³⁸⁸ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941...*, стр. 124-125.

³⁸⁹ *Службене новине*, бр. 82, 20. 6. 1941.

надзор над проституткама у погледу њихових исправа, здравља и хигијенских услова у становима. Правилником је било предвиђено да проститутке два пута недељно обављају лекарски преглед.³⁹⁰ Месец дана касније донета је и „Уредба о допунама и изменама закона о сузбијању полних болести од 28. марта 1934. године“ која је обавезивала све оболеле од полних болести да се подвргну лечењу и забрањивала им полни сношај и ступање у брак.³⁹¹ Локалним властима је наређено да хитно предузимају лечење венерично оболелих жена, а не да их прогоне, што је иначе била честа пракса.³⁹²

О раширености полних болести сведоче и подаци изнети на предавању др Милана Нешковића на Коларчевом народном универзитету који је истакао да је на Трећем кожно-венеричном одељењу Опште државне болнице, намењеном за принудно лечење болесних и посрнутих девојака, које је отворено у јуну 1941, за прве две године излечено око 1.000 болесних девојака.³⁹³

О судбини венерично оболелих жена оставила је сликовито сведочанство једна немачка обавештајка коју је 1943. један немачки војник у Косовској Митровици лажно оптужио да га је заразила полном болешћу. Она је спроведена на Треће одељење болнице за венеричне болести где су се налазиле „српске уличарке, сасвим болесне и жуте“. У овом одељењу боравило је око 20 оболелих проститутки, кревети су били прљави, одећа неопрана, није било пећи, ни грејања. И поред негативних резултата о обољењу од полне болести, услед сумњи које је изазивала, ова обавештајка је по други пут смештена у исту болницу где је живела у страху да ће бити предата на рад у војну јавну кућу.³⁹⁴

Присуство немачких војника у градовима повећало је потражњу за услугама кафана и других локала у којима су држане проститутке.³⁹⁵ У већим центрима убрзо су почеле да се оснивају и посебне јавне куће, намењене искључиво немачким војницима. У извештају др Милоша Секулића емигрантској

³⁹⁰ Између осталог проституткама је било забрањено да се скупљају на јавним и отвореним местима, да примају код себе незреле и несамосталне младиће, да примамљују мушкарце речима или знацима; да се на јавним местима раскалашно и непристојно понашају, да станују више од две у једном стану, да станују у зградама где су кафане, гостионице или хотели, да станују код мушкараца-самаца, у згради или дворишту где има малолетне чељади. – *Исто*.

³⁹¹ *Службене новине*, бр. 88, 11. 7. 1941.

³⁹² АС, Г-10, 3234/41

³⁹³ *Ново време*, бр. 919, 12. 4. 1944.

³⁹⁴ ИАБ, Бдс, F-243

³⁹⁵ Милош Тимотијевић, „Проституција у Чачку током 20. века“, *Токови историје*, 1-2/2007, стр. 183.

влади било је наведено да је у Косовској улици у Београду отворена јавна кућа са 300 жена и девојака, намењена искључиво немачким војницима и под сталном лекарском контролом.³⁹⁶ Насупрот овој претераној процени, у децембру 1941. функционисала је јавна кућа за немачке војнике у улици Мајке Јевросиме у којој се у том периоду налазило 15 проститутки.³⁹⁷ У једном каснијем попису забележено је 40 жена које су радиле у овој јавној кући, док је евидентирано и 13 углавном јако младих девојака које су радиле у јавној кући за немачке официре у Босанској улици. Бордел Вермахта отворен је и у Пожаревцу, где је у једном локалу било одвојено седам проститутки само за немачке војнике.³⁹⁸ Слична установа постојала је, по свему судећи, и у Ваљеву.³⁹⁹ У Смедеревској Паланци је основана јавна кућа за немачке војнике у којој је радио мали број проститутки које су се често смењивале.

Немачки органи су водили рачуна о здравственом стању војника, али и радника на принудном раду и носили су се мишљу да за потребе радника у Костолцу отворе бордел пошто је констатовано да је од 200 жена запослених у костолачком логору 165 отпуштено због полних болести пошто су оне као једине женске особе у логору често ступале у сексуалне односе и шириле заразу.⁴⁰⁰

Још од раније, београдске проститутке су преферирале рад у приватној режији и кафанама, док су услед лоших услова избегавале да раде по јавним кућама.⁴⁰¹ Проститутке су често мењале места у којима су радиле, али се мењао и садржај њихових односа са појединим окупаторским војницима. Једна од проститутки коју је ангажовао Вермахт у мају 1941. године, радила је у јавној кући за немачке војнике до почетка 1942, када је одустала због превеликог броја

³⁹⁶ АЈ (Архив Југославије), 103 (Емигрантска Влада Краљевине Југославије 1941–1945) -5-51

³⁹⁷ Према извештају шефа Одсека за чување морала Одељења социјалне политике и народног здравља Управе града Београда за период од 14. до 21. децембра 1941. број жена у јавној кући у улици Мајке Јевросиме није се повећао током децембра 1941. У наведеном периоду у Београду су биле регистроване две нове проститутке, 11 особа је упућено на лечење од полних болести, а 42 женске особе отпуштене су из болнице као излечене. АС (Архив Србије), Г-10 (Министарство рада, социјалног старања и народног здравља 1941–1944), 25567/41

³⁹⁸ С. Марковић, *н.д.*, стр. 180.

Ова јавна кућа налазила се у хотелу „Српски краљ“, а затворена је у јулу 1943. године када су проститутке послате на рад у Немачку. АС, БИА, I-7

³⁹⁹ Кафеџијка Софија Ракић била је после рата оптужена да је држала „јавну радњу само за немачке војнике“. – Снежана Радић, *Конфискација имовине у ваљевском округу 1944–1946*, Ваљево, 2002, стр. 78.

⁴⁰⁰ Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941–1944*, Београд, 1989, стр. 315.

⁴⁰¹ Владимир Јовановић, *Проституција у Београду током 19. века*, Годишњак за друштвену историју 1/1997, 7-24, стр. 15.

муштерија, што је био повод за личну забринутост за здравље. Након што је једно време самостално радила као проститутка, почела је да ради у јавној кући у улици Жоржа Клеменсоа. У тој јавној кући је упознала немачког војника који се заљубио у њу, изнајмио јој стан у Кнез Михаиловој улици и издржавао је, што је довело до љубоморне сцене када ју је срео на улици са немачким официром. Том приликом је клекао и молио је да му се врати.⁴⁰²

Жене које су саме себе издржавале и нису имале помоћ средине често нису имале другог избора него да се окрену проституцији, понекад и у страху од реакције немачких окупационих снага на одбијање њихових понуда.⁴⁰³ Поједине проститутке су лако доспевале у затвор, пошто су по локалима под утицајем алкохола правиле изгреде, што је често давало повода да буду и сексуално искоришћене од стране полицијских органа.⁴⁰⁴ Проститутке су по градовима у унутрашњости углавном радиле у кафанама и често су уживале заштиту немачких војника којима су пружале услуге. Услед тога биле су у значајној предности када су долазиле у сукоб са околином.⁴⁰⁵ Дешавали су се и супротни случајеви када је превелика блискост појединих немачких војника са женама лаког морала изазивала негодовање немачке команде.⁴⁰⁶

Осим легалне проституције постојало је више форми маргиналног понашања које је обухватало одржавање интимних веза са окупатором. На основу тих веза поједине особе су добијале повлашћено снабдевање или су стицале неке друге врсте користи, што се такође може сматрати врстом проституције. Неке од тих особа од раније су биле склоне неморалном понашању, а рат и присуство страних војника поспешили су кидање обруча грађанских обзира и морала. Управа града Београда је жене које су имале односе са немачким војницима убрајала у проститутке и разликовала четири категорије: 1) оне које су виђене са немачким војницима по јавним локалима (кафане, биоскопи, посластичарнице) –

⁴⁰² ИАБ, Бдс, С-230

⁴⁰³ Једна од првих жена која је ангажована у јавној кући за немачке војнике у Смедеревској Паланци, обратила се пре тога немачким органима тражећи посао, када су јој они понудили проституцију пристанак је објаснила речима: „Ми нисмо имале куд, већ смо пристале.“ БИА, I-36

⁴⁰⁴ ИАБ, МГ- 716 (Историјски архив Београда, мемоарска грађа).

⁴⁰⁵ Катица Кнежевић је протерана од стране градске полиције у Ваљево због ширења блуда међу војницима и цивилима, пре тога била је већ хапшена, али су немачки војници успевали да је заштите. ИАБ, УГБ-СП III-21/20, к.149/16.

⁴⁰⁶ Такав случај се десио са проститутком која је у радила у кафани у Лапову која је била пореклом са територије НДХ и која је протерана на завичајну територију. ИАБ, УГБ-СП III-21/23, к.149/20.

сачуван је делимичан списак на којем је наведено 45 жена; 2) оне које су се проституисале из љубави – у овој групи је набројано укупно 79 жена, али је истакнуто да је приказан мали број жена; 3) жене које су се проституисале из материјалних разлога, добровољно примиле санитарске књижице или ступиле у јавне куће за немачке војнике – њих 100; 4) оне које су се проституисале из материјалних разлога, вршиле пропаганду и шпијунажу лакше природе дојавама надлежним немачким властима – 39 жена.⁴⁰⁷ Посебна евиденција је вођена и о кафанским певачицама, од којих су многе подлегале и лекарском прегледу. Приликом контрола у периоду од априла до децембра 1941. по разним локалима у Београду евидентирано је 60 жена које су се забављале у друштву сумњивих мушкараца и пијанчиле са њима.

Ратне околности, нарочито одсуство мушкараца који су били у оружаним одредима, заробљеништву или су страдали, довеле су до тога да су се многе жене упуштале у ванбрачне љубавне везе и постајале слободније у полном животу. Осетивши надмоћ над околином ступањем у везе са немачким војницима, поједине жене су се понашале провокативно и арогантно.⁴⁰⁸ Везе су биле и производ лакомислености и вид бекства до тмурне свакодневице.⁴⁰⁹ Окупација је донела и осећај да су нестале раније норме понашања и владања, па су поједине жене ступале у интимне везе са окупаторским војницима наочиглед супруга и осталих укућана.⁴¹⁰

Понекад је ступање у љубавну везу са представницима окупаторских власти вршено уз прећутну сагласност и одобравање чланова породице, чак и на њихов подстицај. Често су мужеви толерисали овакво понашање, а неки су га и подстицали пошто су на тај начин стицали заштиту окупатора и могли да се слободно баве шверцом и црном берзом.⁴¹¹ Многе жене су контакте са немачким војницима користиле да би преко њих набављале намирнице.⁴¹² Представници НДХ у Београду пажљиво су пратили преласке из Београда у Земун, посебно

⁴⁰⁷ АС, БИА, II-18

⁴⁰⁸ Једна Београђанка је саблажњавала комшилук испраћајући немачке војнике и „појављујући се изван стана у прозирној спаваћници“ АС, Г-25, ф 9, зл. бр. 1745

⁴⁰⁹ „Било је „посрнутих жена“ у спрези са окупатором, ради ситних материјалних предности и из тешке површности и лакомислености.“ – Милорад Бертолино, *Сећање на Шабац и Лозницу*, Шабац 1981, стр. 95.

⁴¹⁰ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 240-241.

⁴¹¹ АС, БИА, IV-50

⁴¹² АС, Г-25, ф 9, зл. бр. 1772

трагајући за кријумчарским и курирским каналима. Један од начина да се добије пропусница за прелазак био је ступање у односе са немачким војницима.⁴¹³

Директнији и интимнији контакт са женским становништвом немачке снаге су могле да остваре у градовима, у чему је лежао један од узрока осуде градских жена за неморално понашање. До приснијег контакта са женама из града долазило је усељавањем немачких снага у куће у којима им је додељиван простор за становање. То је често доводило до незадовољства станара, посебно услед изложености жена непристојном понашању немачких војника. Ова појава била је карактеристична за више грађанске слојеве који су располагали већим стамбеним простором, па су поједини свој политички утицај покушавали да искористе за исељење непожељних станара. О раширености оваквих појава говори и чињеница да су тим поводом код Милана Недића интервенисала два бивша министра.⁴¹⁴

У многим случајевима, заједнички стамбени простор представљао је пут зближавања српских жена и немачког окупатора. Присуство немачких војника у грађанским домовима имало је и својих предности, пре свега ради заштите укућана, али је представљало и могућност успостављања интимних веза скривених од очију јавности.⁴¹⁵ Везе са немачким војницима смештеним у приватним кућама понекад су остајале непримећене или само наслућене, што је ублажавало осуду околине која је у везама жена са окупатором најснажније осуђивала јавне одласке жена у станове њихових немачких пријатеља, што је вероватно сматрано најотворенијом манифестацијом интимне блискости. Девојке из угледних породица биле су под посебним оком јавности, а њихове везе са немачким официрима биле су нарочито коментарисане. У Пожаревцу је ћерка једног генерала била у вези са немачким мајором коме је одлазила у стан, што

⁴¹³ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Zagreb, 1995, str. 148.

⁴¹⁴ Милан Недић је изашао у сусрет молби Лазара Марковића да се из његове куће исели један Немац који се понашао неучтиво према његовој кћери. Такође је генерал Панта Драшкић, бивши министар рада молио Недића да се исели из стана његовог брата који је у заробљеништву службеник немачке кантине за кога је сумњао да болује од неке полне болести. АС, Г-1, ф 3

⁴¹⁵ Пожаревачки чиновник Владимир Обадовић је у послератној изјави ову појаву описао на следећи начин: „Када су у Пожаревац дошли Немци 1941. сви угледни и имућни Пожаревљани постарали су се да у својој кући имају неког немачког официра, подофицира па макар и војника јер су тиме себе стављали под заштиту немачке оружане силе. Па и пожаревачке даме гледале су да у својим кућама добију ког немачког официра, јер добро је било када је муж у заробљеништву у тешким окупационим приликама имати другог у кући. Иза затворених врата дешавале су се многе ствари у интимном животу наших Пожаревљанки али је о томе тешко дати нешто конкретно сем за оне профанисане.... Зли језици говорили су много...“ АС, БИА, I-7

није остало непримећено, као и слично понашање ћерке једног армијског генерала и бившег министра војске која је током окупације у Аранђеловцу виђана у друштву немачког официра. Интимне везе у овом последњем случају нису означавале и идеолошку блискост, пошто је целокупна породица учествовала у скривању једне Јеврејке.⁴¹⁶

Многе угледне жене из грађанских породица дружиле су се са руководиоцима окупационе службе, чак су и приређивале забаве на којима су они присуствовали, а понекада били и главни гости.⁴¹⁷ Окупациони војници и њихове пратиље нису се устручавали од појављивања у јавности и учешћа у друштвеном животу, а у том смислу су доживљавани као будућа елита.⁴¹⁸

Док су се после рата многобројне пријаве односиле на жене које су приређивале теревенке и игранке са немачким војницима, постоје пријаве и против оних које су виђане искључиво у друштву једног немачког војника са којим су се појављивале и у јавности.⁴¹⁹ Дискретне љубавне везе биле су евидентирание и праћене и током окупације, нарочито уколико је постојала сумња у политичку поузданост партнера.⁴²⁰ Услед неодобравања родитеља дешавала су се и бекства девојака са немачким изабраницима.⁴²¹ Везе нису биле искључиво сексуалног карактера, већ је долазило до љубавних романи, планирани су разводи бракова, али о нестабилности ратних љубави сведочи и то да су оне углавном трајале до прве прекоманде, а контакти су се и поред успостављања преписке убрзо губили. Везе су ипак остављале трагове. Осим жига средине, из веза са немачким војницима рађала су се и деца, иако је о томе остало мало писаних података. У Пожаревцу је забележено да су две жене родиле ванбрачну

⁴¹⁶ Породица бившег министра војске је омогућила Рахели Анаф да нађе посао у Аранђеловцу, а затим и да напусти град када је њена безбедност била угрожена несмотреном изјавом министрове ћерке. – Јаša Almuli, *Jevreјke govore*, Beograd 2005, str. 150.

⁴¹⁷ АЈ, 110, инв.бр. 4252

⁴¹⁸ Милан Јовановић Стоимировић је у свом дневнику оставио белешку о посети позоришној представи којој су присуствовали и немачки и италијански војници, за које је претпостављао да не могу разумети представу, али су са својим пратиљама представљали атракцију за остале посетиоце којима је било „колосално занимљиво разгледати ту гомилу која долази, тај нови, будући свет“. – Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1942, рукопис, Матица српска.

⁴¹⁹ АС, Г-25, ф 15, зл. бр. 2392

⁴²⁰ Девојка сумњива због давања часова енглеског језика, била је у априлу 1943. евидентирана код Специјалне полиције уз напомену да има вереника немачког подофицира који код ње долази свако вече. ИАБ, УГБ-СП Ш-6/17, к.143/15

⁴²¹ Родитељи једне 17-годишње ученице из Пожаревца молили су у јуну 1943. Крајскомандатуру да је пронађе и врати кући пошто је са једним Немцем побегла у Београд. АС, БИА, I-7

децу из веза са немачким војницима, а један случај десио се и у Смедеревској Паланци.

Јавност је пратила и оштро осуђивала везе жена са окупатором, очекујући њихово кажњавање по завршетку рата. И током рата су жене које су живеле у отвореним везама са немачким службеницима упозораване на такво понашање, али се дешавало да појединци који су им на то скретали пажњу буду због тога пријављивани немачким органима и чак физички кажњавани.⁴²² У мањим срединама жене су осуђиване и за безначајне контакте, па је једној сеоској учитељици замерано да је на некој прослави играла са немачким војницима.⁴²³

Припадници Југословенске равногорске омладине у ужичком крају извештавали су јануара 1943. да су саставили списак жена које су у интимним везама са немачким окупатором и да је реч о 33 особе, углавном омладинке. Тим поводом су израдили летак у коме су навели имена оптужених жена и подметали га грађанству, што је према њиховим тврдњама имало дејства на држање појединих особа наведених у списку.⁴²⁴ Јавно истицање имена жена које су се везама са окупатором огрешиле о националну част примењивано је и у Краљеву од стране равногораца. За ово место наведено је преко 40 жена које су у љубавним везама са немачким, бугарским и албанским снагама, али и љотићевцима. Карактеристично је да су жене на списку груписане, па су заједно навођене мајке и кћери, сестре, другарице или станодавка и подстанарка које су заједно спроводиле неморал. Оне су оптуживане да праве седељке и игранке са „највећим непријатељима Српства“ и да их чекају вешала која су и сликовно била представљена на прогласу.⁴²⁵

Од стране равногорског покрета издато је неколико прогласа којима се настојала скренути пажња на неморално понашање појединих жена и утицати на промену њиховог држања. У прогласима су осуђиване жене које „подају поштење убицама браће своје“, као и случајеви неморалног понашања удовица, које „после блудне ноћи, проведене са убицама, дођу на гробље и ту пред светом рекламирају

⁴²² Један становник Смедеревске Паланке тврдио је после рата да су му ударане батине због тога што је жени која је живела са тумачем Абвера у Смедеревској Паланци рекао: „Зашто бре живиш са Немцима, што не живиш са Србима?“ АС, БИА, I-36

⁴²³ ВА, Ча, 57-3-41

⁴²⁴ ВА, Ча, 130-1-12

⁴²⁵ ВА, Ча, 255-1-52

своју велику жалост“. Посебно је осуђиван пад морала код женског света у градовима, нарочито код образованих жена, уз констатацију да такво понашање представља злочин према нацији пошто се наметало питање како ће такве неморалне особе касније васпитавати децу у националном духу. За морално посрнуће су оптуживани и родитељи који нису посвећивали пажњу васпитању деце, нарочито контроли понашања кћери.⁴²⁶ Завршни део већине прогласа имао је претећи карактер, указивано је на нејасну казну „жигом срамоте“ и саветовано осталим женама да се клоне оних које се неморално владају.⁴²⁷

Присилно шишање жена као казна због сарадње са окупатором или ступања са њим у интимне односе постојало је у Србији током Првог светског рата.⁴²⁸ У Прокупљу је по наређењу четовође Машана Стојовића ошишано неколико жена и девојака за које се знало да су сараднице или љубавнице бугарских старешина и војника.⁴²⁹

Кажњавање жена шишањем примењивано је од равногорског покрета у Србији још на почетку окупације у случајевима жена и девојака које су имале било какве везе са окупаторским војницима. Према тврђењу мајора Велимира Пилетића, равногорског команданта Крајинског корпуса, у подунавској области биле су ошишане две младе жене, што је имало великог ефекта и услед чега су жене избегавале и случајне сусрете са окупаторским војницима.⁴³⁰ У крају под Пилетићевом командом шишање и ударање батина било је примењено и у случају двеју сељанки које су извршиле побачај са смртним исходом.⁴³¹

Највећи број присилних шишања жена у окупираној Србији извршен је током 1943. и 1944. године када се приближио крај окупације. Иако је чин шишања најчешће примењиван као казна за жене које су ступале у љубавне везе са окупатором, постоји више случајева када су постојали другачији разлози за овај вид кажњавања. Шишање је као казна примењивано у јануару 1943. у случајевима

⁴²⁶ ВА, Ча, 240-7-26 „Родитељима наших девојака (на размишљање)“.

⁴²⁷ ВА, Ча, 255-1-54

⁴²⁸ У домаћим изворима употребљава се углавном израз шишање, док се ређе спомиње бријање глава за разлику од случајева у Западној Европи где у употреби преовлађује други термин. У француском језику у употреби је специфичан израз *tonte* који се искључиво употребљава за феномен присилног бријања глава женама. – F. Virgili, *n.d.*, стр. 1.

⁴²⁹ Тежа казна задесила је супругу самог Машана Стојовића која је сарадњу са Бугарима платила главом. – Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку ...*, стр. 78.

⁴³⁰ Велимир Пилетић, *Судбина српског официра*, Крагујевац 2002, стр. 66.

⁴³¹ Исто.

жена чији су мужеви побегли из четничких редова.⁴³² Тежи преступи од стране жена кажњавани су, уз шишање, и додатним јавним ударањем батина, али су мотиви ових кажњавања често остајали нејасни.⁴³³ У неколико случајева је шишање и ударање батина женама било последица њихове припадности или припадности најближих сродника народноослободилачком покрету.⁴³⁴

Често неразјашњени мотиви шишања упућивали су на сексуално уцењивање од стране припадника равногорског покрета. Током маја 1944. из Свилајнца су пристизале жалбе на људство равногорског Ресавског корпуса од чије стране су многе девојке и жене ошишане зато што нису пристајале на љубавне односе са члановима покрета, али је веродостојност ових тврдњи била упитна пошто је долазила од једне од ошишаних жена, и то супруге ратног заробљеника.⁴³⁵ Међутим, и за Другу трстеничку бригаду упућиване су жалбе да четници насрћу на жене и да оне које одбијају њихове љубавне понуде добијају батине и претње да ће бити обележене као сараднице окупатора.⁴³⁶

Шишање жена примењивано је и у Четвртој трстеничкој бригади, где је, као и у случају села Дражевца било предлагано од стране свештеника који су сарађивали са равногорским покретом.⁴³⁷ У Боговађи је и фотографисано шишање једне девојке. Из Свилајнца су у новембру 1943. одведене три жене и „све три ошишане машином, а затим пуштене на слободу и речено им је да се више не вуцарају са окупатором“.⁴³⁸ Шишања и батинања жена су вршена у ваљевском крају од стране припадника Калабићеве Горске Гарде, када је доспела на тај терен у јуну 1943.⁴³⁹ Чак су се и представници Ваљевске бригаде жалили на овакве поступке Горске Гарде, што указује на њихову произвољност и насилност.⁴⁴⁰

⁴³² Такви случајеви су забележени у Трнави. АС (Архив Србије), Ђ-2 (Централни комитет Савеза комуниста Србије), ОК Ар, 59

⁴³³ Божидарка Дамњановић Кика је у јулу 1943 јављала да су четници у Заклопачи заклали једну жену из Болеча, а другу пребили и ошишали. АС, Ђ-2, ОКМ, 292

⁴³⁴ Једна жена из Велике Плана ошишана је јула 1944. због браће у партизанским редовима, док је друга из Сијерињске Бање тучена и силована због мужа партизана. АС, Г-25, ф 39, зл. бр. 5361

⁴³⁵ ВА, Ча, 87-2-12

⁴³⁶ ВА, Ча, 80-2-45

⁴³⁷ АЈ, 110-40-107

⁴³⁸ *Извештаји Команде српске државе страже за округ моравски 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2001, стр. 115.

⁴³⁹ Бојан Димитријевић, *Ваљевски равногорци - Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941–1945*, Ваљево 1998, стр. 197.

⁴⁴⁰ К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, I, стр. 310.

Након ослобођења, разбијене четничке снаге су вршиле нападе на партизанске породице, а у случајевима жена примењивале и шишање.⁴⁴¹

Жене које су одржавале љубавне везе са окупатором често су оптуживане за обавештајну сарадњу и зато су биле изложене и оружаним нападима. Од стране равногорског Тимочког корпуса извршено је почетком 1944. године у срезу неготинском убиство једне жене због одржавања веза са Немцима, неморалног живота, али и потказивања људи и изнуђивања намирница.⁴⁴²

Забележени су чак случајеви шишања од стране немачких снага и то жена које су биле у блиским односима са њима, али је непозната мотивација за овакве поступке.⁴⁴³ Од стране немачких војника ошишана је једна проститутка која се посвађала са једним од њих.⁴⁴⁴ Осим тога, постојало је неколико случајева да су немачки војници шишали заробљене партизанке, попут случаја који се одиграо у логору у Нишу.⁴⁴⁵

Док је у већини европских земаља присилно шишање жена углавном представљало реакцију огорчене јавности, у Србији је оно отворено пропагирано у штампи равногорског покрета. „Шумска фризура“ о којој је писао *Глас Цера*, приказивана је као казна за гимназијалку која се дружила са немачким војником који је становао у њеној кући, а тумачена је као део планског рада посебне шумске тројке организоване у Шапцу за суђење таквим делима. Ова тројка је, према писању чланка, сачекала девојку у једном дворишту, ошишала је маказима за шишање оваца, намазала јој главу катраном, а затим је „нокаутирала“.⁴⁴⁶

Не само да је шишање жена отворено пропагирано, већ је постало и део опште стратегије очувања јавног морала, која је осим шишања укључивала и друге врсте физичког насиља. У октобру 1943. у Борској бригади је наређивано да

⁴⁴¹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Дан после – уништавање организације ЈВуО и успостављање власти комуниста у чачанском крају 1944–1945“, *Историја 20. века*, 2/2004, 23-46, стр. 34.

⁴⁴² АС, БИА, I-71

⁴⁴³ Куварица у немачкој касарни у Смедеревској Паланаци која је имала интимне везе са више немачких војника на крају је од њих била ошишана и намазана коломазом. АС, БИА, I-36

⁴⁴⁴ ИАБ, МГ-407

⁴⁴⁵ *Жене Србије у НОБ*, Београд 1975, стр. 703.

⁴⁴⁶ Порука текста била је: „Нека би дао Бог, да ти са косом – никне и нова памет!“ – „Успомена на окупацију – Шумска фризура“, *Глас Цера*, бр. 41, 5. 2. 1944.

се „жене које се са непријатељом вуцарају“ шишају на нулу и поред тога да им се ударају батине „ради примера другима и морала уопште“.⁴⁴⁷

Након рата, приликом пријављивања злочина, сачуван је мали број пријава ошишаних жена управо због тога што је владало мишљење да су на тај начин кажњаване за неморал или сарадњу са окупатором. У појединим случајевима где су пријављивани овакви поступци, често се у документацији налазе дописани уздржани ставови, преиспитивање разлога или други знаци који указују на сумњу према подносиоцима пријава.⁴⁴⁸ Услед таквог третмана мали је број пријављених случајева шишања у послератним истрагама. У евиденцији Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача постоје пријаве само за посавски округ и то за територију Умке где је пријављено 12 случајева шишања.⁴⁴⁹ Ова појава је нашла своје место и у послератној литератури.⁴⁵⁰

Шведски новинар, који је у априлу 1944. објавио репортажу о животу у Београду, констатовао је да „шумски људи Драже Михаиловића бријају главе српским девојкама које се друже са Немцима, а Титови партизани поступају са њима још горе“.⁴⁵¹ После рата многе жене су биле осуђене на принудан рад и губитак националне части због одржавања интимних веза са окупаторским војницима. Нарочито су жене које су биле оптужене за привредну сарадњу са окупатором биле оптуживане и за одржавање интимних односа са њима.⁴⁵² Пресудну улогу могли су имати компликовани приватни и лични односи, нарочито у погледу брака и интимног живота. У многим случајевима одлучујућу улогу имала је лична процена одабраних сведока, али и чаршијске приче и

⁴⁴⁷ АС, БИА, I-71

⁴⁴⁸ Забележен је случај домаћице коју су августа 1944. тукли четници испред кафане у Степојевцу, а месец дана касније ошишали је на јавном месту и наредили да прође кроз село држећи у руци ошишану косу. Поред констатације да је злостављана зато што јој муж стрељан, остала је забелешка да стварни мотив злочина није утврђен. АС, Ђ-79

⁴⁴⁹ АЈ, 110-55-27

⁴⁵⁰ Чин шишања жена од стране четника спомиње се у драми Драгослава Михаиловића *Кад су цветале тикве*, што је у то време могло бити сматрано субверзивном тврдњом, јер „ако четници, сматрани за колаборационисте, нападају жене које спавају са окупатором, онда то личи на сличне акције, на пример, француског покрета отпора“. – Александар Новаковић, *Како је Тито разбијао „Тикве“*. *Историја забране позоришне представе „Кад су цветале тикве“ Драгослава Михаиловића (ЈДП 25. 10. 1969.)*, Београд 2005, стр. 22.

⁴⁵¹ АЈ, 103-167-183

Случајеви шишања жена на ослобођеним партизанским територијама забележени су 1943. на подручју Сиња. – L. Sklevicky, *n.d.*, стр. 33.

⁴⁵² Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Београд 2007, стр. 326.

оговарања којима су поједине жене етикетиране на основу малограђанских критеријума. Углавном је подразумевано да су жене које су биле интимне са окупатором деловале и као њихове обавештајне сараднице.⁴⁵³

Жене које су биле на гласу као „љубавнице немачких официра“ олако су након ослобођења постале жртве послератне репресије и због моралних сагрешења изгубиле и животе.⁴⁵⁴ Насупрот томе, мушкарци коју су у заробљеништву или на принудном раду успоставили сексуалне везе са Немицама нису били третирани као прекршиоци ни националних ни моралних норми.⁴⁵⁵ Санкције су могли сносити само током рата од представника немачких власти које су их прогониле и кажњавале због ступања у везе са женама „више расе“.⁴⁵⁶ Мушкарци су и на територији окупирани Србије успостављали контакте и везе са Немицама у помоћним војним одредима окупационих снага. Иако су те везе изазивале страх околине од реакције окупационих власти, оне нису биле осуђиване, нити гледане са неодобравањем.⁴⁵⁷

После рата, жене су чешће кажњаване пред судовима националне части него пред војним судовима, а многе оптуженице су одговарале по питању интимног живота. Број оптужених жена знатно је проширен и тиме што су се пред судом нашле и жене које су одржавале интимне односе са припадницима колаборационистичких или равногорских снага. Суд за суђење злочина и преступа против српске националне части у Чачку осудио је у целом округу 39 лица од којих је било 17 жена. Од овог броја, седам жена је осуђено због квалификација које су се између осталог односиле и на одржавање пријатељских односа са припадницима окупаторске војске и власти.⁴⁵⁸

⁴⁵³ Децембра 1944. на смрт стрељањем осуђена је у Београду жена која је у време борби за ослобођење града извијала кретање војске и немачким војницима спремала храну, али је као један од разлога за осуду наведен и њен неморални живот током окупације. АС, БИА, IX-75

⁴⁵⁴ У Пожаревцу су као љубавнице немачких официра стрељане две жене. – Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006, str. 212.

⁴⁵⁵ Поједини су се, као у Нишу, вратили у земљу са супругама Немицама. АС, БИА, IV-12

⁴⁵⁶ Dragoljub M. Kočić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buchenwald 1941–1945*, Beograd, 1989, str. 36.

⁴⁵⁷ Александар Огњановић, београдски позоришни редитељ, студент за време окупације, успоставио је везу са једном Немицом која је била стационирана са својим одредом за саобраћај и везу у близини његове куће. До контакта је дошло путем „кибицерских дуела“ сигнализирањем кроз прозор, да би Немица почела да чини честе посете његовој кући и чак се упознала и зближила са његовим пријатељима и породицом. Александар Огњановић, „Једна младост у окупираној Србији (1941–1944) (Одломци)“, *Театрон*, бр. 87, 1997, 127-150, стр. 137.

⁴⁵⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, „Дан после“..., стр. 43.

Женама оптуженим за неморално држање под окупацијом често је после рата било организовано групно суђење.⁴⁵⁹ Као пример групног суђења женама оптуженим за одржавање интимних и пријатељских веза са окупатором може послужити суђење одржано пред Судом за суђење злочина и престапа против српске националне части у Ужицу. Док је равнгорски проглас за интимне везе са окупатором оптуживао 33 ужичке омладинке, у процесу који су водиле комунистичке власти осуђено је девет жена, махом из угледних грађанских породица, док су две биле ослобођене оптужби.⁴⁶⁰ Све осуђене проглашене су 25. јуна 1945. године кривим, између осталог и зато што су „за време окупације одржавале присне и пријатељске односе са припадницима окупаторске војске и власти тиме што су врло често биле у друштву немачких официра и војника, немачких официра полиције Гестапоа, као и у друштву домаћих издајника четничких и недићевих официра и што су са овим злотворима одржавале присне односе“. За пет осуђених ово је била једина ставка оптужбе. Поред три жене које су осуђене у одсуству, најтежа пресуда била је казна од десет година губитка националне части и три године тешког принудног рада. Међутим, жени осуђеној на ту казну већ у августу је казна смањена, а приликом обнове поступка у октобру 1945. она је осуђена на три године губитка националне части и четири месеца принудног рада. Првобитна пресуда била је оспорена након што је исказ главног сведока доведен у питање, пошто је по свему судећи реч била о освети одбијеног мушкарца.⁴⁶¹ Да је овај процес имао и карактеристике обрачуна са политичким противницима, говори и чињеница да се међу оптуженима нашла Нада Мирковић Лаутнер, супруга комаданта 10. добровољачког одреда Милоша Војиновића Лаутнера која је била ћерка трговца и председника општине Андрије Мирковића, стрељаног априла 1945. од стране нових власти.

По завршетку рата и окупације безбедносне службе надзирале су жене које су током рата биле у интимним везама са немачким војницима. Чак је приликом категоризације лица која су сарађивала са немачким службама, постојала и

⁴⁵⁹ У Нишу је суђено групи од шест жена „већином удатих“. – Н. Милићевић, *Југословенска власт...*, стр. 337.

⁴⁶⁰ Момчило Митровић, *Српска национална част...*, стр. 59-72.

⁴⁶¹ Историјски архив Ужице, Окружни суд у Ужицу, КНО и конф. Ча/а 1945, фасц. Национална част.

посебна категорија: „жене које су живеле са Немцима“.⁴⁶² Поједине жене из среза жичког због веза са немачким војницима током окупације хапшене су и 1948. године.⁴⁶³ Жене које су биле у интимним везама са немачким војницима биле су после рата не само прогоњене и осуђиване од стране власти, већ су одбациване од средине, тешко су долазиле до посла и живеле су повучено, а као студенткиње су биле су искључене са факултета.⁴⁶⁴

Иако је тешко извршити квантификацију, „хоризонтална колаборација“ у Србији, условљена тежим режимом окупације, није имала размере сличних појава у поробљеним земљама Западне Европе, али није била ни занемарљива. Није био занемарљив ни утицај који је такво понашање остављало на јавно мњење које је будно пратило владање жена. О значају који је придаван „хоризонталној колаборацији“ сведочи и то да је кажњавање жена за интимне везе са окупатором вршено и од стране равногорског и народноослободилачког покрета. Док је равногорски покрет у случајевима таквих жена прибегавао присилном шишању, народноослободилачки покрет их је након ослобођења санкционисао судским путем. Међу оптуженим за „хоризонталну колаборацију“ од стране оба покрета нашле су се и жене које су сматране идеолошким противницама. У кажњавању примењиваном од стране оба покрета сексуалне оптужбе су често прикривале идеолошко размимоилажење које је пребацивано на поље сексуалности. Скривање идеологије иза оптужби за сексуалне прекршаје представљало је покушај да се жене деградирају у оквирима рода и да им се на тај начин ускрати право на равноправност и еманципацију.

Иако није имала утицај на ратни исход, „хоризонтална колаборација“ није била ефемерна појава, већ је снажно утицала на јавно мњење. Док су поједине жене доживљавале друштвени успон, романсе и уживале материјалну корист захваљујући везама са окупатором, постојао је и велики број жена које су страдале од стране истих и као што су прве свој пол користиле за стицање погодности друге су због њега проживљавале нарочита страдања.

⁴⁶² АС, БИА, I-36

⁴⁶³ АС, БИА, I-176

⁴⁶⁴ Dragomir Bondžić, *n.d.*, str. 302.

РЕПРЕСИЈА НАД ЖЕНАМА

Нацистичка власт је створила мрежу логора која се протезала по целој Европи и која је по појединим проценама досезала број од 10.000 логора укључујући осам логора за истребљење и 22 главна концентрациона логора са 1.200 огранака.⁴⁶⁵ Осим установа у којима је вршено масовно убијање, у овај број су уврштени и логори за ратне заробљенике, цивилне раднике и источноевропљане који су били одређени за германизацију. О раширености и свеобухватности логорског система сведочи и то да је међу затвореницима у Дахауу било припадника тридесет три националности, а у логору за жене у Равенсбрику преко четрнаест. Над логорашицама у Равенсбрику су спровођени посебни медицински експерименти, као и принудна стерилизација, а од 130.000 жена у овом логору, 1,5% њих потицало је са југословенског простора.

Током 1943. и 1944. године више транспорта логорашица са подручја окупирани Србије упућено је у логоре на територији немачког Рајха.⁴⁶⁶ Жене су транспортоване у сточним вагонима, са малом количином хране и још мањом могућношћу вршења физиолошких потреба током осам дана колико је пут трајао.⁴⁶⁷ Оне су већином прво отправљане у Аушвиц, одакле су често

⁴⁶⁵ М. Mazover, *Mračni kontinent...*, str. 195.

⁴⁶⁶ Транспорт од 159 жена из логора на Бањици доспео је у Аушвиц 15. 7. 1943. до тада су у овај логор више биле упућиване жене са подручја Словеније и Хрватске. – Tomislav Žugić, Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*, Beograd 1989, str. 47.

⁴⁶⁷ Сретеније Зоркић, „Терор у Београду за време непријатељске окупације“, *Годишњак града Београда*, 6/1959, 459-498, стр. 488.

пребациване у Равенсбрик, где су поједине од њих биле жртве медицинских експеримената. Многе логорашице промениле су већи број логора.⁴⁶⁸

Иако сагледавање логорског искуства са становишта пола носи опасност поређења различитих болних мушких и женских искустава, не могу се занемарити родне специфичности логорских искустава. Жене и мушкарци су у логорима третирани различито с обзиром на њихов пол, а иако су и једни и други живели у лошим хигијенским условима, пролазили кроз изгладњивање, принудни рад, сексуално злостављање, понижавања, смрт, само су жене пролазиле кроз ситуације као што су нежељене трудноће, абортус, гинеколошка испитивања унутар експерименталних медицинских програма и апсолутно нулирање полног тела.⁴⁶⁹ Сама природа логорског уређења укључивала је полну сегрегацију затвореника, који су услед тога, као и због посебних биолошких особина и логорског третмана имали посебне судбине.⁴⁷⁰ Искуство логорашица разликовало се од патњи којима су у логорима били изложени мушкарци. Код жена је доминирао осећај да „нису више жене“ који се јављао услед одсуства мушкараца и сексуалних односа, губитка женских физичких особина (услед губитка телесне тежине кожа је висила на њима, нису имале груди), жене су патиле од аменореје – губитка менструалног циклуса (оне жене које су имале менструацију нису имале хигијенских средстава, већ им је крв текла низ ноге, а стражари су их малтретирали јер прљају просторије и третирали их као „прљаве“). Траума и шок настајали су одмах по доласку у логор услед бријања главе и свих телесних маља, као и грубих и нехигијенских гинеколошких прегледа.⁴⁷¹ Многе предузете мере представљале су начин да се женама сломи дух и биле су управљене ка

⁴⁶⁸ Новка Вуксановић је након боравка у затвору у Лесковцу пребачена у логор у Нишу, затим јуна 1943. на Бањицу, а одатле јуна 1944. са још 112 логорашица у Аушвиц, затим у Равенсбрик где је била изложена медицинским експериментима. По завршетку рата, у време сукоба са Информбироом, била је заточеница на Голем отоку. – Новка Вуксановић, „Жене Београда у немачком концентрационом логору Аушвиц“, *Годишњак града Београда*, 6/1959, стр. 549.

Надежда Станисављевић из Алексинца је након хапшења у септембру 1943. променила низ логора од Црвеног крста у Нишу до Маутхаузена, Дахауа, Аушвица и Равенсбрика, где је била подвргнута медицинским експериментима. АЈ, 110, ф 647

⁴⁶⁹ Драгана Стојановић, „Проблематика неизречивости Холокауста и питање позиције жена у Холокаусту“, *Токови историје*, 2/2014, 185-200, стр. 193.

⁴⁷⁰ Командат Аушвица, Рудолф Хес, присећао се у мемоарима које је писао пред погубљење: „За жене је све било хиљаду пута теже, много депресивније и болније, јер су услови живота у логорима за жене били неупоредиво гори. Женама је додељен мали животни простор, а хигијенски и санитарни услови били су далеко гори“. Према: Е. Абот, *н.д.*, стр. 222.

⁴⁷¹ Margaret-Anne Hutton, *Testimony from the Nazi Camps. French women's voices*, Routledge, London – New York 2005. стр. 90.

деструкцији женског идентитета. Жене су због пола биле изложене ономе чему мушкарци нису: поред гинеколошких експеримената, ту су били и трудноћа, побачаји, рађање, убијање новорођенчади, као и доношење одлуке да ли да остану с децом која су одабрана да умру. Све до средине 1943. године трудне жене су у Аушвицу убијане инјекцијама фенола, а многе су у Аушвицу и Равенсбрику присиљаване на абортус или су им бебе по рођењу убијане. По доласку у Аушвиц, жене са малом децом су често одмах убијане.

Иако су биле изоловане од мушкараца, жене у логорима биле су сексуално угрожене, пре свега као потенцијална мета логорске управе, стражара и повлашћених логораша, а осим тога, поједине су биле приморане на рад у логорским борделима. Оваквој судбини биле су изложене логорашнице у Маутхаузену, Дахауу, Аушвицу, док је у логору у Равенсбрику вршена селекција за девет бордела у другим концентрационим логорима.⁴⁷² Силовања у логорима су била ретка пошто жене нису изгледале привлачно – биле су без косе, прљаве и смрдљиве. Међутим, постоје и супротна мишљења да је било доста случајева силовања, али да докази за то недостају, а преживеле жене нису желеле да сведоче о томе.⁴⁷³ Поред силовања, постојале су друге, чешће врсте сексуалног насиља, од психичке тортуре до проституисања за храну, пошто се сексуално насиље од стране привилегованих затвореника углавном дешавало уз сагласност жена, чак и на њихову иницијативу ради преживљавања. Узрок ретких послератних сведочења о сексуалном насиљу лежи и у томе што су преживеле жене биле изложене сумњама да су свој пол искористиле да би опстале.⁴⁷⁴ У стратегији за преживљавање, полна припадност је путем проституције не само коришћена да се

⁴⁷² Бордели су служили за одређене групе мушких затвореника. Изградњу првог бордела наручио је Химлер приликом посете Маутхаузену у циљу повећања продуктивности логораша. За многе жене рад у борделу представљао је пут за опстанак и спас од тешких услова живота у логору. Логорски бордели били су строго контролисани, посете су биле бирократски организоване, прављени су распореди посета, понашање у борделу било је надзирано, одређивана је дужина боравка, као и сексуална поза. До појаве бордела многи логорашки дужи период нису уопште видели жене, желели су да се осете као маскулина људска бића и да виде да ли су још увек мушкарци у физичком и емотивном смислу. – Robert Sommer, „Camp Brothels: Forced Sex Labour in Nazi Concentration Camps“, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009, 168-196, str. 181.

⁴⁷³ У послератном периоду промовисан је идеал жене која би радије умрла него била силована што је утицало да многе жртве силовања у логорима избегавају да сведоче о томе шта су преживеле. – Helene Sinnreich, „'And it was something we didn't talk about': Rape of Jewish Women during the Holocaust“, *Holocaust Studies. A Journal of Culture and History*, vol. 14, No. 2, Autumn 2001, 1-22, str. 10.

⁴⁷⁴ Na`ama Shik, „Sexual Abuse of Jewish Women in Auschwitz-Birkenau“, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009, 221-246, str. 226.

контролишу и понизе логорашице, већ су је користиле и саме жене да би преживеле. Жене су ступале у љубавне везе са онима који су им могли спасти живот, а срозавање моралних вредности омогућавало им је опстанак. Биолошки нагон преживљавања потискивао је етичке норме и емоције, што је својеврсна одлика дехуманизације карактеристична за логоре.

На подручју окупиране Србије успостављени су многобројни инструменти репресије чије су жртве, иако у мањем броју, биле и жене. Колективно кажњавање представљало је срж немачке окупационе политике, а њен најстрашнији сегмент биле су одмазде.⁴⁷⁵ На самом почетку окупације нису примењиване квоте, али су одмазде постојале још од Априлског рата.⁴⁷⁶ Драстичне репресалије примењиване према невином становништву изазвале су кризу Савета комесара која је кулминирала јула 1941. након стрељања жетелаца у околини Косјерића. Поводом овог стрељања су 13. августа 1941. немачке власти упутиле распис у коме је поред противљења стрељању невиног становништва истицано и да се не смеју стрелјати жене, осим уколико су ухваћене са оружјем у руци или су судски осуђене.⁴⁷⁷

Бруталност која је примењивана при гушењу устанка била је готово општа.⁴⁷⁸ Целокупно становништво је оптуживано за учешће у устанку, због чега је предвиђано не само сламање војног отпора, већ и социјалне подршке, пре свега помоћи, коју су устаницима указивали жене и деца. Чак је и шеф Управног штаба др Турнер, познат као заговорник умереније политике, на почетку казнене експедиције 1941. предлагао безобзирне мере и према женама и деци сматрајући да одржавају везе са устаницима и да казну мора искусити целокупно становништво.⁴⁷⁹ У наређењу од 25. септембра 1941. о почетку казнене експедиције позвани су немачки војници да поступају безобзирно и освете се за

⁴⁷⁵ Репресија која је примењивана у случајевима пружања отпора окупационој сили била је регулисана међународним правом, али мере застрашивања становништва у Србији 1941. могу се сврстати у ред „прекомерних репресалија“. – Х. Зундхаузен, *н.д.*, стр. 354-355.

Према међународном праву, иако су одобраване репресалије у случају отпора окупираног становништва, нису били одређени облици кажњавања, што је и довело до каснијег формулисања немачких репресалија као неселективних и прекомерних. – В. Shepherd, *н.д.*, стр. 4.

⁴⁷⁶ Прве одмазде догодиле су се у Панчеву 22. априла где је убијено 36 особа, а затим је у мају код Пожеге убијено девет мушкараца и једна жена. – *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944. Priručnik za čitanje grada*, uredili Milovan Pissari, Rena Redle, Beograd 2013, стр. 214.

⁴⁷⁷ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2007, стр. 60.

⁴⁷⁸ Немачки подаци показују да је у устаничким борбама до фебруара 1942. убијено, ухваћено и стрелјано 1.776 лица, док је у одмаздама страдало 20.149 цивила. – *Logor Banjica...*, стр. 36.

⁴⁷⁹ *Зборник НОР-а, I-1*, стр. 447.

нанете поразе у Првом светском рату „због подмуклих Срба, људи и жена“. Планирано је, да се с обзиром на приближавање зиме, жене и деца потисну у планине што би представљало катастрофу у погледу исхране, а требало их је користити и за принудне радове.⁴⁸⁰

Иако је и Турнер изнео став да је узимање жена за таоце противно схватању немачког војника, сматрао је да се жене ипак морају притворити када је реч о члановима породица побуњеника.⁴⁸¹ У наређењу о поступку приликом узимања талаца за стрељање ради гушења устанка налазила се препорука да се избегне узимање за таоце и стрељање лица која нису учествовала у устанку, већ да се узимају сродници одбеглих, укључујући и жене, али је забрањивано њихово стрељање уколико су само таоци. Према женама које су активно учествовале у устанку, са оружјем или без њега, био је предвиђен исти поступак као према мушкарцима, док је жене за које је постојала сумња да су помагале устанике требало проследити војном суду ради суђења.⁴⁸² Дилеме које су очигледно постојале у погледу питања стрељања жена разрешио је начелник генералштаба Врховне команде Вермахта 12. децембра 1941. наређењем да се за жене могу примењивати смртне пресуде само у случајевима убиства и одметништва.⁴⁸³

Приликом масовних стрељања већину жртава чинили су мушкарци, али је страдао и одређен број жена. У Крагујевцу је, према расположивим подацима, 20-21. октобра 1941. стрељана 2.381 особа међу којима је и 26 жена, док је у Краљеву 18. октобра стрељано 1.736 мушкараца и 19 жена.⁴⁸⁴ Жене су биле ређе жртве одмазди, али су доживеле несрећну судбину да им страдају најближи, а да често нису могле ни да обележе места њиховог страдања. Након стрељања у Крагујевцу, иако је цело подручје било блокирано, многе жене су нашле начина да се пробију до гомила лешева, односе тела мужева и синова са места стрељања, а чак и када више није било наде да ће пронаћи неког свог обилазиле су стратишта и доносиле понуде за покој душе стрељаних. Слична ситуација била је и у Драгинцу, у коме су након масовног стрељања сељана са подручја Јадра, жене закрчиле село и упркос забранама обилазиле стратиште.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ ВА, На, 27 II-1a-17

⁴⁸¹ *Зборник НОР-а*, I-1, стр. 565.

⁴⁸² *Zbornik NOR-a, XII-1*, str. 541.

⁴⁸³ *Isto*, str. 749.

⁴⁸⁴ Станиша Бркић, *Име и број – крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац 2007, стр. 97.

⁴⁸⁵ Милош Пантелић, *Коло смрти око Јадра*, Београд 1979, стр. 193-4.

Репресалије су изазвале општу заплашеност становништва и одиграле значајну улогу у подели снага у грађанском рату.⁴⁸⁶ Ту чињеницу покушавала је да искористи и немачка пропаганда. Команда Абвера је предлагала појачани пропагандни утицај на жене, видећи у томе могућност смиривања немира и непријатељског расположења код становништва. Овај предлог почивао је на уверењу да би се жене могле лакше заплашити претњама.⁴⁸⁷ Током октобра 1941. приликом планирања пропагандне акције против устаника, нарочито се рачунало на остваривање утицаја на жене и то претњом примене драконских мера и слањем на рад ван Србије, као и обећањима да ће ухапшени бити пуштени у случају да помогну проналажење одметника.⁴⁸⁸

Практични разлози ратне привреде временом су утицали да одмазде буду делом замењене упућивањем на принудни рад, чак и у случајевима помагања покрета отпора.⁴⁸⁹ Међутим, ова пракса примењивана је само у случајевима млађих и виталних особа које су оцењиване као способне за принудни рад, док су старије и жене слабијег здравственог стања одређиване за стрељање.⁴⁹⁰ У фебруару 1943. приликом одређивања правила за извршење одмазде, командујући генерал и заповедник у Србији је поновио наређење да се жене и младићи испод 16 година не смеју узимати за одмазду, а да се жене које активно учествују у борби, са или без оружја, третирају исто као мушкарци.⁴⁹¹ Ове одредбе потврђене су у наредби команданта Југоистока од 22. децембра 1943. и односиле су се на целокупну територију Балкана под немачком управом.⁴⁹²

⁴⁸⁶ Одмазде су биле предвиђене и за убиство лица која се налазе у државној и јавној служби и то 10 стрељаних за једног убијеног и 5 стрељаних за једног рањеног државног службеника. – Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд 2000, стр. 190.

⁴⁸⁷ У извештају команде Абвера у Београду од 31. јула 1941. изнет је следећи став: „Пропаганда би требало да се обрати и српским женама, које су по природи врло подложне. Разлози разума, који би се упутили женама као мајкама и препородитељкама народа, вероватно би се до њих пробили.“ – *Zbornik NOR-a, XII-1*, стр. 245.

⁴⁸⁸ *Зборник НОР-а, I-1*, стр. 505-506.

⁴⁸⁹ Командант Југоистока је одобрио 23. марта 1942. да се устаници који не буду ухваћени са оружјем у руци не стрељају већ да се депортују на принудни раду Немачку или Норвешку. – Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Београд 2012, стр. 68.

⁴⁹⁰ Испостава СС-а у Лесковцу 16. септембра 1943. је предложила за егзекуцију због илегалне делатности Милеву Живковић, шездесетогодишњу домаћицу пошто због старости није долазила у обзир за принудни рад. Њено пуштање није било могуће пошто је била затворена заједно са мужем јер су у кући више пута одметницима давали храну и конак, што је она признала „и истакла је при томе на један безобразан начин свој рад као нешто сасвим особито“. Убијена је 17. јануара 1944. године. АС, БИА, I-49

⁴⁹¹ ВА, На, 27 II-5а-11

⁴⁹² Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Београд 1970, стр. 108.

Иако су делом биле поштеђене страдања у одмаздама, жене су у великој мери страдале у казним експедицијама и акцијама умирења, као и мерама директног терора. Према појединим проценама, највећи број страдалих жена током Другог светског рата у Србији чине управо оне које су страдале као жртве директног терора, а затим жене страдале у логорима.⁴⁹³

Међу логорским затвореницама у Србији могу се препознати три водеће категорије логорашица: у прву су спадале оне које су биле затворене као расно непожељне, односно Јеврејке и Ромкиње, затим жене затворене као таоци због учешћа најближих чланова породице у покретима отпора и жене затворене због личног учешћа и подршке илегалним покретима. Била је то хетерогена група која је у логорима остваривала међусобан лични контакт, стицала заједничка искуства и делила слична страховања и судбину.

Окупација Србије донела је уништење огромног дела њене јеврејске популације.⁴⁹⁴ Дискриминаторске мере против Јевреја и Рома уведене су убрзо по успостављању окупационе власти. У Београду су сви Јевреји позвани да се 19. априла пријаве градској полицији на Ташмајдану.⁴⁹⁵ У периоду од 7. до 26. јуна вршено је и пријављивање Рома настањених у Београду, а међу пријављенима велику већину чиниле су жене, вероватно услед настојања мушкараца да избегну пријављивање.⁴⁹⁶ За јеврејско становништво је у почетку уведена сурова радна обавеза по којој су жене јеврејског порекла између 16 и 40 година радиле по 17-18 сати дневно без одмора и то послове које су више представљале иживљавање него користан рад. Јеврејске жене су теране да чисте нужнике, немачке канцеларије и станове, да немачким војницима чисте чизме и да им носе кофере.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Према бази података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида, за територију Републике Србије без покрајина прикупљени су подаци о 94.020 страдала лица од чега 10.158 (10,8%) чине жене. Међу пострадалим женама 3.481 је жртва директног терора, 2.590 жена страдало је у логорима, као цивили страдало је 1.996 жена, а 736 жена је страдало код куће.

⁴⁹⁴ Од укупно 16.000 српских Јевреја колико је процењивано да их је било пред Други светски рат страдало је око 14.500, а само „после годину дана окупационог терора, Србија је била, по речима једног од немачких званичника, „judenfrei“ („ослобођена од Јевреја“)“ – Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, Београд 2004, стр. 5.

⁴⁹⁵ Према речима једног од преживелих Јевреја: „Ташмајдан је био знак да се бежи главом без обзира“ – *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, II, Beograd, 2003, str. 372.

⁴⁹⁶ Од 3.044 регистрованих Рома било је 1.081 мушкараца. – Б. Божовић, *Београд под комесарском управом...*, стр. 174.

⁴⁹⁷ Z. Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...*, str. 74.

„Наредбом која се односи на Јевреје и Цигане“ од 31. маја 1941. године одређен је правни положај Јевреја и Рома. Јеврејима је забрањено располагање имовином, у њиховим предузећима постављени су комесари и извршено је уклањање Јевреја и Јеврејки из државне службе.⁴⁹⁸ Немачке власти су наредиле у јулу 1941. да се као таоци за одмазду узимају првенствено Јевреји и Роми, а да се њихове жене и деца покупе и пребаце „у неки сабирни логор да би се Србија очистила од њих“.⁴⁹⁹ Од прогона је било изузето стално насељено ромско становништво, а у јануару 1942. пуштен је са Сајмишта велики део ромског становништва које је успело да докаже да нису чергари, али је у међувремену велики број њих страдао услед лоших услова, нарочито старије особе и деца.⁵⁰⁰

Након сабирања у логоре, а затим стрељања мушког дела јеврејске популације, од средине децембра 1941. отпочело је пребацивање преосталих јеврејских стараца, жена и деце у логор на Сајмишту где су били смештени у изложбеним павиљонима неприкладним за живот, нарочито зими. Потресна сећања плача гладне деце, као и замирања дечије игре и гласова урезала су се у памћење преживелих.⁵⁰¹ Лекарима јеврејске болнице Гестапо је наредио обавезно насилно прекидање трудноће трудницама заточеним на Сајмишту, без обзира на степен трудноће, што често није спровођено, већ су се порођаји одвијали у тајности.⁵⁰² На Сајмиште су почетком 1942. пребачени и Јевреји, углавном жене и деца, из логора на Сави код Шапца и из логора у Нишу.⁵⁰³

Концентрисањем преосталих јеврејских жена и деце у логор на Сајмишту припремано је њихово истребљење. У овом логору у првој половини 1942. највећи део логораша представљале су жене и деца, чији се број из месеца у месец значајно смањивао. У пролеће 1942. отпочело је њихово истребљење у специјалном камиону са гасном комором – душегупци. Од заточених Јеврејки успело је да се спасе само 60 жена и то оних које су биле удате за нејевреје и 6

⁴⁹⁸ Б. Божовић, *Страдање Јевреја...*, стр. 282.

⁴⁹⁹ Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992, str. 31.

⁵⁰⁰ *Isto*, str. 105.

⁵⁰¹ *Mi smo preživeli...*, I, str. 317.

⁵⁰² М. Колјанин, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu...*, str. 75.

⁵⁰³ Пре одвођења, мајке и деца су гледали кроз прозоре нишког логора како њихове синове, браћу и мужеве одводе на стратиште на Бубњу. – Мирослав М. Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд 1983, стр. 149.

жена које су биле удате за Јевреје.⁵⁰⁴ Поштеђене су биле једино Јеврејке удате за хришћане, углавном Србе, али је и у таквим случајевима било изузетака. Супруге Јевреја које нису биле јеврејског порекла, у појединим случајевима одлучивале су се да прате своје мужеве.⁵⁰⁵ Оштро поступање у логору наређено је за жену, пореклом Немицу, која је помагала мужа Јевреја који је уз помоћ лажне легитимације једно време радио као тумач у једној немачкој јединици.⁵⁰⁶ Изразит пример солидарности представљала је и добровољна одлука студенткиње Хилде Дајч да по сопственом избору оде на Сајмиште да би помагала болеснима.⁵⁰⁷

Део јеврејског становништва у Србији покушао је да пронађе спас пребацивањем у области под италијанском окупацијом где је третман Јевреја био знатно блажи, али их је сурова судбина задесила након италијанске капитулације, када су немачке власти и отпочеле депортацију затеченог јеврејског становништва у логоре. Многе Јеврејке промениле су током тих последњих година рата и окупације неколико логора са различитим режимима.⁵⁰⁸

Поједине жене биле су услед личних непријатељстава пријављиване као Јеврејке или да, зато што су јеврејског порекла, сарађују са комунистима.⁵⁰⁹ У тешкој ситуацији нашле су се и Јеврејке које су биле удате за нејевреје. И поред тога што су биле поштеђене страдања, биле су изложене сталној сумњи и проверама, чак и када су живеле повучено. Најтежи положај имале су при томе Јеврејке које су са својим мужевима биле у лошим односима или живеле одвојено, што је угрожавало њихову безбедност.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ М. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu...*, str. 128.

⁵⁰⁵ *Mi smo preživeli...*, I, str. 318.

⁵⁰⁶ ИАБ, Бдс, Н-179.

⁵⁰⁷ Из логора је Хилда Дајч упутила неколико писама својим школским другарицама од којих последње писмо садржи упечатљиве описе логорског живота и атмосфере: „Свим филозофирањима је крај на жичаној огради и реалност какву ви ван ње не можете ни издалека да замислите јер бисте од бола урлали пружа се у потпуности. Та реалност је ненадмашна, наша беда огромна; све фразе о јачини духа падају пред сузама од глади и зиме; све наде о скором изласку губе се пред једноличном перспективом пасивног бивствовања које ни по чему на свету не личи на живот. То није ни иронија живота. То је његова најдубља трагедија....“ – J. Almuli, *n.d.*, str. 135.

⁵⁰⁸ Вера Кон Алкалај је пред рат живела са породицом у Београду, а по окупацији прелази у Прибој, одакле са сестром одлази у Црну Гору. Одатле је била преко Драча упућена у логор у Каваји да би октобра 1941. била пребачена у Италију, у логор Ферамонти, а затим пуштена у слободну конфинацију. Почетком 1943. доспела је у Подгорицу где је затиче капитулација Италије, одакле их немачке снаге пребацију у Приштину, па у логор на Сајмишту и на крају у Берген-Белзен где је дочекала ослобођење. – *Mi smo preživeli...*, I, str. 95.

⁵⁰⁹ ИАБ, Бдс, В-542

⁵¹⁰ ИАБ, Бдс, С-58; ИАБ, Бдс, С-17

Жене јеврејског порекла, осим у случајевима када су биле удате за хришћане или успеле да се склоне, поделиле су судбину свога народа и можда доживеле тежу судбину од мушкараца пошто су страдале после њих и биле принуђене да гледају мучење и патње своје деце у логору. Оне које су се одлучиле на скривање имале су судбину пуну неизвесности и живота у страху.⁵¹¹ Страх и притисак средине, као и стрес услед проживљеног понекад је био толико несношљив да је наводио на мисли о самоубиству.⁵¹²

Изузев уништења целих народа – Јевреја и Рома, основна сврха логора које је немачки окупатор основао у Србији имала је за циљ изоловање, мучење и уништење стварних или потенцијалних политичких противника.⁵¹³ У том циљу у Србији је формиран низ мањих логора, поред којих је функционисало и пет главних: на Бањици, на Београдском сајмишту и у Нишу, Шапцу и Петровграду (Зрењанину). У овим логорима већину заточеника чинили су мушкарци, али је био присутан и значајан проценат жена. Иако у полној структури бањичких логораша доминирају мушкарци, проценат стрељаних мушкараца и жена је пропорционалан, што указује да су затворене жене страдале у једнакој мери као и мушкарци и да поступак према њима у логору није био значајно бољи, већ је владало одсуство селективности и подједнака бруталност и према женама и према мушкарцима.⁵¹⁴ Прва жена заточена на Бањици била је комунисткиња Митра Митровић Ђилас која је доведена у логор 16. јула, али је успела да побегне из болнице 28. августа 1941.⁵¹⁵ У логору на Бањици не само да је било жена које су биле притворене два пута, већ постоје подаци да је 41 жена била трострука повратница у логор.⁵¹⁶ Поред тога, поједине жене провеле су више година у логору на Бањици, попут Анке Кумануди која је била дуже од две године и остала је до распуштања логора, а ту је провела већи део трудноће и била враћена у логор

⁵¹¹ Према речима Јулијане Ћирић чија се породица четири године скривала у Нишу: „А те четири године карактерише само једна реч-страх.“ *Mi smo preživeli...*, II, str. 347.

⁵¹² Соња Барух се скривала као кућна помоћница окружног начелника у Јагодина у чијој је кући свакодневно слушала негативне коментаре о комунистима и Јеврејима што је испуњавало немоћним бесом и наводило да размишља о самоубиству. – *Isto*, str. 309.

⁵¹³ *Приватни живот код Срба у двадесетом веку...*, стр. 803.

⁵¹⁴ Према расположивим подацима, у бањичком логору било је притворено 2.455 жена што чини 10,56% од укупног броја регистрованих логораша. Од тог броја страдало је 461 жена – 10,76% од укупног броја страдалих, а 18,77% притворених жена. – *Logor Banjica...*, str. 26.

⁵¹⁵ Митра Митровић Ђилас је заведена на 82. месту у књизи бањичких заточеника. *Isto*, стр. 67.

⁵¹⁶ *Isto*, стр. 17.

након порођаја.⁵¹⁷ Најдуже од свих логораша и логорашаца на Бањици је боравила Радмила Рајковић (1062 дана), која је такође већи део трудноће провела у логору, а била је у последњој групи од 26 стрељаних заточеница 11. септембра 1944. године.⁵¹⁸

Иако се формално налазио на територији НДХ, логор на Сајмишту је чинио део немачког репресивног система у Србији и као такав био је подређен немачкој полицији из Београда.⁵¹⁹ Становништво Београда будно је пратило дешавања на Сајмишту, што је јула 1942. приметио и хрватски посланик у окупираној Србији.⁵²⁰ Након истребљења Јеврејки, жене су ретко затваране у логор на Сајмишту, да би током 1943. почео да се повећава број заточених жена који је досегао 11% затвореника. Углавном је реч била о српским женама – избеглицама са Баније, Кордуна и Босанске Крајине, а за жене је на Сајмишту одређен посебан павиљон одвојен бодљикавом жицом од остатка логора.⁵²¹ Већина способних и млађих жена упућивана је на рад у Немачку.

За разлику од логора на територији НДХ где су српске затворенице биле изложене сексуалном напастовању и због тога настојале да се држе неуредно и неупадљиво да не би скретале пажњу спољним изгледом,⁵²² на територији окупиране Србије ретки су били случајеви силовања затворених жена, али је полна улога често коришћена у тортури затворених. Ухапшене жене су примораване да приликом саслушања скину одећу, тучене су обнажене, тучене су по полним органима, називане погрдним именима и упућиване су им алузије на њихов сексуални морал.⁵²³ Постојали су и случајеви када су жене биле изложене не само физичком малтретирању приликом саслушавања, већ се дешавало да буду и опљачкане и постану жртве сексуалног уцењивања и искоришћавања. Такво поступање довело је у децембру 1941. до истраге против Чедомира Стошића,

⁵¹⁷ Анка Кумануди је ухапшена у јесен 1942, а породила се у мају 1943. Била је последњи заточеник Бањичког логора у време његовог расформирања 4. октобра 1944. године. – Сима Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, I, Београд, 1989, стр. 83. ИАБ, МГ-143

⁵¹⁸ *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu...*, стр. 241.

⁵¹⁹ М. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu ...*, стр. 145.

⁵²⁰ „Логор у Земуну, где се купе разни бандити из Босне налази се на бившем београдском сајму (збору). Срби се непрестано шуљају око тога логора, а Србијанке донашају тамо крух и другу храну, у које умијешају новац, разне лажне вијести и поруке итд.“ – А. Војиновић, *n.d.*, стр. 137.

⁵²¹ *Приватни живот код Срба у двадесетом веку...*, стр. 807.

⁵²² АЈ, 110, ф 687

⁵²³ У београдској полицији приликом саслушања жене су ударали дрвеним лопатицама по унутрашњим странама бутина. – *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, I, Београд 1984, стр. 297

бившег предстојника градске полиције у Крагујевцу.⁵²⁴ Репутација сексуалног насилника пратила је председника крагујевачке општине Страхињу Јањића, оболелог од полне болести коју је преносио на своје жртве.

У затворима у Банату многе притворенице су биле изложене сексуалном малтретирању, од електрошкова до присиљавања мушкараца и жена да се заједно скидају.⁵²⁵ У логору у Петровграду дешавала су се и силовања затворених жена.⁵²⁶ На челу полицијске префектуре за Банат био је Франц Рајт, сматран за сексуално патолошког типа, који је многе жене које су долазиле као странке напаствовао у канцеларији. О моралу времена говори и то да је због репутације коју је Рајт уживао, испред његове канцеларије чекао велики број жена која су се надале да путем сексуалних услуга могу решити животна питања.⁵²⁷

Сведочења преживелих логорашица са Сајмишта говоре у прилог ставу да је положај жена био бољи у односу на мушкарце, али да су оне с друге стране биле изложене разним погрдама, нападним понудама и насртајима од припадника логорске управе.⁵²⁸ У логору на Сајмишту једна од понижавајућих казни за затворенице било је шишање косе. Жене су у овом логору оптуживане за неморалан живот, присиљаване да се јавно разодевају, а једном приликом био је организован гинеколошки преглед због оптужбе да су заразиле полном болешћу италијанске заробљенике. Преглед је вршен на веома груб начин и код појединих логорашица завршавао се са сузама.⁵²⁹ Стражари су логорашице више пута фотографисали како врше нужду, понижавајући их на тај начин.⁵³⁰ Логорашице су, у непристојним позама и обнажене, фотографисане и у мађарском логору у Шарвару.⁵³¹ Купање логорашица имали су обичај да посматрају чувари логора и у Нишу, на Бањици и Сајмишту.⁵³²

⁵²⁴ Стошић је чињеницу да је једна од осумњичених комунисткиња спавала у његовој соби правдао потребом да се она изолује од других ухапшеница. Одузети накит и сатове од 17 жена Стошић је накнадно вратио, па је на основу тога био ослобођен од дела оптужбе. АС, БИА, I-155

⁵²⁵ Branislav Popov Miša, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*, Beograd 1992, str. 258.

⁵²⁶ АЈ, 110, ф 667

⁵²⁷ Иако је уживао подршку власти, временом је против Рајта прикупљен велики број компромитујућих података, а његова неморалност представљала је јавну тајну, па је смењен и мобилисан у Принц Еуген дивизију. – *Nemačka obaveštajna služba...*, VIII, str. 1048.

⁵²⁸ „Живот у логору за нас женске био је грозан. Нису нас тукли као што су то радили са мушкарцима, али су нас на сваком кораку малтретирали.“ – Изјава Ковилке Чортан. АЈ, 110, ф 687

⁵²⁹ Изјава Олге Добројевић. АЈ, 110, ф 687

⁵³⁰ М. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu ...*, str. 82.

⁵³¹ АЈ, 110, ф 646

⁵³² М. Миловановић, *н.д.*..., стр. 72.

Један од великих проблема скопчаних са боравком жена у затворима и логорима односио се на мајчинство и питање старања над децом током њиховог принудног одсуства услед заточења. Труднице које би се затекле у логору, након што би већи део трудноће провеле у безусловном логорском смештају, ради порођаја су пребациване у болнице где су једно време задржаване ради дојења деце, а затим су углавном враћане у логор, а деца предавана породицама или Дому за сирочад.⁵³³

Из логора на Бањици на порођај је било упућено 17 жена, док се једна породила у самом логору. Мали број породиља је пуштен након порођаја, а поједине су биле изложене тортури и током трудноће, док су неколико недеља по порођају одређене логорашице биле стрељане.⁵³⁴ У притвореничком одељењу Опште државне болнице током 1942. породила се Надежда Вилимоновић Јанковић, супруга Милана Јанковића који је стрељан као члан партизанског Преког суда у Чачку. Према појединим тврдњама због трудноће је враћена са стрељања.⁵³⁵ Милица Шуваковић, једна од уредница часописа *Жена данас*, у другом стању је спроведена у логор у Нишу и након порођаја враћена је са бебом у логор.⁵³⁶ Новорођенче, Желимир Жилник, нашао се у логору са мајком и бабом по оцу, да би убрзо, после само пар дана, пред мајчино стрељање, био предат на старање Друштву Црвеног крста, да би га затим преузела мајчина родбина.

Затворско искуство навело је поједине притворенице на разне врсте сналажења у циљу заштите потомства.⁵³⁷ Поред настојања да очувају лактацију, понижавајући осећај стварала им је и прекомерна лактација која би се јавила услед узбуђења приликом саслушања.⁵³⁸ Нарочито су труднице које су се затекле у логорима и затворима ван окупираних Србије на суров и безуслован начин

⁵³³ Б. Божовић, *Специјална полиција ...*, стр. 340-342.

⁵³⁴ *Logor Banjica...*, стр. 30.

⁵³⁵ Нису помогле бројне ургенције за њено пуштање, пре свега због озбиљних сумњи које су се односиле на Надеждино учешће у раду партизанских органа, а уз то је констатовано да се њен брак с Батом Јанковићем „базира на истоветним политичко идеолошким схватањима и још је један јачи доказ да је она комуниста“. ИАБ, УГБ СП, IV- 6/9 к. 183/29

⁵³⁶ М. Миловановић, *н.д.*..., стр. 213.

⁵³⁷ Супруга капетана Леониде Петровића је током двадесетодневног боравка у затвору 1944. научила да се храни сопственим млеком како како не би прекинула лактацију, да би касније имала млека за дете. – *Забрањени очеви у исповестима своје деце*, приредио Милослав Самарцић, Крагујевац 2003.

⁵³⁸ ИАБ, МГ-574

преживљавале трудноћу и порођај.⁵³⁹ У случајевима хапшења жена које су се саме старале о деци постојала је различита пракса. Настојало се углавном да се она одмах одузму и дају познаницима и рођацима на чување, а било је случајева када су у првом моменту деца завршавала у затвору заједно са мајкама.⁵⁴⁰

Још јула 1941. године почело је хапшење најближих сродника одбеглих комуниста и то синова, старијих од 16 година и жена уколико немају деце, а очеве и браће у случајевима да су живели у заједници и да нису били старији од 60 година.⁵⁴¹ Као таоци биле су ухапшене две сестре, отац и мајка Жарка Зрењанина, затим мајка Марка Никезића, Коче Поповића, сестра и мајка Благоја Нешковића. Хапшени су и чланови породица жена припадница партизанског покрета. У логору у Нишу били су заточени као таоци отац, мајка и сестра Наталије Јоцић.⁵⁴² У марту 1942. било је наређено хапшење свих чланова породице старијих од 16 година припадница партизанског покрета – Живке Дамњановић, Славке Ђуричић, Виде Ђорђевић, Милене Солдатовић. У логору на Бањици била је заточена и мајка Александра Ранковића која је пуштена крајем 1941. пошто јој је други син страдао као партизан, али је касније поново затворена. Супруга Драгојла Дудића, Стевка, ухапшена је јула 1941. и налазила се у логору на Бањици до априла 1944. док је њена ћерка Зорка остала у логору до његовог расформирања. У логору ће се касније затећи и Драгојлова мајка, снаја и још једна ћерка.⁵⁴³

У патријархалној средини хапшење жена и њихово задржавање у затворима и логорима смарано је за породичну срамоту и понижење.⁵⁴⁴ Положај жена таласа отежавала је чињеница да је стално постојала сумња да помажу своје најближе који су се налазили у партизанским или равногорским редовима, али и

⁵³⁹ Др Саша Божовић се породила сама, у затвору у Тирани, док су је војници гледали кроз прозор. Прве дане после порођаја у новембру 1941. довела је са бебом у незагрејаној хелији. – Саша Воžовић, *Tebi, moja Dolores*, Београд 1980, стр. 36.

⁵⁴⁰ У Сопоту је 1941. ухапшена учитељица заједно са двоје деце, али је затвор одбио да прими децу и она су предата њеној познаници, док је поред имена жене која је јануара 1944. одређена за упућивање у Аушвиц забележено „са малим дететом“. Из логора у Нишу предат је Друштву Црвеног крста дечак који је доведен у логор са мајком пошто му је отац био у партизанима, као и два детета која су након што је мајка упућена на принудан рад у Немачку дочекала крај рата у Дечјем дому. – М. Миловановић, *н.д.*..., стр. 84.

⁵⁴¹ В. Воžовић, М. Стефановић, *н.д.*, стр. 54.

⁵⁴² М. Миловановић, *н.д.*, стр. 96.

⁵⁴³ С. Беговић, *Логор Бањица...*, II, стр. 34.

⁵⁴⁴ Мајка Драгојла Дудића је тешко примила хапшење снаје и унуке: „Али је на њу најтеже деловало хапшење њене унуке, Чичине ћерке, и њене снахе, Чичине другарице. Она у својој глави није могла да преболи ту „срамоту“. За њу, ту стару сељанку, да њена снаха и њена унука доспу у апс, заиста била је страшна, срамотна ствар.“ – Д. Дудић, *н.д.*, стр. 118.

да деле њихове политичке ставове. Поједине супруге провеле су у затворима дуже временске периоде иако није била позната судбина њихових мужева, као ни то да ли су још увек живи.⁵⁴⁵ Пуштање талаца понекад је значило да је дошло до погибије чланова породице због којих су били у заточеништву,⁵⁴⁶ док су поједине супруге више пута боравиле у логору и то дуже временске периоде.⁵⁴⁷ Честа хапшења и пуштања из логора проузроковала су даље стрепње и неизвесност код чланова породице, па су они услед тога настојали да промене средину, најчешће да се сакрију код рођака. Хапшене су не само мајке, сестре и супруге чланова партизанског и равногорског вођства, већ и обичних бораца. Чланови породице хапшени су и у случајевима лица која су тражена ради саслушања и сведочења.⁵⁴⁸

Крајем марта 1942. путем штампе позвано је на предају 15 истакнутих припадника равногорског покрета на челу са Дражом Михаиловићем уз претњу да ће им у супротном чланови породице бити узети за таоце. Већ током наредног месеца у логору су се нашли чланови породице Драже Михаиловића (жена, деца, сестре и зет), супруге Велимира Пилетића и Ратка Сотировића, док је вршена потрага за осталима.⁵⁴⁹ У октобру 1942. као таоци су ухапшене и ћерка и жена генерала Мирослава Трифуновића.⁵⁵⁰ Страдале су и жене које су припадале породицама женских чланова равногорске организације.⁵⁵¹ Појачаном притиску били су изложени најактивнији припадници равногорских снага, што је поједине

⁵⁴⁵ ИАБ, Бдс, J-229

⁵⁴⁶ Мајци Ђорђа Јовановића Јарца саопштио је Светозар Вујковић „радосну“ вест да ће бити пуштена пошто јој је син убијен. – Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990, стр. 152.

⁵⁴⁷ Јулија Поповић из Раброва била је два пута хапшена, последњи пут 1942. када је задржана две године у логору Бањици, због мужа који био командант партизанског одреда. АС, Ђ-79 Вјекослава Михајловић, супруга професора Момчила Михајловића из Шапца је, према сопственом сведочењу, током окупације била шест пута хапшена. АЈ, 110-522-456

⁵⁴⁸ *Немачка обавештајна служба*...IV, стр. 484.

⁵⁴⁹ Михаиловићева деца су након два месеца интернације пуштена, док је супруга остала 15 месеци у затвору. Михаиловићева супруга је у логору била изложена надзору, а њене изјаве су достављане властима од стране других притвореница. ИАБ, Бдс, А-221; АС, БИА, III-1

Чињеница да је Михаиловићева жена била држана више од годину дана као талац у логору била је на његовом суђењу неутралисана тиме да је ипак била пуштена, а о значају овог питања сведочи противљење тужилаштва да она сведочи о томе. – *Документа са суђења Равногорском покрету*..., III, стр. 1763.

⁵⁵⁰ ВА, Ча, 121-1-42

О одређеном толерисању чланова породица равногораца сведочи и то да је супруга Мирка Лалатовића дуже успевала да задржи професорску службу, а тек у априлу 1942. престала је да долази на посао након што је име њеног супруга као официра који се налази у шуми објављено у *Новом времену*. – Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009, стр. 343.

⁵⁵¹ Мајка Милке Баковић била је ухапшена због ћеркине припадности равногорском покрету. – Милка Баковић Радосављевић, *Мемоари једне равногорке*, Чачак 2001, стр. 235.

навело на пасивизацију и окретање политици сарадње, што је осуђивано од вођства покрета.⁵⁵²

Систем узимања талаца производио је понекад породичне трагедије. Такав је био случај са породицом поручника Властимира Антонијевића, команданта једног одреда ЈВуО у околини Краљева чији су отац и брат стрељани као таоци, док је мајка више од пола године провела у логору.⁵⁵³ У једном случају, жена ухапшена као талац за мужа припадника равногорског покрета пребачена је из затвора у Краљеву у Београд под образложењем да „из хигијенских разлога неиздржљиво је да затвореник месецима борави у овдашњем затвору“.⁵⁵⁴

Мајке, супруге и сестре припадника ЈВуО биле су саслушаване и излагане тортури у циљу одавања података о својим најближима који су били у равногорској организацији. Више пута је током 1942. и 1943. хапшена од Гестапоа сестра од ујака Драгољуба Михаиловића, Видосава Јовановић, која је одржавала везе са Михаиловићем и чак у два наврата била на Равној Гори.⁵⁵⁵ Видосавине сродственичке везе биле су извор сталне сумње да сарађује са равногорским покретом, услед чега је и сама констатовала да је имала само проблеме због сродства са Михаиловићем. Супруге припадника равногорског покрета хапшене су као таоци, али су поред тога често биле под сумњом и да обављају курирске послове за потребе покрета.⁵⁵⁶ Чланови породица припадника равногорске организације хапшени су и због сумње да их равногорски покрет материјално помаже или да они помажу покрет.⁵⁵⁷ Иако су углавном помагале мужеве, снабдевале их одећом, намирницама и новцем, дешавало се да су таоци за мужеве

⁵⁵² Командант Рудничке бригаде капетан Драгиша Нинковић се легализовао да би уклонио Немце са свог терена и заштитио породицу, а о томе је обавестио Михаиловића који испод његовог извештаја дописао: „Преча му је породица од општих интереса“. – Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци...*, стр. 86.

⁵⁵³ Мајка Властимира Антонијевића је упутила у августу и септембру две молбе Милану Недићу да је пусти из затвора пошто јој породица страда „због непромишљености и тврдоглавости сина“. И Властимирова жена налазила се у затвору. АС, Г-25, ф 18

⁵⁵⁴ ИАБ, Бдс, А-529

⁵⁵⁵ Њене контакте са Михаиловићем покушавали су да искористе Владимир Ленац и Димитрије Љотић упућујући је Михаиловићу са предлогом да дође у Београд и помаже на обнови Србије. Такви предлози изазвали су бурну реакцију Михаиловића који је одбио и симболичну новчану помоћ упућену од Љотића. Код Јовановићеве је више пута са вестима навраћала Михаиловићева курирка Славка Симоновић преко које је она Михаиловићу слала пакете. Преко Видосаве је са Михаиловићем покушала да успостави контакт и Михаиловићева љубавница, професорка из Загреба, чије је писмо прослеђено Михаиловићу. ИАБ, Бдс, Ј-205

⁵⁵⁶ ИАБ, Бдс, А-529

⁵⁵⁷ ИАБ, Бдс, М-2134

постајале и жене које су биле у лошим односима са њима и неупућене у активност својих супруга.⁵⁵⁸ Жене су страдале као таоци и у случајевима у којима су постојале брачне размирице што је изазивало чак и задовољство мужева.⁵⁵⁹

Више жена било је од Гестапоа ухапшено због сумњи да су чланице и сараднице равногорског покрета, али велики број њих је због недостатка доказа убрзо пуштен. Ухапшене су углавном биле осумњичену за курирску службу. Делатност курира је захтевала извесну одважност, самоувереност и хладнокрвност у одбијању оптужби. Под сумњом да је курирка равногорске организације више пута је хапшена Живка Лукић.⁵⁶⁰ Софија Глумац која је 1943. ухапшена под сумњом да је посредовала у набавци ручне штампарије за равногорски покрет била је после четири месеца пуштена на Недићеву интервенцију пошто је била у пријатељским везама са његовим ћеркама.⁵⁶¹

Многе притворенице, нарочито оне које су биле осумњичене за комунизам, претрпеле су физичку тортуру приликом саслушавања. Приликом хапшења и саслушања жене су углавном биле затечене и неспремне на сурови третман са којим су се по први пут суочавале и то често у раној младости.⁵⁶² Истраге против комуниста већином су биле засноване на суочењима и признањима што је условљавало притисак у циљу одавања сарадника и устројства организације. Упорност у негирању и недостатак конкретних доказа у одсуству признања за многе су представљали једини пут до поновног ослобођења. Храбро држање приликом саслушавања и мучења било је пропагирано од стране партијске организације која је још у међуратном периоду функционисала на принципима конспирације и подучавала о држању пред класним непријатељом. Нарочито је

⁵⁵⁸ Једна од ухапшених жена била је у лошим односима са мужем због његове склоности алкохолу, а мислила је да је за његову одсутност криво постојање друге жене. ИАБ, УГБ-СП II-7/1, к.140/24

⁵⁵⁹ Супруга наредника Милована Недељковића, команданта качерске бригаде затворена је са сином као талац иако је од раније имала брачне размирице и била жртва злостављања. Недељковић је поводом њиховог затварања изјавио: „што се тиче жене, ње ми није жао, али малога синчића не могу никада прежалити“. ВА, Ча, 123-2-23

⁵⁶⁰ Код Лукићеве је једном приликом нађено и писмо упућено ћерки Драже Михаиловића, али је она негирала оптужбу правдајући честа путовања набавком намирница. ИАБ, УГБ, СП, III-31/1, к. 152/3

Међу ухапшенима нашла се и Милена Тировић код које је као подстанар у Чачку становао капетан Раковић и код које је нађен кофер са златним новцем. ИАБ, Бдс, С-215

⁵⁶¹ ИАБ, Бдс, G-602

⁵⁶² „Нисам знала шта да одговорим. Имала сам свега 17 година. Нисам ништа одговорила, а тада су почели да ме туку. Прво је Штерић рекао да се скинем потпуно гола. То је био тежак психички удар јер је то било пропраћено страховито погрдним речима. Тада ме је подигао за косу и почео да туче.“ Сећање Секе Гавриловић-Одрљин. ИАБ, МГ-270

истицан пример храброг држања Спасеније Цане Бабовић у предратним затворима. За многе комунисткиње, њено држање представљало је узор у држању приликом истраге.⁵⁶³

Жеља за затворским искуством и страдањем била је присутна код великог броја комунистички оријентисаних притвореница.⁵⁶⁴ Потреба за револуционарним доказивањем наметала је жељу не само да се искуси боравак у затвору већ и преживе страдања и малтретирања.⁵⁶⁵ Револуционарни занос чинио је да се сопствено страдање прихватало са извесном дозом присебности и мирења са судбином. Веровање у исправност и вредност сопствених идеја утицало је да притворене комунисткиње хапшење и боравак у затворима и логорима лако прихватају, чак са радошћу, пошто је затворско искуство сматрано обавезним у процесу каљења сваког партијског борца. Храбро држање приликом саслушавања утицало је на размере малтретирања у толикој мери да су поједине логорашице морале бити упућене у притвореничку болницу због тешких физичких повреда.⁵⁶⁶ Ипак, демонстрирање храбрости и неискривање бриге и заинтересованости за сопствену судбину и страдање тешко је било одржати и логорашицама са борбеним искуством. Јавно показивање слабости и емоција, пре свега путем суза, било је потискивано пошто је деморалисало затворенички колектив. Упркос томе, било је тешко непрестано владати емоцијама и потискивати их.⁵⁶⁷

Нарочито је тежак био положај жена које су због сумње за комунистичку делатност биле хапшене више пута, попут Драгиње Константиновић, која је након другог хапшења у очима полиције већ била виђена као искусна комунисткиња и

⁵⁶³ Такво држање имала је и Ђука Динић, супруга Филипа Кљајића, која је одбила да призна и своје право име, већ је вођена као Мирјана Обрадовић и негирала је све оптужбе упркос суочењима са сарадницима. АС, Ђ-129, Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*

⁵⁶⁴ Анка Даус је пре хапшења мислила „како би било лепо да ја дођем у затвор да се покажем како би се држала. Мени су јако импоновали људи који су прошли кроз то искуство“ у том заносу чинило јој се када је ухапшена „као да ме воде негде на неку свадбу са толиком пратњом“. Сличне ставове имала је и Вера Јеремић која је приликом хапшења видела девојку бледу од мучења током саслушања са којом је желела да се идентификује. ИАБ, МГ- 491; ИАБ, МГ-738

⁵⁶⁵ „Мени је криво што мене нису тукли. И данас и онда ми је било криво јер осећала сам да нисам равноправна са осталима који су прошли кроз мучења. Увек сам осећала да сам се лакше провукла кроз ово.“ – Сећање Валерије Буркуш. ИАБ, МГ-798

⁵⁶⁶ Даница Јешић се сећала да није знала како да помогне Ђуки Динић пошто „нисам знала са којег стране да јој приђем, јер где год сам је дотакла то су биле ране и отеклине“. ИАБ, МГ-728

⁵⁶⁷ „Сузе су нам навирале на очи и кришом смо их брисале, јер плакати у логору било је исто што и дезертирати у борби. Плакати се могло ноћу, кад пребациш ћебе преко главе и нико те не види. Ја сам понекад и дању пребацивала ћебе преко главе...“ – Кика Дамњановић-Марковић, *Ја и моји ратни другови*, I, Београд 1978, стр. 354.

као таква сврстана у прву категорију притвореника „јер су кривци са једном трећином њене кривице, који су признавали све, већ одавно егзекутирани до стране надлежних.“⁵⁶⁸ Поједине затворенице биле су сурово мучене. Добрила Стамболић, политичка комесарка чете у Бабичком одреду, била је у логору у Нишу мучена и на тај начин што је једном приликом била приморана да стоји у дворишту неколико сати и гледа у сунце.⁵⁶⁹ Ради добијања признања, приликом истраге тучене су Вера Милетић, Славка Анаф, Маријана Грегоран, Вукица Митровић, Јелена Ћетковић, Лепа Стаменковић, Корнелија Санде Поповић.⁵⁷⁰

Примена физичке силе, углавном ударцима корбачем, пендрекром, по табанима или шамарањем имала је и психолошку улогу у циљу застрашивања ради признавања, али су поједине затворенице претрпеле значајне физичке повреде. Иако није било примене отвореног сексуалног насиља чињеница да су притворенице при саслушавањима пре батина разодевале свакако је доприносила њиховом осећају сексуалне угрожености. Сам стрес и психолошки притисак имали су јако дејство. На признање и одавање сарадника понекад је више утицала сама атмосфера логора и напетост изазвана хапшењем, него примена тортуре. Лоше држање приликом саслушања утицало је да такве логорашнице буду бојкотоване од стране осталих, често веома сурово и доследно.⁵⁷¹ И поред тога, поједине партијске активисткиње пристајале су на сарадњу са полицијом након хапшења.⁵⁷² Честа пракса била је да се притвореницама у ћелије подмећу шпијунке које би их провоцирале да им се исповедају о поверљивим стварима, нарочито о помагању покрета отпора. У нишком логору су у једном тренутку у женској соби постојале три провокаторке од којих је једна била бивша ученица и партизанка која је ступила у љубавну везу са немачким командантом логора.⁵⁷³

Упркос грађанском рату, породичне и пријатељске везе које су спајале појединце утицале су да поједине затворене комунисткиње буду ослобођене на интервенцију породичних пријатеља или рођака супротне идеолошке

⁵⁶⁸ Константиновићева је у октобру 1942. родила дете у Војној болници, а у мају 1943. губи јој се траг пошто су је из логора преузеле немачке војне власти. ИАБ, УГБ СП, IV-Q-156/4

⁵⁶⁹ М. Миловановић, *н.д.*, стр. 168.

⁵⁷⁰ Угљеша Балшић, Вељко Лалић, „Божидар Бећаревић – целат и сужањ Главњаче“, 6, *Вечерње новости*, 21. 10. 2005.

⁵⁷¹ Са Вером Милетић због признања на саслушању, није хтео нико да разговара. ИАБ, МГ-719

⁵⁷² В. Роров Миша, *н.д.*, стр. 51.

⁵⁷³ АС, Ћ-129, Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*

оријентације.⁵⁷⁴ Димитрије Љотић је интервенисао за пуштање из Бањичког логора своје комшинице чији је стриц био његов пријатељ.⁵⁷⁵ За пуштање Наде Оклобције интервенисао је професор др Алојз Шмаус који ју је познавао и ценио као добру студенткињу.⁵⁷⁶ Полиција је оклевала кад је у питању било хапшење комунистички настројене ћерке комесара за социјално старање Стевана Иванића.⁵⁷⁷ С друге стране, многе породице издвајале су велике суме новца ради потплаћивања за пуштање затворених.⁵⁷⁸

Живот жена у логорима у окупираној Србији карактерисала је измешаност притвореница – у истој соби су се налазили и таоци, припаднице равногорског и партизанског покрета, али и жене које су третиране као криминалке. У послератним сећањима затворених комунисткиња, жене затворене због сарадње са равногорским покретом су углавном осликаване као себичне, несклоне сарадњи и описиване са подсмехом и извесном дозом ароганције.⁵⁷⁹ С друге стране, таоци и симпатизерке равногорског покрета, за уношење раздора међу логорашице кривиле су искључивост комунисткиња. Као талац за мужа ухапшена је априла 1942. супруга Велимира Пилетића по чијем сећању је у затвору Гестапоа атмосфера била тешка јер су „комунисткиње уносиле мржњу међу хапшеницама“.⁵⁸⁰ Упркос постојећег почетног анимозитета према понашању комунисткиња њихова судбина и третман у затвору изазваће код Пилетићеве супруге сажалење пошто их је гледала измучене и пребијене након саслушања.⁵⁸¹ Анимозитети између четнички и партизански настројених логораша настављали су се и у логорима ван територије Србије. Таква подвојеност постојала је међу

⁵⁷⁴ Колет Смиљанић је сведочила да ју је из затвора спасао кум који је био љотићевац и који је гарантовао за њу када је други пут била ухапшена. – *Ženski logor na Golom otoku – ispovesti kažnjеница i иsledнице*, priredili Dragoslav Simić, Boško Trifunović, Beograd 1990, str. 26.

⁵⁷⁵ ИАБ, МГ-48

⁵⁷⁶ Нада Оклобција је била партијска активисткиња и припадница Ваљевског партизанског одреда. ИАБ, МГ-719

⁵⁷⁷ АС, БИА, П-73

⁵⁷⁸ Мајка Јулије Марић из Београда прво је дала 100.000 динара да би њена ћерка била пуштена са Бањице, а када је поново у априлу 1942. ухапшена пуштена је после два месеца и након што је њена мајка дала 40.000 динара. АС, Г-25, ф 26, зл. бр. 3660

⁵⁷⁹ ИАБ, МГ-16

⁵⁸⁰ В. Пилетић, *н.д.*, стр. 250.

⁵⁸¹ „Након једног сата, донијеше је пребијену од батина. Комади меса висе на сједалици, зуби избјигнени, вилица крвава и изокренута, не може се препознати. Коса почупана, поглед као угашен, нема снаге ни да дише, немоћно је лежала у локви крви. Једва изусти да је окренемо на лијевој страну, на којој је осјећала мање болове. Приликом окретања виђесмо страшан приказ. Гађице бијеху све крваве и на њима комади одваљеног меса. Призор је био страхан и деловао је на све нас.“ – *Исто*.

српским логорашима у Маутхаузену, као и међу логорашама у Аушвицу.⁵⁸² Идеолошка подвојеност отежавала је и онако тежак живот логорашаца, а истрајавање на сукобу и подвојености спречавало је међусобно разумевање и стварање сношљивије атмосфере.

Упркос идеолошким неслагањима, утицај колектива у значајној мери је помагао у тренуцима емотивних падова и криза, а велики значај у том смислу имала је и посвећеност ручним радовима, држање предавања, организовање и приређивање представа. Ипак, искуства организовања заједнице жена, нарочито колективне исхране била су често праћена неспоразумима и међусобном селекцијом и сукобима међу логорашама што је знало да створи атмосферу постојања логора унутар самог логора.⁵⁸³ Приликом организовања колектива за исхрану на Бањици су чак укључиване, поред комунисткиња, и криминалке и равногорке пошто је на тај начин искључивана могућност одавања организовања затвореница. Иако су проналажене форме суживота, неповерење према идеолошким неистомишљеницама је остајало. Комунисткиње су наступале агресивније и са омаловажавањем третирале припаднице и таоце за припаднике равногорског покрета.⁵⁸⁴ Заробљене партизанке у логору на Сајмишту међусобно су се повезивале и зближавале, а убрзо је међу њима ширена партијска хијерархија. Партијска припадност је утицала да се осећају блискије и лакше подносе заједничке невоље, али и да са извесном ароганцијом гледају на остале заточенице.

Нагла промена средине, слаба исхрана, као и остали деградирајући услови живота утицали су на соматске промене у животима логорашаца. Дуг боравак у логору доводио је до физичке исцрпљености која је била оличена у губитку менструације, испадању зуба, сталним несвестицама и отицању зглобова. Логорски услови живота, губитак приватности, стрес, лоша исхрана и нехигијена, утицали су да логораша и логорашаце лако постану жртве епидемија, пре свега

⁵⁸² *Nemačka obaveštajna služba...*, IV, str. 304.

⁵⁸³ До овакве појаве дошло је у логору у Старој Градишци у заједници жена формираној ради исхране почетком 1942. у коју су чланице селективно примане и која је обухватала једино чланице КПЈ и СКОЈ-а, као и симпатизерке, а као критеријум за пријем било је и то да ли неко добија пакете и поседује спремност да буде слепо оружје руководства. Окрутна линија очувања изабраних људи, предвођена од неколико утицајних жена доводила је до раздора међу заточеницама и појаве двоструких жртава и од стране управе логора и од логорашаца удружених у колектив. – Marica Karakaš, „Žene u logorima Stara Gradiška i Jasenovac prema svjedočenju logorašica 1946–1948. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb 2003, str. 493-508.

⁵⁸⁴ Равногорке су биле називане од стране комунисткиња војвоткињама. ИАБ, МГ-719

тифуса. Присуство великог броја жена у једном простору, сличне судбине и неизвесност, свакодневно посматрање страдања, као и осећај смртне опасности утицали су на ширење осећаја апатије, отупелости и безвољности. Затворенице је мучио и осећај пролазности и промашености живота који се одвијао мимо њих.⁵⁸⁵ На стање духа нарочито је утицала неизвесност у којој се време проводило, а напетост су производиле и различите вести које су указивале на могућност пуштања, слања у Немачку или чак стрељања, а које су се непрестано смењивале.

Прозивке за стрељање изазивале су општу узнемиреност у притвореничким собама. У тим тренуцима било је тешко очувати присебност, како онима које су биле прозване, тако и онима које су остајале. Понекад су у питању били и најближи чланови породице, попут Даринке Павловић која је испратила на стрељање сестру Дринку. Сазнања о стрељању најближих у појединим случајевима знала су да доведу до нервног растројства.⁵⁸⁶

У психолошком погледу, у логорашким колективима могу се препознати и две екстремне психолошке групе: једна је тражила излаз бекством, изражавала мржњу према насилнику и жељу за осветом, а друга је развијала ропску послушност и покушавала да се идентификује са насилником. Пружање отпора у логорима и покушаји бекства нису били нарочито чести, пошто се дешавало да логораше захвати осећај безизлазности и апатије, нарочито услед слабости тела која се преносила и на дух. Српски логораша и логорашаице, нарочито они комунистичке оријентације, чији је живот у логорима био најугроженији, покушавали су да се бекством домогну слободу. Прва бекства 1941. била су организована од стране комунистичке организације са циљем спасавања притвореника који су били упућени у притвореничка одељења болница. На тај начин спашене су Митра Митровић Ђилас и Иванка Муачевић, породиља која је из затвореничког одељења избављена са бебом, четири дана након порођаја. У мађарском логору у Шаторалауђељу, у који су упућиване затворенице из Бачке, организован је покушај бекства 22. марта 1944. када је из логора успело да

⁵⁸⁵ „Кроз прозор сам увек гледала како се младићи и девојке воде за руке, воде љубав, а мој живот, ето, пролази.“ – Сећање Јелене Сергијевић. ИАБ, МГ-851

⁵⁸⁶ У логору у Нишу нервни слом је доживела мајка стрељане Ане Стојковић којој су остале затворенице избегавале да саопште ћеркину судбину, али је она препознала њену заосталу мараму. – М. Миловановић, *н.д.*, стр. 216.

побегне осам жена и шест мушкараца, али су убрзо ухваћени.⁵⁸⁷ Случајева бекства било је и у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Две притворенице логора у Нишу које су успеле децембра 1942. да побегну, убрзо су ухваћене, а након тога и стрељане.⁵⁸⁸ У логору на Бањици су 23 затворенице предвођене Радмилом Шнајдер 11. септембра 1944. нападе чуваре приликом одвођења на стрељање, али су убрзо биле савладане. Био је то храбар чин очајних и измучених жена које су одлазиле у смрт када је слобода била на домаку.

Насупрот случајевима покушаја бекства и пружања отпора, код већине логорашица мучна атмосфера и напетост стварали су осећај нелагоде у којој се о будућности се није смело причати пошто је многе затворенице нису имале, а прошлост их је сувише растуживала.⁵⁸⁹ Ова осећања су временом прерастала у отупелост и мирење са судбином.⁵⁹⁰ Истовремено, осећај угрожености повећавао је узајамну везаност затвореница. Повлачење у свој унутрашњи свет, психичка „утрнулост“ и емоционално дезангажовање, често условљени великом физичком и психичком исцрпљеношћу, развијањем осећања беспомоћности, пасивности и крајње апатије, била су осећања често констатована код многих логораша и логорашица током Другог светског рата.⁵⁹¹ Жене су при томе као жртве репресије услед неуобичајености положаја у коме су се нашле имале израженији доживљај логорског искуства које је поред случајева пружања отпора и учешћа у војним одредима за њих представљао једну од истакнутих карактеристика рата.

⁵⁸⁷ АС, Збирка Десанке Павловић

⁵⁸⁸ М. Миловановић, *н.д.*, стр. 220.

⁵⁸⁹ АС, Ђ-129, Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*

⁵⁹⁰ Оливера Пилетић је описивала да се временом услед свакодневних прозивки за стрељање појавио осећај да се с нестрпљењем очекивао крај тих мука. Она је такође описала и стање жена која су извођене на стрељање: „Прозване најчешће падају у несвијест. Гестаповци и фелдјандарми брутално их вуку напоље. Друге излазе уздигнуте главе, бацају нам осмијех, довикујући: „До виђења.“ Иду весело у смрт.“ – В. Пилетић, *н.д.*, стр. 251.

⁵⁹¹ V. Nikolić-Ristanović, N. Mrvić-Petrović, S. Konstantinović-Vilić, I. Stevanović, *н.д.*, стр. 89.

II

ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ ПОД ОКУПАЦИЈОМ

УЛОГА ЖЕНЕ

У ИДЕОЛОГИЈИ И ПРОПАГАНДИ ВЛАДЕ

МИЛАНА НЕДИЋА

Немачке окупационе власти у Србији су се ослањале на домаћу управу која је услед уверења у немачку победу и неопходност прилагођавања насталој ситуацији настојала да ојача своје упориште код становништва и освоји већа овлашћења. Заједнички ставови који су повезивали колаборационисте били су антикомунизам и пристајање на сарадњу са окупатором, али и страх за националну егзистенцију, уверење у нацистичку победу и потребу приклањања победничкој страни. Присталице владе Милана Недића су се залагале за јачање национализма и традиционализма, а идеологија домаћег конзервативизма који је тежио националној обнови путем моралног препорода, враћања српству и окретања раду уклопила се у немачке пропагандне слогане. Тежња немачких органа да управа у Србији буде поверена Србину националисти који је сачувао изглед неподмитљивости говори до које је мере Милан Недић одговарао, пре свега, њиховим интересима.⁵⁹² Недић је уживао популарност и ауторитет као генерал и бивши министар и оличавао мушки идеал војника са славном прошлошћу, али се под окупацијом налазио у улози пораженог и потчињеног и као такав је покушавао да наступа као спасилац нације.⁵⁹³ Иако је требало да

⁵⁹² *Nemačka obaveštajna služba*, IV,... str. 109.

⁵⁹³ Жан Пол Сартр је у деловању француских колаборациониста проналазио прикривени мазохизам и хомосексуализам пошто су снагу постављали као извор права, а у односу према господару, иако проповедници мушкости, користили су се оружјем слабих, односно жена. Уз

представља оличење „мушког принципа“ у стварности је, упркос ранијој слави, био лик пораженог мушкарца. У том контексту може се посматрати давање предности женском принципу и величање „мајке Србије“. Окупирану Србију оличавала је измучена жена-избеглица, а плакат са њеним ликом постао је симбол нападене земље, препознатљив и немачким представницима.⁵⁹⁴

Влада Милана Недића је легитимитет градила на негацији међуратних тековина, у које је спадала и еманципација и модернизација положаја жене. Представљањем колаборације као последице кризе међуратног друштва и његовог слома, али и као пута спасења и оздрављења нације, наступило је преиспитивање друштвених и културних промена насталих индустријским и техничким развојем. Постојала је тежња да се те промене зауставе и друштвени развој заузда и врати уназад позивањем на друштвени преображај путем повратка на традиционалне вредности и поништавањем домета либералне еманципације.

Идеолошки ослонац колаборационистичке политике у највећој мери биле су идеје које су у међуратном периоду изградили Димитрије Љотић и покрет „Збор“. Осећај личне угрожености модерним развојем друштва представљао је језгро око кога су се окупљале присталице „Збора“. Ослањајући се на органску филозофију, Димитрије Љотић је комунизам, демократију и капитализам посматрао са негативног становишта као производе индивидуалистичке мисли за коју је сматрао да се базира на уверењу да је људска заједница само прост збир јединки и производ њихових себичности. За разлику од тога, залагао се за потчињеност јединке организму, из чега је проистицала и потреба потчињености жене мушкарцу.

Основне одреднице Љотићеве политике биле су антикомунизам, чврст ред, морално прочишћење, истребљење корупције и спровођење јаке социјалне заштите. При томе је Љотић негирао класни и социјални карактер женског питања дајући приоритет хришћанским и моралним вредностима.⁵⁹⁵ Програм препорода

љубав према снази, у својим ставовима колаборационисти су углавном износили метафоре које су везе између између Француске и Немачке представљале као сексуални однос у којем Француска игра улогу жене, тако да зависни однос између колаборационисте и господара има сексуални вид, а колаборационистичка духовна настројеност поседује одређена женска својства. – Prema: A. Hamilton, *n.d.*, str. 304.

⁵⁹⁴ X. Hojбахер, *n.d.*, стр. 172.

⁵⁹⁵ Dragan Subotić, „Грађанске и социјалистичке идеје о женском питању у Србији (19. и 20. век)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, II, Положај жене као мерило модернизације*, научни skup, Београд 1998, 443-450, стр. 447.

није укључивао посебно ангажовање жена, већ њихово потискивање. Као поборник органске филозофске мисли Димитрије Љотић је место жене видео искључиво у породици, што је било озваничено и у Основним начелима и смерницама покрета „Збор“, у којима нису били дефинисани ставови о женама, али је наведена потреба заштите породице.⁵⁹⁶ Према основним начелима покрета, дом је представљао основу народне заједнице и друштва, а женско питање је у складу са ставовима органске филозофије, посматрано у склопу подређености жене заједници и породици.

У једном од првих текстова о женама, „Поводом женског питања“ (1935), Љотић се декларисао као противник феминизма, а потребу политичке и правне једнакости негирао је ставом да јединка мора признати приоритет друштву. Истицао је да брак служи заштити жена и обавезивању мушкараца, а да запошљавање жена угрожава радна права мушкараца.⁵⁹⁷ Жени је додељивао крајње пасивну улогу са јединим циљем да код мушкарца изазива одушевљење за стварање и борбу. Не само да је негирао потребу давања политичких права женама, већ је иступио и против равноправности у погледу права на наслеђивање. Крајњи конзервативизам Љотићевих ставова крио се иза тврдње да „само површне жене и људи могу тврдити да су одредбе породичног права на штету жене“.⁵⁹⁸

У чланку „Жена у данашњици“ (април 1936), Љотић је критиковао социјалистичке и марксистичке ставове о жени, а њено одвајање од куће и породице видео као присилно и штетно, сматрајући да због тога жена никада „није била несрећнија, несређена више и незадовољнија него данас“.⁵⁹⁹ Сматрао је да је комунизам уздрмао поверење између мушкарца и жене и пољуљао улогу породице, што је довело до опадања наталитета. Совјетском случају Љотић је супротставио пример нацизма, за који је наглашавао да је придобио велики број немачких жена које су враћене дому и породици.

⁵⁹⁶ Димитрије В. Љотић, *Одабрана дела*, II, Минхен 1990, стр. 250.

⁵⁹⁷ Branko Nadoveza, „Neka konzervativna gledišta o položaju žene u Srbiji između dva svetska rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, 434-442, str. 439.

⁵⁹⁸ Овај чланак се не налази у сабраним делима Димитрија Љотића које је приредио Драган Суботић, можда и због чињенице да није био потписан, али је у емиграцији уврштен у списак Љотићевих чланака, па је на основу тога своје место нашао у Љотићевим сабраним делима која је приредила *Нова искра*. – Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, II, 1934-1935-1936, Београд 2003, стр. 196-200.

⁵⁹⁹ Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1935–1936*, III, Београд 2001, приредио Драган Суботић, стр. 140 – „Жена у данашњици“, *Отаџбина*, бр. 110, 18. април 1936.

Позивајући се на поделу рада и дужности у друштву, у чланку „Улога жене у друштву и породици“ (1939), Љотић је положај жене одредио позивом мајке и чувара породице.⁶⁰⁰ Сматрао је да се жена политички може успешно реализовати само путем васпитног утицаја на потомство коме би усадила политичка начела којих би се оно касније придржавало. Негирао је потребу стицања права гласа жена, а права жена свео је на два основна – право на мајчинство и право на образовање. Негирајући потребу еманципације жена, он је истицао њихову инфериорност сматрајући да би изједначењем у правима оне подлегле „у слободном надметању“. Овим ставовима сужаван је простор који су жене до тада избориле у друштву и исказивана тежња да се њихова права још више омеђе.

Антифеминизам је био једна од основних одредница Љотићеве идеологије, а проистицао је у највећој мери из осећаја угрожености мушкарца у односу на јачање улоге жене у друштву и представљао је покушај да се заговарају односи у којима би жена била потпуно подређена. Услед тога, модерни развој је посматран искључиво са негативног полазишта, а при томе су извртани ставови и модерни развој приказиван као „груб и неправедан“ према жени, пошто је она заробљена у радионицама и канцеларијама и лишена природне улоге домаћице.

Раду са женама у покрету „Збор“ није посвећивана посебна пажња, што се може сматрати и последицом антифеминизма. Иако је организација покрета више пута мењана, сектор посвећен женама никада није био посебно формиран.⁶⁰¹ Пажња је посвећивана женском подмлатку, а приликом формирања омладине „Збора“ 1935. за женску секцију омладине била је задужена студенткиња Соња Сувајцић.⁶⁰²

Студенткиње „Збора“ су се активирале у време почетка Другог светског рата и заоштравања сукоба са студентима комунистичке оријентације. У прогласу из децембра 1939. осудиле су захтев којим је тражено право гласа за жене. Ту су истакле да је жена запостављена, али само у одредбама приватног права, и залагале се за побољшање њеног правног положаја, иако уз ограду да жене морају бити свесне делокруга својих могућности, дужности и права. У прогласу је

⁶⁰⁰ Исто, стр. 112 – „Улога жене у друштву и породици“, *Наука и ум*, бр. 20, 28. јул 1939.

⁶⁰¹ АС, БИА, II-69

⁶⁰² Mirko Bojić, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz*, Beograd 1996, str. 85.

постојала извесна недореченост у погледу женских права и то питање је било скрајнуто на рачун напада на феминистички покрет који је критикован са антисемитистичких полазишта као инструмент у рукама Јеврејки, а најоштријој осуди изложен је часопис *Жена данас* као комунистичко гласило.⁶⁰³ Осуђена је комунистичко-јеврејска делатност као разорна по породицу, а жене су позване да се посвете очувању породице.⁶⁰⁴

Старешинство омладине „Збора“ основало је крајем 1941. четири одсека – студентски, средњошколски, привреднички и женски. Женски одсек је одржавао редовне недељне састанке, а на челу му се налазила Небесна Јојкић, која је имала звање помоћнице врховног старешине омладине „Збора“ за женску омладину.⁶⁰⁵ Јојкићева се почетком окупације укључила и у јавну полемику око положаја и улоге жене у друштву износећи углавном већ познате ставове „Збора“, али се не декларишући као припадница покрета.⁶⁰⁶ Објавила је још неколико чланака у дневном листу *Обнова*, настојећи да популарише активирање жена у циљу подршке и помоћи добровољачким снагама.

Због окупације и устанка, омладински одсек „Збора“ почео је рад на учвршћењу своје организације тек крајем 1941. године. Уверење да се ради нешто вредно и патриотско, праћено жељом за пажњом и повластицама које су чланови покрета уживали, утицало је да се један део и мушке и женске омладине у Шапцу током окупације окрене покрету.⁶⁰⁷ Осим у Шапцу, „Збор“ је имао јако упориште и у Ваљеву, пре свега захваљујући активности Боривоја Карапанцића. У Ваљеву је

⁶⁰³ Била су наведена имена сарадница *Жене данас* јеврејског порекла и истицано да оне немају ништа заједничко са словенским духом народа.

⁶⁰⁴ „Мајке! Немојте помагати морално расуло Ваших кћери препуштајући их духовном утицају јеврејских комунисткиња, пропагаторки слободне љубави која је толике девојке већ одвела у смрт и болницу. Жене! Не дозволите да вам Јеврејке, комунисткиње разарају славенски спасоносни породични морал.

Девојке! Сачувајте Ваша чиста срца од најезде јудео-комунистичке мисли која срозава сва Ваша најплеменитија осећања. – Спремајте се да постанете мајке, да нашем роду одгојите нове, здраве и чиле нараштаје.“ АЈ, 102, ф 7 (Архив Југославије, Збирка Станислава Кракова)

⁶⁰⁵ АС, БИА, II-72

Небесна Јојкић је приступила покрету под утицајем свога тадашњег момка Слободана Недељковића који је био у затвору због убиства комунисте Жарка Мариновића током сукоба са студентима комунистима 1936. године. Телефонски разговор са Небесном Јојкић обављен је 20. марта 2012. године, али због њеног здравственог стања и старосне доби, као и удаљености није могао бити обављен озбиљнији интервју.

⁶⁰⁶ Небесна Јојкић, „Каква мора да буде српска жена?“, *Обнова*, бр. 33, 12. 8. 1941.

⁶⁰⁷ „Љотићевци су били веома бучни. Било је фанатизованих младића и девојака који су изгледали тако као да заиста верују да раде нешто вредно и патриотско. Продавали су лист „Наша борба“. Били су наметљиви и агресивни. Понеко им је пришао из чисте изгубљености не знајући шта ће од себе.“ – М. Бертолино, *н.д.*, стр. 85.

формирана омладинска група која је подељена на пет десетина, а формирана је и посебна женска десетина коју је водила Вера Мандић, студенткиња фармације.⁶⁰⁸

Припадници покрета „Збор“ и њихови симпатизери настојали су да се друже међу собом и успостављају везе унутар покрета, што је сведочило о извесној изолованости и жељи да се остави утисак ексклузивизма.⁶⁰⁹ Затвореност покрета и међусобна усмереност утицала је на рађање анимозитета међу чланством, појаве нетрпељивости међу најближим сарадницима и покушаја да једни друге дискредитују. За такве поступке често је коришћен и однос према женама у покрету.⁶¹⁰

Поједине девојке су се окретале покрету услед симпатија према припадницима добровољачких одреда.⁶¹¹ Вера Мандић је критикована на састанцима „Збора“ да је услед љубавне везе са једним љотићевцем била преокупирана љубавним проблемима и да је запоставила дужности према организацији.⁶¹² Подршка жена покрету проистицала је и из породичних веза. Брат Vere Мандић налазио се у добровољачком одреду, а Даници Цокић, такође присталици „Збора“ из Ваљева, два сина су били чланови добровољачких одреда.⁶¹³ Припадност жена покрету био је услов поверења и сарадње, а жене које су налазиле запослење у административним службама добровољачког покрета, биле су изложене неповерењу уколико нису биле симпатизерке „Збора“.⁶¹⁴ Међутим, управо су поједине чланице покрета узроковале афере, попут жена које су радиле као курирке за потребе покрета, али је било постављено питање њихове оданости пошто су дупло наплаћивале путне трошкове.⁶¹⁵ У Смедереву и Смедеревској Паланци, Завод за принудно васпитање омладине служио је као центар око кога су се окупљали поборници покрета.⁶¹⁶

„Збор“ је током окупације велики значај придавао пропаганди, имао је јак утицај у штампаним гласилима, а већ на почетку окупације иницирана је

⁶⁰⁸ АС, БИА, I-146

⁶⁰⁹ Вереница љотићевца Хрвоја Магазиновића била је сестра Веселина Кесића, такође члана покрета. – Хрвоје Магазиновић, *Kroz jedno tužno stoljeće. Sjećanja*, Split 2002, str. 125.

⁶¹⁰ Крстивоју Котуру упућиван је предлог да упропасти Небојшу Грбића поводом односа према Небесни Јојкић. АС, БИА, II-72

⁶¹¹ АС, БИА, I-31

⁶¹² АС, БИА, I-146

⁶¹³ Исто.

⁶¹⁴ АС, БИА, II-69

⁶¹⁵ АС, БИА, IV-50

⁶¹⁶ АС, БИА, I-31

полемика о очекивањима од жене у новонасталим околностима. Ставовe о улози жене под окупацијом прва је изложила немачка сарадница Вера Пешић у првом броју *Обнове* у чланку „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду“ којим је покренула вишемесечну дебату о очекиваном идеалном профилу српске жене под окупацијом. Сам наслов чланка, а и њена даља излагања сугерисали су првенствену одговорност и кривицу жене за ратни пораз и пропаст државе. Пешићева је величала историјске женске улоге од мајке Југовића и уопште српских жена до 1918. године, коју је означила као почетак пропасти жена пошто од тада оне у већој мери ступају на тржиште рада, а по њеним речима: „Нешто је гонило нашу жену да се преконоћ `еманципује`, а тада је почео наш хаос.“ Оптуживала је жене у Краљевини Југославији за робовање материјалним вредностима, избегавање рађања деце, занемаривање њиховог васпитавања, склоност ка уживању и наклоност комунизму што је, по њеном схватању, водило ка моралном опадању мушкараца и као крајњу последицу имало ратну пропаст.⁶¹⁷ Указујући да се код жена након окупације мало тога изменило, она је позивала на „освешћење“, повратак скромности и посвећивање раду. За разлику од традиционалних погледа који су жену затварали у кућу, она је уздизала култ рада и апеловала на жене да се посвете делатности без обзира на могућност награде, а ради националног спаса. Наглашавајући чињеницу да су бројна женска хуманитарна друштва учинила мало за побољшање положаја жене, покренула је питање стварања новог женског друштва за све жене од 20 до 50 година које би имало за циљ препород одраслих жена и васпитање девојчица.

Полемично реаговање на чланак Вере Пешић објављено је у истом листу две недеље касније, када је Босиљка Костић стала у одбрану жена негирајући њихову одговорност за кризу друштва. Она је изнела занимљиво становиште да је Први светски рат искварио мушкарце, пошто су се током одсуства из отаџбине везали за жене страног порекла, дотеране и неговане, па су им по повратку биле одбојне сопствене жене које су током рата огрубеле и остариле.⁶¹⁸ Иако је женску

⁶¹⁷ Вера Пешић, „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду“, *Обнова*, бр. 1, 6. 7. 1941.

⁶¹⁸ „Српска жена је радила и сваки рад обилно заливала сузама. За три године она је остарила колико Францускиња није ни за двадесет.

тежњу за дотеривањем доводила у везу са очекивањима мушкараца, Костићева је подржала ставове Вере Пешић о неговању породичних вредности, а у други план је поставила истицање култа рада које је очекивано од окупационих власти. У том смислу ставови Пешићеве били су ублажени, али не и суштински измењени.

Убрзо је уследио одговор Пешићеве. Она је поновила тезу о кривици жена за државни пораз и истакла да је формула за стварање новог бољег човека „нова српска жена“, чије би особине биле природност, скромност, свест и сарадња са мушкарцем.⁶¹⁹ У расправу се укључила и „Жена са села“ која је оповргла одговорност жена за ратни пораз, залажући се за просвећивање жена и негирајући њихову интелектуалну инфериорност, али и позивајући на друштвену обнову и изградњу новог друштва.⁶²⁰

Небесна Јојкић је у свом чланку у полемици величала жену као мајку и домаћицу, као природне женске улоге путем којих жена реализује свој друштвени утицај. Иако се декларисала за просвећивање жена и високо образовање, пре свега оних најталентованијих, њен чланак није уздизао култ рада, већ је више био усмерен на породичне вредности и пропагирање потребе да се делатност жена сведе и задовољи пословима мајке и домаћице.⁶²¹ Морала је поново да интервенише Вера Пешић која је, одговарајући на писања претходница и негирајући поједине њихове ставове заговарала женски активизам избегавајући да сведе улогу жене на породицу и кућу, иако је истицала и значај породичног живота.⁶²² Пешићева је покушавала да поново нагласи друштвени утицај и снагу жена, позивајући их да се удруже и помогну друштвену обнову. Негативни набој и оптуживање жена из свог првог чланка, Пешићева је покушала да ублажи, а на крају је упутила позив за збијање националних редова „у борби за чишћење Српства од разних напасти“, указујући на опасност „у нама самима“.

Дошао је најзад крај рата. Муж се вратио. Жена је годинама сневала о том часу, очекујући да буде топло пригрљена снажним рукама свога супруга, који ће јој упутити речи милоште и признања. Уместо тога добила је прекор праћен чуђењем: „Бога ти, али си поружњала и остарила.“ Тек тада она је почела да занемарује све друго и да мисли само на своје улепшавање. Морала је, јер ју је мушкарац такву желео.“ – Босиљка Костић, „Наша жена и њена одговорност“, *Обнова*, бр. 15, 22. 7. 1941.

⁶¹⁹ Вера Пешић, „Проблем наше жене – одговор госпођи Костић“, *Обнова*, бр. 19, 26. 7. 1941.

⁶²⁰ Жена са села, „Наша жена и њене одговорности“, *Обнова*, бр. 26, 4. 8. 1941.

⁶²¹ Небесна Јојкић, „Каква мора да буде српска жена?“, *Обнова*, бр. 33, 12. 8. 1941.

⁶²² „Али шта бисмо постигле тиме што би нам дали сва права, што би нам пустили на вољу, што би нам људи пружили окриље опште заштите, што би нас жалили као „мученице“? Самим тим неосетно би се ставиле у један нарочито подређен положај.“ – Вера Пешић, „Наша жена и њене одговорности“, *Обнова*, бр. 43, 23. 8. 1941.

У расправу се укључио и љотићевац Хрвоје Магазиновић који се заложиио за просвећивање жена, пре свега у циљу да постану успешне мајке и домаћице, али је прихватао и могућност њиховог ширег ангажовања када се ради о надареним женама.⁶²³ И овог пута је одговорила Вера Пешић, први пут јавно уздижући положај немачке жене, али и поново наглашавајући потребу окупљања српских жена. Признала је да многи оспоравају њене ставове и да добија претећа писма, па је овај пут позивала на узајамно разумевање и смањење тензија.⁶²⁴ Аутор следећег чланка у полемици поново је указивао на „декаденцију“ у међуратном периоду и декларисао се за повратак жене традиционалним вредностима и њеној улози домаћице и мајке, чиме би као препородитељка дома и породице учествовала у националном и моралном препороду нације.⁶²⁵

Пошто је прошло више од два месеца од објављивања њеног иницијалног чланка, али и под промењеним околностима услед избијања устанка, последњи чланак Vere Пешић, којим је расправа окончана, имао је другачији тон. Док је у почетку позивала на окупљање и радно ангажовање жена, Пешићева се окренула против јачања утицаја комунизма и истакла као посебан проблем наклоност женске омладине комунизму позвајући српске жене да се боре за спас народа.⁶²⁶

Ова полемика је у значајној мери осликала постојеће профиле на тадашњој јавној сцени. Док се са једне стране својим агресивним наступом истицала Вера Пешић која се залагала за активирање жена и њихов радни допринос, друга страна, коју су великим делом чинили поборници „Збора“ пропагирала је потпуно посвећивање жене кући и породици, њено просвећивање за те сврхе и ограничено школовање. Осим тога, прави циљ полемике био је припрема и најава оснивања новог женског удружења које би имало за циљ да потисне предратна удружења и окупи све жене, што је Пешићева најавила још у првом чланку.

Настојање колаборациониста да се обрачунају са некадашњим политичким режимом и странкама огледало се и у нападима на женска друштва. Прва замерка

⁶²³ Магазиновић је иступао против могућих банализовања и ставова да жене постану фабрике деце и директори економских добара, што се могло предупредити успешним васпитањем и школовањем. Хр. Магазиновић, „Не тражите од сваке жене да буде домаћица и мајка, ако она зато није способна“, *Обнова*, бр. 52, 3. 9. 1941.

⁶²⁴ Вера Пешић, „За јединство српских жена“, *Обнова*, бр. 53, 4. 9. 1941.

⁶²⁵ Н. Савић, „Одговори на анкету о нашој жени – Нови идеал Српкиње – Права жене и њене дужности“, *Обнова*, бр. 55, 6. 9. 1941.

⁶²⁶ Вера Пешић, „Српска жена и данашњица“, *Обнова*, бр. 67, 20. 9. 1941.

да су женска друштва недовољно активна након окупације, била је изречена већ почетком јуна 1941. када је женским друштвима замерена неактивност у погледу слања помоћи ратним заробљеницима.⁶²⁷ Слични ставови изнети су у септембру 1941, да би се током октобра у јавним гласилима развила отворена критика активности женских удружења и жена које су се истицале друштвеним угледом.⁶²⁸

Напад на женска удружења започео је бивши члан Савета комесара и припадник „Збора“ Стеван Иванић, који је у *Нашој борби* женска друштва приказао као продужену руку масонерије и приписао им наметљиво и лажно добротинство, а затим позвао на нову акцију која би била руковођена „народним духом“ жена које „српски мисле и осећају“.⁶²⁹ Чланак Стевана Иванића популарисан је и најављиван преко листа *Обнова*, а у објављеним реакцијама настављени су позиви „честитим“ женама да се организују мимо постојећих друштава.⁶³⁰

Нападима *Обнове* и *Наше борбе*, листова који су важили као екстремнија гласила, придружило се и умереније *Ново време* у коме је 19. октобра објављен чланак „Наше леди“ у коме су отворено нападнута женска друштва и београдске даме које су критиковане да су у време шпанског грађанског рата и почетком Другог светског рата биле активне у организовању помоћи за заробљенике и рањенике, док је њихова подршка борцима добровољачких одреда изостала.⁶³¹ Са презиром и заједљивошћу су описиване београдске „леди“ којима је приписивано да имају само времена за бриц и покер, а саосећања „само за своје цукеле“, као и да је њихов хумани рад био мотивисан саморекламерством и материјалном коришћу. Иако им је замерана небрига око избеглица и ратних заробљеника, основни узрок напада на женска друштва био је што њихове чланице нису обилазиле рањене добровољаце. Пошто је истицано да угледне београдске даме у ствари гаје политичке симпатије према комунизму и не желе да се „дискредитују“ обилажењем добровољаца, акценат је стављан на „праве српске жене“, које су позиване да се организују. Тиме се желела покренути иницијатива за оснивање новог, властима погоднијег и спремнијег на сарадњу женског удружења.

⁶²⁷ „Наше `даме` у прошлости и садашњости“, *Опитинске новине*, бр. 55, 6. 6. 1941.

⁶²⁸ „Наша женска друштва“, *Наша борба*, бр. 3, 21. 9. 1941.

⁶²⁹ „Где су хумана друштва? Пространо поље за српске жене од рада и стварања“, *Наша борба*, бр. 6, 12. 10. 1941.

⁶³⁰ „О женама из `отмених` и `угледних` кругова“, *Наша борба*, бр. 7, 19. 10. 1941.

⁶³¹ „Наше леди“, *Ново време*, бр. 144, 19. 10. 1941.

Иако је *Ново време* већ писало о активности женских друштава на збрињавању избегле деце, у кампањи је истицано да су женска друштва „најпозванија да отворе своје домове избегличкој деци“, чиме се стицао утисак да она до тада нису учинила ништа на овом послу.⁶³² У нападима је најдаље отишла *Обнова*, која је писала да женска друштва нису учинила ништа за збрињавање избеглица и да неке од ових организација чак одбијају сарадњу са Комесаријатом за избеглице.⁶³³ Убрзо након тога објављено је да су се београдске жене спонтано организовале и мимо женских друштава посетиле рањене добровољце, за које је поново истакнуто да их од грађанства и женских удружења нико није обишао, већ да их посећује само родбина и припаднице истог политичког покрета⁶³⁴

Конкретнија очекивања од жена, покушај њиховог активирања и јасније објашњење шта се од њих очекује дала је Небесна Јојкић у чланку „Српска жена и српски добровољци“ у *Нашој борби* 9. новембра 1941. године.⁶³⁵ Величајући допринос и „свету“ борбу добровољачких одреда, она је истакла да српска жена из захвалности мора да им помогне „на начин који одговара жени“. У чланку је позвано на ново организовање жена, а пошто је припадност женским друштвима углавном везивана за жене из виших друштвених слојева, сада су позване старије госпође, девојке, раднице и студенткиње. Слични ставови изражени су и у листу *Обнова* 10. новембра 1941. у коме је наведено да мајке и жене добровољаца заједно са национално оријентисаним студенткињама и омладинкама шију рубље за добровольце и позване остале Српкиње да се угледају на овај пример.⁶³⁶

Угледним београдским женама је приписивана декадентност и извештаченост – „живот паразита и саботера, то је у ствари трула и блазирана егзистенција многих и многих београдских `дама`“, а насупрот њима желеле су се промовисати жене које одликује скромност и трпељивост.⁶³⁷ Суштина критике крила се у недовољној подршци коју су женска удружења исказала Недићевој

⁶³² *Ново време* је већ раније писало да је *Коло српских сестара* свој интернат уступило за потребе новог породилишта, а да Материнско удружење прима избегличку децу на старање. *Ново време*, бр. 11, 26. 5. 1941.; бр. 87, 14. 8. 1941.

„Многобројна женска друштва су најпозванија да отворе своје домове избегличкој деци“, *Ново време*, бр. 148, 24. 10. 1941.

⁶³³ „Женска хумана друштва и избеглице“, *Обнова*, бр. 130, 3. 12. 1941.

⁶³⁴ „Једно узбудљиво виђење у војној болници“, *Обнова*, бр. 132, 5. 12. 1941.

⁶³⁵ Небесна Јојкић, „Српска жена и српски добровољци“, *Наша борба*, бр. 10, 9. 11. 1941.

⁶³⁶ „Родољубиве српске жене шију рубље за добровољце“, *Обнова*, бр. 110, 10. 11. 1941.

⁶³⁷ „Кроз наше друштво“, *Наша борба*, бр. 15, 14. 12. 1941.

влади, већ су била наклоњенија равногорском и народноослободилачком покрету што је јавно у једном говору исказао министар љотићевац Михало Олћан.⁶³⁸

Штампа је упорно указивала да новонастале прилике дају могућност женским удружењима да се докажу и дају допринос настојањима власти. Притисак на жене растао је из дана у дан, а почетком децембра поред истицања да су београдске госпође први пут посетиле рањене добровољце критиковане су београдске мајке да не размишљају ко страда зарад њихове безбедности уз латентну претњу да ће бити сматране комунисткињама. Убрзо је објављено да је рањенике посетила игуманија Јефимија, а затим и супруга министра Олћана са групом дама, а с обзиром да су рањеницима подељени поклони у име покрета „Збор“, посета је имала јасан политички карактер.⁶³⁹ И овом приликом је апеловано на женска друштва да се покрену и активирају у указивању помоћи рањеницима.⁶⁴⁰ Пошто је изостала сарадња женских друштава, рањеним добровољцима пажњу су и даље указивале њихове политичке истомишљенице, али је овоме придавано много мање значаја, иако се истицало да је реч о женама које су пре свега пожртвоване, али и ненашминкане и недотеране.⁶⁴¹

Са нападима на женска удружења и изостанком обиласка рањених добровољаца била је упозната и југословенска влада у емиграцији.⁶⁴² Притисак на женска друштва полако се стишавао, али су се повремено чули гласови који су сведочили да је незадовољство активношћу женских друштава остало, пре свега због изостанка подршке и помоћи у старању око рањених бораца добровољачких и легализованих четничких одреда.

Путем дневне штампе стицао се утисак да женска друштва остају нема и пасивна на изречене критике, а у пракси су она била не само изложена великом притиску, већ и спречена да изнесу своје ставове у јавности. Иако је *Коло српских сестара* радило на прикупљању и слању пакета за ратне заробљенике, на седници Главног одбора 13. октобра 1941. председница *Кола* Делфа Иванић морала је да

⁶³⁸ *Наша борба*, бр. 9, 2. 11. 1941.

⁶³⁹ *Обнова*, бр. 139, 13. 12. 1941.

⁶⁴⁰ „Београдске госпође посетиле су рањенике у борби за спас Србије“, *Ново време*, бр. 193, 14. 12. 1941.

⁶⁴¹ „Верне другарице наших бораца“, *Српски народ*, бр. 49, 18. 12. 1943.

⁶⁴² Преносећи сведочење једног студента избеглог из Београда, Јован Ђонових је у октобру 1941. јављао Слободану Јовановићу да Недићевци усмено и преко штампе нападају београдске госпође пошто не обилазе њихове рањенике по болницама, као и да „руже“ београдска женска друштва. АЈ, 103-158-574-417

констатује да је слање пакета немогуће услед препрека које им ствара Црвени крст и да примети да је организована кампања против женских друштава, сумњајући да је циљ да Црвени крст дође до имовине других друштава и обједини њихов рад под својом влашћу.⁶⁴³ Руководство *Кола* је закључило тим поводом да „треба ставити свима до знања да ова држава није дефинитивно пропала“ и одлучило да интервенише код више представника власти да се спречи увођење централизма у рад женских друштава и обустави појава чланака тенденциозно „писаних противу српских жена од наших људи Срба“. На следећем састанку 21. октобра руководство *Кола* је упознато са предузетим мерама – код Иванићеве је одржан састанак са Димитријем Љотићем коме је она изнела „сав подземан рад против жена“ за који је он лаконски одговорио да му није познат и обећао да ће написати чланак и повести рачуна тим поводом. Убрзо након састанка Иванићева је добила писмо од Љотића у коме је тражио да писмено изнесе чињенице и опише рад жена. Иванићева је тим поводом изложила председништву *Кола* експозе који је написала о раду *Кола* после 6. априла 1941. године. Експозе је добио подршку председништва, али је био игнорисан од стране колаборациониста што указује да није био добро прихваћен са њихове стране. Истовремено, женска друштва су се одупрла притиску да подршку колаборационистичким властима искажу обиласком и старањем о рањеним припадницима њихових војних одреда.

Позадина притисака на женска удружења лежала је у тежњама окупационих власти, које су од домаће управе тражиле да уједини постојећа женска друштва у једно, са новим вођством преко кога би окупационе и колаборационистичке власти оствариле свој утицај. Гласоноша и поборник ових идеја била је Вера Пешић. Сличне тежње реализоване су у НДХ где су ранија женска друштва и организације укинуте и присилно интегрисане у усташки покрет.⁶⁴⁴ У Србији се дошло до једног половичног решења, пошто је октобра 1941. основана Секција за заштиту породице, деце и младежи Друштва Црвеног крста, чија председница је постала добротворка Анастасија Нака Спасић, а женска друштва су своју делатност често спроводила или била принуђена да спроводе

⁶⁴³ АС, Коло српских сестара, ф 1

⁶⁴⁴ Martina Bitunjac, „`Velike su naše dužnosti prema narodu`: intelektualke u *Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta*“, *Intelektualci i rat 1939-1947, Zbornik radova sa međunarodnog skupa Desničini susreti*, 2011, priredili Drago Rokсандић i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2012, 243-253, str. 246.

преко ове секције. Секција је наставила делатност раније Уније за заштиту деце, а приоритет је имао рад на прикупљању помоћи уз старање о смештају избегличке деце.⁶⁴⁵ Секције за заштиту породице, деце и младежи осниване су и у другим местима, попут Чачка децембра 1941. када је у раду Секције у овом граду обједињен низ других женских удружења, што је заправо и била замисао окупационих власти.⁶⁴⁶ Ипак, и поред делатности Секције, остала женска друштва су настављала са радом, што се желело спречити.

У мају 1942. била је, и то само од стране *Новог времена*, најављена реорганизација женских друштава. Пошто је истицано да постоји много друштава која се међу собом разликују једино по називу, а имају исту делатност и обим рада, сматрано је потребним да се она обједине. Било је предвиђено да се изврши механичка прерасподела друштава, тако што би била обједињена она која имају исту делатност и која би била груписана по секцијама делатности за које би била задужена (брига о одојчади, брига о деци до поласка у школу, брига о омладини).⁶⁴⁷

Убрзо је *Ново време* извештавало да ће бити основан Српски женски савез, а да ће се од великог броја друштава реорганизацијом формирати неколико женских друштава која ће бити подељена према циљевима и делатности. Као узроци реорганизације навођени су: неслога у друштвима, међусобни антагонизми и завист између друштава и њихових чланица. Потенцијална шира делатност женских друштава желела се спречити истицањем да ће она убудуће имати искључиво улогу у просветно-културном и социјалном старању посвећеном пре свега женској омладини и њеном васпитању. Брига о женској омладини укључивала је и радикалне мере, па је предвиђано и да ће се у циљу спречавања „појава које доводе женску децу до улица“ увести нарочита женска социјална полиција.⁶⁴⁸

За реализацију ове идеје било је задужено Министарство просвете, али су након одбијања Наке Спасић да дође на чело новог јединственог удружења и министар просвете и председник владе одуговлачили са решењем овог питања,

⁶⁴⁵ *Ново време*, бр. 877, 1. 3. 1944.

⁶⁴⁶ Г. Давидовић, Л. Павловић, *н.д.*, стр. 356.

⁶⁴⁷ „Реорганизација наших женских друштава“, *Ново време*, бр. 324, 14. 5. 1942.

⁶⁴⁸ Д. Главинић-Кнезмилојковић, „Реорганизација српских женских друштава“, *Ново време*, бр. 330, 31. 5. 1942.

тако да до уједињења друштава није дошло.⁶⁴⁹ На послератном суђењу Велибор Јонић је тврдио да је плански извршио саботажу организовања српских жена у духу нацизма и да су то били чисто немачки планови.⁶⁵⁰ Оклевање да се приступи формирању јединствене женске организације лежало је према Јонићевом послератном сведочењу и у страху да би она послужила за смањење ангажовања мушкараца и њихово повећано упућивање на принудни рад.⁶⁵¹

Упркос томе, поједина друштва наступала су заједно из хуманитарних разлога. У септембру 1942. представнице појединих друштава јавно су наступиле апелом за помоћ жртвама рата у склопу акције Црвеног крста. На радију су тим поводом говориле Нака Спасић, Делфа Иванић и Јела Јовановић, председница друштва Кнегиња Љубица.⁶⁵² Делатност жена преко Црвеног крста имала је и политички карактер пошто су тим путем прибављана средства која су упућивана равногорском и народноослободилачком покрету, па су се чланице женских друштава попут Делфе Иванић ангажовале како би помогле појединим покретима.⁶⁵³ Две чланице *Кола српских сестара* учествовале су септембра 1944. у договорима око стварања одбора који би преузео власт у граду по одласку Немаца и дочекао Црвену армију.⁶⁵⁴

Током 1943. и 1944. критике упућене женским друштвима су нестале, а замрли су и покушаји да се она реорганизују. О извесном мирењу са насталом ситуацијом сведочила је и штампа која је у том периоду доносила углавном похвалне чланке у којима је истицан допринос и рад појединих удружења на старању око угрожених, посебно избеглица и деце.⁶⁵⁵

Неуспех у односу према женским друштвима сведочи да је политици колаборационизма недостајала шира подршка жена, пре свега оних које су у међуратном периоду уживале друштвени углед и афирмисале се у раду у женским и хуманим удружењима, као и жена које су уживале истакнутије друштвене позиције.

⁶⁴⁹ ВА, ЧА, 269-3-17

⁶⁵⁰ *Документа са суђења Равногорском покрету...*, II, стр. 1053.

⁶⁵¹ *Исто*, III, стр. 2305.

⁶⁵² *Обнова*, бр. 358, 4. 9. 1942.

⁶⁵³ Живко Топаловић, *На Равној Гори*, Крагујевац 1999, стр. 286.

⁶⁵⁴ Петар Вишњић, *Београдски октобар 1944*, Београд 1994, стр. 167-168.

⁶⁵⁵ „Наше жене на самарићанској дужности“, *Обнова*, бр. 787, 1. 2. 1944.; „Српска мајка за незбринуту децу“, *Обнова*, бр. 813, 4. 3. 1944.

Веома мали број жена подржао је колаборационисте и приликом потписивања Апела српском народу. Међу више од 400 особа чија су се имена 13. августа 1941. нашла међу потписницима Апела, било је и седам жена, од којих су три биле докторке, три директорке гимназије и једна инжињер. Међу онима који су имали храбрости да одбију и не потпишу Апел била је Исидора Секулић која се приликом одбијања позвала на обесправљеност жена у српском друштву.⁶⁵⁶

Ретке жене које су подржале политику колаборационизма нашле су се због свог израженог антикомунизма, на мети народноослободилачког покрета. Једна од потписница Апела, Даринка Стојановић, директорка Шесте београдске гимназије, која је завела строг надзор над ученицама ради спречавања комунистичке делатности, због тога је у марту 1942. године нападнута пред зградом гимназије.⁶⁵⁷ Активност директорке на утврђивању комунистичке оријентације ученица након напада је ослабила, а она је убрзо пребачена на рад у другу гимназију, иако је њена делатност била у границама захтева просветних власти за сузбијање комунистичког утицаја у школама.⁶⁵⁸

Једна од сарадница домаће управе била је и Мага Магазиновић. Иако је у младости била заговорница еманципације, посебно девојака из сиромашнијих друштвених слојева, током окупације је објавила неколико чланака у *Просветном гласнику* у којима је изнела симпатије према нацистичком друштвеном уређењу и ставове опречне свом ранијем животном путу.⁶⁵⁹ Иако поборница неконвенционалне уметности, она је подржала идеју чишћења уметности од декадентних утицаја. Може се претпоставити да је као немачки ђак, Магазиновићева имала наклоност према немачком систему школовања, али је

⁶⁵⁶ Дејан Медаковић, *Ефемерис. Хроника једне породице*, II, Београд 1998, стр. 492.

⁶⁵⁷ Нападаци су Стојановићевој запретили да напад представља опомену због тога што прогони ученице комунисткиње и да ће је следећи пут убити, услед чега је она молила да се у гимназији одреде стрални стражари с обзиром да је ову установу похађало 1.200 ученица. ВА, Нда, 58-2-3

⁶⁵⁸ ИАБ, МГ-269; ИАБ, МГ-545

Стојановићева се због своје делатности по ослобођењу нашла на списку особа означених за стрељање, али је уместо тога осуђена на 10 година губитка националне части и 6 година принудног рада, а на процесу против ње сведочиле су и бивше ученице и наставнице. – Коста Николић, *Мач револуције, ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Београд 2013, стр. 79.

⁶⁵⁹ Магазиновићева је нарочито хвалила систем образовања у Немачкој, при чему је истицала скромност и уредност немачких ученица које се нису шминкале и које се презирале тип „даме“ као непродуктивног члана заједнице. – М. Магазиновић, „Просвећивање народа у данашњој Немачкој“, *Просветни гласник*, бр. 8, 1942, стр. 399.

У сећањима Маге Магазиновић није описана њена делатност током окупације, а на њену пронемачку оријентацију могао је имати утицаја и њен ранији брак са научником Герхардом Геземаном. – М. Magazinović, *n.d.*

њено одушевљење нацистичким образовањем женске омладине било удаљено од либералних ставова њене младости.⁶⁶⁰

Пошто нису успели да придобију подршку најистакнутијих жена, представници домаћих власти су покушавали да за себе вежу шире слојеве. Активна пропаганда Недићевих власти заснивала се на покушају да се утиче на што већи број људи, пре свега апеловањем на ред и мир. Јака пропагандна кампања доживела је врхунац у првој половини 1942. када се у многим местима одржавају јавна предавања и зборови углавном намењени мушкарцима. Постојали су покушаји да се наступи жена у јавности и организовање њихових манифестација искористе као вид подршке властима и њиховим појединим представницима. Таква два покушаја одиграла су се у Крагујевцу. У децембру 1941. група од око 100 Крагујевчанки окупила се пред Крајскокомандатуром ради интервенције да Страхиња Јанић остане на функцији председника општине. Услед Јањићевог реномеа као сексуалног напасника познатог широј јавности, питање је колико је ово окупљање било ствар добровољности.⁶⁶¹ У овом граду је одржана марта 1942. и конференција жена на којој је осуђен рад одметника и истакнуто залагање за ред и мир.⁶⁶²

Идеологија колаборационистичких власти није имала много тога да понуди женама. Систем вредности који су колаборационисти промовисали постављао је на својој лествици улогу жене врло ниско, а друштво које су колаборационисти желели било је пре свега мушко и патријархално. Недићева визија државног уређења била је изградња сталешке сељачке државе засноване на глорификацији српске народне културе, чију су основу чиниле народна традиција, породична заједница и патријархални дух сеоске управе. При томе се рачунало да природни поредак чланова породице унутар заједнице искључује експлоатацију слабијих, а подразумева патријархално потчињавање вођи заједнице.⁶⁶³ Задружна држава требало је да представља пример тесне сарадње са народом, али уз изостанак утицаја и активности жена. Приликом покушаја организовања државног сабора

⁶⁶⁰ М. Ристовић, „Положај жена ...“, стр. 31.

⁶⁶¹ АС, БИА, I-155

⁶⁶² „И жене из Шумадије залажу се за ред и мир“, *Обнова*, бр. 221, 24. 3. 1942.

⁶⁶³ Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш 2004, стр. 345.

током 1942. и 1943. године, није спомињана улога жене, а јасно игнорисање било је очигледан знак да њој ту није место.⁶⁶⁴

Колаборационисти су имали склоност да се са омаловажавањем и потцењивањем односе према становништву, посебно према женској популацији, као и да је отворено оптужују и осуђују због несарадње и неисказивања подршке. Српско друштво је било трауматизовано поразом, а он је био виђен и као кривица жена. Став да је еманципација жена утицала на државну пропаст био је присутан у српској јавности и код других жена, а не само код Вере Пешић.⁶⁶⁵

Јасно изражена одбојност и страх који је изазвала скромна женска еманципација у међуратном периоду били су оличени у свакодневним новинским написима у којима је често расправљано о положају жене у Србији. Конзервативни ставови изношени овим приликама били су углавном једнолични, понављали су се и нису доносили нове идеје и решења. Уочљиво је било осећање немоћи услед еманципације, као и склоност да се та појава прогласи главним кривцем за све невоље, уз непрестану тежњу да се улога жене сведе на границе куће и жене лише могућности јавног деловања. Антимодернизацијски став у погледу положаја жене изражаван је и на тај начин што у еманципацији нису сагледаване никакве позитивне тековине, већ је она била виђена само као морално посрнуће жене, претерана склоност ка забави, трошењу и истицању искључиво материјалних вредности, уз истовремено напуштање националних и породичних идеала. У том смислу истицан је захтев да није потребна жена-дама, већ жена-мајка.⁶⁶⁶ Модернизација је проглашавана као непогодна за српску жену и њен менталитет који је сматран другачијим од менталитета западњачке жене и пријемчивијим за старање о кући и породици.⁶⁶⁷ Жена је оптуживана за слепо копирање Запада, еманципација је чак повезивана са матријархатом, а њени корени виђени су у јеврејској завери и комунизму.⁶⁶⁸

⁶⁶⁴ Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985, str. 44.

⁶⁶⁵ Милан Јовановић Стоимировић је 10. октобра 1943. у дневнику забележио речи своје пријатељице: „Нашу земљу нису упропастили људи, него жене. Наћи ћеш нашу жену-мушкобању, која је телесно изиграла најелегантнију жену средње и јужне Европе, а која није имала женскога срца и која није умела да буде ни мати, ни супруга, ни сестра, ни дама, ни пријатељ – она је нас упропастила. По цео дан није пуштала из руку карте, поред цигарете она је волела и алкохол, и псовку, и политику и све најгоре. Е, та наша нова модерна жена та нас је упропастила. Немци ће отићи, али ће она, на жалост, остати!“ – М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1943. рукопис.

⁶⁶⁶ „Не жена-дама, већ жена-мајка“, *Ново време*, бр. 175, 23. 11. 1941.

⁶⁶⁷ „Наша послератна жена“, *Ново време*, бр. 126, 28. 9. 1941.

⁶⁶⁸ М. Ристовић, „Положај жена ...“, стр. 24.

У циљу препорода очекивало се да „српска жена мора да напусти све јучерашње рђаве склоности и фриволности и да се почне учити социјалном раду, примењивању друштвене солидарности и самарићанству“.⁶⁶⁹ Од жена је очекивано да се жртвују, врате дому и нацији, скромности, незахтевности, а да се окрену милосрђу, пожртвовању, безусловној љубави и доброти.⁶⁷⁰ Жени су наметани самоодрицање и повученост, уз жељу за одржавањем и појачавањем степена патријархалне подређености.

У потрази за идеалним профилем српске жене окретало се народној традицији и даљој прошлости, а као најјачи узори требало је да послуже мајка Југовића и мајка Јевросима самим тим што су представљале „расни тип српске мајке“.⁶⁷¹ Узор је тражен и у лику кнегиње Љубице, која је приказивана као „домотворка и државотворка“ и „српска реална жена“.⁶⁷² Символика женских ликова из народне традиције односила се пре свега на истицање морала, правдољубивости и мајчинске пожртвованости са којом су одгајале децу, док је у случају кнегиње Љубице, као и кнеза Милоша, предност давана сарадњи са турским властима што је требало да послужи као пандан колаборационизму.

Идеални лик жене био је представљен као „лик здравог женског генија“ који ће постати „носилац биолошког патриотизма“.⁶⁷³ Дужност мајке и домаћице била је виђена као дужност према отаџбини.⁶⁷⁴ Од патријархалне српске жене „нове Србије“ очекивано је да испуни три животне улоге: да буде скромна ћерка, честита жена и узорна мајка.⁶⁷⁵ Оданост и приврженост кући била је приоритетна улога жене, а могућност њеног политичког утицаја била је дозвољена једино путем васпитног деловања на мушку децу која ће прихватити њене животне и политичке ставове, као и утицањем на мужа, пре свега угађањем у породичном амбијенту, чиме би се он осећао способнијим и спремнијим за политичку делатност. Овако уско сагледана могућност активности жена дефинисана је као

⁶⁶⁹ „Нова српска жена“, *Српски народ*, бр. 6, 10. 7. 1942.

⁶⁷⁰ Нада Савић, „Задатак Српкиње у наше време“, *Наша борба*, бр. 18-19, 4. 1. 1942.

⁶⁷¹ *Српски народ*, бр. 4, 26. 6. 1942.

⁶⁷² *Српски народ*, бр. 8, 24. 7. 1942.

⁶⁷³ „Лик наше жене домотворке“, *Српски народ*, бр. 1, 1. 6. 1942.

⁶⁷⁴ „Кућа не лежи на земљи већ на жени“, *Српски народ*, бр. 26, 10. 7. 1943.

⁶⁷⁵ Р. Миливојевић, „Жена нове Србије“, *Српски радник*, год 1, бр. 4, стр. 2.

посебан метод женске делатности, посебан језик и делокруг, који је подразумевао пре свега верност и издржљивост.⁶⁷⁶

Затварањем жене у границе породице није искључиван и негиран значај њеног образовања и просвећивања. Наглашавано је да се жена, без обзира на степен образовања, мора посветити обављању кућних послова, али је прихватан и став да се образованије жене лакше обучавају у вођењу домаћинства и те послове обављају са већим успехом.⁶⁷⁷

Покушај да се као идеал жене наметне улога мајке и наглашавање тих тежњи посредно је наметало закључак да постоји мишљење да су српске жене до тада биле лоше супруге и мајке, али пре свега лоше као жене.⁶⁷⁸ Константно понављање да се жене окрену породици и кући указивало је да су жене сагледаване у негативном контексту, као посрнуле и лоше.

Насупрот негативног сагледавања српске жене, штампа је користила сваку прилику да позитивним речима опише живот и положај жене у немачком друштву. Немачка је описивана као „царство деце“⁶⁷⁹ у коме је немачка жена материјално и социјално збринута и савесним радом даје допринос националној победи.⁶⁸⁰ Допринос нацистичких мера сагледаван је у чињеници да су уложени напори за васпитавање немачке жене за улогу мајке и домаћице почев од школе до омладинских организација и материнске службе, али и ако је истицано да се задаци жене налазе у породици и домаћинству, њено интересовање није ограничавано, већ је она узимала учешћа у побољшању судбине нације.⁶⁸¹

Приликом пропагирања повољног положаја немачке жене, осим истицања домета социјалне заштите, писано је позитивно и о запослењу немачких жена. Потенцирана је добровољност рада немачких жена за потребе рата и фронта, као и позитивне тековине женске радне службе.⁶⁸² Док је истицано да су британске жене ступале у редове болничарки из материјалних разлога, а да су совјетске жене доживеле морални пад због учешћа у борбама, са похвалама је констатовано да је

⁶⁷⁶ Јел. Милосављевић, „Жена“, *Наша борба*, бр. 12, 23. 11. 1941.

⁶⁷⁷ „Образована жена као супруга и мајка“, *Коло*, бр. 5, 31. 1. 1942, стр. 4-5.

⁶⁷⁸ Непрестано је постављано реторичко питање „Зар постоји лепша и светија дужност од дужности мајке?“, које се понављањем и изостанком одговора претварала у бесмислену фразу.

⁶⁷⁹ „Утисци с пута по Немачкој – Царство деце – Немачка је обезбедила своју будућност“, *Обнова*, бр. 556, 30. 4. 1943.

⁶⁸⁰ „Жена и породица у Трећем Рајху“, *Обнова*, бр. 381, 1. 10. 1942.

⁶⁸¹ „Породица у новој Немачкој“, *Обнова*, бр. 13, 19. 7. 1941.

⁶⁸² „Младе девојке у служби своме народу“, *Коло*, бр. 15, 11. 4. 1942.

у Немачкој женама додељена функција која одговора њиховим могућностима и карактеру.⁶⁸³ Наглашавано је да се немачке жене употребљавају искључиво за женске послове, а не за мушке и ратне, као и да немачко вођство води рачуна да и у рату жена задржи своје женске особине и буде поштована као жена и мајка.⁶⁸⁴ Похвалне речи су упућиване и на рачун рада организације жена у Немачкој, а у облику фељтона објављивани су романи немачких књижевница у дневној штампи. Објављивани су и чланци о побољшању положаја жена у Бугарској, Мађарској, као и деловима Совјетског Савеза који су се нашли под немачком влашћу.

Штампа која је похвално писала о положају жене у Трећем рајху, користила је сваку прилику да критикује положај и активности жена у антифашистичким земљама. Негативна конотација била је везана за све аспекте живота савезничких жена, од њиховог доприноса ратним напорима до радног ангажовања, а посебно је подвлачена експлоатација жена и њихово регрутовање у војне одреде. Док су хваљени примери радног и ратног ангажовања немачких жена, негативно је писано о радном ангажовању америчких жена, а посебне критике упућиване су на рачун ангажовања жена у помоћним војним одредима и истицано да су те жене, испуњене комплексом ниже вредности, јогунасте и засењене фантазијом биоскопа, одлучиле да се ангажују у ратним напорима. С нарочитом иронијом писано је да у британској војсци посебан проблем представља набавка свилених чарапа за жене које су ступиле у војску зарад китњастих униформи и у жељи да се играју рата.⁶⁸⁵ Натписи су често били контрадикторни: хваљене су кондуктерке у јавном превозу у Берлину и Бечу, а за лондонске кондуктерке је истицано да су, пре свега, претерано нашминкане.⁶⁸⁶

Са омаловажавањем је писано о америчким женама,⁶⁸⁷ а најнегативнија конотација била је везивана за личност и делатност Елеоноре Рузвелт, која је нападана и са антисемитских полазишта и оптуживана као „ратна подстрекачица“.⁶⁸⁸ Иако се ћутало о логорима у Србији, као и о страдању српског

⁶⁸³ *Обнова*, бр. 349, 25. 8. 1942.

⁶⁸⁴ „Жена и рат“, *Коло*, бр. 18, 2. 5. 1942.

⁶⁸⁵ „Кроз цео свет – Тиранија жене и филм у данашњој Америци“, *Ново време*, бр. 895, 19. 3. 1944.

⁶⁸⁶ *Ново време*, бр. 90, 17. 8. 1941.

⁶⁸⁷ „Калифорнија – Земља чије цвеће не мирише, чије воће је безукусно и чије жене немају врлина“, *Обнова*, бр. 413, 7. 11. 1942.

⁶⁸⁸ За Елеонору Рузвелт је истицано да носи почасну медаљу америчког јеврејства. *Обнова*, бр. 196, 23. 2. 1942.

становништва у окружењу, штампа је доносила чланке са исповестима жена које су биле заточене у енглеским затворима.⁶⁸⁹ Савезничко бомбардовање је при томе приказивано као ваздушни напад искључиво на жене и децу.⁶⁹⁰

Језик пропаганде штампаних медија о женском питању био је једноличан, сконцентрисан на убеђивање непрестаним понављањем истих фраза и лишен нових идеја и решења у погледу положаја жена у српском друштву. У њему се у највећој мери огледао страх који је произвела борба за еманципацију, а тај страх и отпор новим идејама завршавао се у пренаглашавању српске патријархалне заједнице и културе. Упадљиво одсуство нових идеја није било само проблем духовног сиромаштва, већ и одсуства јасне перспективе, при чему се сопствена особеност испољавала као отпор новим идејама.

Ставови у листу *Наша борба* углавном су изношени од стране представника покрета „Збор“ и настављали су се на предратне Љотићеве ставове о женском питању. У њима је углавном са ужасавањем подсећано на покретање питања женског права гласа уз понављање тврдњи да мушкарци, пошто имају веће дужности морају имати и већа права, док је улога жене да подстиче мушкарца.⁶⁹¹

Иако су поједини дневни листови попут *Новог времена* током 1941. имали сталне рубрике, као што је „Женски свет“, покушај обраћања женском делу популације посебно је учињен током 1942. када је покренут илустровани лист *Наша жена*.⁶⁹² *Наша жена* је рекламирана као лист за домаћице и мајке којима је кућа преча од јавних послова и као лист који има циљ да „врати мајку на своје право место, отргне је од послова који јој не леже“ пошто жена треба да постане искључиво мајка и да своје интелектуалне способности искористи за васпитање деце.⁶⁹³ Покретање листа сведочи да се није одустајало од покушаја да се делује на женско јавно мњење. Ипак, чињеница да је *Наша жена* изашла само у неколико бројева указује да лист није наишао на шири одзив, иако је доста

⁶⁸⁹ „Жене умиру у енглеским затворима. Саопштења једне заслужне Францускиње“, *Обнова*, бр. 19, 26. 7. 1941.

⁶⁹⁰ „Енглески ваздушни напад на жене и децу“, *Обнова*, бр. 277, 2. 6. 1942.

⁶⁹¹ Драгиња Ј. Мандић, „Вратимо жену њеном позиву“, *Наша борба*, бр. 38, 24. 5. 1942.

⁶⁹² Према расположивим подацима *Наша жена* је излазила у периоду од јуна до септембра 1942. када је изашло укупно три броја. – Милан Матић, „Окупаторска и квислиншка штампа у Србији 1941–1944“, *Лесковачки зборник*, 36/1996, стр. 399-429, стр. 425.

⁶⁹³ „Часопис за жене“, *Српски народ*, бр. 4, 26. 6. 1942.

учињено на његовом популарисању, од рекламирања у штампи до истицања плаката о почетку излажења. Изузев чланака забавне и поучне садржине, као и оних који су се односили на положај жена у другим државама и савета у погледу вођења домаћинства и одгајања деце, један од ретких чланака, о очекивањима од српских жена објављен је у првом броју листа и био је прожет крајње конзервативним и мизогиним ставовима, уз негирање потребе било ког вида еманципације. Осим што је оспораван стваралачки допринос жена и њихове интелектуалне вредности, оспоравано је и право на запослење жене уз напомену да „њене интелектуалне способности, уколико их има, могу баш у складном породичном дому доћи до пуног изражаја“.⁶⁹⁴

Други број *Наше жене*, осим текстова забавне садржине, углавном се бавио положајем жене у Совјетском Савезу приказујући га у негативном контексту. У трећем броју објављеном септембра 1942, поново су оспораване интелектуалне и стваралачке вредности жена путем става да су мушкарци створили велика епохална дела и да је мушкарац „био распет на крсту за спасење света“. Иако су хваљени напори жена које у многим домовима одржавају домаћинство, а на селу саме обрађују земљу услед ратног одсуства мушкараца, на крају је ипак истакнуто да ће највише допринети отаџбини као домаћице и мајке.⁶⁹⁵ У прилог томе објављена су и писма читатељки које су поздрављале конзервативну улогу жене и истицале да су се пронашле у новом времену.

Лутање у концепцији листа *Наша жена* осликавало се на њеним корицама, где су илустрације одражавале тежњу ка традиционалним вредностима, али и нужност модерности, која је имала више конотацију сексуалног и еротског него еманципованог. Док је на насловној страни првог броја била фотографија девојке у народној ношњи која под пролећним цветом воћа држи новине у руци, други број је освануо са насловном страном на којој се налазила девојка у купаћем костиму, а на последњој страни била је фотографија жене са изазовно прекрштеним ногама. Трећи број се у изгледу насловне стране вратио традиционалним представама девојке у народној ношњи која бере грожђе, али је последња страна била посвећена једној филмској звезди.

⁶⁹⁴ Б. М., „Данашња жена“, *Наша жена*, бр. 1, јун 1942.

⁶⁹⁵ М. К. „Српска жена и њена улога у обнови Србије“, *Наша жена*, бр. 3, септембар 1942.

Значајно освежење међу често понављаним фразама којима се говорило о жени и њеној улози, нарочито у *Нашој борби*, донео је чланак др Милице Богдановић „О женском питању“.⁶⁹⁶ Иако је истицала да женска удружења треба очистити и преобразити, она је указивала да не треба проповедати повратак на старо, јер он није могућ. Једна је од ретких која је изнела став да домаћички рад не троши сву радну снагу жена, нити је „истина да је нормална жена душевно сасвим испуњена својим супруштвом и материнством“. Наглашавала је себичност породице уколико жена не тежи ничему другом осим породици, као и да се домаћице не стварају дресуром и гушењем талента. Осудила је уклањање из службе успешних наставница и истицала њихов успех у народном просвећивању. Чланак Милице Богдановић представљао је значајан помак у сагледавању женског питања и уопште у изношењу ставова о женама, а иако је критиковао међуратна женска удружења, није поштедео ни колаборационистичке ставове у погледу жена, али ипак није понудио опипљивија решења, па су и реакције на њега изостале.

Као једна од блиских сарадница домаће управе, професорка у пензији др Милица Богдановић је током окупације постављена за асистенткињу на Медицинском факултету, а била је и председница Секције Главног одбора Црвеног крста. Објављивала је чланке у *Нашој борби*, а добровољно се пријавила и одржала у Заводу за принудно васпитање омладине неколико предавања током 1943. године.⁶⁹⁷ Богдановићева је успешно разматрала проблеме женског питања у међуратном периоду и њени наступи у том смислу били су аргументованији од осталих и представљали су значајну, али усамљену новину.

Ставови Милице Богдановић су утицали да се по питању положаја жене у српском друштву огласи и председник владе. Милан Недић је своје излагање посветио питању српске мајке управо подстакнут примедбама Богдановићеве да се српској мајци не указује дужна пажња у јавности и друштву. Осим што је величао мајку као „најсветлије и насветије име“, Недић је био приморан да истакне да српска жена заслужује поштовање и уважавање, да је мајка, родољуб и

⁶⁹⁶ Др Милица Богдановић, „О женском питању“, *Наша борба*, бр. 43, 28. 6. 1942.

⁶⁹⁷ Богдановићева је у Заводу за принудно васпитање одржала предавања са темама: „Зашто се људи не разумеју“, „О хигијени душе“, „О речи као стваралачкој и разаралачкој снази“, „О истинској и лажној култури“, „О темељима етике“, „О марксистичкој етици“, „Однос између старих и младих“, „Женско питање“ и „О филозофији неједнакости Берђајева“. ВА, Нда, 155-3-4

радница која учествује у тешкој борби данашњице и стара се о одржању породице. Недић је сагледао положај многих мајки које су под окупацијом биле старешине породице, њен „стуб, хранилац и чувар“ и по први пут у јавности признао да таква улога захтева посебно уважавање и поштовање. При томе, он је позивао становништво на указивање елементарне пажње и пристојности према женама, нарочито онима са малом децом, посебно у превозу, на јавним местима и државним установама.⁶⁹⁸ Овај текст, написан од стране председника владе и сам по себи је означио суштинску промену у односу на раније ставове у којима је негирана важност еманципације, а жена сагледавана искључиво у негативном контексту. У истом периоду, Недић је упутио распис државним установама у коме је изнео сурове примере непристојног, грубог и лошег понашања према српским мајкама, нарочито онима у другом стању и са малом децом. Он је при том истакао да је указивање помоћи дужност „према свакој жени па ма она и не била Српкиња“ и захтевао од органа власти да се са поштовањем односе према женама.⁶⁹⁹

Иако су означавали значајну промену, ови Недићеве ставови нису изазвали значајније реакције јавности, у штампи нису коментарисани, нити је дошло до значајније промене у односу према женама. Улога жене дефинисана ранијим агресивним наступима и бројним новинским чланцима остала је на тај начин непромењена, а негативан контекст везиван за жене и покушај њиховог потискивања и затварања у радикални патријархални забран, по својим антимодернизацијским и конзервативним ставовима представљао је један од најекстремнијих примера у новијој српској историји.

⁶⁹⁸ Милан Недић, „Српска Мајка“, *Српски народ*, бр. 37, 25. 9. 1943. Овај Недићев чланак пренело је и *Ново време* у броју 730, 26. септембра 1943. године.

⁶⁹⁹ АС, БИА, IV-13

У ГРАДУ И СЕЛУ – СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ

У српском друштву рат је био честа тема друштвених разговора још од његовог почетка 1939. године, а присуство рата постепено се увлачило у све сфере живота.⁷⁰⁰ Смањена присутност мушкараца и свођење друштва на претежно женско одвијало се постепено и почело је још пре него што је Краљевина Југославија нападнута, пошто је велики број мушкараца позиван на војне вежбе.⁷⁰¹ Антифашистичко и борбено расположење испољавале су и жене, нарочито оне које су се противиле приступању Тројном пакту, при чему су многе од њих учествовале у демонстрацијама 27. марта, а затим исказивале видно огорчење војним поразом у Априлском рату.⁷⁰²

Кретање становништва које је отпочело након 27. марта није се окончало ни почетком окупације. Осим што су напуштале градове ради заштите од бомбардовања, када је краткотрајни рат окончан, жене су кренуле у потрагу за синовима, војним обвезницима, покушавајући да им дотуре цивилну одећу и спасу их ратног заробљеништва.⁷⁰³

⁷⁰⁰ Повереништво покрета „Збор“ у Нишу 1939. је јављало: „Од почетка септембра на овамо, свет скоро ништа друго не мисли и не говори него о рату, многи су позвани на вежбу.“. АС, БИА, IV-50

⁷⁰¹ Од 1938. до 1941. сељаци су у великом броју били позивани на војне вежбе. – Miloš Mladenović, *Lažni idoli i varljivi ideali*, I, London 1965, str. 23.

⁷⁰² „Нисмо ништа чули о неком патриотском кретању у војсци и радовали смо се гласовима да жене нуде официрима своје кецеље, а за себе траже сабље и револвере, да бране земљу.“ – Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене, Узлет у бури 1940–1943*, VI, Београд, 1997, стр. 193.

⁷⁰³ „Сад су се мајке размилеле по путевима и железницама, са замотуљцима преосталих цивилних одела својих преосталих синова које траже иза жица привремених заробљеничких логора. И моја мајка крену за сином.“ – Митра Митровић, *Ратно путовање*, Београд 1962, стр. 35.

Прилагођавање новом стању након шока од брзог пораза, распада земље и окупације наметале су свакодневне потребе, пре свега набавка намирница. Морало се изаћи ван куће ради снабдевања и то у ограничено време наметнуто полицијским часом. Излазиле су углавном жене пошто су се мушкарци скривали да не би били проглашени ратним заробљеницима или упућени на принудни рад.⁷⁰⁴ На пијаци су, у градове, ради продаје производа, из околних села углавном долазиле сељанке.⁷⁰⁵

Основне карактеристике живота у граду под окупацијом биле су свеопшта потрага за намирницама и постојање црне берзе. Оскудица је у Београду почела да се осећа већ у јесен 1941. када је због устанка био смањен долазак сељака на пијаци и продаја намирница. Нису сви били једнако погођени несташницом, већ су у највећој мери страдали чиновништво и градска сиротиња.⁷⁰⁶ Међу најугроженијим нашле су се усамљене и старије жене. На иницијативу Министарства просвете исплаћивана је помоћ супругама и кћеркама преминулих уметника чија је егзистенција била угрожена.⁷⁰⁷ Путем штампе апеловано је да се помогне Мара Петровић, инвалидкиња одликована орденом Карађорђевог звезде, учесница у Балканским и Првом светском рату, која је живела на ивици егзистенције.⁷⁰⁸ Зора, сестра Растка Петровића, покушавала је да преживи продајући преостале документе из заоставштине оца. Незапослене жене чији су мужеви били у ратном заробљеништву добијале су одређену накнаду, док су запослене жене и пензионерке имале своје приходе, а у случајевима када су њихова примања била нижа од накнаде исплаћиване женама заробљених службеника, доплаћивана им је и разлика.⁷⁰⁹

Исхрана је у граду постајала опсесија, једина тема разговора и једини смисао свакодневног живљења и активности.⁷¹⁰ Од несташница и тешкоћа око снабдевања највише је патило београдско становништво, а гладовање или како су

⁷⁰⁴ Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац 2001, стр. 66.

⁷⁰⁵ Јован Марјановић, *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963, стр. 50.

⁷⁰⁶ Према проценама појединаца за живот трочлане породице у Београду било је потребно око 10.000 динара месечно, док је већина зарађивала просечно 2.000 динара. АЈ, 103-160-713.

⁷⁰⁷ АС, Г-3, ф 772, 3-191-43

⁷⁰⁸ „Херој-жена живи у тешким приликама“, *Ново време*, бр. 806, 12. 12. 1943.

⁷⁰⁹ „Исплаћивање припадности женама заробљених службеника“, *Обнова*, бр. 61, 13. 9. 1941.

⁷¹⁰ „Леже се и устаје само са великим бригаама. Ко год ти дође говори само о намирницама. Нигде не смеш да пођеш да не би неко мислио да идеш да му нешто тражиш или да му одузимаш време, које је он наменио за ко зна какво довијање у штедњи, у добавкама, у прилагођавању датим тешкоћама.“ – М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1942, рукопис.

то неки Београђани називали – повратак на стару „линију“, код многих је изазивало нерасположење и утученост.⁷¹¹ Глад је мењала људе, урушавала њихове моралне ставове, психички их подривала и лишавала перспективе, а немаштина је водила губитку саосећања и солидарности. Штедело се на уштрб „и здравља и достојанства и личног и домаћег мира“, па се стварао осећај да „сиротиња убија“.⁷¹² Правила рата и окупације захтевала су појачану бригу о сопственом животу и животу породице која се посетепено затварала у себе.⁷¹³ Грађани су настојали да се повуку у своје домове и дочекају ослобођење одржавајући минимум егзистенције. Потрага за храном уједињавала је породицу до те мере да је Борислав Пекић београдску грађанску фамилију током окупације дефинисао као „људе које уједињује иста неприлика и који на Црној берзи наступају као једна фирма“.⁷¹⁴

Исидора Секулић је, током окупације, у посвети књиге Дејану Медаковићу записала да је ратна ствараност „једна сасвим посебна стварност“, а нарочито је ратну свакодневицу жена одликовала другачија животна рутина од оне мирнодопске.⁷¹⁵ Жени су свакодневни живот и вођење домаћинства били отежани свеопштом немаштином, а она оптерећена додатном улогом економа. Свакодневица београдских госпођа које су пре рата „скромно седеле код својих кућа, осим када би, суботом или недељом, са мужевима ишле у позориште или биоскоп, или кад би одлазиле у узајамне посете“⁷¹⁶ из корена се изменила пошто су морале већи део дана да проведу ван куће, у потрази за намирницама. Задржавање старих животних навика и манира често је доводило и до апсурдних ситуација.⁷¹⁷ За многе жене ушушкане у миран породичан живот, сурова

⁷¹¹ АЈ, 103-27-335

⁷¹² М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1942, рукопис.

⁷¹³ „Пошто је страх надвладао наду, живот се одвијао иза затворених врата.“ – Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1944. године. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, стр. 117.

⁷¹⁴ Borislav Pečić, *Godine koje su pojeli skakavci. Uspomene iz zatvora ili antropopeja (1948–1954)*, II, Novi Sad 2004, str. 48.

⁷¹⁵ Д. Медаковић, *Ефемерис...*, II, Београд 1998, стр. 492.

⁷¹⁶ Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 8.

⁷¹⁷ „У тим кућама се и тада јело сервирало у огромним сребрним чинијама, добили бисте неколико тешких ножева, виљушака и кашика са грбовима или позлаћеним венчићима, чаше су биле кристалне, порцелан „Севр“ или „Мајсен“, а када домаћица у свечаној тишини дигне велики сребрни поклопац са пладња, на сребру, донетом из Андалузије или царске Русије, увек је стајала само гомилица качамака, преливена машћу и презлама.“ – Radivoje Lola Đukić, *Sklerotični memoari*, Beograd 1987, str. 51.

окупацијска стварност из корена је променила начин живота и принудила их да напусте дотадашњи омеђени животни круг и начин понашања. Оне су морале да занемаре дотадашњи статус и упусте се у бескрајна сналажења око исхране.⁷¹⁸

Женина одговорност за исхрану породице значила је да ће она морати да проведе огромну количину времена у стајању у редовима и трагању за намирницама. Жене су на тај начин, као купци, биле особе које су у највећој мери биле укључене у црно тржиште. Иако се снабдевање могло обавити једино путем црне берзе, у штампи је критиковано одсуство социјалне свести становништва које се снабдева на тај начин, а нарочито су критиковане жене да олако прихватају нелегално снабдевање ради задовољења својих потреба.⁷¹⁹

Упркос критикама, на црној берзи се могло срести сво становништво и сви друштвени слојеви, а она је представљала и огледало окупационих друштвених промена пошто се ту дешавало да бивше угледне даме продају последњи комад накита за џак брашна. Додир са црном берзом је за жене из угледних друштвених слојева представљао посебно понижење, али и нужност. Живот под окупацијом је укидао раздвојеност између друштвених слојева и отварао могућности за уцене и изнуђивање оних који су губили ранији друштвени значај, а другима је представљао пут ка краткорочном социјалном успону.

Жене су ради набавке намирница биле осуђене да бескрајно чекају у редовима или да путују у село при чему су биле изложене претресима, подозрењу и малтретирањима. Поред тога што су биле присиљене да обмањују власти о циљу свога пута, морале су да скривају намирнице које су набавиле, често су се у

⁷¹⁸ Борислав Михајловић Михиз описао је живот своје мајке током окупације: „Ћутке и без роптања преузела је на себе сав терет немогућег окупацијског снабдевања да одржи и исхрани своје. Била је и она редов из храброг одреда овога рата, из колоне мајки забрађених марамама што стежући уз себе завежљај текстила, остатак накита и градских дрангулија, игала, конопаца, дугмади, у хладним окупацијским данима одлазе у рану зору са београдске железничке станице да од сељака искамче који килограм кукурузног брашна и драгоцени каиш сланине. А ови их дочекивали отврдли од рата и реквизиције и уцењивали их изненада некако цинично грабљиви, као да се свете и рату, и градској господској голокотри што упропасти земљу, и себи самима. Онда је још требало пронети тај мали, тај огромни плен, кроз станичне страже и стражаре, откинути као да од срца откидаш комад и за њих да не узму баш све, стићи пред ноћ кући и закувати качамак уз вечито:

– „Једите ви само децо, ја сам сита, јела сам тамо у селу.“

Једном речју, и моја мајка је у рату била српска жена-хранитељка. Њима нећемо подићи споменик. Јер споменици се дижу само онима који рат праве, а не онима који, онда, тај рат имају да издрже.“ – Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, I, Novi Sad 2003, str. 51.

⁷¹⁹ Посебно је истицан пример председника општине који се посвађао са супругом зато што је набавила шећер путем црне берзе. *Српски народ*, бр. 12, 21. 8. 1942.

повратку претварале да су у другом стању, око појаса би везивале набављене намирнице и правиле лажне стомаке.⁷²⁰ Убрзо су се у јавности рашириле и приче о појави проституције за храну, односно да многе грађанке набавку намирница на селу плаћају својим телом.⁷²¹ Прекршаји реда, од снабдевања преко црне берзе до примене лажи и камуфлаже у набавци намирница, разне врсте довијања и превара како би се опстало, учиниле су да се становништво навикавало на кршење правила и норми. Један прекршај водио је у други, а постепено прилагођавање и прихватање таквог стања водили су опадању морала.

Упркос идеолошком позивању на повратак традиционалним вредностима, нарочито када су жене у питању, нестајала је подела на мушке и женске послове и сви послови су падали на женска плећа. На крају је и набавка огрева спала на жене, а већина Београђана била је присиљена да зиму проводи у незагрејаним собама, што је било нарочито тешко породицама са децом.

Иако су предњачиле у потрази за намирницама, постојала је једна врста набавке у којој су жене биле ограничаване у односу на мушкарце. Реч је била о набавци дувана, који је у времену рата и оскудице представљао веома битан артикал. Расправе, а затим и обрачуни у редовима за набавку дувана избијали су између мушкараца и жена поводом става да жене не би требало да пуше.⁷²² Замерано је да жене које купују дуван углавном не пуше, већ га препродају на црној берзи, зато су постављене у неповољнији положај и било им је дозвољено да се снабдевају дуваном само од четири сата поподне, а критиковане су и „женољубиве дуванцике“ које су давале женама предност приликом продаје.⁷²³ У Аранђеловцу и Обреновцу је забрањена продаја дувана женама и омладини.⁷²⁴

Жене су се налазиле и на другој страни црне берзе, као препродавци, често због тога што су водиле породичне продавнице, али и ради стицања средстава за прехрану породице. Иако ретко истицана, равноправност са мушкарцима спроведена је приликом кажњавања за нелегалну трговину. Телесно кажњавање, укинато 1873. године, поново је уведено у децембру 1941. као казна за особе оба

⁷²⁰ *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944...* стр. 279.

⁷²¹ Ову појаву је Милан Јовановић Стоимировић забележио у свом дневнику 12. марта 1943, а о томе је у новембру 1942. већ писала и штампа. „Београдске слике и прилике. Кри-Кри на селу“, *Српски народ*, бр. 25, 21. 11. 1942.

⁷²² *Обнова*, бр. 403, 27. 10. 1942.

⁷²³ *Српски народ*, бр. 28, 12. 12. 1942.

⁷²⁴ *Ново време*, бр. 166, 13. 11. 1941.

пола од 16 до 65 година које спекулативним путем подижу цене животним намирницама.⁷²⁵ Због продаје казјерица изнад дозвољене цене кажњена је са пет батина на јавном месту крајем 1942. једна београдска домаћица.⁷²⁶ У фебруару 1943. највећа казна због нелегалне трговине намирницама изречена је једној жени и износила је 30 дана затвора и новчану казну од 100.000 динара, а по висини другом казном од 50.000 динара и 30 дана затвора кажњена је такође жена.⁷²⁷ У августу 1943. констатовано је да је до тада укупно кажњено 3.800 жена због трговине на црној берзи и да оне чине 15,5% кажњених.⁷²⁸

У околностима борбе за прехрану, у граду су старице са унуцима чувале кокошке и изводиле их на „испашу“ по градским парковима. Градска популација поново је открила баштованство, а фраза „теразиски земљорадници“ добила је буквално значење.⁷²⁹ Честа је била слика Београђанки како са мотикама на рамену иду да обрађују башту.

Намучене невољама око снабдевања, стајањем у редовима, препродајом, Београђанке су уз то могле да прате и подсмешљиве коментаре у новинама у којима је са извесном дозом злурадости коментарисан њихов садашњи положај. Исмеване су некадашње даме коју су раније шетале псе, а сада узгајају свиње и воде их у шетњу.⁷³⁰ Критиковани су предратно понашање и изглед београдских дама и са омаловажавањем је писано о предратним негованим госпођама са скупоценим накитом, а хваљен је њихов нови изглед са жуљевима на рукама и гајењем поврћа уместо цвећа.⁷³¹ Све то је морало, поред постојећег очаја и неизвесности подстицати дубље незадовољство, али је борба за одржање живота углавном надвладала осећај немоћи. У појединим случајевима, безнађе због проблема око исхране нагонило је жене у депресију и на црне мисли.⁷³²

⁷²⁵ Телесно кажњавање је предвиђено и за скитнице, беспосличаре, коцкаре, пијанице и лица која проносе лажне вести, кад се огреше о прописе и наредбе. *Службене новине*, бр. 136, 26. 12. 1941.

⁷²⁶ „Прошли месец био је најцрњи за београдску црну берзу“, *Српски народ*, бр. 23, 7. 11. 1942.

⁷²⁷ „Еманципација жена на црној берзи“, *Српски народ*, бр. 15, 17. 4. 1943.

⁷²⁸ „Жене на црној берзи“, *Обнова*, бр. 638, 7. 8. 1943.

⁷²⁹ „Шта су урадили `теразиски земљорадници`“, *Српски народ*, бр. 9, 31. 7. 1942.

⁷³⁰ „Београдска козерија-Љубитељке животиња“, *Обнова*, бр. 317, 18. 7. 1942.

⁷³¹ Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944“, *Токови историје*, 2/2012, 77-91, стр. 85.

⁷³² Драгутин Ранковић је у августу 1942. забележио: „Једна жена ми данас рече: „што неће да дође нека болест да умори и мене и дете. Ово више није живот.“ – *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944...*, стр. 306.

Један обичан дан београдске домаћице био је испуњен бројним обавезама. За разлику од предратног периода, жена је сада устајала рано, ложила ватру, избегавала свакодневну употребу купатила, спремала доручак у којем је чај замењивао млеко, пекмез путер, а хлеб пециво. Јела је припремала на решоу или уз помоћ мало дрва, док би поподне израчунавала буџет. У описима свакодневног живота жена, штампа је форсирала њено самоодрицање у корист потреба мужа и деце, као и чињеницу да београдска домаћица живи затворено, повучено, да се ретко дружи са пријатељима или иде у позориште. На тај начин је појам скромног и затвореног живота наметан као идеални модел понашања градских жена.⁷³³

Жене које су раније имале помоћ у обављању кућних послова биле су принуђене да их у потпуности обављају саме пошто су кућне помоћнице напустиле београдске домове и вратиле се у своје завичаје ван граница окупиране Србије или нашле боље плаћени посао код окупационих власти. Често невидљив кућни рад, потцењен и рутински, а уз то и друштвено непризнат, добио је на значају. Недостатак кућне послуге приказиван је као позитивна појава јер је натерао београдске госпође да постану узорне домаћице.⁷³⁴ Промени је морао да подлегне и предратни утисак да су београдске домаћице чистиле педантно као Немице, а кувале компликовано као Францускиње.⁷³⁵ „Вештина бити домаћица“ значила је под окупацијом уметност припремања углавном посних и оскудних јела, која је путем посебних рецепата требало учинити укуснијим. Пропагирана је „ратна куварска вештина“ која је подразумевала припремање јела од кромпира, разних јела без меса и припрему зимнице, о чему су издавани посебни кувари.⁷³⁶ Хваљена је довитљивост српске домаћице која успева да са малим избором намирница и малом количином огрева ипак спреми обилно и укусно јело, а истицано је да је „српску кујну заменила ратна кујна“.⁷³⁷

Квалитет исхране доживео је велики пад, што је чак угрожавало здравље и животе грађана. Становници Бановог брда су се отровали неисправним сладоледом, а постојале су и вести о отровима који се стављају у алкохолна

⁷³³ „Један дан београдске домаћице. Како вредна београдска домаћица проводи време?“, *Ново време*, бр. 782, 14. 11. 1943.

⁷³⁴ *Ново време*, бр. 53, 9. 7. 1941.

⁷³⁵ Лујза Рајнер, *Жене у селу. Утисци једне Енглескиње о животу у Југославији за време немачке окупације*, Београд 1986, стр. 9.

⁷³⁶ *Српски народ*, бр. 2, 12. 6. 1942.

⁷³⁷ „Кућа лежи на жени“, *Ново време*, бр. 650, 13-14. 6. 1943.

пића.⁷³⁸ Поједини препродавачи су обмањивали жене и под окриљем мрака уместо овчијег продавали месо убијених паса.⁷³⁹

У психолошки најтежим ситуацијама биле су жене са малом децом, несвесном несташаца, која су тражила да једу, а мајке им то нису могле приуштити. Социјална помоћ за оне најугроженије била је недовољна, услед чега је повећан број просјака, посебно жена са децом. Старије генерације су имале помоћ млађих чланова породице, али је велики број њих морао да се издржава продајом кућног намештаја, накита и других драгоцености.⁷⁴⁰ Суровост окупације, тегобе и усамљеност најтеже су погађале старице, које су под таквим околностима имале осећај безнађа који их је гурао и у самоубиство.⁷⁴¹

Несташаца средстава за хигијену, пре свега сапуна, утицала је на то да је свет постајао прљавији и запуштенији, одајући задах неопраног тела.⁷⁴² Окупација је узимала свој данак и одражавала се на стање духа и физички изглед људи који су, прљави и мршави, деловали бедно. Услед напора, изгладњивања и свакодневних тешкоћа, жене су губиле на привлачности и лепоти. Предратна тежња ка дотеривању утицала је да је током окупације изглед жена јаче упадао у очи.⁷⁴³ Тежња да се задрже ранији животни стил и изглед доводила је многе градске жене до апсурдних ситуација, пошто је новостечену беду и сиромаштво било тешко сакрити залихама старе шминке.⁷⁴⁴ Шминкање и дотеривање било је осуђивано и критиковано путем штампе као знак декаденције и урушавања традиционалног изгледа и владања жене. Несташаца фабрички произведене одеће подстицала је многе жене да се окрену ручним радовима, предењу, плетењу и

⁷³⁸ „Тајне подрума наших винара и кафеција - Шта све Београђани пију...“, *Обнова*, бр. 285, 11. 6. 1942.; „Саопштење грађанству - Случајеви тровања намирницама на Чукарици“, *Обнова*, бр. 286, 12. 6. 1942.

⁷³⁹ Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 149.

⁷⁴⁰ Милутина Миланковића помагали су син и снаја која је продавала ручне радове, а ипак су морали да продају намештај, клавир, као и накит. – М. Миланковић, *н.д.*, стр. 463.

⁷⁴¹ У Владимирцима се 1943. обесила старица од 80 година, а разлози за овакав чин били су по мишљењу власти старост и сиромаштво. АС, Г-14, ф 5/1943 (Архив Србије, Министарство пошта, телеграфа и телефона 1941–1944)

⁷⁴² „Услед немања сапуна, свет поче и да смрди.“ – Бранко Лазаревић, *Дневник једног никога*, I, (1942–1946), Београд 2006, стр. 77.

⁷⁴³ „Нарочито је тешко посматрати беду женскога света. Помисао да су то мајке, жене и сестре људи који седе у заробљеништву, да те јадне жене имају страшне обавезе према деци, кућевласницима итд. – то је низ страшних представа у глави; читава се питања и проблеми роде у човеку, узбуђујући му сву душу.“ – М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1943, рукопис.

⁷⁴⁴ „Невероватно је комично видети жене које се још шминкају, које кокетују и без обзира на своју неопрану косу и жуљеве, голе и прљаве пете у неким сандалама ти Боже, знај кога кроја!“ – *Исто*.

ткању, што је афирмисано и путем штампе.⁷⁴⁵ Иако је истицана потреба да домаћице буду скромне, наглашавано је и да у занемаривању лепоте и личном изгледу не треба претеривати, већ треба водити рачуна да се изгледа уредно и дотерано.⁷⁴⁶ У *Новом времену* су објављивани практични савети у погледу моде и одевања, уз препоруке за преправку старе гардеробе.⁷⁴⁷ Популарне свилене чарапе било је тешко набавити и за њих се развила црна берза.⁷⁴⁸ Жене су носиле платнене ципеле са ђоном од канапа – „еспадриле“ или ципеле и сандале са дрвеним ђоном.⁷⁴⁹ На мети критика конзервативне средине била је и појава да жене носе сандале на босу ногу, као и да лакирају нокте на ногама.⁷⁵⁰

Иако се често у друштву то пориче, мода и начин одевања утичу на однос већине људи и према себи и према другима.⁷⁵¹ Занемаривање изгледа и немогућност одржавања личне хигијене водили су телесном пропадању које је отварало пут духовној запуштености и апатији. Беда је била свеprisутна и лако уочљива на улицама, нарочито у спољашњем изгледу жена. Многим женама се траг некадашње лепоте и друштвеног статуса могао сагледати само преко манира који су сведочили о префињености која је нестала у спољашњем изгледу, нарочито у облачењу.

Није се само погоршао материјални положај жена, већ се изменио и њихов друштвени положај, при чему су ту промену најтеже осетиле жене из предратних добростојећих породица, нарочито уколико су им чланови породице отишли у емиграцију, па им је била укинута материјална помоћ. Многе супруге ратних заробљеника биле су осуђене да се саме старају о породици док се у ратној немаштини постепено топио њихов бољи предратни економски и друштвени положај.⁷⁵² Насупрот томе, поједине жене водиле су фабрике и биле успешни привредници, често у случајевима када су у тим улогама замењивале мужеве који су били у заробљеништву.

⁷⁴⁵ „Враћање домаћој женској радности – Наше жене и девојке израђују већ и штофове код куће“, *Ново време*, бр. 868, 21. 2. 1944.

⁷⁴⁶ *Ново време*, бр. 95, 23. 8. 1941.

⁷⁴⁷ „Рат и мода“, *Ново време*, бр. 6, 21. 5. 1941.

⁷⁴⁸ Као спекулант кажњен је трговац који је у подруму своје радње сакрио 108 пари свилених женских чарапа ради продаје на црној берзи. *Ново време*, бр. 853, 6. 2. 1944.

⁷⁴⁹ *Обнова*, бр. 296, 24. 6. 1942.

⁷⁵⁰ *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944...*, стр. 222.

⁷⁵¹ Laš Fr. H. Svensen, *Filozofija mode*, Beograd 2005, str. 12.

⁷⁵² Према појединим проценама 1944. било је 100.000 мушкараца из Србије у ратном заробљеништву. – Z. Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...*, str. 80

Нарочито угрожену групацију жена под окупацијом представљале су жене избеглице. Избеглице су долазиле у Србију најчешће без икаквих средстава, намучене путем и бекством, често изложене нехигијенским приликама, биле су лака жртва заразних болести, нарочито тифуса.⁷⁵³ И градске и сеоске средине биле су уточишта за избеглице које су се кретале у потрази за послом и исхраном. Градови су били преоптерећени избеглицама, које су одлазиле у околна места, али су се враћале пошто нису успевале да нађу посао и начин да се издржавају. Према извештају Комесаријата за избеглице, у Србији је 10. октобра 1944. било 241.832⁷⁵⁴ избеглица, већином жена и деце.⁷⁵⁵

Иако се настојало да се омогући слободан долазак избеглица, без обзира на пол и узраст, постојала је код власти сумња да ће се међу избеглима наћи и непожељни политички елементи попут комуниста, особа које раде за хрватску обавештајну службу или су склоне криминалном понашању. У таквим случајевима, власти су прибегавале и враћању избеглица, а међу враћенима често су се налазиле жене хрватске националности које су у Србију дошле као избеглице пошто су биле непожељне у НДХ услед своје повезаности, најчешће интимних веза са мушкарцима српске националности.⁷⁵⁶

Живот избеглица био је обележен снажним стресогеном чињеницом да су услед животне угрожености биле принуђене да напусте домове и дотадашњи живот, често гледајући страдање најближих. Избеглице су биле различитих склоности и особина, а потреба за опстанком и сналажењем подстицала је и развој нових способности, пре свега умешност сналажења у ванредним околностима. Свакодневица избеглих жена била је обележена несигурним и лошим условима живота услед којих су у већој мери него остало становништво биле упућене на обезбеђивање основних средстава за преживљавање, а морале су и да се уклопе у нову средину. У потрази за послом и прехраном, избеглице, нарочито оне на селу, бавиле су се трговином намирницама, односно црном берзом, покушавајући на тај

⁷⁵³ Отворен је низ карантина намењених избеглим лицима у којима је према појединим прорачунима преминуло око 4.050. особа. – Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945. godine*, Beograd 1981, str. 251.

⁷⁵⁴ С. Керкез, *н.д.*, стр. 150.

⁷⁵⁵ Почетком априла 1943. евидентирано је 83.225 избегле деце. – S. Milošević, *н.д.*, стр. 306.

⁷⁵⁶ Управа града Београда наредила је да се једна Хрватица запослена у Београду као слушкиња протера у Хрватску као непожељан странац, иако је молила да остане и претила самоубиством, пошто је већ била заточена у логорима Јасеновац и Лоборград, по њеној тврдњи због тога што је пре рата била у љубавној вези са жандармом Србином. ИАБ, УГБ-СП III-3/146, к.142/9

начин да се прехране, што је чак наилазило на разумевање градске средине.⁷⁵⁷ Многе певачице по јавним локалима биле су избеглице, а неке од њих су певале популарне песме којима је исмеван усташки режим, што је био повод за жалбе конзулата НДХ у Београду.⁷⁵⁸

Док су жене које су избегле са малом децом биле изложене мукама око њиховог збрињавања и исхране и евентуалног давања на усвојење, жене без деце биле су препуштене саме себи, често у безнадежном физичком и психичком стању, без утехе и разумевања. Једна избегла девојка била је сведок покоља у своме селу у Босни када су јој заклани мајка, отац, брат, две рођене сестре, пет сестара од стрица, четири сестре од тетке и велики број остале родбине.⁷⁵⁹ У очајању услед страдања, несналажења и бола због погибије великог броја чланова породице, усамљене избегле жене су утеху проналазиле у алкохолу.⁷⁶⁰

Док је у градовима главни проблем представљала исхрана и набавка намирница, као и строг надзор окупационих власти, села су била оптерећена постојањем више војски од којих је свака захтевала помоћ и подршку. Село се у окупираној Србији налазило на удару бројних војних снага и било је стално изложено двовлашћу што је утицало на живот у неизвесности.⁷⁶¹

И равногорски покрет и влада Милана Недића су тражили ослонац у сељаштву и инсистирали на традиционалним патријархалним вредностима које су по њиховом мишљењу почивале на српском селу. Подршка је тражена у сељаштву и услед чињенице да је оно била најбројнија друштвена категорија, али је слика о сеоском становништву била прилично опречна и с једне стране идеализована, а с друге стране заснована на извесном ниподаштавању сељака који су сматрани неупућеним, необразованим и сировим. Ослонац на село тражен је у очекивању сарадње на подржавању конзервативних ставова, пре свега антикомунизма.

⁷⁵⁷ „Наше јадне избеглице из Хрватске, расејане по целој Србији, доносе у Београд разне намирнице и продају. На тај начин, вршећи препродају живе са својим породицама.“ – *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944...*, стр. 156.

⁷⁵⁸ А. Војиновић, *n.d.*, стр. 7-8.

⁷⁵⁹ АС, Г-2, ф 5 р 74/1942 (Архив Србије, Комесаријат за избеглице и пресељенике 1941–1944)

⁷⁶⁰ Више пута је због пијанства кажњавана избеглица Софија Груборовић која је у пијаном стању вређала и псовала пролазнике. Према сопственој тврдњи пићу се одала пошто је изгубила брата и три сестре у НДХ и сама избегла у Србију, а 1943. била је подвргнута и полицијској истрази у Врњачкој Бањи због сумње да је извршила крађу. ИАБ, УГБ-СП I 6/18, к.139/22; АС, Г-14, ф 1/1943

⁷⁶¹ „Кад је увече легао, човек, особито на селу, није знао ко ће му залупати на врата и ко ће му провалити у кућу.“ – Д. Јовановић, *Политичке успомене*, VII..., стр. 64.

Зарађене стране су се у минималној мери обраћале сељанки, вероватно и услед њене неписмености. Жени на селу придавано је мало важности, није било посебних очекивања од ње, углавном су истицани њени задаци, а они су били сведени на улоге домаћице и мајке. Традиционални патријархални односи, необразованост и повлачење пред ауторитетом оца или мужа, одређивали су владање жена на селу. Понизна и потчињена ауторитету мушкарца, сељанка је често морала да се мири са оваквим положајем, али њена пасивност углавном није означавала пристајање, већ је отпор знала да манифестује одсуством привржености и љубави. Запостављеност сељанки често није била примећивана и сматрана је нечим што се подразумева и што не треба мењати.

У штампи је идеализован традиционалан лик сеоске домаћице чије су основне врлине биле да „не ропће, не тражи, не жали, пати се и мучи“, али да при том остаје „верни, стрпљиви и ћутљиви слуга свога народа“.⁷⁶² Иако је одавано признање сељанки да носи сав терет сеоске куће и домаћинства и истицано да је заборављена и запостављена од свих, критикована је њена тежња ка угледању на градске домаћице. Модернизација њеног положаја требало је да се одвија у националном и патријархалном духу ојачавањем сеоске културе постепеним саображавањем савременим потребама. Идеалан профил сеоске жене била је жена која слуша и служи мужа, покорава му се, рађа и негује децу.

Живот жене на селу био је далеко од достојанственог, а понизност и потчињеност жена манифестовала се и у свакодневним манирима као што је љубљење руке мушкарцима. Од равногорског покрета критикована је појава да жене и девојке имају обичај да ћуте и не поздрављају када пролазе, што је била и последица патријархалних норми.⁷⁶³ Известан ауторитет уживале су старије жене, нарочито мајке породице.⁷⁶⁴

Све власти које су имале утицаја на село настојале су да делују просветитељски, позивајући се на здравствене и моралне разлоге. Наглашавано је да запуштеност нарушава елементарне традиционалне односе и осећаје

⁷⁶² Војин Пуљевић, „Наш дуг српској сеоској домаћици“, *Српски народ*, бр. 9, 31. 7. 1942.

⁷⁶³ *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943–1944. Документи*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2006, стр. 173.

⁷⁶⁴ Девојка којој је поручник Предраг Раковић, командант Другог равногорског корпуса, дошао у двориште са војском није могла од страха да проговори нити да га поздрави, већ му је само пољубила руку, док је разговор водила њена мајка. – Ж. Топаловић, *н.д.*, стр. 327.

честитости и стида.⁷⁶⁵ Задужење жена за чистоћу куће често је доводило, услед њихове преоптерећености и необразованости, до ситуација да су у кућама владали застрашујући неред и нечистоћа што је узроковало појаву болести, посебно због присуства ваши које су изазивале пегави тифус.⁷⁶⁶ Због обавеза у кући и на имању, сеоска жена, није успевала ни знала да испуни основне стандарде хигијене. О хигијенским и културним навикама сведочи и то да је сеоска породица углавном спавала у једној просторији. Живот више генерација у истом простору имао је за последицу губитак интимности и личног живота, што је често било изражено и као терор колектива који је појединца лишавао моралних скрупула.⁷⁶⁷

Тежак физички рад и напори огледали су се и у физичком изгледу сељанки: оне су брзо стариле, губиле на виталности и свежини. Тежина сеоског живота код жена највише се огледала у изгледу старица.⁷⁶⁸ Док су мушкарци одушак могли наћи у сеоским кафанама, чији је рад током окупације безуспешно забрањиван, жене нису имале свог окупљалишта осим случајних сусрета приликом вршења свакодневних обавеза.⁷⁶⁹ Одушак своме незадовољству и нагомиланим недаћама углавном су себи давале суботом, када су одлазиле на гробље да оплакују мртве.

Рат је за мушкарце често представљао могућност друштвене афирмације и у најмању руку избегавање тешких пољопривредних послова. Одливом мушке радне снаге преко ратних заробљеника и учесника у војним покретима стварала се оскудица радне снаге на селу, коју је морала да надомести сељанка. Већ преоптерећена обавезама око куће, деце, одеће, исхране и пољопривредних

⁷⁶⁵ У равногорском наређењу о потреби изградње нужника у сваком сеоском дворишту априла 1944. посебно је наглашавана изложеност погледима најближе околине чланова домаћинства која нису имала нужник већ су физиолошке потребе обављали на отвореном. АС, БИА, I-166

⁷⁶⁶ Командант среза колубарског 29. маја 1944. добио је извештај да посетиоци једне сеоске куће морали да побегну из ње „не могавши да издрже смрад од ове нечистоте“. ВА, Ча, 66-4-32

⁷⁶⁷ Као лоша страна одгајања деце на селу истицано је њихово рано навикавање на дуван и алкохол, боравак у загушљивим просторијама, али и живот и спавање заједно са родитељима, када су често слушали породичне свађе и туче, али били и сведоци полних сношаја родитеља. – Б. Матавуљ, „Штетни и добри обичаји подизања деце на селу“, *Просветни гласник*, 8/1942, стр. 420.

⁷⁶⁸ „Све старице на селу које сам до тада видела биле су погрбљене, смежуране и безубе као вештице, са кожом потамнелом нешто од рада на сунцу, а нешто од прљавштине.“ – Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 25.

⁷⁶⁹ Жене у Рушњу су се углавном дружиле на путу за бунар и током чекања реда за точење воде. – *Исто*, стр. 84.

послова, сељанка је током окупације добијала и нове задатке пошто се дешавало да преузме све обавезе вођења домаћинства у одсуству мушкараца.

Лик пожртвоване сељанке која је преузела на себе мушке пољопривредне послове популарисан је и путем штампе.⁷⁷⁰ У којој је мери пољопривредна производња спала на плећа сељанке сведочи и то да је, упркос конзервативизму, подстицано увођење женских агронома у циљу модернизовања сеоског домаћинства што се заснивало на ставу да би код мушкараца обука у модерној пољопривреди имала мало ефекта и да би едуковање сељанки од стране жена стручњака било успешније.⁷⁷¹

Просвећивању сеоских жена биле су наклоњене колаборационистичке власти које су наглашавале значај доприноса сељанке за нацију и домаћинство. Истицана је улога сељанке као чувара огњишта и васпитача деце и сматрано да је потребно ојачати ту њену традиционалну улогу, без битног мењања садржаја.⁷⁷² Популарисана је краткотрајна обука сељанки за вођење домаћинства, док су у дугорочним плановима за школовање, предност имала мушка сеоска деца. Једна од мера којима се желела показати наклоност владе Милана Недића сељаштву била је и обезбеђивање школовања даровите сиромашне деце, пре свега са села, чије је спровођење почело 1942. године.⁷⁷³ Међу одабраном даровитом сиромашном сеоском децом чије ће школовање бити помагано, женска деца била су у значајно мањем броју у односу на мушку.⁷⁷⁴

Побољшање материјалног положаја села у Србији пред Други светски рат огледало се и у томе што су млађе генерације стасавале у много бољим условима од својих родитеља, биле су школованије, нарочито девојке које су при томе тежиле модернизацији и ширењу културних видика, што је често било у опречности са ограничењима традиционалног друштва у коме су живеле. Младе жене на селу су настојале да поправе свој положај и да се интересују за јавни

⁷⁷⁰ „Јесен у Шумадији – Вредне женске руке на послу... Гружанке су замениле на њиви своје мужеве који су у заробљеништву“, *Обнова*, бр. 355, 1. 9. 1942.

⁷⁷¹ „Српска жена у пољопривреди“, *Обнова*, бр. 419, 14. 11. 1942; „Жене као реонски економисте“, *Српски народ*, бр. 21, 24. 10. 1942; „Жене као реонски економисте“, *Ново време*, бр. 710, 22. 8. 1943.

⁷⁷² Предлажући отварање учитељске домаћичке школе у Алексинцу 1942. године министар просвете је истицао: „Нова Србија не може ту српску мајку и сеоску домаћицу оставити саму себи и у незнању. Ми морамо српску сеоску домаћицу да помогнемо у своме васпитању за свој велики позив и морамо је помоћи да се оспособи, да постане обавештена, спремна и добра домаћица, жена и мајка, на добро и корист српског народа.“ АС, Г-3, ф 193, 7-23-42

⁷⁷³ АС, Г-3, к. 588, 108-203-42

⁷⁷⁴ За даље школовање одабрано је 125 дечака и 23 девојчице. *Српски народ*, бр. 24, 14. 11. 1942.

живот и одупру сопственом запостављању. Осим што су често биле писменије од мајки, девојке су биле носилац модернизације нарочито у погледу одевања. Замена народне ношње фабричким тканинама и градском одећом упала је у очи поборницима конзервативизма, који су у томе видели одступање од народне традиције и нарушавање народног духа. Женска деца су од малих ногу обучавана ручном раду, пре свега плетењу и шивењу, као традиционалним женским пословима и у том смислу је замена народне ношње градском одећом представљала нарушавање традиционалних женских улога и вид еманципације.

Угледајући се на град и под утицајем урбаних средина, сеоске девојке су прихватале новине у одевању, тежећи да се тиме приближе модерним срединама и себе прикажу у лепшем светлу. Потискивање народне ношње није било само ствар пролазне моде, већ и одраз става да је нешто што је традиционално и укорењено постало превазиђено и незанимљиво, што је осликавало културне, социјалне и менталне промене које су захватиле село. Иако је појава индустријских производа и градских навика приближавала село граду, укорењеност обичаја и традиције била је дубока и тешко промењива.⁷⁷⁵ Народна ношња је остајала саставни део девојачке спреме, а приликом војних операција по селима, посебно у акцијама одмазде, немачки војници пљачкали су најчешће стоку и девојачку спрему.⁷⁷⁶

Након слома устанка 1941. до краја 1943. равнгорски покрет је остварио преовлађујући утицај у већини сеоских области окупирани Србије.⁷⁷⁷ Упориште равнгорског покрета на селу узроковало је посебна очекивања од сеоског становништва, нарочито мушког дела сеоске популације, док су сеоске жене често била превиђане и запостављене. На њих је обраћана пажња у случајевима потребе социјалне и правне заштите када су припадници ЈВуО морали да посредују у решавању сукоба и утичу на указивање помоћи сиромашним и угроженим женама. Поводом потребе указивања помоћи женама истицана је њихова незаштићеност и често беспомоћност, што је верно описао један равнгорац

⁷⁷⁵ Љ. Димић, *Културна политика ...*, I, стр. 79.

⁷⁷⁶ Војан Dimitrijević, „Žene ravnogorskog sela 1943–1944“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, str. 353-366.

Дешавало се да су девојке страдале у покушајима да своју спрему одбране од пљачке. – З. Вучковић, *н.д.*, стр. 290.

⁷⁷⁷ Жарко Јовановић, *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 1995, стр. 230.

залажући се за једну сеоску учитељицу – „женско је па нико да је чује“.⁷⁷⁸ Поједине жене су након смрти брачног друга остајале саме и напуштене од околине.⁷⁷⁹ У таквим случајевима, равногорски покрет је наступао као заштитник ових жена од самовоље осталог становништва које се нечасно односило према слабијим и незаштићенијим.

Комшијске свађе су на селу у ратно време добијале карактер обрачуна, а противничке стране су често користиле свој утицај код војних представника ради освете која је искаљивана и над женским члановима супротстављене породице.⁷⁸⁰ Честе злоупотребе сарадње са снагама ЈВуО утицале су да је од стране равногорског покрета апеловано на избегавање сеоских свађа и сукоба, уз наглашавање да ратне околности треба да подстакну на зближавање, а не да појединцима дају прилику да затварају сеоске путеве, померају међе и свакодневно се тужакају. У противном, мушкарцима је прећено мобилизацијом, а старијим мушкарцима и женама новчаним казнама.⁷⁸¹

Жене су се најчешће обраћале равногорском покрету због угрожених имовинских права. У појединим случајевима чак ни наређења нису могла утицати на њихову заштиту.⁷⁸² Ратно стање су многи покушавали да искористе да реше парнице у сопствену корист макар нелегалним или насилним путем. Оживели су и стари сукоби, нарочито они за чије је позитивно решавање једна од супротстављених страна видела тренутну предност у одсуству мушкараца на другој страни. Посебно је у случајевима задружне земље постојало настојање да се потисну жене које су имале право на имовину или њену употребу.⁷⁸³ Чак и стари пресуђени спорови поново су добијали на актуелности, а ситни спорови задобијали су понекад трагичне размере.⁷⁸⁴ Деобе имања које би почеле током

⁷⁷⁸ ВА, Ча, 37-2-31

⁷⁷⁹ Једна удовица је у обраћању за помоћ констатовала: „Док је он био жив би пуна кућа пријатеља. А данас кад њега нема, нестаде и пријатеља као росе на сунцу.“ ВА, Ча, 30-6-41

⁷⁸⁰ Једна удовица отворила је врата мушкарцима који су дошли у њену кућу током ноћи пошто је видела да један од њих има браду, али су они везали њу и сина, а ћерку сурово силовали. У групи се налазио и њихов комшија који им је, заједно са мајком, од раније претио. ВА, Ча, 26а-2-25

⁷⁸¹ ВА, Ча, 26а-3-19

⁷⁸² ВА, Ча, 52-2-47

⁷⁸³ ВА, Ча, 71-4-30

⁷⁸⁴ Равногорски органи разматрали су 1944. тужбу једног сељака за претрпљени бол и накнаду болничких трошкова пошто га је комшија три пута убо камом јер се са његовом мајком посвађао због кокошака које су му биле у башти, а он их затим истерао. ВА, Ча, 72-4-17

окупације, одгађане су од стране равнаторских органа за послератно доба да би се заштитиле жене које су уживале имовину.⁷⁸⁵

Супротности у односу села и града које су кулминирале током окупације, имале су дугу традицију.⁷⁸⁶ Одбојност градског становништва према селу била је изражена пред Други светски рат, када је сеоско становништво често са презиром посматрано као запуштено и примитивно.⁷⁸⁷ „Однорођеност“ града од села сматрана је и покондиреним настојањем да се што пре превазиђе и заборави властито сељачко порекло.⁷⁸⁸ Критика града у односу на село била је често присутна као опште место политичког и културног популизма и углавном је остајала на нивоу украса.⁷⁸⁹ Јаз који је постојао између села и града дошао је до изражаја након пораза у Априлском рату када је сеоско становништво углавном кривило „господу“ што је олако упропастила државу.⁷⁹⁰ Град је у очима села често сматран главним кривцем за тежак сеоски живот и заосталост, а невоље градског становништва, изазване тешкоћама у снабдевању и бомбардовањем, село је искоришћавало за сопствену материјалну корист, али и као вид освете за дуго трпљено занемаривање и презирање.⁷⁹¹

Пораст цена пољопривредних производа утицао је на трансфер богатства са града на село и промену односа моћи у корист села. Високе цене пољопривредних производа и олако стицање новца утицали су да мушкарци на селу постану склонији нераду, беспослици, коцки и пијанчењу. Глад је подстицала становништво градова да са огорчењем гледа понашање сељаштва,

⁷⁸⁵ Такво настојање било је изражено код компликованих породичних деоба, када је покрет настојао да заштити угрожене жене и да сложене расправе одложи до краја рата. ВА, Ча, 70-4-40

⁷⁸⁶ Х. Зундхаузен, *н.д.*, стр. 213.

⁷⁸⁷ Милан Јовановић Стоимировић је 1939. године у дневнику забележио утисак о сељанима Суводола: „Углавном, нећу заборавити ни оне сељаке: исцепане, напите (млади петак), псоваче и љуто завађене међу собом. Па онда оне прљаве жене, ону неочешљану и необувену децу. Па оне нахерене куће.“ – Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000, стр. 304.

⁷⁸⁸ „Тек што су им оцеви изишли из опанка, а они већ декаденти.“ – писао је Стеван Мољевић о београдским омладинцима који су се 1944. пријавили равнаторском покрету „за сваки случај“, а који су били без самопрегора, вере и полета. АС, БИА, III-3, Стеван Мољевић, *Равна Гора у светлу и магли*, стр. 118-119.

Сличан опис Београђана оставила је и Јелисавета Божић: „Људи су настојали да буду Парижани, или, у најмању руку, Бечлије, иако им ниуком случају озбиљни и патријархални српски сељак није био баш давнашњи предак.“ – Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 8.

⁷⁸⁹ Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945“, *Нова српска политичка мисао*, 11, бр. 1-4, 67-79, стр. 71.

⁷⁹⁰ Васа Казимировић, *Србија и Југославија*, III, Крагујевац 1995, стр. 752.

⁷⁹¹ К. Николић, *Страх и нада...*, стр. 170.

често видећи у њима само нераднике, себичњаке и материјалисте.⁷⁹² Штампа је апеловала на друштвену солидарност, али су то били усамљени гласови.⁷⁹³ Патње града су остављале индиферентним сеоски део популације и због тога што је оно често имало нижа очекивања и мање потреба, па није много трпело због несташница.

Захваљујући тешкоћама у снабдевању и набавци индустријских производа, предност је имала трампа. У том смислу карактеристична је била карикатура сељанке огрнуте крзном сребрне лисице, коју је у грађанској кући трампила са једном госпођом за 20 килограма брашна.⁷⁹⁴ Сељанке су преко црне берзе остваривале велике приходе, што је утицало на пораст њиховог самопоуздања. Нагло стечен иметак или вишак хране често је доживљаван и као оптерећење услед опште немаштине у којој је упадао у очи.⁷⁹⁵ Остајало је и расло незадовољство сељанки њиховим друштвеним положајем и упркос краткорочном осећању надмоћи, оне су и даље са гледале на жене из града са скривеним дивљењем и осећајем недостижног.

Најблискији контакт жена из града и села одвијао се крајем окупације, током савезничког бомбардовања, када је велики део градског становништва спас од савезничког бомбардовања потражио на селу. Пошто је боравак у сеоским домаћинствима био скупо наплаћиван, прибежиште на селу су углавном потражили имућнији грађани, док су они сиромашнији остали по градовима, изложени бомбардовању. Боравећи на селу, градске даме су имале прилике да остваре ближи контакт са сеоским женама, боље упознају њихову судбину, а неке чак и да успоставе присне односе са њима. Карактеристичан је случај Јелисавете Божић, Енглескиње удате за Србина која је током савезничког бомбардовања

⁷⁹² У једном меморандуму упућеном равногорским властима је истицано да сеоске депутације долазе Недићу, као раније другим политичким личностима, често ради избегавања обављања пољопривредних послова и бесплатног путовања, уз то је замерано: „Уместо сељаци да донесу у Београд да ми имамо шта да једемо, оно се сад њима приређују банкети и ручкови у Београду. У сретним временима, кад је град имао свега и свачега, сељак је пунио своју торбу кад пође у град, а сад са празним торбама иде у град да се у гладном граду наједе и напије.“ ВА, Ча, 120-5-33

⁷⁹³ Уз наводе да трговци по удаљеним селима уцењују сељаке високим ценама индустријских производа, а да сељаци уцењују грађане високим ценама хране истицана је потреба друштвене солидарност. „Село и град – за солидарност свих слојева народне заједнице“, *Обнова*, бр. 297, 25. 6. 1942.

⁷⁹⁴ *Обнова*, бр. 447, 17. 12. 1942.

⁷⁹⁵ Једна сељанка се жалила Милану Јовановићу Стоимировићу да је више новца преметнула кроз руке од почетка окупације него од рођења, али је ипак била необезбеђена, а уз то морала је да се крије и закључава у кући када хоће да једе. – М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1943, рукопис.

боравила у Рушњу и оставила упечатљиво сведочење о животу сеоских жена. Терор колектива и земље спадали су међу најупечатљивије утиске са села, које је ову Енглескињу, по укореењености и форми обичаја и навика подсећало на антику. Такође је примећивала да су градски становници били свесни да морају бити отворени према селу и сељанима и да су сви били нападно љубазни према својим домаћинима који су са приличним миром прихватили насталу ситуацију, пошто су сада производе могли да продају по црноберзијанским ценама, а да не морају одлазити у град.⁷⁹⁶

Напуштање града и боравак у селу је за многе жене значио додатну деградацију друштвеног положаја, на коју су под наметнутим околностима покушавале да се не обазире. Велики број жена је приликом напуштања града ради лакшег кретања обукао мушку одећу, пре свега чакшире, а уз то су биле присиљене да саме носе највећи део имовине.⁷⁹⁷ Градске даме које су избегле на село су упркос беди и оскудици улагале напоре да одрже привид ранијег живота и навика, па су се често дотеране окупљале и пиле јечмену кафу из различитих, испуцалих и окрњених шоља, што је деловало помало апсурдно, али је у таквом понашању било и извесне патетичне храбрости и чина немирења са насталом ситуацијом.⁷⁹⁸ Насупрот томе, чак и ове тешке околности нису спречавале пропагандни апарат да делује, па су добре стране бомбардовања проналажене у томе што је велики број Београђана који су се раселили попримио сеоски начин живота, док су жене одустале од шминкања и улепшавања.⁷⁹⁹ У циљу заштите, власти су организовале евакуацију жена и деце из Београда. На прихватању избеглог градског становништва ангажовали су се и припадници равногорског покрета, чија је команда наређивала организовање прихвата становништва, али и мобилисање избеглих мушкараца, док је жене и децу требало упутити ради испомоћи сеоским породицама којима је недостала радна снага.⁸⁰⁰

Од априла 1944. многи градови у Србији били су изложени налетима савезничког бомбардовања, док је Београд у наредним месецима постао њихова

⁷⁹⁶ Одлазак у град ради набавке преферирао и се и поред насталих околности, али не само као потреба снабдевања, већ и као вид привременог бекства и ослобађања од терета сеоског колектива, па су „младе жене, чини се, пре ишле у град да би макар на дан побегле од оштрог ока и још оштријег језика својих свекрва“. – Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 83.

⁷⁹⁷ М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1944, рукопис.

⁷⁹⁸ Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 121.

⁷⁹⁹ *Ново време*, бр. 943, 13. 5. 1944.

⁸⁰⁰ ВА, Ча, 28-2-14

редовна мета.⁸⁰¹ О навикавању на бомбардовање и посматрању тешке ситуације са ведрије стране, говори и чињеница да је најгласнија сирена која се најављивала непосредну опасност била у народу названа „арлаукача“.⁸⁰² Временом је уочен устаљени временски ритам бомбардовања коме је било прилагођено и радно време установа, а становници су се охрабрили, па су ноћи проводили у граду, а дане у околним селима.⁸⁰³ Од истакнутих културних личности, Исидора Секулић се склонила у Макиш где је примала пријатеље и са расположењем разговарала о поезији, што је био добар начин да се побегне од стварности.⁸⁰⁴ У рашчишћавању рушевина у Београду су учествовали углавном мушкарци у оквиру радне обавезе, али су се поједине жене добровољно ангажовале на том послу.⁸⁰⁵ Ипак, и у том погледу опстајале су предрасуде, услед чега је у заштити од бомбардовања културних установа избегавано ангажовање жена чиновница пошто по мишљењу министра просвете у њихову „хладнокрвност не може да се рачуна“.⁸⁰⁶ Упркос томе, поједине жене су, да би исхраниле породицу, радиле на санацији рушевина за плату која је била нижа у односу на накнаде мушкарцима за исти посао.⁸⁰⁷

Материјална и психичка исцрпљеност биле су доминантне одлике са којима је жена у селу и граду дочекала крај окупације. Исцрпљеност је била проузрокована нужношћу њеног додатног ангажовања у напорима за очување породице, као и услед притиска власти да промене своја очекивања, навике и потребе и ускладе их и подреде ка повратку традиционалним оквирима живота и породице. Под окупацијом се друштво рапидно променило и доживело једну врсту регресије, а запуштеност и исцрпљивање у највећој мери могли су се сагледати у животу жене, њеном изгледу и осећањима. Чак и оне којима је окупација донела материјални успон нису могле бити задовољне због свести да је он привремен, али и због осећаја усамљености и неморалности. Олакшање које је донео крај окупације, побудило је нову наду, али и запитаност да ли ће и колико она бити јача у односу на страх.

⁸⁰¹ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, II, Beograd 1979, str. 297.

⁸⁰² М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1944, рукопис.

⁸⁰³ А. Михаиловић, *н.д.*, стр. 97.

⁸⁰⁴ Милан Кашанин, *Изабрана дела*, VI, Београд 2004, стр. 33-34.

⁸⁰⁵ *Ново време*, бр. 963, 7. 6. 1944.

⁸⁰⁶ АС, Г-3, ф 773, IV бр. 6677/1943

⁸⁰⁷ *Ново време*, бр. 1036, 31. 8. 1944.

ШКОЛОВАЊЕ

Школовање женске деце, занемаривано и у међуратном периоду, додатно је отежано наступањем рата и окупације. Девојчице су и током окупације у мањем проценту у односу на дечаке похађале основну школу. Према подацима које су 1943. године изнеле просветне власти на територији окупиране Србије 1. септембра 1941. било је 2.113 основних школа које је похађало 365.583 ђака међу којима је било 204.461 (55,9%) дечака и 161.122 (44,1%) девојчица, док је 1943. радило 2.155 школа са 390.715 ђака од којих су 219.346 (56,1%) били дечаци, а 171.369 (43,9%) девојчице.⁸⁰⁸

Ратне околности су утицале на отежано школовање оба пола. Упркос тој чињеници, просветне власти су у априлу 1942. изнеле податак да 78% ученика похађа школе, што је, с обзиром на прилике, био веома висок проценат.⁸⁰⁹ Овим подацима супротстављали су се извештаји који су Министарству просвете пристизали са терена. Из среза поречког су јављали да само 25% ученика редовно иде у школу. Слично стање забележено је и у околини Београда, у срезу грочанском, где је констатовано да 50% ђака не похађа школу, а разлози су тражени у слабој исхрани, недостатку обуће и одеће, као и у родитељском немару, нарочито у погледу женске деце.⁸¹⁰ У школама мачванског среза школу је редовно

⁸⁰⁸ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11-12/1943, стр. 418-419.

⁸⁰⁹ Према тим подацима основне школе је похађало око 227.000 (51 %) дечака и 218.000 (48,9%) девојчица. „Просветне прилике у Србији“, *Обнова*, бр. 229, 2. 4. 1942.

⁸¹⁰ АС, Г-3, ф 580, 99-118-42

похађало 53,12% ђака од чега су мањи број биле ученице.⁸¹¹ Услед чешћих изостанака, ученице су имале слабији успех и у мањем проценту су завршавале разреде које су похађале.⁸¹²

Тешкоће везане за уредно похађање школе биле су константне. Углавном се процењивало да половина деце не похађа школу или у њу долази само повремено. Највећи проблем су представљала женска деца, чије је школовање било највише занемарено. Срески школски надзорник у Шапцу предлагао је чак предузимање драстичних мера за решавање проблема слабог похађања школе од стране женске деце издавањем уредбе која би бранила удају неписмених девојака, али и младића који нису завршили четири разреда основне школе.⁸¹³ Иако су код колаборационистичких власти владала ускогруда гледања на положај и улогу жене, постојало је и уверење у неопходност њиховог школовања јер „без просвећене жене-мајке нећемо никада имати напредну кућу, село и државу“.⁸¹⁴

Упркос напорима просветних власти, број неписмених жена вишеструко је надмашивао број неписмених мушкараца.⁸¹⁵ Прихватајући просветитељску улогу жене у породици, колаборационистичке власти су настојале да током окупације спроводе акције описмењавања. Изражени аналфабетизам женског становништва, поготову на селу, настојао се умањити течајевима за просвећивање. „Уредба о сузбијању неписмености“, донета 26. августа 1943. предвиђала је обавезно похађање аналфабетских течајева за сва неписмена мушка лица до 45 година старости и неударна женска лица до 25 година, али уз обавезу сегрегације према полу.⁸¹⁶ Свака народна школа била је дужна да оснива аналфабетске течајеве, а биле су предвиђене казне за државне службенике који не испуне ову дужност, као и за неписмена лица која не присуствују течају. Истовремено, организована је и спроведена кампања ради убеђивања становништва у неопходност описмењавања.

⁸¹¹ Момчило Исић, *Основно школство у Подрињу 1914–1944*, Београд 2005, стр. 382.

⁸¹² Услед слабог похађања школа, ученице су још у међуратном периоду постизале значајно слабији успех у школи у односу на ученике. – М. Исић, *Основно школство у Србији...*, I, стр. 338. У Азбуковици је школске 1942/43 разред завршило тек 38,22% ученица. – М. Исић, *Основно школство у Подрињу...*, стр. 384.

⁸¹³ АС, Г-3, ф 613

⁸¹⁴ Исто.

⁸¹⁵ *Ново време* је у новембру 1942. објавило податак среског одбора за народно просвећивање у Обреновцу, по коме је у том месту неписмено 1.295 особа, међу којима је било 181 мушкараца и 1.114 жена.

⁸¹⁶ „Уредба о сузбијању неписмености“, *Службене новине*, бр. 78, 5. 10. 1943.

Међутим, пропаганда и претње, као и сама предавања, слабо су успевали да заинтересују становништво за културно уздизање током ратног стања. У извештајима упућеним Министарству просвете углавном се наводило: „рад аналфабетског течаја није још почео и поред добре воље наставника, јер слушаоци неће да посећују предавања течаја“⁸¹⁷ или: „на аналфабетски течај добровољно нико се није пријавио“.⁸¹⁸ Упркос инсистирању и наредбама, као и притисцима на учитељство и локалне просветне органе да појачају пропаганду и придобијање становништва за описмењавање, ова настојања су имала константно лош одзив.

Још пре рата су уведени течајеви за домаћице с циљем да се подигне образовни ниво жена на селу и оне упуте у правилно вођење домаћинства. Течај за домаћице имао је за циљ да оспособи девојке за „разумно, напредно и стручно вођење градског односно сеоског домаћинства и да их припреми да постану добре, умешне и обавештене домаћице и мајке“.⁸¹⁹ Министар просвете се нарочито залагао за одржавање и рад течајева, као и повећање њиховог броја, при чему се позивао на њихов национални значај и тврдио да оспособљавање сеоских жена налаже „дужност према српској жени, која нас је за то задужила својим патриотским радом“.⁸²⁰ Настављен је рад течајева за домаћице који су постојали и у међуратном периоду,⁸²¹ а крајем 1941. функционисало је десет сталних и три покретна течаја за домаћице.⁸²² Настао је проблем услед тога што постојећи течајеви нису имали довољно полазница, пошто је ратно време утицало на опадање интересовања. У договору са Комесаријатом за избеглице, течајеви су попуњени избеглим девојкама чије је образовање и збрињавање извршено овим путем у циљу да се оспособе за кућне помоћнице.⁸²³

⁸¹⁷ АС, Г-3, ф 197, 1-62-43

⁸¹⁸ АС, Г-3, ф 197, 1-61-43

⁸¹⁹ „Уредба о школама и течајевима за домаћице“, *Службене новине*, бр. 12, 12. 2. 1943.

⁸²⁰ АС, Г-3, ф 152, 13-221-43

⁸²¹ Течајеви за домаћице су у Краљевини Југославији имали великог ефекта пошто су често представљали једине просветне установе које су остваривале директан контакт са женском омладином на селу и значајно доприносили подизању културног нивоа женске популације иако често нису били прилагођени животу на селу, али су омогућавали младим женама сусрет са новим знањима путем којих су мењале свој однос према хигијени, кући, васпитању. – Љ. Димић, *Културна политика ...*, II, стр. 115.

⁸²² „Акција Министарства просвете на народном просвећивању – Стални и покретни течајеви за домаћице“, *Обнова*, бр. 119, 20. 11. 1941.

⁸²³ С. Керкез, *н.д.*, стр. 136.

Током 1942. Министарство просвете је организовало течајеве за конзервирање воћа и поврћа и на тај начин настојало да упосли учитељице ангазоване на течајевима за домаћице, али и да привуче пажњу и интересовање, пошто је умеће конзервирања могло да олакша и побољша исхрану.⁸²⁴ Осим тога, наређено је да учитељице обилазе сеоске домове и на лицу места дају упутства о вођењу домаћинства, хигијени и нези деце. Почетком 1943. донета је и „Уредба о школама и течајевима за домаћице“, а у неколико места (Баваништу, Панчеву Неготину, Параћину, Прћиловици и Чајетини) функционисале су школе за домаћице.⁸²⁵ Иако су имале великог значаја у образовању женске популације, школе за домаћице знале су и да имају супротан ефекат пошто су се жене ограничавале само на оно што су научиле.⁸²⁶

Просветне власти су тежиле да што већи броја женске деце укључе у образовни систем и зато што се путем школовања настојао формирати одговарајући идеолошки профил будуће жене. Реформа просвете, која је започела одмах по окупацији, у великој мери је донела промене у школовању женске деце. Већ у јулу 1941. на насловној страни *Новог времена* објављен је говор Велибора Јонића одржан преко радија о неопходности корените реформе просвете.⁸²⁷ Просвету је требало прилагодити стварности, и то „српској стварности“ и васпитати омладину у духу народних традиција, а образовати је у духу народних и државних потреба и у правцу стварања „идеалног типа српског младића и српске девојке“. У посебном предавању које је Јонић 1942. одржао београдским матуранткињама, еманципација жена била је представљена као њихово радно израбљивање и присилно одвајање од породице, које се претворило у психичко мучење и довело до тога да оне изгубе радост за животом, што је утицало на слабљење породице и нације.⁸²⁸ Јонић је чак сматрао да је у градској породици дошло до појаве матријархата, појаве да жена у породици води главу реч, што је узроковало и појаву жена мушкобања, као и феминизираних мушкарца.⁸²⁹

⁸²⁴ АС, Г-3, ф 191, 5-272-42

⁸²⁵ „Уредба о школама и течајевима за домаћице“, *Службене новине*, бр. 12, 12. 2. 1943.

⁸²⁶ Јелисавети Божић је приликом боравка у Рушњу једна сељанка која је завршила школу за домаћице тврдила да се супа не може скувати без шаргарепе и пашканата. – Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 84.

⁸²⁷ *Ново време*, бр. 65, 21. 7. 1941.

⁸²⁸ „Предавање министра просвете Велибора Јонића београдским матуранткињама“, *Обнова*, бр. 250, 29. 4. 1942.

⁸²⁹ Велибор Јонић, „Проблем наше духовне оријентације“, *Правци деснице. Српско духовно искуство*, Београд 1997, стр. 14.

Просветна реформа је предвиђала ограничења у образовању женске деце, чије се школовање желело свести само на њихово васпитање да постану добре мајке и домаћице. Било је предвиђено и делом спроведено одвајање мушких и женских школа и одвојено школовање женског нараштаја. Министарство просвете је у више наврата налагало да се изврши подела на мушка и женска одељења, која би школу похађала у различитим сменама, а задржавање мешовитих одељења је допуштано само у изузетним случајевима.⁸³⁰ Раздвајање ђака по полу пратило је и раздвајање наставника, па је одређивано да наставнице могу предавати само у женским или евентуално млађим мушким разредима, с тим да нису могле имати разредно старешинство у мушким одељењима.⁸³¹ У пракси је често било тешко спровести одвајање ученика и ученица, а упутства о сегрегацији ученика понављана су више пута током окупације.

Просветна реформа донела је и нове наставне садржаје, којима се желела дати практичнија основа и указати на смернице и очекивања од ученица. Почетком школске 1942/43 године за женску децу у вишим разредима гимназије уведен је, на уштрб гимнастике, нови наставни предмет „Домаћинство и материнство“⁸³². Настава из овог предмета обухватала је обуку у вођењу домаћинства и гајењу деце, а циљ му је био да обучи ученице да постану „разумне, вредне и добре домаћице и мајке“⁸³³ и у том смислу је његово увођење имало идеолошки призив. Ипак, ово није представљало јединствену појаву, пошто се у циљу подизања наталитета сличан наставни предмет нашао и у енглеским и француским школским програмима још у међуратном периоду.⁸³⁴

Запостављање женске деце, као и тежња да се њихово високо школовање обузда и сведе на просвећивање у циљу што успешнијег обављања кућних послова дошло је до изражаја приликом израде Општег државног просветног плана којим се желела извести коренита реформа целокупног школства. Планом су се желели утврдити типови и број школа, њихов распоред по местима и потребе одређених области за појединим врстама школа, као и завести обавезно основно образовање од шест година.

⁸³⁰ АС, Г-3, III бр. 20601/1943

⁸³¹ АС, Г-3, III бр. 20262/1943

⁸³² АС, Г-3, ф 914, 22-158-42

⁸³³ АС, Г-3, ф 1017

⁸³⁴ М. Mazover, *Mračni kontinent...*, str. 98.

Постојало је и настојање да се број гимназија смањи у корист стручног образовања, посебно када су у питању женска деца која су и до тада у мањем броју похађала гимназије. У државним гимназијама школовало се током окупације 50.319 ђака, од чега је било 30.355 (60,32%) дечака и 19.964 (39,67%) девојчица.⁸³⁵ За даље школовање на уштрб гимназија било је предвиђено повећање броја стручних и грађанских школа које су имале да допринесу индустријском, занатском и привредном усавршавању и развоју. У штампи су посебно хваљени просветни успеси женских занатских школа и квалитет њихове обуке, као и прилежност ученица.⁸³⁶ Омладинке које су обучаване занатским пословима описиване су као скромне, предане послу и везане за породицу.⁸³⁷

Просветни план је предвидео 32 врсте школа, а као посебна новина најављено је увођење народних пољопривредних, сеоских домаћичких, варошких домаћичких, девојачких, лаборантско-препараторских, шумарских, задружних, пољопривредно-учитељских школа и административне академије. Превелика амбициозност и нереалност Општег државног просветног плана била је уочљива већ при првом погледу на бројке које су означавале дотадашње стање и број школа у односу на број који је био зацртан планом. Најуочљивије повећање било је у броју пољопривредних школа где је поред постојећих 16 планирано отварање додатних 230 школа, уз отварање 92 школе за домаћице и 24 девојачке школе.

Супротно настојањима Министарства просвете до одвоји женске од мушких школа, посебно када је била реч о учитељским школама, многа места су приликом израде Општег државног просветног плана управо предлагала постојање мешовитих школа, ради олакшаног похађања и доступности таквих школа за оба пола у свим крајевима. Главни задружни савез је сматрао да је распоред домаћичких школа неадекватан пошто је планирано њихово оснивање по варошима и варошицама за које је сматрано да лоше утичу на сеоске девојке, које се у њима „отпаде од сеоског живота“ и враћају у село незадовољне.⁸³⁸

⁸³⁵ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11-12/1943, стр. 426.

⁸³⁶ „Одлични резултати једне београдске женске средње школе – Књига и преслица у служби васпитања“, *Обнова*, бр. 809, 26. 2. 1944.; „Како се спремају за живот жене занатлије“, *Обнова*, бр. 844, 7. 4. 1944.

⁸³⁷ „Будуће српске жене-раднице и домаћице“, *Српски народ*, бр. 5, 3. 7. 1942.

⁸³⁸ АС, Г-3, ф 8а

Иако је циљ просветне реформе био давање првенства практичном образовању и смањење обима школовања у гимназијама, многе области осетиле су се ускраћене поводом одлуке да им се те школе укину. Полемике и замерке је изазвало питање распореда женских гимназија. У самом Министарству просвете прво се увидела недоследност у њиховом размештају, пошто је примећено да се, од предвиђених осам женских гимназија, четири налазе у Београду, две у Банату, а само две у осталим деловима Србије. Окружно начелство у Лесковцу је сматрало да је у овом крају неопходно отворити женску гимназију, а сличан захтев је стигао и из Пожаревца где је постојећу мешовиту гимназију похађало 427 ученица. Окружно начелство у Ваљевоу је приметило да за целу Западну Србију није остављена ни једна женска гимназија, а Ваљево је, као центар ове области, имало женску гимназију још у предкумановској Србији, па је услед традиције и потреба постојала жеља да се она задржи. Овом питању са највише пажње приступили су представници Правног факултета који су у распореду гимназија уочили три неравномерне групације: Београд за који је било предвиђено постојање 12 гимназија (8 мушких и 4 женске), Банат са пет (3 мушке и 2 женске) и остатак Србије са укупно 14 (12 мушких и 2 женске). Поред предвиђене две гимназије, за централну Србију било је замишљено отварање 18 девојачких школа, што је навело представнике Правног факултета на закључак: „да наша женска омладина из Србије има да постане претежно домаћица и мајка, а женска омладина из Баната има да постане скоро потпуно универзитетска омладина, дакле интелектуалке, које ће после једне постати на пр. гимназиски наставници и у мушким и женским гимназијама целе Србије, што опет може да значи да после две деценије имамо интелектуалце у Србији углавном пореклом из Баната“.⁸³⁹

У Министарству просвете су узели у разматрање изложене примедбе и унели их у списак општих напомена. Приликом усвајања просветног плана није повећан број предвиђених школа, па је највероватније да је пројекат остао непромењен, изузев могућности да је извршена промена распореда предвиђених школа по областима. Иако је Општи државни просветни план подржало Велико

⁸³⁹ АС, Г-3, ГПС, ф 8 р 238/43

просветно веће Главног просветног савета у новембру 1943, његову примену омео је крај окупације.

Ограничавање школовања женске деце покушавало се извршити и код уписа на факултет. Највише студенткиња 1940. године било је на Правном и Филозофском факултету.⁸⁴⁰ Процес реорганизације Универзитета под окупацијом окончан је фебруара 1942. доношењем „Опште уредбе о Универзитету“⁸⁴¹ којом су детаљно одређени рад и надлежност универзитетских тела и органа. Овом уредбом, поред тога шта је одређивао број студената који се могао уписати на студије, министар просвете је стекао право да одреди сразмеру између женских и мушких слушалаца, односно да ограничи број студенткиња.

Током јануара 1944. приликом припрема за почетак рада Универзитета у Министарству просвете су прикупљани подаци о потенцијалним кандидатима за упис.⁸⁴² Тим поводом формулисани се ставови о потреби контролисаног уписа жена на факултете и одређивању *numerus clausus*-а за њих, без обзира на чињеницу да је и пре рата на Универзитету био мали број студенткиња.⁸⁴³ Начелник одељења за високо образовање Радосав Марковић упутио је фебруара 1944. Главном просветном савету посебан предлог поводом уписа студената. Предлагао је да се на факултете упишу сви мушки кандидати који положи пријемни испит и за које надлежне власти издају потврде да су морално и национално исправни. У образложењу предлога он је навео да је тешко одредити стварне потребе за будућим кадровима пошто се још не зна „каква ће бити српска будућа ситуација у погледу територије српске државе“, као и с обзиром на велика страдања српске интелигенције у рату. Насупрот томе, предлагао је да за женске кандидате може да се заведе „извесно ограничење без опасности која постоји кад су у питању мушкарци“.⁸⁴⁴

У марту 1944. Универзитет је обавестио Министарство просвете, да поред тога што је очекиван велики број кандидата (преко 8.000), дефинитиван број

⁸⁴⁰ *Статистички годишњак 1940*, X, Београд 1941, стр. 352.

⁸⁴¹ *Службене новине*, бр. 17, 27. 2. 1942.

⁸⁴² АС, Г-3, ф 776, бр. 133

⁸⁴³ У 1940/41 школској години било је на Београдски универзитет уписано укупно 9.913 студената, од чега 7.975 мушкараца и 1.898 жена. АС, Г-3, ф 67

⁸⁴⁴ АС, Г-3, ф 776, бр. 383

пријављених за упис на факултете износи 414 кандидата.⁸⁴⁵ Након тога је у Министарству просвете одређен дефинитиван број студената који ће бити уписани, а утврђен је и однос броја уписаних мушких и женских студената у сразмеру 2:1.

Иако је дозвољавано, високо школовање жена није подстицано, већ је ограничавано, а женској деци је често оспоравана могућност интелектуалног стваралаштва.⁸⁴⁶ Шовинистичка схватања и ускогрудост кочили су и развој женског спорта и његову организацију. На седници Државног спортског одбора на којој је разматрано питање организовања „Савеза женских спортова“ дошло је до сукоба око става да овај савез „треба да воде мушкарци пошто жене још нису зреле за самосталан рад или за равноправну сарадњу са мушкарцима у постојећим савезима“.⁸⁴⁷ Занимљиво је да је против оваковог гледишта иступио делегат министра просвете, што је довело до сукоба и прекида седнице.

Осим ограничења у приступу појединим школама, ученице су морале да се повинују мерама које је Министарство просвете предузимало у циљу помагања исхране, али и изградње осећаја колективне одговорности и припадности. Ученице су заједно са ученицима морале да учествују у планској пољопривредној производњи, услед чега су школама расподељени терени за обраду земље и додељени плацеви у близини школа да их обрађују у слободно време.⁸⁴⁸ Посебна истрага била је спроведена над ученицама Треће женске реалне гимназије које су биле виђене ујутру како иду на радове, а када су убрзо након тога министар просвете и начелник Одељења за средње школе дошли да обиђу њихове усеве нису затекли никога на терену.⁸⁴⁹

Иако је влада Милана Недића идеализовала српско село, настојала је и да га донекле модернизује спровођењем пољопривредних мера и просвећивањем сељаштва. Колаборационисти су планирали да антагонизам између села и града

⁸⁴⁵ На Филозофском факултету било је пријављено 80, на Пољопривредном 26, на Техничком 125 и на Медицинском 182 кандидата. АС, Г-3, ф 779, бр. 1808

⁸⁴⁶ Изненађује чињеница да је на књижевном конкурс који је расписао Милан Недић прва награда припала ученици гимназије из Београда за романсирану биографију Светог Саве, али је вероватно у овом случају национална обојеност рада однела превагу над питањем рода. „Матуранткиња написала роман о Св. Сави“, *Ново време*, 21. 12. 1943.

⁸⁴⁷ АС, Г-3, ф 798, бр. 127/44

⁸⁴⁸ „Београдски ђаци весело обрађују земљу“, *Ново време*, 8. 5. 1942; „Ученици гимназије обрађују школске вртове“, *Обнова*, бр. 231, 7. 4. 1942.

⁸⁴⁹ АС, Г-3, ф 1048

залече организовањем летње радне службе средњошколске омладине. Предвиђено је организовање средњошколских радних чета, које је требало сместити у сеоске домове где би радили као испомоћ заједно са укућанима. За девојке у овим четама било је предвиђено да остају у сеоској кући и раде домаће послове од спремања куће и кувања до неговања деце, посебно водећи рачуна о чистоћи и хигијени. Пре него што оду на село ученице је требало упутити у питања важна за жене, од неге деце, вођења личне хигијене жена, кувања, до упућивања у укус у одевању и уређењу дома. У Шапцу је дошло и до противљења родитеља одлуци да се гимназијалке ангажују у радној служби и одвоје од куће, али су на крају пристали да се старије ученице упуте на десетодневно обављање физичких радова на насипању Бенске баре током којих су становале и спавале у оближњој бараци.⁸⁵⁰ Истовремено је вршено проширење планова и обима делатности, а у оквиру тих мера ученице су биле задужене да плету цемпере за сиромашну децу.⁸⁵¹

Спроведене мере су представљале врсту принудног рада и утицале су на додатно изнуривање ученица, већ исцрпљених због отежаног снабдевања. Здравствено стање женске деце школског узраста било је на веома забрињавајућем нивоу. Крајем 1942. и почетком 1943. Министарство просвете је у сарадњи са Црвеним крстом спровело једну врсту евиденције ученика с обзиром на њихово здравствено стање. Извршен је покушај да се обави лекарски преглед целокупне школске популације и на основу тога попуни формулар „Бројно стање оболелих и обољењима наклоњених ученика“.⁸⁵² Најдетаљнији преглед био је спроведен у Београду, али су и резултати прегледа ту били најлошији. Могуће је да су лекарски критеријуми у Београду били строжи, али и да је услед отежане набавке намирница и исхране здравствено стање ученика било слабије у односу на провинцију. Према резултатима, веома тешко здравствено стање владало је у београдским женским гимназијама и школама, где је често близу половине ученица било разврстано у категорију оболелих и физички слабих.⁸⁵³

У истом периоду је Мага Магазиновић критиковала бројност женских гимназија и залагала се да се сваки члан народне заједнице „постави на своје

⁸⁵⁰ *Споменица Шабачке гимназије 1937–1987*, Београд 1987, стр. 77.

⁸⁵¹ АС, Г-3, ф 200, 2-89-42; АС, Г-3, ф 201, 3-187-42

⁸⁵² АС, Г-3, ф 585, 104-56-42

⁸⁵³ У Шестој женској гимназији у Београду од укупно 981 ученица, 496 су оцењене као физички оболеле, а у Седмој женској гимназији од 628 ученица, било је само 270 здравих. АС, Г-3, ф 163

право место“ и у том циљу се противила појави да се девојчице лошијег здравственог стања примају у гимназије. Магазиновићева је отворено износила и став да „вредносна равноправност женских чланова српске народне заједнице у свима њеним облицима од породице до државе не сме се и даље код нас бркати са фиктивном једнакошћу полова у смислу феминистичке идеологије 19. века“.⁸⁵⁴

Ученице, поготово оне у средњим школама, биле су изложене нарочитом притиску. Сводећи њихову животну перспективу на улогу жене и мајке, министар просвете и остали просветни делатници непрестано су апеловали на њихову честитост, али и сумњали у њихово национално опредељење и потенцијалну наклоњеност комунизму.⁸⁵⁵ У таквим ставовима подржавала су их и јавна гласила. Штампа је нарочито хвалила наредбу којом су ученице натеране да плету косу у плетенице, потцењујући интелектуални ниво ученица које су по њиховом мишљењу, пре ове наредбе, биле сувише обузете својим физичким изгледом да би могле да се сконцентришу на наставу. Истицало се да ће се на овај начин друштво вратити „оном срећном добу кад су наше мајке пазиле на своје облачење и кретање, да не би повредиле морал куће и школе“.⁸⁵⁶ Поједине београдске гимназије биле су критиковане што су дозвољавале да само ученице нижих разреда имају зачешљану косу, док су биле попустљивије када су у питању виши разреди.⁸⁵⁷ Плетенице су слављене као естетски најлепша фризура, која потпуно одговара ученицама и која је опевана у народној поезији, уз додатак, да овај народни начин неговања косе утиче на скромно и чедно држање женске омладине, што је чак и истицано и у јавно публикованим извештајима Министарства просвете.⁸⁵⁸ Услед оскудице, одустало се од наметања школске униформе, али је путем штампе саветовано да ученице поведу рачуна да њихово облачење на пређе границе пристојног и скромног.⁸⁵⁹ Ученицама које би скратиле косу током летњег распуста било је запрећено забраном уписа новог разреда.

⁸⁵⁴ Prema: Olivera Milosavljević, *n.d.*, str. 206-207.

Мага Магазиновић, „Размишљања о будућој женско средњој школи“, *Просветни гласник*, јануар – фебруар 1942.

⁸⁵⁵ „Министар просвете београдским матуранткињама“, *Ново време*, бр. 304, 30. 4. 1942.

⁸⁵⁶ „Ученице морају плести косе у витице – крај фантастичним модним фризурама код средњошколске омладине!“, *Ново време*, бр. 493, 8. 12. 1942.

⁸⁵⁷ АС, Г-3, пов III бр. 118/1943

⁸⁵⁸ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11-12/1943, стр. 422.

⁸⁵⁹ *Обнова*, 566, 13. 5. 1943.

Међутим, овај наметнути модни тренд ученице нису дочекале са одушевљењем. По сећању Светлане Велмар-Јанковић, старија ћерка помоћника министра просвете била је кажњена зато што је косу расплела одмах по завршетку наставе, а ову наредбу доживела је као покушај да се ученице претворе у „калуђерице“.⁸⁶⁰ Насупрот томе, међу присталицама „Збора“, који су били критички настројени према раду Министарства просвете и очекивали ригорозне мере у сузбијању комунизма, ова наредба је доживљавана као неозбиљност и бављење небитним детаљима.⁸⁶¹ Међутим, у Министарству просвете не само да су о томе доносили наредбе, већ су истрајно радили на њиховом спровођењу, а мере које су предузимали граничиле су се са јавним понижавањем. У ситуацији када су ученице избегавале ношење плетеница ван школе, било је наређено не само њихово искључивање из школе услед кршења наређења, већ и одржавање предавања свим ученицама поводом тог питања, а том приликом просветне власти требало је да „напомену“ да ће, уколико се ситуација не поправи, бити заведен обавезан лекарски преглед старијих ученица.⁸⁶²

Понижавање ученица потцењивањем њиховог сексуалног морала није се тиме окончало, већ је у мају 1943. закључено да постоји један број ученица „чији се поступци косе с основним начелима етике и морала“ и које су при том „олако прешле преко свог девојачког стида и образа“. На основу тога, сматрано је да такве ученице не могу остати у школи да не би својим примером „заразиле“ школске другарице и оштетиле углед просветне установе. Ради заштите школских интереса наређено је да се овакве ученице одстране из школе, али и да се појача надзор над свим ученицама старијих разреда и да се упозоре „да ради свог највишег добра чувају своју девојачку част, као и свој ђачки углед и достојанство, да би једног дана као пуноправне грађанке, честите супруге и нежне мајке сарађивале као способни неимари на изграђивању нове и сређене Србије“.⁸⁶³ Овакав став и понашање према ученицама проистацао је из убеђења и предрасуда да су низак морал и слободно сексуално понашање карактеристике

⁸⁶⁰ Светлана Велмар-Јанковић, *Прозраци*, Београд 2004, стр. 154-155.

⁸⁶¹ У извештају Боривоја Карапанџића из децембра 1942. је констатовано да уместо да „министар просвете донесе наређење у вези са чишћењем школа од комуниста, он прописује којекакве наредбе о кикама, фризурама и тсл“. – Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера ...*, стр. 223.

⁸⁶² АС, Г-3, ф 1017, II бр. 26481

⁸⁶³ ВА, Нда, 34 а -2-42

комунисткиња, али то није могло да оправда понижавајући однос према женском делу ученичке популације.⁸⁶⁴

Као ни друге просветне власти, ни окупацијске нису могле спречити честе негативне појаве које су постојале међу омладином. Оне су биле и слика и одраз друштва у којима је омладина живела и одрастала, а често су представљале и врсту вентила од траума које је доносио живот под окупацијом. Један отац је ћерку која је избачена из школе због лошег учења и слободнијег владања, бранио чињеницом да је видела „унакажени и грозно измрцварени леш свога брата“, страдалог у ратним сукобима.⁸⁶⁵

Просветне власти су током окупације улагале значајне напоре у циљу просвећивања и школовања што већег процента женске популације. Иако је прихватана потреба образовања жена, она је ограничавана на просвећивање у циљу успешног вођења домаћинства, истицан је непотребно велики број жена са високим образовањем и потреба таквог образовања само за најталентованије, често и наглашавањем да жена заостаје за мушкарцем у интелектуалном и уметничком стваралаштву.⁸⁶⁶ Високо школовање жена настојало се ограничити, а квалитет и садржај наставе усмеравао се ка практичним предметима потребним за успешније вођења домаћинства. Женски подмладак је васпитаван и школован ради припреме за искључиву дужност домаћице, а спољашњи изглед, ставови и контакти женске популације ограничавани су и подвргавани контроли уз сумњу у низак морал ученица и неповерење према њима које је више сведочио о ускогрудости и предрасудама креатора просветне политике него о особинама женске школске популације.

⁸⁶⁴ Због наклоности комунизму из школа у окупираној Србији било је искључено из школе 276 ученика и 199 ученица. – Миодраг Симић, *Школство у Срба у 19. и првој половини 20. века*, Београд 2003, стр. 138.

⁸⁶⁵ АС, Г-3, ф 942, II пов бр. 998/42

⁸⁶⁶ Власта Модерчин, „Жена и човек“, *Наша борба*, бр. 39, 31. 5. 1942.

ЗАПОСЛЕЊЕ И КАРИЈЕРА

Колаборационистичке власти су чиниле обазриве покушаје да ангажују најистакнутије интелектуалке и списатељице. Као пример може послужити Ксенија Атанасијевић, која је 1941. године радила као просветна инспекторка, а затим је постављена за професорку Прве женске гимназије, да би 1942. године била додељена на рад Народној библиотеци. У том периоду била је ангажована да изради „специјалан рад теоријске природе за министра“ и убрзо пребачена на дужност у Црвеном крсту.⁸⁶⁷ Остаје непозната њена конкретна активност у овом периоду и детаљнији опис послова које је обављала. Покушај просветних власти да је ангажују није добио конкретну форму пошто је стално премештана са једног положаја на други. Поново је премештана током 1943. и додељена на рад Универзитетској библиотеци, а затим, 1944. Народној библиотеци. Упркос позивима, Атанасијевићева је током окупације успела да избегне обавезу одржавања јавних предавања.⁸⁶⁸ Осим тога, немачка цензура је забранила да у књигу „Сусрети“ Јеле Спиридоновић Савић коју је 1944. издала Српска књижевна задруга уђе приказ Ксенијиног текста „Етика праштања“, док је на самом почетку окупације оптуживана што је држала предавања у јеврејској читаоници.⁸⁶⁹

Обазривост и уважавање колаборационистичке власти су показале према Исидори Секулић, која је живела повучено, одржавајући контакте са малим

⁸⁶⁷ АС, Г-3, ф 777, бр. 562/1943

⁸⁶⁸ Аритон Михаиловић, *Успомене из окупације*, Београд 2004, стр. 30.

⁸⁶⁹ Љ. Вулетић, *н.д.*, стр. 192.

кругом људи. Током окупације илегално су штампане, без датума и ознаке штампарије, њене три књиге „Аналитички тренуци и теме“. Иако није јавно наступала, нити се ангажовала, власти су се према њој односиле благонаклоно, а њена дела су уврштена у наставни план и програм за гимназије и универзитет.⁸⁷⁰ *Ново време* је објавило похвалан чланак поводом четрдесет година њеног рада, представљајући је као „најеминентнију српску интелектуалку, најумнију српску жену“ и једну од најбољих српских стилиста.⁸⁷¹

Ретке жене које су објављивале књижевне текстове под окупацијом биле су изложене сумњи и надзору власти. Пензионерка Вукосава Милисављевић нашла се под надзором пошто јој је замерено писање на врањанском дијалекту и приказивање у лошем светлу српског чиновништва у причама које је објављивала у *Колу* и *Новом времену*.⁸⁷² Од истакнутих књижевница, у току окупације објављивала је књиге, али само за децу, Десанка Максимовић, и иначе, није учествовала у јавном животу.⁸⁷³ Поред тога, била је и под надзором полиције, а 1942. године јој је претресан стан.⁸⁷⁴

Интелектуални ескапизам и посвећивање уском кругу људи били су током окупације углавном одлике стваралачке интелигенције, док су глумице, певачице и остале жене које су се бавиле јавним наступима и забавом доживљавале успоне у каријери, наступајући у бројним представама. Спремност на јавне наступе под окупацијом била је подстицана од стране окупационих власти, често без обзира на уметнички квалитет, а укључујући могућност добре зараде пошто су све врсте јавних дешавања биле прилично посећене.⁸⁷⁵ Позоришном сценом и срцима публике владала је Жанка Стокић, али су истицани и успеси младих глумица попут Мире Тодоровић и Олге Спиридоновић.⁸⁷⁶ Оперске певачице Меланија

⁸⁷⁰ Бојан Ђорђевић, „Књижевни живот у Србији за време окупације – књижевници у окупацији“, *Књижевна историја*, 2003, бр. 120-121, 519-533, стр. 522.

⁸⁷¹ Р. И. Ђисаловић, „Четрдесето годишњица рада Исидоре Секулић“, *Ново време*, бр. 853, б. 2. 1944.

⁸⁷² ИАБ, УГБ-СП II-16, к. 141/36

⁸⁷³ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008, стр. 94.

⁸⁷⁴ ИАБ, УГБ СП IV- 11/23, к. 193/13

⁸⁷⁵ А. Михаиловић, *н.д.*, стр. 83-84.

Једна продавачица новина је бучно подржавала или звиждањем осуђивала наступе појединих глумаца, у зависности од политичког опредељења глумаца. Њени упади на позоришне представе и узнемиравање публике и глумаца довели су до тога да јој је полиција у јулу 1942. забранила да посећује позориште. ИАБ, Бдс, D-418

⁸⁷⁶ *Обнова*, бр. 151, 27. 12. 1941.

Бугариновић,⁸⁷⁷ Даница Илић и Бојка Константиновић Живадиновић наступале су у Бечу, што је било хваљено у домаћој штампи.⁸⁷⁸ Истицани су и оперски успеси Зденке Зикове у наступима у Прагу.⁸⁷⁹ Фолклорна приредба *Јелисавка – Обилића мајка* у режији Маге Магазиновић приређена је 1942. године на Коларчевом народном универзитету и била је пропраћена одобравањем публике и нарочито штампе с обзиром на национални карактер теме.⁸⁸⁰ Филмске улоге немачких глумица, наступи немачких певачица, као и преводи књига немачких ауторки били су редовно праћени најавима и позитивним коментарима у штампи.⁸⁸¹

Насупрот малобројном слоју високошколованих жена и оних са успешним каријерама, постојала је огромна маса жена које нису стекле елементарно образовање нити савладале основе писмености. Необразована жена, уколико је била принуђена да нађе запослење, нарочито у граду, могла је једино да обавља послове кућне послуге и испомоћи у домаћинству. Препуштене саме себи, изложене милости и немилости послодаваца, уз то неупућене у вођење кућних послова, жене са територије окупиране Србије нису се радо одлучивале нити су радо прихватане за обављање ове врсте послова, због чега су углавном биле ангажоване жене из Војводине, мада ни оне нису биле на добром гласу.⁸⁸²

Пошто је владао недостатак радне снаге у тој врсти занимања, власти су настојале да избегле девојке запосле као кућне помоћнице. Послове кућних помоћница обављале су избегле жене које су због тога морале да дају децу на старање у дом, као и учитељице које нису могле да нађу боље упослење.⁸⁸³ Запослење ради помоћи мајкама налазиле су у Београду и девојчице млађе од 10 година које су радиле као носачи.⁸⁸⁴

⁸⁷⁷ За Меланију Бугариновић је, након њених наступа, из Беча стигао извештај о њеној политичкој непоузданости што је ометало њено даље ангажовање у београдском Народном позоришту пошто је наложено да се мора спречити да јавно наступа јер као непријатељ Немачке не треба да гради каријеру и зарађује новац. Сумње у њену поузданост подстакле су и пријаве њених колегиница са којима је наступала у Бечкој државној опери. ИАБ, Бдс, В-598.

⁸⁷⁸ *Обнова*, бр. 762, 30. 12. 1943.; *Обнова*, бр. 788, 2. 2. 1944.

⁸⁷⁹ *Обнова*, бр. 488, 8. 2. 1943.

⁸⁸⁰ *Обнова*, бр. 349, 25. 8. 1942.

⁸⁸¹ „Гостовање најбољих немачких уметника у Београду. Синоћ је певала на радиу Кете Хајдерсбах, чланица државне опере у Берлину – Радио Београд постао је једна од најпопуларнијих станица у Европи“, *Обнова*, бр. 147, 23. 12. 1941.

⁸⁸² „Имамо служавку Бачванку, сељанку. Пречани би морали пасти на леђа када би видели колико је та девојка једна Балканка, колико су и прости Срби из прека сирови и сасвим равни нашем шумадском свету.“ М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1942, рукопис.

⁸⁸³ „Како живе избегличке девојке запослене као кућне помоћнице“, *Обнова*, бр. 426, 21. 11. 1942.

⁸⁸⁴ „Београдски профили – Мале избеглице...“, *Обнова*, бр. 69, 23. 9. 1941.

Девојке избеглице су путем посебних течајева обучаване вођењу домаћинства ради успеле као кућне помоћнице.⁸⁸⁵ Углавном су о овим девојкама писани похвални новински прилози о томе како се добро слажу са породицама код којих раде и како су задовољне новим положајем, али су постојали и супротни случајеви. Једна девојка малтретирана је од породице којој је додељена да обавља кућне послове, до те мере да је тај однос постао „тежак, немогућ и несрпски“, а девојка је на крају морала да буде пренесена у амбуланту Српског избегличког дома због тешких повреда по целом телу.⁸⁸⁶

Услед недостатка помоћног кућног особља, у Радничкој комори је уведен Одсек за заштиту жена и деце који је посредовао у намештењу женског помоћног особља и радио на ангажовању и заштити права кућних помоћница.⁸⁸⁷ Ова чињеница била је значајна и због тога што су кућне помоћнице често представљале лак плен и сексуалне жртве мушких укупана, што је утицало да су многе од њих имале ниске моралне стандарде. Присилјене од ране младости да се старају саме о себи и сопственом издржавању, многе кућне помоћнице и служавке су се навикавале да се на различите начине сналазе ради опстанка.⁸⁸⁸ Осим тога, знале су доста о својим послодавцима и чак покушавале да им намећу свој утицај и односе се претећи и уцењивачки.⁸⁸⁹ Поједине кућне помоћнице биле су склоне крађи о чему је у више наврата писано у црним хроникама током окупације.⁸⁹⁰ Неомиљеност и непопуларност положаја кућне послуге утицала је да су се многе жене, принуђене да нађу посао радије одлучивале за добровољан рад у Немачкој.

Иако је у штампи хваљено радно ангажовање немачких жена,⁸⁹¹ обавезан рад у Немачкој није строго примењиван у настојању да се поштеде немачке жене, већ се више инсистирало на употреби стране радне снаге.⁸⁹² Међу страним радницама је било скоро два милиона жена, углавном из Русије, Украјине и

⁸⁸⁵ До краја 1942. течајеве је завршило 120 девојака. „Домаћински течајеви за кућне помоћнице у Београду - Избегличке девојке уче се вођењу домаћинства“, *Обнова*, бр. 450, 21. 12. 1942.

⁸⁸⁶ „Лица и наличја“, *Обнова*, бр. 523, 20. 3. 1943.

⁸⁸⁷ *Обнова*, бр. 67, 20. 9. 1941.

⁸⁸⁸ АС, БИА, I-169

⁸⁸⁹ Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник*, II, Врњачка Бања 2004, стр. 33.

⁸⁹⁰ „Покрадена чиновница Министарства просвете“, *Обнова*, бр. 156, 2. 1. 1942; „Бединерка покрала лекара г. др. В. Перишића – Она га је сама обавестила о крађи“, *Обнова*, бр. 155, 1. 1. 1942.

⁸⁹¹ „Немачка жена - војник позадине!“, *Наша борба*, бр. 27, 8. 3. 1942.

⁸⁹² М. Mazover, *Mračni kontinent...*, стр. 175.

Пољске.⁸⁹³ До краја августа 1941. године отишло је из Србије на рад у Немачку 17.800 мушкараца и 4.800 жена.⁸⁹⁴ Према подацима од 31. августа 1942. за рад у Немачкој обавезало укупно 43.906 лица. Од тога је у индустрији било запослено 26.268 – 20.161 мушкарац и 6.107 жена, а у пољопривреди 17.638 – 13.310 мушкараца и 4.328 жена.⁸⁹⁵

Раднице на раду у Рајху имале су право на здравствену заштиту, а у случајевима трудноће им је обезбеђивана просторија за дојење и дечије јасле.⁸⁹⁶ Осим жена које су одлазиле у потрази за послом, за одлазак на рад у Немачку одлучивале су се комунистичке којима је претило хапшење, мада се дешавало да поједине буду накнадно разоткривене успостављањем преписке са истомишљеницама у окупираној земљи.⁸⁹⁷

У Француској су жене које су одлазиле на раду у Немачку сматране женама ниског морала, готово проституткама, а такве ставове имали су и поједини српски колаборационисти.⁸⁹⁸ У Берлину је од априла 1942. деловала делегација за српске раднице и заробљенике у саставу немачког фронта рада, а на челу ове делегације налазио се Милан Кечић.⁸⁹⁹ Приликом обиласка српских радница током 1942. године у околини Беча, Милан Кечић је констатовао и да има и полно оболелих, услед чега је наређен обавезан лекарски преглед. Осим тога, проблем је представљао заједнички смештај српских радница са хрватским, које су их вређале и са којима се нису слагале, па је донета одлука и о њиховом одвојеном смештају.⁹⁰⁰

Штампа је током 1942. донела неколико чланака о српским радницама у Немачкој, у којима су описивани лакоћа посла и повољни услови за живот и рад,

⁸⁹³ M. Stibbe, *n.d.*, str. 101.

⁸⁹⁴ M. Kreso, *n.d.*, str. 124.

⁸⁹⁵ Драган Алексић, „Проблем радне снаге у индустрији и рударству Србије у Другом светском рату“, *Токови историје*, 3-4/1997, 89-110, стр. 97.

⁸⁹⁶ *Немачка обавештајна служба*, IX, Београд 1956, стр. 90.

⁸⁹⁷ Љубица Ценић која се налазила на раду у Бруку на Мури ухапшена је и саслушавана пошто је писала једној питомици Завода за принудно васпитање о организовању комунистичке делатности у Бруку. ИАБ, Бдс, С-577

Постојали су и случајеви када су се на одлазак на рад у Немачку одлучивале бивше комунистичке које су се компромитовале сарадњом са немачким властима. АС, БИА, I-199

⁸⁹⁸ Према подацима југословенске владе у емиграцији, Цека Ђорђевић је подржавао одлазак српских жена на принудан раду Немачку, а на бојазан да би тамо могле бити изложене проституцији наводно је изјавио: „Кад могу да се дрпају по Калемегдану и београдским биоскопима, могу да послуже као разонода и немачкоме војнику, који се бори за слободу Европе.“ АЈ, 103-27-235

⁸⁹⁹ *Обнова*, бр. 196, 23. 2. 1942.

⁹⁰⁰ АС, Г-1, ф 311, бр. 62/42

уз нагласак, да српске жене својим трудом суделују у напорима Трећег рајха.⁹⁰¹ Описи живота српских жена на раду у Немачкој укључивали су и наглашавање чињенице да је „и у туђини српска жена добра домаћица“, а као првенствени мотив одласка на рад навођена је борба за исхрану породице.⁹⁰² Истицан је велики број српских радника и радница који стижу у Немачку пошто се тамо нуди поштен рад и добра награда „свим вредним рукама“, као и марљивост и жеља за знањем и доказивањем у раду наших радница.⁹⁰³ У октобру 1942. путем огласа у Србији је тражено 150 неквалификованих радница за рад у Немачкој.⁹⁰⁴

Жене са територије окупиране Србије углавном су на рад у Немачку одлазиле доброволно, али је било покушаја да им се наметне обавезан рад, иако је то било у супротности са настојањем на обнови патријархалних вредности којима је потенцирана усредсређеност жена на дом и породицу, па су ти покушаји спречавани и потискивани.

Крајем 1941. на територији окупиране Србије уведена је Национална служба за обнову Србије, која је предвиђала обавезан шестомесечни рад на обнови Србије за мушкарце од 17 до 45 година старости.⁹⁰⁵ Приликом завођења Националне службе за обнову, од обавезног рада биле су изузете жене, иако је било констатовано да таква пракса постоји у Немачкој, али се позивало на несклад са народним менталитетом и могуће поремећаје које би изазвало одвајање девојака од куће и од средине којој по традицији припадају.⁹⁰⁶ Похвално су истицани примери мађарских жена које су биле ангазоване на радовима везаним за народну одбрану уз могућност да бирају врсту послова које обављају.⁹⁰⁷ За разлику од осталих делова окупиране Србије, у Банату су фолксдојчери имали своју радну службу која је била пандан Националној служби за обнову и у њој су биле ангазоване и девојке, а постојала су и четири женска радна логора.⁹⁰⁸

⁹⁰¹ „Берлинска писма „Обнови“, *Обнова*, бр. 233, 9. 4. 1942; „Како живе наши у страном свету... Посета логорима српских радника у Западној Немачкој – Женски раднички станови у Валсродеу убрајају се међу најмодерније у Европи“, *Обнова*, бр. 225, 28. 3. 1942.

⁹⁰² „Српска жена-мајка на раду у Немачкој“, *Ново време*, бр. 805, 11. 12. 1943.

⁹⁰³ *Обнова*, бр. 195, 21. 2. 1942.

⁹⁰⁴ *Обнова*, бр. 383, 3. 10. 1942.

⁹⁰⁵ Национална служба за обнову била је усмерена на млађу мушку популацију, студенте и свршене средњошколце, које су власти на овај начин настојале да ангажују, а од радне обавезе била су изузета лица са редовним занимањем, као и неопходно потребни сеоски домаћини. „Уредба о увођењу Националне службе за обнову Србије“, *Службене новине*, бр. 133, 16. 12. 1941.

⁹⁰⁶ „За обнову Србије – Ствара се „школа живота“ за нашу младеж – У чему се састоји радна служба омладине“, *Обнова*, бр. 7, 12. 7. 1941.

⁹⁰⁷ „Мађарске жене у служби рада“, *Ново време*, бр. 321, 11. 5. 1942.

⁹⁰⁸ Z. Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...*, str. 206.

Поједине жене су током окупације ипак потпадале под обавезу принудног рада. Оне су морале да служе као замена за мушке чланове породице који су хтели да избегну обавезу кулука.⁹⁰⁹ Жене су и добровољно замењивале мужеве који су имали радну обавезу тако што су преузимале њихове послове и водиле њихове радње.⁹¹⁰ Лекарке су још од септембра 1942. биле укључене у обавезан рад пошто је посебном „Уредбом о обавезном раду лекара“ предвиђен обавезан рад свих лекара без разлике у полу, с тим да се на рад могу позивати и лекари старији од 70 година и лекарке са децом испод 18 година, пре свега у циљу помагања у сузбијању епидемија.⁹¹¹

Иако је и по ранијим немачким уредбама о обавезном упослењу предвиђан обавезан рад жена, ове одредбе у Србији нису спровођене. „Уредба за спровођење Уредбе о увођењу ратно привредних мера“ из 1943. укључивала је обавезан рад и за неударне жене од 21 до 35 година. Пријављивање жена које су потпадале под обавезну службу рада у јавности је дочекано са доста негодовања.⁹¹² Незадовољство је смирио управник града Београда Драги Јовановић који је објавио да под обавезну службу рада у Србији неће бити укључене и жене, иако је то уредба предвиђала, али да се она на жене из Србије неће примењивати, већ да ће оне остати код куће да замене мушке чланове породице и да ће тиме што су добре мајке, жене, сестре и домаћице „дати свој највећи прилог новој Србији, европској и друштвеној заједници“.⁹¹³ У једном делу своје изјаве он је остао недоречен пошто је изјавио да српске жене неће бити позиване на рад ван територије Србија, што је ипак остављало отворену могућност да ће можда бити позиване на рад на територији Србије. Нови талас незадовољства наступио је почетком јануара 1944. када је упркос уверавањима о изузимању жена, уведена регистрација неударних жена рођених између 1921. и 1925. године.⁹¹⁴ Убрзо су

⁹⁰⁹ *Isto*, str. 55.

⁹¹⁰ „Жене замењују мужеве на послу“, *Ново време*, бр. 622, 12. 5. 1943.

⁹¹¹ „Уредба о обавезном раду лекара“, *Обнова*, бр. 355, 1. 9. 1942.

⁹¹² Драгутин Ј. Ранковић је 2. априла 1943. забележио: „Узрујале се наше жене и девојке које су у комбинацији да иду у Немачку. Кукају и све редом проклињу. Страшно! Да ли живимо у доба Хуна и Авара?“ – *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944...*, стр. 488.

⁹¹³ „Српске мајке, жене, кћери и сестре неће бити позиване на обавезан рад у Рајх, нити ван територије Србије“, *Обнова*, бр. 535, 3. 4. 1943.

⁹¹⁴ Штампана је са нескривеном злурадошћу писала како су услед наредбе поједине жене биле принуђене да открију своје право годиште. „Како су неке Београђанке одједном остариле за неколико година...“, *Обнова*, бр. 777, 20. 1. 1944.

нестали коментари ових појава и предузимање даљих мера, што сведочи да се још једном одустало од принудног ангажовања жена.

Настојања да се у већој мери ангажује женска радна снага покушавала су се спровести и тако што би жене на радним местима замениле мушкарце који би затим били ангажовани на принудном раду. У септембру 1943. *Лист уредаба за окупирану српску територију* објавио је „Уредбу о замењивању мушких радника и намештеника женама“, према којој су сва предузећа и јавне установе биле обавезне да испитају могућност да поставе као замену жене на радна места која су заузимали мушкарци. За замену су, према Уредби, долазила у обзир сва радна места у канцеларијама где се обављају послови за које жене могу да буду обучене за најмање три месеца, радна места у занатским радњама, радионицама, предузећима у којима се врше радови које жене могу после изучавања обављати без опасности по здравље, а уколико се диже алат и предмети чија тежина износи више од 15 кг, рад се више не може сматрати погодан за жене. Предузећа и управна надлештва имала су обавезу да пријаве немачким органима број радника и намештеника који би био замењен женама, уз навођење тачних личних података.⁹¹⁵ У том циљу одржан је и састанак са женским удружењима у циљу њиховог ангажовања на оспособљавању што више обданишта како би се женама омогућило да раде.⁹¹⁶

Током септембра 1943. у српским установама је спровођена евиденција и процењивана могућности да се мушкарци замене женском радном снагом. Међутим, велики број надлештава није се радо одлучивао за могућност овакве замене, истицана је комплексност посла, потреба вишегодишњег искуства, као и обим, али и физичка тежина посла. У Одељењу за основно образовање Министарства просвете су закључили да због сложености посла „наше женско особље у већини случајева није дорасло за решавање оваквих питања“.⁹¹⁷ Услед оваквих ставова, веома мали број мушког особља био је предвиђен за замену и углавном је реч била о служитељима и болничарима.

Спровођење замене мушког особља женским било је у супротности са настојањима са почетка окупације, када је велики број женског особља лишен

⁹¹⁵ *Обнова*, бр. 677, 22. 9. 1943.

⁹¹⁶ *Обнова*, бр. 758, 25. 12. 1943.

⁹¹⁷ АС, Г-3, ф 695, II бр. 920

државне службе услед потребе да се затечени административни државни апарат сведе на потребе смањене, окупиране територије и учини економичнијим и ефикаснијим. У том периоду, предузете су и прве мере за смањење броја запослених. Савет комесара донео је 29. маја 1941. године „Одлуку о регулисању службеног односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби“ по којој је било предвиђено отпуштање удатих службеница које су заједно са мужем од имања или његовог рада имале минимум за егзистенцију, а у супротном су остављене у служби, али да раде не за плату, већ за разлику до тог минимума. Иста пракса важила је и код неожењених и неударних службеника и службеница који су заједно са родитељима имали минимум за егзистенцију или су остављани да раде за своту која би досезала тај минимум. Износ минимума одређивало је Министарство финансија, а од одлуке су изузимани они службеници који су стекли услов за пензију и могли су се пензионисати, као и неожењени службеници нарочитих личних квалитета. Ова одлука је у највећој мери погодила жене које су услед тога требало да попуне обрасце са подацима о имовном стању и члановима породице, на основу којих је затим разматрано питање њиховог задржавања у служби.⁹¹⁸ Пошто примена ове одлуке није задовољила потребе за смањењем броја службеника, 18. јуна 1941. године објављена је „Одлука о службеним односима лица запослених у државној, бановинској и општинској служби“ којом је предвиђено пензионисање свих службеника који су навршили 30 година државне службе или 60 година живота, као и службеница које врше канцеларијску службу, а имају мање од четири разреда средње школе. Поред тога, остављена је и могућност да се могу „одлуком надлежног комесара ставити на расположење и сви службеници чија се звања, услед реорганизације управе и новонасталих прилика, покажу као привремено непотребна“.⁹¹⁹

Ове уредбе изазвале су серије отпуштања и велико незадовољство међу државним службеницима који су остављени без посла и средстава за живот. Комесари су били приморани да ублажују предложене мере, тако да су у јулу 1941. године прво изузели од отпуштања неожењене и неударне службенике

⁹¹⁸ АС, Г-3, ф 68, 41-178-41

⁹¹⁹ *Службене новине*, бр. 81, 18. 6. 1941.

старије од 35 година,⁹²⁰ а затим образовали сталну комисију задужену да даје мишљења по молбама и жалбама службеника који су долазили под удар одлука.⁹²¹

У просвети као специфичној области, било је тешко применити ове одлуке без већих последица по поједине установе, којима је под тим условима претила обустава рада. Већ у јулу и августу 1941. донета су решења којима се изузимају професори и наставници низа школских установа, а затим и професори немачког језика.⁹²² Жалбе на примену ових одлука дуго су пристизале. У Нишу су критиковали неравномерну примену, да је „површно, погрешно и без социјалног мерила тумачена од одређених комисија“⁹²³ и да су многе материјално обезбеђене наставнице задржане, док су сиромашне отпуштене. Локалне просветне власти у Пожаревцу замерале су механички приступ уредби и истицале да је требало извршити квалитативну селекцију, а не „одбацити заједно и добре, чак одличне и искусне раднице са онима које су биле слабе раднице“.⁹²⁴ У Министарству просвете су се насупрот томе жалили да сваки срез различито примењује уредбе, да негде учитељице примају пуне плате, док на другим местима примају као што је и прописано само разлику од висине прихода супруга до висине минимума за егзистенцију.⁹²⁵ Истовремено, наишао је и талас анонимних пријава против учитељица и професорки које су давале лажне податке о имовном стању.⁹²⁶ Посвећене свом позиву, многе учитељице су чак изражавале спремност да раде бесплатно само да буду уз децу.⁹²⁷

Известан број отпуштених просветних радника накнадно је враћен у службу током 1942. године, али су приоритет при томе имали мушкарци, а тек затим најсиромашније отпуштене учитељице.⁹²⁸ Почетком 1942. на рад су враћене учитељице удате за ратне заробљенике, с тим што је дозвољено да примају само

⁹²⁰ *Службене новине*, бр. 89, 16. 7. 1941.

⁹²¹ *Службене новине*, бр. 82, 20. 6. 1941.

⁹²² Отпуштања су били поштеђени професори и наставници Музичке академије, Академије ликовних уметности, Средње музичке школе и Школе за примењену уметност, као и запослени у Народног позоришту у Београду и неопходно женско особље Народног позоришта, Музичке академије са Средњом музичком школом, Академије ликовних уметности, а затим и Школе за примењену уметност. *Службене новине*, бр. 93, 30. 7. 1941; *Службене новине*, бр. 98, 15. 8. 1941.

⁹²³ АС, Г-3, ф 484, III пов. бр. 566

⁹²⁴ АС, Г-3, ф 609

⁹²⁵ АС, Г-3, ф 609, III бр. 14920

⁹²⁶ АС, Г-3, ф 892, II пов. бр. 388/41

⁹²⁷ „Писмо једне учитељице“, *Наша борба*, бр. 29, 22. 3. 1942.

⁹²⁸ „Активирање учитеља народних школа“, *Обнова*, бр. 230, 4-7. 4. 1942.

разлику између висине плате и накнаде на име заробљеног мужа.⁹²⁹ Пошто је током 1942. повећан износ „минимума“ поједине учитељице су враћене у службу, а активиран је и одређен број пензионисаних учитељица.⁹³⁰ Приликом запослења избеглица, када су у питању били брачни парови, запошљавани су само мужеви учитељи. У случајевима погибије запослених мужева, отпуштене учитељице су враћане на посао.⁹³¹

Поред великог броја жалби и приговора, примена ових уредби настављена је током читавог периода трајања окупације. Осим тога, поједини ресори Недићеве владе доносили су уредбе по којима су ограничавали запошљавање женског особља, посебно у случајевима стручњака и искључивали могућност постављења жена на старешинска места.⁹³²

Без запослења су, према „Уредби о уклањању национално непоузданих службеника“, остајали и сви службеници који су припадали комунистичкој организацији и масонерији, који су ширили лажне вести и уносили забуну, испољавали склоност ка корупцији, немарни и несавесни, као и они који су „својим делом допринели да земљу и народ гурну у несрећан убилачки рат са Немачким Рајхом“. Осим тога, такве особе губиле су право на пензију, а породице ратних заробљеника који би били окарактерисани као национално непоуздани губиле су право на исплату прихода.⁹³³

Многе жене биле су отпуштене услед породичних или пријатељских веза са припадницима народноослободилачког покрета и поред закључака да лично нису комунистички оријентисане.⁹³⁴ Без запослења су остајале и жене које су биле у родбинским везама са члановима владе у емиграцији и припадницима равногорског покрета. Критикујући задржавање у државној служби службеника и службеница који „личним и службеним односима не заслужују да се према њима има обзира“ Милан Недић је нарочито истакао примере неколико жена, пре свега

⁹²⁹ „Враћање у службу учитељица удатих за ратне заробљенике“, *Обнова*, бр. 172, 26. 1. 1942.

⁹³⁰ АС, Г-3, ф 136, I пов. бр. 429/41

⁹³¹ На овај начин поступљено је у Крагујевцу са учитељицама чији су мужеви стрељани октобра 1941. године. АС, Г-3, ф 140, I бр. 2132

⁹³² У уредбама о уређењу Министарства грађевина и Министарства поште, телефона и телеграфа било је посебно наглашено ограничење у запошљавању жена. Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2006, str. 227-228.

⁹³³ *Службене новине*, бр. 95, 6. 8. 1941.

⁹³⁴ Такав је био случај једне учитељице чији је муж био политички комесар, док је друга отпуштена због сумњи да је пре рата била у љубавној вези са учитељом који је касније пришао партизанским редовима. АС, Г-3, ф 612, III пов. бр. 1224/42

супруга Радоја Кнежевића и Драгише Васића, као и сестре Бранка Чубриловића за чијег се мужа сумњало да се налази у народослободилачким одредима у Босни.⁹³⁵

Интервенције нису могле помоћи у случајевима отвореног отпора властима. Молба Алозја Шмауса за враћање у службу једне пензионисане наставнице немачког језика одбијена је због забране Милана Недића да се поново запосли услед дојаве да је рекла „за хапшења су криве ове наше хуље (мислећи на владу)“.⁹³⁶ Недић је такође забранио поновно запослење двеју чиновница Министарства народне привреде које су се жалиле „непосредно неумесним и неоправданим тужбама против свог ресорног министра“.⁹³⁷

На више пута поновљено владино инсистирање, отпуштани су и службеници и службенице који нису били српске народности. Генерални секретаријат Главног просветног савета посебно се заложио да се не отпусти службеница „расом францускиња, српска држављанка која је дошла у Србију прошлог светског рата и провела у државној служби у Србији 20 година, своје двоје деце сина и кћер васпитавала је у љубави према Србији и српству“.⁹³⁸ У служби су задржавани и службеници који нису били Срби, али су били ожењени Српкињама и службенице удате за Србе.

Запослене жене биле су изложене додатном притиску. Третман према њима био је условљен конзервативним ставовима о подређеној улози жене у друштву, што је често отварало врата заједљивости, понижавању и мизогинији. Поред тога што је велики број жена отпуштен из службе, оне које су преостале излагане су ниподаштавању зарад наглашавања утиска да се строго води рачуна о моралним вредностима. Поред учитељица, у Министарству просвете је вршен и притисак на канцеларијске службенице које су октобра 1941. критиковане што пуше у канцеларијама и долазе на посао сувише кокетно одевене, услед чега им је министар наредио да током радног времена морају носити црне кецеље.⁹³⁹ Шминкање је оштро нападано као истицање атрибута женске сексуалности и изазов скромности и патријархалности. Кампања против шминкања државних службеница вођена је путем јавних гласила, а радна способност жена које користе

⁹³⁵ АС, Г-3, ф 482, III пов. бр. 373

⁹³⁶ ВА, Нда, 165-11-15

⁹³⁷ АС, Г-3, ф 771

⁹³⁸ ВА, Нда, 34-9-57

⁹³⁹ АС, Г-3, ф 186, 10-65-41

шминку је потцењивана. У штампи је забрана шминке у канцеларијама подржавана уз питање „како можемо да тражимо да се наш препород изведе брзо и одлучно, када оне које потпомажу то остварење, долазе намазане у канцеларије“ и уз шовинистичке примедбе да „школа и канцеларија захтевају пажњу и велики напор да се данас уради онако како треба, а не жене које ће и за време свога канцеларискога рада да се гледају у огледало и да посматрају да ли су `појеле` руж и да ли им се скинуо пудер са лица“.⁹⁴⁰ Наредбе о понашању запослених жена често су остављале утисак да нису усмерене на њихове стварне поступке, већ на настојање да се јавност убеди у посебно ангажовање и старање власти око реда, морала и обављања послова.

У случајевима чиновница, канцеларија је често доживљавана као чекаоница за брак, а пошто је реч била о младим женама, оне су на радном месту биле често изложене удварању својих надређених. Службенице су критиковане и због нељубазности и нерада, а приписивано им је да радно време проводе углавном у дотеривању и оговарању.⁹⁴¹ Предлози и дојаве да се отпусте жене које су обављале канцеларијске послове упућивани су у више наврата, често и са образложењем да оне спроводе комунистичку пропаганду и врше опструкцију.⁹⁴²

Службенице које су се издвајале бољим материјалним статусом изазивале су завист колега што је често водило сукобима на радном месту.⁹⁴³ Посебне истраге приватног живота вођене су код запослених жена које су оптуживане за неморално понашање, а у заштиту појединих жена изложених анонимним доставама устајали су и њихови шефови.⁹⁴⁴ Међу образованим запосленим женама најбројнији слој чиниле су просветне раднице које су биле изложене притиску услед ставова да жене нису успешне као педагози, а да је потребно да

⁹⁴⁰ „Школа и канцеларија захтевају пажњу и велики напор да се данас уради онако како треба, а не жене које ће и за време свога канцеларискога рада да се гледају у огледало и да посматрају да ли су „појеле“ руж и да ли им се скинуо пудер са лица. Доста је било са кинђурењем и каћипреством.“ *Ново време*, 7. 12. 1941.

⁹⁴¹ „Бележимо...“, *Српски народ*, бр. 16, 18. 9. 1942.

⁹⁴² Драгом Јовановићу упућен је предлог: „Најгоре је пак женско чиновништво у свима надлештвима. Те сукње су најопасније. На сукњу хватају и спроводе све, и комунисти то знају и њих ангажују највише. Када те чиновнице пропагирају да се овој влади не ради и да се саботира, јер ће после када дођу наши сви чиновници да одговарају. Најурте све то и упослите људе који вапију за послом.“ ИАБ, УГБ, СП, IV-Q-314

⁹⁴³ АС, Г-3, ф 138, I пов. бр. 721/42

⁹⁴⁴ У Министарству просвете један од начелника устао је у одбрану чиновнице против које је упућена анонимна достава да се бави проституцијом. АС, Г-3, ф 612, III пов. бр 1294/1942

својим примером утичу на младе. Нарочито је избегавано ангажовање женских наставника у мушким школама услед уверења да немају довољно ауторитета да васпитно утичу на ученике.⁹⁴⁵ Неповерење и омаловажавање наставница за које се сматрало да не могу бити добри васпитачи у мушким средњим школама заснивало се на ставу да немају довољно способности да „своје доживљаје пренесу на мушку омладину нити да је успешно воде у њеном развоју и оспособљавању за национални живот“.⁹⁴⁶ Истовремено, са села су углавном упућивани захтеви да им на рад буду упућени мушкарци, уздајући се у њихов већи ауторитет и утицај међу становништвом.⁹⁴⁷

За „дефеминизацију“ средњих школа, нарочито гимназија, залагао се и велики број директора ових школа износећи и мишљење да је велики број наставница, колегијумима ових школа дао „жиг и карактер млакоти, мекуштва, сентименталности и болећивости, што све васпитно негативно утиче на нашу мушку средњошколску омладину“.⁹⁴⁸ Нису само директори школа имали такве ставове: на састанку на коме су представници Универзитета, Академије наука и уметности и књижевних установа децембра 1942. разматрали потребе за израду Српског цивилног плана, поједини професори су иступали против „феминизације“ наставе.⁹⁴⁹

Жене ангажоване у просвети које нису отпуштене током 1941. године биле су изложене притиску и оптужбама, што је сведочио о укорењеном неповерењу у способност жена да се баве просветном струком. Напади су често долазили синхронизовано са више страна. Услед немогућности да се одржава настава због недостатка огрева, Министарство просвете је наредило наставном кадру да током зиме обилази ученике у становима и контролише њихов рад и учење код куће. Анонимно писмо са оптужбама против учитељица које обилазе ученичке домове упућено је министру просвете, а он је захтевао да се са његовом садржином упознају сви наставници.⁹⁵⁰ Убрзо су наставнице и учитељице изложене путем штампе нападу сличне садржине као и анонимно писмо. Оптуживане су да

⁹⁴⁵ Данило Килибарда, *Просветно-културна политика у Србији за време Другог светског рата*, докторска дисертација, Београд 1984, стр. 144.

⁹⁴⁶ Радиша Митровић, „Светосавска школа“, *Просветни гласник*, бр. 11, новембар 1942, стр. 602-3.

⁹⁴⁷ АС, Г-3, ГПС, ф 1, р 2/38

⁹⁴⁸ АС, Г-3, ф 1019, III пов. бр. 1200

⁹⁴⁹ АС, Г-3, ГПС, ф 2 р 32/1942

⁹⁵⁰ ВА, Нда, 165-6-10

станове ученика посећују непристојне обучене у кратке сукње и свилене чарапе, претерано нашминкане, непрестано пушећи и изражавајући незадовољство наредбом о обиласку ученика. Путем ових натписа покушао се наметнути закључак да је потребно отпустити све учитељице које пуше и шминкају се пошто тиме показују да имају више средстава за живот него што им омогућују приходи од плате.⁹⁵¹ Критика учитељица које су шминкају и нападно облаче и на тај начин лоше васпитно делују на ђаке више пута је истицана током окупације.⁹⁵²

Штампа, нарочито *Наша борба*, иступала је против радног ангажовања жена позивајући се на њихово морално пропадање пошто су посао углавном добијале младе и лепе жене које су биле сексуално злоупотребљаване на радном месту.⁹⁵³ Иако је дозвољавано високо школовање, пре свега најталентованијих жена, оштро се иступало против њиховог запослења у фабрикама и канцеларијама.⁹⁵⁴ Уз став да је женама потребно омогућити запослење у циљу издржавања, превагу је односило мишљење да удате жене не треба да буду запослене и да се мужевима мора омогућити зарада довољна за издржавање породице.⁹⁵⁵ Ови погледи полазили су од тога да запослене жене представљају конкуренцију мушкарцима, обезвређују вредност њиховог рада и умањују могућност њиховог запослења.⁹⁵⁶

Истовремено са новинским чланцима у којима је пропагирано потпуно посвећивање жена искључиво кући и породици, објављивани су и текстови у којима се говорило о продору жена у многа ексклузивно мушка занимања, да не важи више узречица „то није за жене“ и да су жене заузеле места у техници, науци и уметности као фотографкиње, инжењерке, лекарке, ветеринарке.⁹⁵⁷ Похвално је писано о девојкама које раде на београдским градилиштима, женама

⁹⁵¹ „Злоупотреба дужности“, *Наша борба*, бр. 16, 21. 12. 1941.

⁹⁵² „Нови распис Министарства просвете односно учитељица“, *Обнова*, бр. 533, 1. 4. 1943.

⁹⁵³ Гојко Р. Вукчевић, „Мајка“, *Наша борба*, бр. 45, 23. 7. 1942.

⁹⁵⁴ „Треба дакле настојати да жена што пре напусти рад у творницама и канцеларијама. Ту није место за жене, јер знамо да су оне тамо само због минимума за одржавање животне егзистенције, да су приморане да раде те послове, док оне далеко веће своје дужности баш зато не могу да изврше.“ – Небесна Јојкић, „Каква мора да буде српска жена?“, *Обнова*, бр. 33, 12. 8. 1941.

⁹⁵⁵ Хр. Магазиновић, „Наша анкета – Српска жена и њена будућност – Не тражите од сваке жене да буде домаћица и мајка, ако она зато није способна“, *Обнова*, бр. 52, 3. 9. 1941.

⁹⁵⁶ „Њено присуство у канцеларијама само смањује цену напорима човека. Тако данас имамо безброј незапослених људи, чије послове обављају жене у пола цене.“ Б. М., „Данашња жена“, *Наша жена*, јун 1942, бр. 1.

⁹⁵⁷ „Жена данас“, *Коло*, бр. 16, 18. 4. 1942.

„тестерашима“ и истицано да су прошла времена када је жена само кувала и крпила чарапе.⁹⁵⁸

Традиционалне представе и очекивања од српске жене која су форсирана у српској јавности постепено су узмицала пред потребом за радним ангажовањем жена. Иако су ова два настојања често била у колизији, тражен је компромис, па је, поред напорног рада жена, хваљена и чињеница да су упркос запослењу оне остале скромне жене и узорне мајке.⁹⁵⁹ Истицано је да жене више не могу живети као некада и да се морају заједно са мушкарцима упустити у тешку животну борбу за опстанак. Постепено је продирао став који је форсирао запошљавање жена нудећи слику скромних и вредних службеница, посвећених послу и дужности, прилежних у замени мушкараца посвећеним војничким дужностима. Насупрот ранијих представа претерано нашминканих и дотераних службеница и морално посрнутих радница, као идеалан модел запослене жене представљане су жене које не обраћају пажњу на дотеривање и оговарање, не воде рачуна о моди, већ су посвећене традиционалним вредностима. Насупрот ранијим критикама хваљен је радни допринос српских жена. Истовремено се појављују и текстови који истичу успехе жена у свим секторима живота, од науке и књижевности до осталих сфера рада, али уз подвлачење чињенице да је ниједна успешна жена није запоставила материнске дужности.⁹⁶⁰

Образовање, као и способност и могућност стицања прихода била је, иако основ еманципације жена, у окупационим околностима пре свега услов материјалног опстанка њих и њихових породица. Запослење је код жена стварало осећај сигурности и давања доприноса породичној егзистенцији што је под условима окупације било доведено у питање условљавањем њиховог запошљавања. Питање рада доводило је у контрадикторност конзервативне патријархалне идеје које су наметале затварање жене у кућу, са новом идеологијом, којом је давана предност раду и радном ангажовању. Упркос сталном наглашавању потребе задржавања жене у оквирима куће и породице, морала се у обзир узети и чињеница да су многе због егзистенцијалних разлога биле принуђене да потраже запослење. Иако су уздизане и хваљене предности

⁹⁵⁸ *Коло*, бр. 15, 11. 4. 1942.

⁹⁵⁹ Р. Милојевић, „Жена нове Србије“, *Ново време*, бр. 721, 4. 9. 1943.

⁹⁶⁰ „Наше жене у јавном животу“, *Ново време*, бр. 587, 30. 3. 1943.

домаћег васпитања, усађеног пре свега од мајке, није се налазило решење за жене које су морале радом да доприносе издржавању породице, већ је преко те чињенице прелажено само уз констатацију да поједине жене морају да потраже запослење.⁹⁶¹ Упркос захтевима тржишта, женски рад је потискиван, а постепено узмицање било је видљиво само у појединим новинским написима. Притисак традиционализма утицао је да се са спровођењем одлука које су се тичале већег запослења жена одуговлачило или да се избегавала њихова примена, а чак и случајевима када је објављен почетак њиховог примењивања оне би услед притиска јавности биле повучене. Конзервативизам је односио превагу у сукобу са новом идеологијом, а и потребама.

⁹⁶¹ Владан Бијелић, „Породица као основ васпитања“, *Наша борба*, бр. 25, 22. 2. 1942.

ЉУБАВ, БРАК И ПОРОДИЧНИ ОДНОСИ

Промене унутар животног циклуса, које се могу означити и као „хронобиологија“, нарочито су изражене код жена, пошто промене породичног и друштвеног положаја прате живот сваке жене унутар њеног животног циклуса (смена улога ћерке, супруге, мајке, удовице) и означавају специфична искуства женске половине човечанства.⁹⁶² На жену се у том смислу више одржавају драматичне промене попут дефлорације, трудноће, рађања, менопаузе.

Остваривање појединих фаза животног циклуса жена током окупације није било могуће, што је подстицало осећај неостварености. Универзална људска тенденција за оснивањем породице, жеља за женидбом и удајом, била је током рата и окупације спутана тежњом да се услед неизвесности и нестабилности на минимум сведу склапање бракова и умножавање потомства, што је у највећој мери погађало женски део популације.⁹⁶³ Одлагање ступања у брачни живот као једна од основних карактеристика рата представљало је велико оптерећење за девојке којима су измицале године за удају, смањивао се и губио мираз, а потенцијални просци нестајали у вртлогу рата.

Обнова патријархалних вредности, пре свега култа породице коју је пропагирала колаборационистичка власт доводила је до инсистирања на значају склапања брака упркос окупационим околностима. Колаборационистичка штампа је непрестано пропагирала и доказивала да расте број венчања иако је указивала

⁹⁶² L. Sklevicky, *n.d.*, str. 16.

⁹⁶³ К. Николић, *Страх и нада у Србији ...*, стр. 167.

да ће рат пореметити равнотежу у броју мушкараца и жена које су доспеле за брак. Управо је тај страх проналажен као мотив који подстиче девојке да се брже и лакше одлучују на удају.⁹⁶⁴

Пораст броја склопљених бракова нарочито је истицан за Београд, што је често оправдавано материјалним разлозима, пошто је брачни живот дотадашњим самцима олакшавао снабдевање и исхрану.⁹⁶⁵ „Навала Београђана на брак“ делом је представљала и пропагандну поруку, а склапање брака као чин вере у будућност, снагу и обнову живота представљало је за колаборационистичке власти идеолошки пожељну делатност, односно врсту доказа социјалне и националне свести становништва.⁹⁶⁶ Већ у јулу 1941. године штампа је пропагирала да је значајно олакшана процедура склапања брака.⁹⁶⁷

Младост супружника, иста националност, склапање брака из љубави и скромна и једноставна свадба пропагирани су као пожељне вредности.⁹⁶⁸ Оправдан је и изостанак дубљег упознавања и разматрања одлуке о ступању у брак. Упркос пропаганди, одлагање склапања брака представљало је свеприсутну друштвену тенденцију, а одлагање брака, пре свега због учешћа мушкараца у војним редовима опевано је и у популарним песмама тог периода.⁹⁶⁹ Став да ће краљева женидба утицати на слабљење угледа младог владара код народа и војске, у земљи испуњеној страдањима, преовлађивао је код већине српских политичара у емиграцији, а подржавала га је и домаћа управа у окупираној земљи.⁹⁷⁰

С обзиром да склапање брака у животу сваке особе представља важан догађај, као покушај да се личном животу да правац и ослонац и да се она уклопи у владајуће друштвене норме, а сопствена судбина и живот тако „нормализују“,

⁹⁶⁴ „Две утешне појаве – Свет се удаје и жени много више но раније – Број мушке новорођенчади, у току последњих година, знатно је већи од броја женске деце“, *Обнова*, бр. 247, 25. 4. 1942.

⁹⁶⁵ „Тешко је бећар бити“, *Српски народ*, бр. 23, 7. 11. 1942.

⁹⁶⁶ „Утешне појаве за нашу будућност – Број венчаних у току ове зиме далеко надмашује број из прошлих година“, *Обнова*, бр. 508, 3. 3. 1943.

⁹⁶⁷ Поред крштенице и уверења о безбрачности, за млађе од 21 године је била потребна и сагласност оца, коју у случају његовог одсуства није могла издати мајка, него именовани тотор. „Шта треба знати данас – Ако се жените или удајете“, *Обнова*, бр. 21, 29. 7. 1941.

⁹⁶⁸ „Ни једне године није у Београду склопљено толико бракова као 1943“, *Ново време*, 20. 8. 1943.

⁹⁶⁹ Међу припадницима равнорског покрета била је 1944. године популарна песма:

„О девојко – девојано/ Да те женим још је рано –/Да те женим време није –/Да т оставим жао ми је./ Причекај ме овог лета –/ Да отслужим Краља Петра.“ – М. Младеновић, *n.d.*, стр. 206.

⁹⁷⁰ Коста С. Павловић, *Женидба краља Петра Другог. Према британским документима*, Београд 2002; Бошко Н. Костић, *Истина о Милану Недићу*, Милвоки, Висконсин 1965.

препреке у том погледу у великој мери су стварале осећај ускраћености и водиле спутавању у полном животу.⁹⁷¹ Поред тежње да се становништво подстакне на склапање брака и прокреацију, постојала је и намера да се доношење животних одлука те врсте подвргне контроли власти. На конференцији одржаној у Министарству просвете априла 1943. у кабинету Владимира Велмар-Јанковића, на којој су присуствовали представници више министарстава, један од закључака се односио на потребу враћања на снагу Закона о обавезном лекарском прегледу пре ступања у брак „у интересу чистоће и здравља расе“.⁹⁷²

Помоћник министра просвете је од 1942. руководио пословима на Српском цивилном плану којим се желео изградити и увести плански цивилни живот. Српским цивилним планом било је предвиђено строго уређење брачне заједнице, уз контролу мера за остварење здравог брака, не само обавештењима и саветовањем, већ и обавезним прегледом девојке и момка пре ступања у брак. Интервенција се није на овом месту заустављала, већ је обухватала и подстицање склапања брака принудним мерама. Предлагана је законска регулатива којом би сваки здрав човек био обавезан да се ожени и оснује породицу, чиме би било условљено његово запослење.⁹⁷³ Женама је требало ограничити могућност запослења и „упутити их на кућу и породицу, јер мајка чиновница не може два посла савесно и у пуној мери да обавља“. Иако није прихватана нацистичка политика еугеничке стерилизације, потреба едукације становништва нарочито је истицана за девојке у циљу остварења намере „да се здрави и способни (расни) умножавају“.⁹⁷⁴

У конзервативној средини све што је одступало од устаљених традиционалних љубавних односа наилазило је на санкције и колектива и власти. Поред реакције околине и осуде љубавних веза старијих мушкараца и млађих жена, нарочиту врсту противљења, изазивале су љубавне везе млађих мушкараца

⁹⁷¹ Брак има значај не само у остварењу социјалне улоге, већ и у контроли сексуалности и у томе лежи и његов велики друштвени значај. „Брак је драматични сусрет природе и културе; крвног сродства и брачног орођења.“ – Амори де Рјанкур, *Жена и моћ кроз историју*, I, Београд 1998, стр. 32.

⁹⁷² АС, Г-3, ГПС, ф 23

⁹⁷³ Предвиђано је да сваки мушкарац који добије намештење у државној, самоуправној или приватној служби, као и сви који почињу да обављају слободну професију, а навршили су 25-ту годину морају да се ожене, а да неожењени старији до 25 година губе службу или право на рад или да буду оптерећени нарочитим порезом. ВА, Нда, 165-14-3

⁹⁷⁴ Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд 2012, стр. 177.

и старијих жена, које је патријархална средина често сматрала скандалозним, а наведене парове излагала осуди.⁹⁷⁵ Нарочито је женски хомосексуализам био ретка и неуобичајена појава, а изазивао је једнодушну и оштру реакцију јавности. Наставнички колегијум неготинске гимназије је у октобру 1941. иступио против колегинице која је била у нескривеној лезбејској вези са апотекарком, што је изазвало револт средине и по мишљењу колегијума опадање ауторитета школе. Наставница је у новембру 1941. године отпуштена из службе.⁹⁷⁶

Власти су, поведене традиционалним ставовима, покушавале да што више одвоје и изолују женски и мушки свет. У Смедереву је Димитрије Љотић као изванредни комесар наредио да у биоскопима пролаз средином дворане мора бити осветљен, а да за време пројекције мушкарци и жене морају седети у одвојеним редовима. Такође је „због чувања јавног морала“ забрањена шетња парова по усамљеним местима.⁹⁷⁷ Одвајање мушких од женских посетилаца биоскопских представа извршено је током маја 1942. и у Ваљеву.⁹⁷⁸ Забава у виду шетњи корзом или посећивања кафана била је током 1942. забрањивана мушкој и женској омладини по многим градовима, а у марту је ова забрана издата и у Београду.⁹⁷⁹

Власти су овим путем, упркос пропагираном подстицању склапања бракова, радиле на међусобном изоловању и отуђивању мушкараца и жена. Упркос наметању конзервативизма и затворености, тежња за међусобним контактом није се могла спутати и проналазила је различите форме манифестовања.⁹⁸⁰ Тешкоће међусобног упознавања отежаног ограниченим друштвеним кретањима под окупацијом, решаване су на специфичан начин. У градској средини, многи су познанство и склапање брака покушавали да остваре путем огласа у штампи. Позив на „познанство женидбе ради“ била је честа тема огласа у свим дневним новинама, а кратко срочене објаве представљају занимљиво сведочанство интимних очекивања и жеља.⁹⁸¹

⁹⁷⁵ „Београд је одувек, у том погледу, био оптерећен патријархалним, моралним нормама, увек спреман да о свему што се збива, дода и свој коментар.“ – А. Огњановић, *н.д.*, стр. 142.

⁹⁷⁶ АС, Г-3, 270/41; АС, Г-3, ф 1019, пов. бр. 215/43

⁹⁷⁷ *Ново време*, 20. 12. 1941.

⁹⁷⁸ Жарко Јовановић, *Ваљево под окупацијом 1941–1944*, Београд 2001, стр. 166.

⁹⁷⁹ Шетање корзом било је забрањено и у Крушевцу и Чачку. *Обнова*, бр. 447, 17. 12. 1942.

⁹⁸⁰ Као једна од успешних метода склапања познанстава са женама, у штампи је препричавана довитљивост мушкараца који се возио трамвајем са млевеном кафом у цепу чији је мирис подстицао жене на упуштање у разговор. *Српски народ*, бр. 24, 14. 11. 1942.

⁹⁸¹ Велика заступљеност малих огласа била је примећена и од стране штампе, па је констатовано „ако хоћете да видите како Београд живи читајте мале огласе“. *Ново време*, бр. 33, 18. 6. 1941.

На познанство путем огласа су најчешће позивали мушкарци, а када је реч о женама често се дешавало да у њихово име огласе дају најближи рођаци.⁹⁸² Познанство је често условљавано миразом, неки су наводили и граничну суму коју су потраживали, али су поред тога наводили и очекивања у погледу боје косе и карактера. Очекивања од брака која је имао доктор наука који је завршио два факултета и судски и адвокатски испит била су мираз и кућа у Београду.⁹⁸³

Насупрот честим материјалним очекивањима, поједини мушкарци су предност давали естетском моменту: „нека је сирота, само да је лепа, добре нарави и која је жељна мирног живота“.⁹⁸⁴ Дешавало се да се очекују избеглице и девојке са телесном маном.⁹⁸⁵ Пробирљивији су захтевали писмене понуде са фотографијом, а обећавали дискрецију. У огласима су мушкарци често наводили спремност да прихвате дете из ранијег брака.

Мираз, поштење и познавање домаћих послова биле су особине које су девојке наводиле као своје препоруке, а у случају недостатка материјалних средстава, истицане су друге предности: „сирота без ичега, сем здравља и благе нарави“. Жене су понекад наводиле и интелигенцију као своју врлину и предност, као и знање страних језика.⁹⁸⁶ Од мушкараца су жене углавном очекивале „да је интелигентан, добар и поштен“, али су ређе изражавале спремност да прихвате дете из претходног брака. Државни службеници су углавном представљали најпожељније прилике за удају. „Чиста прошлост“ била је особина коју су обе стране често истицале као неопходну, а заједничка очекивања су им била миран и срећан породични живот.⁹⁸⁷

Огласи су се углавном односили на Београд и градске средине, док су девојке на селу често биле ускраћене за овакву могућност упознавања и уз то додатно изложене опасностима рата. Девојка за удају на селу током окупације знала је да представља терет пошто је вредност мираза опадала, а број могућих одабраника услед рата био ограничен. Ступање у девојаштво и припремање за удају углавном је било усмерено на чешће појављивање девојака у јавности што је

⁹⁸² „Удао бих свастику“ – гласио је почетак текста једног огласа. *Ново време*, 20. 9. 1942.

⁹⁸³ *Ново време*, бр. 912, 5. 4. 1944.

⁹⁸⁴ *Ново време*, бр. 721, 4. 9. 1943.

⁹⁸⁵ *Ново време*, бр. 187, 7. 12. 1941

⁹⁸⁶ *Ново време*, бр. 922, Ускршње издање 16-17. 4. 1944.

⁹⁸⁷ *Ново време*, бр. 838, 16. 1. 1944.

на селу подразумевало присуствовање вашарима, игранкама и забавама, док је играње у колу било главна „брачна пијаца“.⁹⁸⁸ Настојање на приређивању моба и игранки током окупације сведочи о снажној тежњи за друштвеним животом упркос забранама, позивањима на уздржаност и честим инцидентима, свађама и тучама које су избијале на разним врстама прослава, а у које су се уплитали и представници равногорског покрета.⁹⁸⁹

Неизвесност ступања у брак у сеоској средини, као и изложеност сексуалном насиљу од стране многобројних војски које су пролазиле кроз село, обележиле су живот сеоских девојака под окупацијом. О удаји сеоске девојке последњу реч су имали родитељи који су се у избору младожење највише руководили материјалним положајем и угледом породице просца, али и здравственим стањем младенаца. Патријархални породични обичаји спутавали су испољавање личних жеља у погледу избора супружника, а избор брачног партнера наметан је и момцима и девојкама.

Ретки су били случајеви да је девојка на селу остајала неудата, а оне које се не би удале често су одлазиле из села и налазиле запослење у граду. Уседелице нису уживале симпатије ни становништва ни власти, а тако је реаговано и на нежењене мушкарце, па се председник општине у Јелен Долу жалио на учитеља истичући као негативну карактеристику да је то „момак од 40 година“.

Изостанак пристанка родитеља склапању брака водио је отмицама девојки уз њихову сагласност, али мотив таквог поступка је знао да буде и недостатак мираза и избегавање свадбених трошкова. Поред тога биле су честе и насилне отмице.⁹⁹⁰ Претњи насилном отмицом биле су изложене и ћерке угледних личности, попут краљевачког индустријалца Миљка Петровића Риже који је био принуђен да случај пријави окупационим властима, што је резултирало хапшењем удварача и његовим упућивањем на принудни рад у Немачку.⁹⁹¹

Нетактично и ауторитативно наметање избора супружника било је пракса и у градовима, често спровођена од стране мајке. Мајке су у настојању да спрече

⁹⁸⁸ Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 96.

⁹⁸⁹ Један поднаредник је 31. јула 1944. на игранки поводом мобе пшенице у једној кући у Прељини нанео тешке и лакше повреде трима особама. ВА, Ча, 26-2-39

⁹⁹⁰ Апелациони суд у Београду током 1939. године је осудио за одвођење жене ради ступања у брак 44 мушкарца и осам жена. – *Статистички годишњак 1940*, X, Београд 1941, стр. 420.

⁹⁹¹ Зорица М. Петровић, *Човек звани Рижа*, Краљево 2007, стр. 221.

љубавне везе синова писале пријаве чак и министрима.⁹⁹² Мешање мајки у избор брачног партнера знало је да доведе до скандала и брзих брачних неуспеха.⁹⁹³ Случајеви самоубиства због забрањене љубави пунили су новинске ступце и били честа тема друштвених разговора. У новинама је форсирана и прича о самоубиству момка, а затим и девојке која се убила на његовом гробу на дан његовог погребња.⁹⁹⁴ Случај је кулминирао самоубиством девојчине мајке која је у штампи оптуживана као противник њихове љубави, а која се убила на њиховом гробу пошто су сахрањени једно поред другог. Драма у којој су осуђивани утицај и мешање материјалистички настројених родитеља, пре свега мајке, давана је у позоришту током 1944. године.⁹⁹⁵

Друштвени положај и материјално стање имали су значајну улогу у склапању брака и када се избор партнера заснивао на личном или на родитељском избору. Приче о неуспеху веза припадника различитих друштвених слојева и степена образовања такође су биле предмет писања штампе у време окупације.⁹⁹⁶

У јавности је нарочито коментарисано склапање бракова за чије су обележавање утрошена велика новчана средства. Дуго очекиване удаје сеоских девојака пратиле су током окупације свадбе које су се завршавале упадима четника или разбојничких група, малтретирањем гостију, спопадањем жена и чак бацањем бомби у циљу весеља.⁹⁹⁷

Незадовољство интимним животом и браком утицало је на Милана Јовановића Стоимировића да у својим дневничким белешкама углавном са негативног полазишта гледа на брак и детаљно набраја примере брачне неслоге. Осим тога, написао је и есеј „О браку“ у виду препорука пријатељу како да на најбољи начин изабере животну сапутницу. Његови основни савети за избор супруге били су: да је мушкарац сигуран да симпатија није пролазна, да се добро

⁹⁹² АС, Г-3, ф 137, стр. пов. I бр. 48/43

⁹⁹³ Девојка Александра Огњановића је на притисак мајке која је желела да је богато уда, раскинула везу са њим и удала се за мушкараца старијег 20 година од ње, а затим побегла са брачног путовања. А. Огњановић, *н.д.*, стр. 128.

⁹⁹⁴ *Ново време*, бр. 201, 24. 12. 1941.

⁹⁹⁵ „Протођакон написао драму о несрећном браку“, *Ново време*, бр. 912, 5. 4. 1944.

⁹⁹⁶ „Судска хроника – Кад филозоф заволи кројачицу – Епилог једне љубави која није завршена венчањем“, *Обнова*, бр. 261, 13. 5. 1942.

⁹⁹⁷ Бивши борац азањског партизанског одреда Миладин Прокић Свастих упао је на једну свадбу и претио сватовима који су успели да га савладају и предају властима. АС, БИА, I-31; Доласком четника на сеоска весеља често је долазило до инцидената нарочито услед дејства алкохола и склоности да се пуцањем из оружја оглашава срећан догађај. ВА, Ча, 50-5-8

уозна са карактером будуће жене, да размотри висину и порекло мираза, да је жена од здравих родитеља и да није склона болестима, да се увери у њено породично порекло, саветујући да се не узима жена друге националности и вере, да се избегава склапање брака са женом већег богатства и друштвеног положаја, као и повођење за лепотом и новцем, већ да се води рачуна о карактеру, интелигенцији и здрављу жене.⁹⁹⁸ У случају разочарења у брак, изостанка деце и љубави, Стоимировић је препоручивао развод иако је у сопственом животу одлагао са таквом одлуком упркос бројним брачним размирицама. Сличне савете он је наменио и девојкама препоручујући им да се не поводе богатством, лепотом и положајем, већ да испитају породицу, васпитање и нарав кандидата.⁹⁹⁹

Морални лик будуће младе, њено здравствено стање и мираз, као и породица из које потиче имали су пресудну улогу у склапању брака. Сличне захтеве од девојака у погледу брака изнео је и пензионисани генерал Стеван Радовановић у саветима припадницима СДС-а у погледу избора будуће супруге.¹⁰⁰⁰

Упркос ратном стању, посебно се и током окупације водило рачуна о женидбама официра и о врлинама њихових изабраница. У случајевима женидби официра сагласност је током окупације морало дати Министарство унутрашњих послова. Постојала су настојања да се умање препреке за склапање бракова, услед чега је предлагано да се донесе одлука о одобравању женидбе активним официрима који испуне услове: да су у чину поручника више од једне године, имају 26 година старости, да је изабраница Српкиња и да „по својој честитости, моралном владању, образовању и васпитању, као и по свима осталим особинама може да постане супруга официра“.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁸ „Не узимај странкињу, иноплемнкињу, иноверку; радије се жени, ако не можеш из свога суседства, из свога места, ако не можеш из свога места из свога среза; ако не из свога среза, из свога краја.“ – М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1943, рукопис.

⁹⁹⁹ У саветима за будуће удаваче Стоимировић је истицао: „Нека буде јако обазрива, да не буде преварена јер има одвратних људи који се жене само због мираза; због жене и због послуге, а који уопште немају ни срца ни памети, ни разумевања за друге.“

¹⁰⁰⁰ Од избранице је очекивано да буде здрава и од здравих родитеља, да је скромна, чедна, довољно интелигентна, али не више од будућег мужа, да има пријатан изглед, да је блага и умиљата, добра домаћица, доброг угледа и из угледне породице, да велико богатство родитеља девојчиних не буде полазна тачка за брак, да девојка има мираз који ће бити довољан да младенци оснују „своју кућу“ и са којим ће официр у браку имати бољи живот него што га је имао као момак. – Небојша Стамболија, „Гласник Српске државне страже – Опште информације и тематска анализа садржаја“, *Историја 20. века*, 1/2011, 141-150, стр. 146-147.

¹⁰⁰¹ АС, Г-1

У жељи да животу дају привид „нормалности“, бракове су уз одобрење старешина склапали и официри у равнгорским редовима. У браковима многих припадника ЈВуО, склопљеним у последњој години окупације, супруге су након рата биле изложене прогону, па је често констатовано да су жене у таквим браковима стигле да поделе „само зло“.¹⁰⁰²

Осим величања потребе брачног живота, штампа је одговорност за успех брака и одржавање породице стављала на жену и њене способности.¹⁰⁰³ Истицана је неопходност брака за жене ради животног испуњења. Поред подсећања да ни у браку жена не сме да запушта свој спољни изглед, штампа је наглашавала да мушкарци не воле савршено лепе и елегантне жене пошто се боје да ће у браку бити раскошне и нескромне, већ да имају више склоности ка симпатичним женама које ће „увек водити рачуна о свему што њему прија и ласка“.¹⁰⁰⁴

Брачним саветима и давањем рецепата за успешан брак бавио се часопис *Коло*. Седам савета женама за успешан брак сводили су се на повлађивање мужевима: увек имајте времена за мужа, хвалите његове пријатеље, научите спорт који он воли, попијте са њим по чашу пива, правите се да не видите његове недостатке, покажите да га волите и цените.¹⁰⁰⁵ Женама је препоручивано да се не жале на проблеме у браку, а осуђивано је захтевање мираза са мушке стране као могући узрок каснијих брачних размирица, али и склапања брака без љубави.¹⁰⁰⁶ Осим тога, у јавности је мушкарцима приписивана незаинтересованост за послове домаћинства и несклоност вршењу истих. Брачни савети су били намењени у највећој мери женама, а одговорност за слогу и хармонију у браку приписивана њима. Пре свега је истицана потреба да се жене прилагоде и подреде потребама брачног партнера и своја очекивања потисну на рачун брачне заједнице и њене хармоније. Осим што је од жене захтевано одређено понашање за успех брака и прилагођавање потребама мужа, од ње су захтевани и одређен изглед, а нескромна очекивања су исмевана и у штампима.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰² Славко Маслар, *Записи из грађанског рата 1941–1951...*, Београд 1998, стр. 274-275.

¹⁰⁰³ „Жена у српској породици“, *Српски народ*, бр. 29, 19. 12. 1942.

¹⁰⁰⁴ „Шта мушкарци највише цене код жене“, *Ново време*, бр. 205, 28. 12. 1941.

¹⁰⁰⁵ „По седам савета женама за срећан и несрећан живот у браку“, *Коло*, бр. 16, 18. 4. 1942.

¹⁰⁰⁶ „Мушкарци траже мираз...“, *Коло*, бр. 30, 25. 7. 1942.

¹⁰⁰⁷ Било је потребно да жена буде женствена, умиљата, слатка, али и енергична, самостална и јака, да зна да ради, али да је негована; да је једноставна, али да се укусно облачи; да је спортисткиња, али да то не иде на штету њене женствености, да добро једе, али да је витка, да је добар друг и

Јавна гласила су се углавном обраћала девојкама и младим женама и од њих је власт имала одређена очекивања и покушавала да изврши утицај на њих. Потпуно занемарене и ван видокруга и пажње јавности биле су старије жене, о њима се није писало, а у ретким случајевима када је било речи о њима, „жене у средњим годинама“ описиване су као незадовољне и несрећне, пошто више нису младе, имају одраслу децу, муж им није толико потребан, а кућа им је тиха и празна. Иако је истицана њихова жртва за децу и породицу, закључивано је да сада у старијем добу више никоме нису потребне.¹⁰⁰⁸ Насупрот томе, старији брачни парови су се у времену кризе више посвећивали и окретали једно другоме, а губитак брачног друга у времену страдања, оскудице и међусобне зависности за многе је представљао огроман шок.¹⁰⁰⁹

Грубост мужа према жени и испољавање физичког насиља биле су честе одлике брачног живота. Физичко насиље над женама, нарочито на селу, било је раширено и сматрано је нормалним, чак и пожељним, док је исказивање љубави и нежности сматрано за срамоту и слабост. Изостанак брака као производа љубави доприносио је да у патријархалном породичном домаћинству не влада атмосфера љубави, разумевања и подршке. Започињањем распада патријархалног поретка ојачао је конфликт између мушкарца и жене, отпор жене био је снажно испољен, а брачни односи су губили на стабилности.¹⁰¹⁰ Жалбе једне жене да јој муж „никада није давао новаца, већ само батине“ биће настављене њеним даљим страдањем, пошто је због његових пријава два пута била хапшена.¹⁰¹¹

Скривање љубави и нежности код брачних парова је утицало да се емоције усмере на односе и везе ван брака. Према предратним истраживањима, у Србији су у ванбрачне љубавне везе ступале углавном удате жене. Брачна неверства и ванбрачна деца била су много чешћа у градовима него на селу, али је у предратном периоду и на селу био приметан пораст брачних неверстава жена.¹⁰¹²

верна, сексипилна, али не и фриволна; да је образована али да није „плава чарапа“. – „Ево како треба да изгледа жена према мишљењу наших скромних мушкараца“, *Коло*, бр. 3, 16. 1. 1942.

¹⁰⁰⁸ „Жена у средњим годинама“, *Коло*, бр. 46, 14. 11. 1942.

¹⁰⁰⁹ „Усред народних, породичних и личних брига и тежоба, тресну ме и смрт женина, смрт највећег мог друга и пријатеља, жене и мајке.“ – Б. Лазаревић, *н.д.*, I, стр. 31.

¹⁰¹⁰ Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002, стр. 428.

¹⁰¹¹ ИАБ, Бдс, С-541

¹⁰¹² У Чачку се пред Други светски рат скоро 10% деце рађало као „незаконито“ док је на селима тај проценат био далеко мањи од 0,5% до 1%. – Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944–1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*,

Многе ванбрачне везе биле су условљене ратом и окупацијом, одласком мужева у заробљеништво или оружане одреде. Брачна верност жена у рату често је значила дуге године сексуалне апстиненције. Осећај усамљености, пораст алкохолизма и уопште неморала утицали су да велики проценат становништва ступа у ванбрачне сексуалне везе. Неморал који је захватио село био је од појединих савременика окарактерисан речима „да се бракови тамо љуљају као путници на палуби у време буре“.¹⁰¹³ Поједини сељаци су се чак молбама обраћали снагама СДС-а да им помогну да ухвате жену у неверству.¹⁰¹⁴ Ванбрачне везе на селу су биле санкционисане и од равногорског покрета, а дешавало се да они који би се упуштали у ванбрачне љубавне односе буду кажњавани батинама.

Материјални разлози и оскудица били су узроци брачне неслоге и поткопавали су бракове који су од раније оскудевали у хармонији. Под окупацијом су неслога и сукоби у браку добили једну нарочиту форму разрешавања. Брачна неслога, жеља за осветом за брачне несугласице или ванбрачни живот, били су узрок честих међусобних пријава супружника властима.

Жене су углавном биле јатаци мужевима, али се дешавало да је идеолошка острашћеност доприносила породичним сукобима.¹⁰¹⁵ Идеолошка неслагања унутар породице углавном су водила ка пријављивању властима, а постојали су и случајеви када је жена одала комунистичку делатност мужа да би могла слободно да настави везу са полицијским агентом.¹⁰¹⁶ Појединци су чак пристајали да шпијунирају своје жене и прате њихову преписку да би разоткрили сумње да сарађују са равногорским покретом.¹⁰¹⁷

Честе пријаве жена против мужева сведоче да оне нису биле само жртве и да су у ситуацијама када нису биле у могућности да своја права остваре другачијим средствима посезале за екстремним мерама. Осим што су пријављивале мужеве, жене су из освете пријављивале и њихове љубавнице.

Чачак 2012, стр. 355. Уочи Другог светског рата у 25% села у Србији већина жена је имала ванбрачне односе. – М. Исић, В. Гудац Додић, *н.д.*, стр. 78.

¹⁰¹³ М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1942, рукопис.

¹⁰¹⁴ АС, Г-1, ОО, бр. 1442/43

¹⁰¹⁵ Један присталица покрета „Збор“ се жалио да је због припадности покрету имао неприлике у породици, свађу са родитељима и претњу разводом од жене. АС, БИА, I-121

¹⁰¹⁶ АС, Г-25, ф 80

¹⁰¹⁷ ИАБ, Бдс, А-232

Брачни проблеми су кулминирали код национално мешовитих бракова у којима је долазило до сукоба чланова породице на националном нивоу. Полиција је регистровала више случајева малтретирања жена Српкиња од стране мужева Хрвата.¹⁰¹⁸ Чак су се дешавали и случајеви да су Хрвати који су ради ступања у брак са Српкињама прешли у православље, након проглашења НДХ постајали одушевљене присталице хрватске државности, што је доводило до брачних сукоба и насиља на које су били подстицани и од других чланова породице.¹⁰¹⁹ У појединим случајевима полиција је штитила чланове породице српског порекла, предузимајући мере протеривања.¹⁰²⁰ Услед националних анимозитета и ратних збивања, олако су жене других националности, поготово Хрватице, сумњичене за националистичку делатност, ширење „узбудљивих вести и онеспокојавајућих гласова“, вређање српског народа и за припадност усташкој организацији. Жене војних лица које су биле хрватске националности сумњичене су и да раде за хрватску обавештајну службу.¹⁰²¹ Ступајући у новоформиране службе и мењајући места службовања, поједини службеници и војна лица склапали су нове бракове, остављајући и занемарујући своје дотадашње породице.¹⁰²²

Политичке промене довеле су у питање и опстанак бракова склопљених између припадника бугарске и српске националности. Тако се муж Бугарин жалио да је, након што су „Бугари тимочке долине дати у ропство Србима“, био због „ропске психе“ приморан да склопи брак са Српкињом десет година старијом од њега. Пошто га је супруга напустила, он је тражио више пута да му се врати, али је она то одбијала живећи у Зајечару, по речима мужа, морални живот „српске слободне грађанке“.¹⁰²³

Посебну друштвену категорију представљале су жене чији су се мужеви налазили у заробљеништву, а које су углавном настојале да живе повучено, посебно с обзиром да је за обе растављене стране одвојеност проузроковала

¹⁰¹⁸ ИАБ, УГБ-СП II-9/10, к. 141/10

¹⁰¹⁹ ИАБ, УГБ-СП III-19/13, к. 148/25

¹⁰²⁰ Хрватица која је пријављена да малтретира породицу ванбрачног мужа Србина и вређа чланове породице и околину на националном нивоу, била је враћена у место рођења, односно у НДХ. ИАБ, УГБ-СП II-13/12, к. 141/27

¹⁰²¹ ИАБ, УГБ-СП, IV-Q-170/19; ИАБ, УГБ-СП III-6/39, к. 143/35

¹⁰²² Наредник једног пука НДХ у Бања Луци оставио је по окупацији жену са двоје деце у Косовској Митровици, а затим склопио нови брак. Прва жена га је тражила ради исплате накнаде за издржавање, али је проблем представљао његов захтев да децу пошаље њему. АС, Г-1, Одсек за преводе, овере и правну помоћ, 816/44

¹⁰²³ АС, Г-1, Одсек за преводе, овере и правну помоћ, бр. 1169/43

материјалне напоре и духовну неизвесност и напетост. Пошто нису знале када ће се мужеви вратити, гајиле су сталну наду у њихов повратак и трпеле честа разочарења због одлагања тог датума. У кругу породице највећу вредност имала су писма заробљеника која су чувана и више пута читана и тумачена.

У окупираној Србији су организоване многобројне добротворне акције за прикупљање помоћи за ратне заробљенике и хваљени примери жена које су радиле на опремању и слању пакета заробљеницима.¹⁰²⁴ Са тешком муком опремљени пакети били су честа мета пљачке, пре свега несавесних службеника поште.¹⁰²⁵ Појавиле су се и варалице које су се женама представљале као другови њихових мужева у ратном заробљеништву и од њих узимали новац под изговором да ће га предати мужевима по истеку одсуства.¹⁰²⁶

Већина ратних заробљеника била је ожењена, а јавност се посебно бавила питањем верности њихових жена нарочито уколико су биле млађе и лепшег изгледа и то питање је добијало на значају како је период одвојености бивао дужи. Појединим заробљеницима су упућивана и обавештења о лошем владању њихових жена.¹⁰²⁷ С друге стране, није разматрано питање понашања ратних заробљеника и могућност да они крше брачну верност.

Вишегодишња одвојеност од жене и деце утицала је на одрођеност од породице, а код жена на преузимање активније улоге у оквиру домаћинства. Односи у породицама заробљеника имали су и своје наличје, тако се један пуштени ратни заробљеник, по чину пуковник, обратио влади да му изда уверење да је забележена његова представка у којој је изнео сумње у могућност да га жена поново отера у ропство тиме што ће га пријавити немачким властима којима му је претила. У својим претњама ова супруга је истицала да и друге жене ратних заробљеника поносе представке немачким властима да би мужеве отерале у заробљеништво и примале финансијске накнаде.¹⁰²⁸

Брак је углавном сматран нераскидивом заједницом, а део малих огласа личне природе чинили су огласи којима су растављени супружници позивани на

¹⁰²⁴ „Пример једне племените Српкиње“, *Обнова*, бр. 411, 5. 11. 1942.

¹⁰²⁵ АС, Г-1, Изванредна комисија за персоналне послове, 1943.

¹⁰²⁶ „Чувајте се варалица. Доносим вам поздрав од мужа“, *Ново време*, бр. 14, 28. 5. 1941.

¹⁰²⁷ За учитељицу, чији је опстанак у служби био угрожен услед неморалног живота, интервенисао је муж који се налазио у заробљеништву, али му је одговорено да му се жена „није показала ни као добра учитељица, ни као добра Српкиња“. АС, Г-3, ф 695

¹⁰²⁸ АС, Г-1, ф 2, 2161/42

продужење брачног живота и вршени су углавном ради одрицања од евентуалних дугова које би друга страна починила или ради покретања бракоразводне парнице.¹⁰²⁹ Разведена жена представљала је нови тип жене који се тек јављао и била је реткост. У штампи су објављиване процене висине издржавања које је муж дужан да плаћа бившој супрузи и истицана обавеза повраћаја мираза.¹⁰³⁰ Исплата прихода била је одређена и за жене ратних заробљеника које су живеле одвојено од њих, али није укључивала исплате за ванбрачне жене и децу.¹⁰³¹

Раскид веза поједини мушкарци су тешко подносили и чак упућивали болна и претећа љубавна писма.¹⁰³² Случајеви физичког насиља, а у случају развода и неспоразуми око старатељства над децом и непоштовање договора били су врло чести. Сцене поводом одузимања детета и његовог додељивања бившој жени правио је један професор београдске гимназије до те мере да је полиција морала да интервенише и врати мајци дете. Министарство просвете је у овом случају запретило професору отказом у случају понављања сличног понашања, „недоличног једног васпитача“.¹⁰³³

За склапање и развод бракова на селу тражена је подршка равногорског покрета чији се утицај огледао и захтевима да руководство покрета расправља брачне и породичне парнице. Најчешће жалбе односиле су се на брачне спорове у којима је често било тешко утврдити кривицу завађених брачних другова. Равногорски покрет је наступао и као посредник у љубавним измирењима.¹⁰³⁴ Брачни спорови углавном су се тicali финансијске стране разлаза који је већ наступио. Најчешће је у том смислу расправљано питање повраћаја донетог мираза или ствари однетих приликом напуштања брачне заједнице.¹⁰³⁵ Углавном су у тим споровима жене заступали очеви или рођаци, док су очеви бивших

¹⁰²⁹ *Обнова*, бр. 858, 8. 5. 1944

¹⁰³⁰ *Обнова*, бр. 167, 20. 1. 1942.

¹⁰³¹ „Одлука о исплати припадности породицама које су биле стално настањене пре 6. 4. 1941. или су принуђене да се настане на територији под војним заповедништвом данашње Србије, оних активних државних службеника по Закону о устројству војске и морнарице, закону о чиновницима... који се налазе у заробљеничким логорима“, *Службене новине*, бр. 87, 9. 7. 1941.

¹⁰³² „Бездушно си ме експлоатисала. Све што си добила имаш да вратиш као и оне свилене чарапе јер ниси ничим заслужила...“ АС, БИА, II-73

¹⁰³³ АС, Г-3, пов. II бр. 1113 /1942

¹⁰³⁴ На молбу несужењеног младожење и његовог оца преко равногорског покрета је позвана да се врати девојка која је после три дана заједничког живота отишла из њихове куће. Упркос покушајима, прихваћено је девојкино одбијање да се врати. ВА, Ча, 73-3-12

¹⁰³⁵ ВА, Ча, 84-1-29

младожења настојали да у свом власништву задрже стечену имовину, нарочито ако је у питању био земљишни посед.¹⁰³⁶ Поједине расправе око имовине односиле су се на разводе који су настали неколико година пре рата.¹⁰³⁷ Расправљано је и о питањима старатељства и бриге око деце.¹⁰³⁸

У међуратном периоду била је честа појава дивљих бракова и ванбрачног живота као појава које су настајале и услед дугих процедура решавања брачних спорова, а упорна настојања ка њиховом сузбијању нису у потпуности остваривана.¹⁰³⁹ Вишегодишње ванбрачне везе са бројним потомством биле су честа појава, а живот у ванбрачној заједници за жене је представљао неизвесност која је додатно појачана ратом и окупацијом. Иако су пропагирани конзервативизам и традиционалне норме и обичаји, низ чланака у окупационој штампи говорио је у прилог заштите ванбрачних жена, од њиховог стамбеног права до права на материјалну накнаду у случају раскида ванбрачне заједнице.¹⁰⁴⁰

У Србији је на селу пред Други светски рат преовлађивала инокосна породица, велике породичне задруге су готово потпуно нестале, а у заједничком домаћинству најчешће су живели родитељи са ожењеним синовима.¹⁰⁴¹ У таквим породичним домаћинствима углавном је јачала улога жене, растао њен значај и самосвест, али је истовремено долазило до сукоба који су проистицали из губитка ауторитета мужа који је губитком својих позиција улазио у борбу са женом, сурово је тукао, али се често са њом и саветовао. Такође, долази и до слабљења повезаности мужа с родбином и веће усредсређености на брачну заједницу која почиње да односи превагу над крвним сродством.

¹⁰³⁶ Поред повраћаја имовине отац једне девојке је захтевао да јој се исплати и накнада за рад од осам година колико је провела у породици младожење. ВА, Ча, 84-4-24

¹⁰³⁷ У Хомољској бригади је 1944. пресуђено да иако је развод наступио 1937. године, бивши муж мора да врати потраживани мираз у износу од једног дуката и 200 литара ракије. ВА, Ча, 86-4-19

¹⁰³⁸ Једној удовици је наложено да мора да се са новим мужем стара о деци из првог брака, пошто је брат њеног мужа молио за помоћ око издржавања петоро деце свога покојног брата о којима се бринуо уз своје шесторо деце. ВА, Ча, 80-1-20

¹⁰³⁹ Радмила Радић, *Народна веровања, религија и спиритуализам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд 2009, стр. 129-130.

¹⁰⁴⁰ Посебно је истицана пресуда Касационог суда у корист жене која је након раскида десетогодишње ванбрачне заједнице добила право на награду за десетогодишњи рад у кући ванбрачног мужа. „Ванбрачна жена има права на награду за рад и труд у кући ванбрачног мужа“, *Обнова*, бр. 163, 15. 1. 1942. Заштита ванбрачних жена исказана је и у ставу да у тешким временима окупације ванбрачни живот не може послужити као разлог за отказивање закупљених станова, пошто су кирајнице користиле тај изговор да би се ослободиле нежељених закупаца и поново издале стан под повољнијим условима. „Какав је живот кирајнице“, *Ново време*, бр. 868, 21. 2. 1944.

¹⁰⁴¹ V. St. Erlich, *n.d.*, стр. 338.

У породицама у којима су живели родитељи са ожењеним синовима најкомплекснији однос био је између свекрве и снаје, односно између жена у породици. Старешинство свекрве доводило је до конфликта између ње и снаје.¹⁰⁴² Удајом је жена постајала је пре свега снаја у кући свекра и свекрве и губила је ранији статус у родитељском дому у коме је уживала заштиту и блискост мајке и браће, а у новом дому је заузимала најнижи ранг, као особа која тек мора да се докаже и изгради свој статус демонстрирањем понизности, покорности и послушности према свима у новој породици. Удајом је девојка углавном била овисна о свекрви, а процес уклапања често је био праћен избијањем конфликта са свекрвом и појавом тенденције ка одвајању и стицању самосталности. Уобичајена нетрпељивост снаје и свекрве била је примећена у јавности и коментарисана од стране жена као да је реч о „балканској љубомори свекрве на снају и бојазни за свој престиж у кући“.¹⁰⁴³ Неприхватање породице понекад је утицало и на мужеве, па је долазило до вређања, али и физичког насиља над женама од стране мужа и чланова његове породице. Жене које би напустиле такву брачну заједницу углавном су као основни проблем наводиле неприхватање породице.¹⁰⁴⁴

У насиљу и сукобима са женама, мајке су углавном подржавале синове, па је често успех брака зависио од слагања свекрве и снаје.¹⁰⁴⁵ Сукоби родитеља и синова били су узроковани и неодобравањем избора супруге, нарочито када је била реч о женама које су већ имале бракове и децу. У циљу спречавања таквих веза родитељи су посезали и за крајњим средствима, подносили пријаве надлежним властима или прекидали живот у заједници. Мотив страха од губљења контроле над ожењеним сином и опседнутост снајом из туђине што доводи до њеног убиства и лудила оца описана је приповедци под окупацијом фаворизованог писца Душана Ђурића чије је стваралаштво углавном пратило главне идеолошко пропагандне тенденције колаборационистичких власти.¹⁰⁴⁶

Окупација је утицала на већу повезаност и међусобну зависност чланова породице, али је такође појачавала и раније нетрпељивости и несугласице. Ратне неприлике окупиле су у једно домаћинство породице које су се раније раздвојиле

¹⁰⁴² *Isto*, str. 400.

¹⁰⁴³ М. Magazinović, *n.d.*, str. 44.

¹⁰⁴⁴ ВА, Ча, 32-1-33

¹⁰⁴⁵ ВА, Ча, 32-1-39

¹⁰⁴⁶ Б. Ђорђевић, *Српска култура...*, стр. 132-133.

услед неслоге, што се нарочито одражавало у односу свекрве и снаје. Ранија неслагања, превазиђена раздвајањем, поново су заживела и добијала чак трагичне размере. Мајка и жена једног полицијског службеника присиљене на заједнички живот, свакодневно су се свађале што је довело до поновног раздвајања, а сукоб је проистакао из, како је свекрва сматрала, снајине жеље „да буде све по њеној вољи“.¹⁰⁴⁷

Тешкоће око исхране и одржања породице биле су и велико морално оптерећење, које је појединце присиљавало на компромисе и сарадњу са властима.¹⁰⁴⁸ Оптерећење породичном буџету представљала је, услед ратних страдања, и обавеза издржавања ширег круга породице. Спор са тастом око мираза у једном тренутку морао је да поведе зет који је издржавао жену, двоје деце, женину мајку, своје родитеље и још двоје деце погинулих жениних рођака.¹⁰⁴⁹ Такве ситуације доводиле су до нарушавања породичних односа и до сукоба који су се често завршавали на суду. Додатно оптерећење представљала је помоћ чланова породице припадницима покрета отпора. У таквим случајевима породична блискост и повезаност често је представљала оправдан аргумент за сумњу и хапшење, пошто је родбинска повезаност у највећем броју случајева превазилазила идеолошка неслагања и утицала да породица и родбина помажу најближе чланове који су се налазили у покретима отпора, без обзира на санкције. Учитељица из Сопота за коју је утврђено да није комунисткиња признала је властима да је помагала и примала у кућу брата који је у партизанима.¹⁰⁵⁰ Слично је било и са учитељицом из среза драгачевског која је скривала сестру комунисткињу.

Патријархални односи преносили су се на млађа покољења у којима је нарочито однос браће према сестрама био заштитнички и заповеднички, али и испуњен снажним емоцијама и повезаношћу. Сестра Бранка Булата, уверена у недужност брата, упућивала је молбе Милану Недићу, а њена дирљива писма била су повод за његову интервенцију, од које је одустао након обавештења да је Булат

¹⁰⁴⁷ АС, Г-1, ф 6, Изванредна комисија за персоналне послове, бр. 612/42.

¹⁰⁴⁸ „Да је Андрић имао четворо деце не би одбио да уђе у ону антологију Српске књижевне задруге, нити би могао на миру, усред ратних страха да пише своја дела.“ – била је једна од примедби Милана Кашанина. – Коста Димитријевић, *Време забрана. Сведочења значајних савременика*, Београд 1991, стр. 235-236.

¹⁰⁴⁹ АС, Г-1, Изванредна комисија за персоналне послове, К II бр. 93/1943

¹⁰⁵⁰ АС, Г-3, ф 695, пов. II бр. 982

оптужен за учешће у нападу на полицијске агенте Ђорђа Космајца и Обрада Залада.¹⁰⁵¹ Сестре су се чак упуштале у потрагу за браћом у војним редовима не размишљајући о опасностима којима се излажу.¹⁰⁵²

Иако је становништво показивало породичну везаност која је превазилазила снагу политичких опредељења, постојала је и друга крајност код које су материјални разлози били чест мотив породичних сукоба, али и денунцирања окупационим властима. Сестре су пријављивале браћу да би дошле до њиховог иметка, лажно су оптуживани младићи који су се оженили богатим миражцијама, између сестара је владала нетрпељивост која се преносила на њихове мужеве.¹⁰⁵³ Замерке жени за недовољан мираз доводиле су до обрачуна између зета и женине породице.¹⁰⁵⁴ Уобичајене свађе око величине имања и њихових међа, као и испаше стоке завршавале су се физичким обрачунима у којима се дешавало да жена убије девера.¹⁰⁵⁵ Питање имања отварало је дуготрајне породичне сукобе у којима би учествовало више чланова породице. Намеру оца да имовину остави ћерки и зету, син и снаја покушали су да осујете његовим убиством.¹⁰⁵⁶ Жртве потказивања властима били су најближи чланови породице, који су услед тога искусили више месеци затвора и малтретирања, попут мужа и свекра деветнаестогодишње жене из лужичког среза која их је пријавила да имају везе са партизанима.¹⁰⁵⁷

Породица, као место где се развијају основе функције друштвености и емотивности, доживљавала је током окупације тешке тренутке осипања и кризе, али и јачања и повезивања. Од раније уздрмани породични односи кулминирали су и добили неко од трагичних разрешења; на супрот томе, породице са здравим међусобним односима, чак и у најтежим моментима и по цену жртава, настојале су да буду подршка и помоћ својим члановима.

Рат и окупација по својој природи нису остављали много простора за романтичне емоције и успостављање садржајних љубавних односа. Инсистирање

¹⁰⁵¹ АС, Г-3, ф 138, пов. I бр. 700/42

¹⁰⁵² ВА, Ча, 28-2-6

¹⁰⁵³ АЈ, 110-48-1014

¹⁰⁵⁴ „Судска хроника – Таст и шурак који су у нужној одбрани убили свога зета, ослобођени сваке одговорности“, *Обнова*, бр. 193, 19. 2. 1942.

¹⁰⁵⁵ „Суђење жени која је убила цин-човека“, *Обнова*, бр. 390, 12. 10. 1942.

¹⁰⁵⁶ „Судска хроника – Жена бомбом убија свекра“, *Обнова*, бр. 356, 2. 9. 1942.

¹⁰⁵⁷ АС, Г-25, ф 3, 3л. бр. 738

на рационалности приликом избора партнера и склапања брака оличавало је и у коликој мери је љубав као лични доживљај и способност да се воли у индивидуалном животу зависила од културног утицаја и вредности које се неговане у друштву.¹⁰⁵⁸ Тешко је било стећи способност вољења у друштву у коме је та појава представљала реткост, а јавно испољавање љубави се није уклапало у владајуће норме понашања.

У тежњи ка увођењу строгог конзервативног режима, власти су настојале да регулишу и ограниче могућност успостављања и развијања контаката и веза између мушкараца и жена. Ове појаве додатно су отежавале већ присутну тежњу ка смањењу склапања бракова иако су насупрот томе власти настојале да повећају проценат оних који су ступали у брачну заједницу и подвргну их контроли у погледу избора партнера. Насупрот пропагандном инсистирању на елиминисању утицаја родитеља на склапање брака и препорука да се избегавају материјални разлози приликом доношења одлуке о венчању, управо су родитељи и у градским и у сеоским срединама, имали пресудан утицај у избору брачних партнера своје деце, а материјални фактор био је значајан не само код наметнутих и договорених бракова већ и у случајевима самосталног избора. Рационалистички ставови околине и одсуство љубави у окружењу утицали су да су и жене, када су имале прилику да изаберу животног партнера, предност давале материјалним и здравственим факторима, често искључујући емоције.

Успоравање тока историје, односно извесна културна регресија која се одвијала током окупације, огледала се пре свега у погледу социјалне структуре и свакодневног живота који су се сводили на најстарије облике, а животна питања сводила на витални минимум.¹⁰⁵⁹ Односи међу половима, пре свега у погледу питања која су се односила на брак и породицу, били су и код жена и мушкараца сведени на проблем основних моралних норми којих се у окупационим околностима често било тешко придржавати, што је остављало дуготрајне последице које су се преносиле и на односе у послератном периоду.

¹⁰⁵⁸ Erih From, *Umijeće ljubavi*, Zagreb 1989, str. 8.

¹⁰⁵⁹ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, стр. 165.

МАЈЧИНСТВО И СТАРАЊЕ О ДЕЦИ

У свим културама као јединствен и узвишен однос може се пронаћи однос између мајке и детета, који, нарочито у свету насиља, делује као узор и идеал љубави, благости и мира.¹⁰⁶⁰ Рат и повећано присуство страха од смрти утичу на појачану тежњу за љубављу и продужетком живота путем стварања потомства. Тиме расте емотивни значај жене као бића задуженог да реализује те жеље у основном биолошком смислу. Жена је у том смислу не само биће које рађа биће, односно носилац биолошке репродукције, већ и дубљих, универзалних људских вредности. Насупрот томе, управо рат лишава многе жене мајчинства или им отежава остваривање и потврду у улози мајки и старатељки над децом.

Колаборационистичке власти су тежиле ка повећању наталитета, а уздизање улоге српске мајке постало је један од симбола егзистенцијално угроженог окупираног друштва. Од предлога да се подигне споменик српској мајци као особи која највише страда и у рату и миру који је упутила група српских ратних заробљеника, до плаката „Србијо мајко помози“, на коме је била представљена очајна жена избеглица, лик напаћене мајке забринуте за опстанак и судбину потомства, постао је симбол окупиране Србије.¹⁰⁶¹

С обзиром да је доста полагала на биолошко одржање и очување егзистенције и бројности српског народа, колаборација је улози мајке придавала

¹⁰⁶⁰ Erih From, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I, Beograd 1986, str. 174.

¹⁰⁶¹ *Ново време*, бр. 305, 1. 5. 1942.

посебан значај. Дужност мајке је уздизана као „највећа светиња“,¹⁰⁶² а популарисање култа мајке форсирано је у образовном систему, ђаци су писали радове на тему мајке и мајчинства, а наставници и учитељи су морали да одржавају слична предавања.¹⁰⁶³

Политика колаборационизма је пропагирала завођење реда и мира услед егзистенцијалне угрожености народа, а страх за опстанак наметао је потребу повећања бројног стања становништва. На основу уверења да ће из бројности проистећи снага нације, подстицано је рађање деце. У циљу пропагирања пораста наталитета, Милан Недић је кумовао деци која су се рађала у породицама са великим бројем деце.¹⁰⁶⁴ Врхунац материнске дужности био је да упути мушку децу да бране отаџбину и жртвују се за нацију, док су љотићевци идеалну српску мајку видели као жену чији синови ступају у редове добровољаца.¹⁰⁶⁵

У штампи је, поред истицања пораста броја склопљених бракова, хваљена и појава пораста прираштаја и рађање већег броја деце.¹⁰⁶⁶ Поред изношења података о порасту наталитета, током 1943. истицано је да се у тешким тренуцима становништво окреће подизању породице и да наталитет расте код свих друштвених слојева. Насупрот томе, обавештајни извештаји равногорског покрета указивали су на огроман пад наталитета, нарочито током 1943. године.¹⁰⁶⁷

Велика предност је давана рађању мушке деце. Изношени су подаци да се број мушкараца и жена у Београду изједначује као последица рађања великог броја мушке деце, што је по традиционалном веровању била одлика ратних година. Током децембра 1942. године хваљена је појава да мушке новорођенчади има скоро двоструко више него женске.¹⁰⁶⁸ Уз то су тумачене штетне последице већег рађања женске деце попут несразмера у броју жена и мушкараца.

Од жена је очекивано рађање бројног потомства, које су власти намеравале да обликују. У јавност је продирало мишљење појединих истакнутих пропагатора

¹⁰⁶² Деса Дугалић-Недељковић, „Мисија српске мајке“, *Српски народ*, бр. 1, 1. 6. 1942.

¹⁰⁶³ Предавања са темама као што је „Српска мајка у нашој народној песми“ одржавана су по гимназијама у Србији. АС, Г-3, ГПС, ф 8 р 75/1942

¹⁰⁶⁴ „Претседник владе, генерал Милан Недић крстио је седмог сина једног сиромашног радника“, *Обнова*, бр. 243, 21. 4. 1942.

¹⁰⁶⁵ *Наша борба*, бр. 20, 18. 1. 1942.

¹⁰⁶⁶ „Две утешне појаве – Свет се удаје и жени много више но раније – Број мушке новорођенчади у року последњих година, знатно је већи од броја женске деце“, *Обнова*, бр. 247, 25. 4. 1942.

¹⁰⁶⁷ ВА, Ча, 19-2-41

¹⁰⁶⁸ *Обнова*, бр. 442, 12. 12. 1942.

колаборационистичке политике да ће се успешном здравственом заштитом и хигијеном створити услови за расно одабирање.¹⁰⁶⁹ Током 20. века еугеника¹⁰⁷⁰ је прихваћена у многим земљама, а стерилизација у циљу спречавање репродукције „инфериорних“ спровођена је у низу земаља као што су САД, Немачка и делови Канаде. Покрет „Збор“ је још у међуратном периоду као једну од својих основних смерница деловања истицао „расно-биолошку заштиту народне животне снаге и породице“. Конзервативни теоретичари попут Светислава Стефановића и Бранимира Малеша сматрали да жене имају битну улогу у очувању чистоће расе, а иако су били противници абортуса, залагали су се за његову примену из расно-хигијенских разлога, као и за принудну стерилизацију.¹⁰⁷¹

За спровођење расне политике, међу колаборационистима се залагао и љотићевац Стеван Иванић, који се још пред Други светски рат отворено изјаснио за предузимање превентивних мера у циљу уклањања мање вредних појединаца и за неопходну контролу генетског потенцијала нације.¹⁰⁷² Као комесар за социјалну политику и народно здравље, Иванић је још августа 1941. најавио оснивање завода за расно-биолошка испитивања и заштиту народа од рђавог утицаја услед потребе да се нараштаји заштите од последица наследних болести и да се негују раснобиолошке особине и својства.¹⁰⁷³

Српски цивилни план израђиван у Министарству просвете као свеобухватни план националног живота дефинисао је око 200 кључних проблема из свих области српског друштва и груписао цивилни живот у четири сектора: национално биолошки, национално духовни, национално технички и национално економски.¹⁰⁷⁴

У Биолошком сектору Српског цивилног плана, који је био је посвећен подизању нивоа здравља и здравствене културе, посебну област представљала је

¹⁰⁶⁹ *Наша борба*, бр. 20, 18. 1. 1942.

¹⁰⁷⁰ Еугеника, као учење о расној хигијени подразумевала је систематично унапређење људског генетског потенцијала селективном репродукцијом „бољих“ јединки и у свету је примењивана од рестриктивног породичног законодавства до масовних истребљења. – Владимир Петровић, „Од борбе против болести до борбе за очување расе. Биополитичка димензија (не) довршене модернизације српског и југословенског друштва“, *Историја 20. века*, 2/2008, 438-460, стр. 438.

¹⁰⁷¹ В. Nadoveza, *n.d.*, стр. 440.

¹⁰⁷² Иија Маловић, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija*, 50/2008, 79-96, стр. 92.

¹⁰⁷³ „Како се спроводи социјално медицинска акција у нашој земљи низом предузетих здравствених мера?“, *Ново време*, бр. 91, 19. 8. 1941.

¹⁰⁷⁴ А. Стојановић, *n.d.*, стр. 74.

„Заштита српске крви и потомства“, у склопу које је предлагано увођење еугеничких мера у здравствени систем.¹⁰⁷⁵ Позитивну страну плана представљало је предвиђање значајног уздицања квалитета и квантитета социјалног старања, од материјалне и здравствене помоћи породиљама и новорођенчадима, до повећања броја акушерских амбуланти и породилишта, али и осталих здравствених установа.¹⁰⁷⁶ Одбор који се бавио питањем здравствених саветовалишта за мајке и децу међу своје задатке је уврстио подучавање о значају заштите мајки и деце, као и заштиту брака, породице, породиље, мајке и дета што је подразумевало формирање и отварање низа клиника, болница, породилишта, саветовалишта и домова за мајке и одојчад, као и дејих диспанзера, обданишта и поликлиника.¹⁰⁷⁷ Заштита породице састојала би се и у нарочитим привилегијама и давањима првенства породицама са децом, у указивању помоћи свим трудним женама, као и мајкама које имају егзистенцијалних проблема. Истицана је потреба поучавања о значају мајки и деце и због мишљења да они не могу добити подршку и адекватну заштиту док грађанство не схвати њихов значај.

На основу става да су деца будућност народа и да опстанак и здравље нације зависе од раста популације и здравља деце, оправдавани су државна интервенција и спровођење расне политике. Међу радикалне и вулгарне ставове који су заговорани у пројекту Српског цивилног плана спадао је и став да „као што се у привреди код сваког спаривања пази да се спаре само здрави, расни и чистокрвни створови, тако и код људи треба тежити томе“.¹⁰⁷⁸ Контрола рађања вршила би се и путем Закона против побачаја којим би биле предвиђене драконске мере за насилан побачај.

Делимична примена еугеничких идеја покушана је у просветној политици. Пошто је дете посматрано као национално добро, носиоци просветне политике захтевали су васпитање које ће формирати грађане одговорне према држави.¹⁰⁷⁹ У

¹⁰⁷⁵ Међу задацима предвиђеним планом било је и оснивање Еугеничког завода при Универзитету, као и оснивање еугеничких саветовалишта и Српског еугеничког друштва, доношење Еугеничког закона и васпитавање јавног мњења у том правцу. ВА, Нда, 165-3-13

¹⁰⁷⁶ ВА, Нда, 165-3-14

¹⁰⁷⁷ А. Стојановић, *н.д.*, стр. 168.

¹⁰⁷⁸ *Исто.*

¹⁰⁷⁹ Одатле је проистицала идеја да нација очекује „еугенички боље покољење које ће и по броју (велики наталитет) и по квалитету (физичко и душевно здравље, високо развијена социјална и друштвена свест) имати несумњиву превагу у биолошкој и културној борби са осталим нацијама“. Б. Малеш, „Интегрално васпитање омладине“, *Ново време*, 23. 9. 1941.

том циљу крајем 1942. за ученике последња два разреда средњих школа је уведен „Лист података о ученику“ који је обухватао социјално-антропометријска мерења и податке о ученику, међу којима су били и подаци о материјалним примањима родитеља и положају ученика у оквиру породице.¹⁰⁸⁰ Уколико ученикова мајка није жива, требало је описати његов однос са маћехом и утврдити да ли учествује у кућним пословима. Део упитника који је попуњаван уз помоћ лекара имао је снажан привук еугенике, пошто је поред основних података о здрављу ученика требало навести податке као што су облик лобање, боја косе и очију, јачина нерава, конституционална грађа. Последњи део упитника тицао се интелектуалних и карактерних особина ученика, са посебним освртом на национално васпитање, религиозна и патриотска осећања. У септембру 1943. донета је одлука да се при свакој средњој школи оформи саветовалиште у коме би на основу података из упитника родитељи били упућивани на најуспешнији правац даљег школовања детета.¹⁰⁸¹ На посредан начин, у вредновање су укључене и жене, које су оцењиване као мајке или старатељке над децом.

Амбициозни планови власти били су само делимично реализовани, њихово спровођење често је било у огромној диспропорцији са стварношћу, а замишљена идеална слика у великој мери је одударала од суровог стања на терену. Пројектовање бројних здравствених установа и планирање потомства били су у опречности са стварним стањем које је одликовала лоша здравствена заштита, недовољан број здравствених установа, недостатак санитетског материјала, док се становништво услед ратних прилика тешко одлучивало на стварање потомства.

Прецењивање и мистификација мајчинства настали су и услед посебних очекивања од мајки да имају децу и да их одгаје у складу са националним и патријархалним системом вредности. Материнство је третирано као примарни циљ и задатак женског пола, уз истицање да „потпуне љубави нема без деце, посебно за жене“, као и да је „необично и неприродно“ да се немају деца, што је представљало врсту друштвене принуде која је потомство подразумевала као обавезно.¹⁰⁸²

¹⁰⁸⁰ АС, Г-3, ф 1017, II бр. 20186

¹⁰⁸¹ У школска сведочанства ученика средњих и грађанских школа била је уписивана препорука за родитеље која врста даљег школовања је најбоља за ученика. – „Извештај о раду просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 11-12, 1943, стр. 425.

¹⁰⁸² *Обнова*, бр. 189, 14. 2. 1942.

Насупрот овоме, у предратном периоду је процес модернизације утицао да тренд рађања мањег броја деце захвати и село и град.¹⁰⁸³ Слабљењем традиционалних породичних обичаја у Србији долази до настојања да се ограничи величина породице, тако да се током тридесетих година јавља тежња ка смањењу броја новорођенчади и долази до слабљења демографске структуре с израженим патријархалним карактеристикама.¹⁰⁸⁴ Иако се смањивала стопа смртности одојчади, наталитет у Србији био је у сталном опадању током тридесетих година.¹⁰⁸⁵ У поређењу са 1931. годином када је у Србији рођено 125.340 беба, 1939. године рођено их је 94.693.¹⁰⁸⁶

Рат је донео и додатно настојање да се ограничи рађање деце услед ратне неизвесности, а тежак положај будућих мајки у окупираној Србији примећен је и у извештајима органа владе у емиграцији, који су констатовали да је у Србији тешко наћи пелене, повој и топло рубље, као и млеко и гриз, што утиче на повећање смртности код деце.¹⁰⁸⁷ Готово исте утиске у свом дневнику је забележио и један Београђанин.¹⁰⁸⁸ Помоћу Црвеног крста и других хуманитарних установа породиљама и мајкама са малом децом, нарочито онима са ниским приходима, дељена је материјална помоћ.¹⁰⁸⁹

Смањење броја порођаја реализовано је најчешће путем побачаја, нарочито илегалних, који су били изразито опасни. Контрола и ограничење рађања падали су на терет жена и често их доводили у сукоб са законом. Потиснуте на маргине друштва, жене су биле ређи починиоци кривичних дела, а пред законом су одговарале углавном за преступе који су били мотивисани емотивним разлозима – љубомора, брачно неверство или варварски односа мужа, али и као чедоморке, одговорне за побачаје и одбацивање ванбрачно рођене деце. Чедоморства и нелегални побачаји представљали су једина кривична дела у којима је број осуђених жена предњачио у односу на број осуђених мушкараца.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸³ S. Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi...*, str. 214.

¹⁰⁸⁴ K. Kazer, *n.d.*, str. 440.

¹⁰⁸⁵ *Два века развоја Србије. Статистички преглед*, Београд 2008, стр. 56.

¹⁰⁸⁶ Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961. Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Beograd 1964, str. 42.

¹⁰⁸⁷ АЈ, 103-160-427

¹⁰⁸⁸ *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944...*, стр. 33.

¹⁰⁸⁹ „Расподела фланела за новорођенчад“, *Ново време*, бр. 914, 7. 4. 1944.

¹⁰⁹⁰ Апелациони суд у Београду осудио је 1939. за чедоморство 16 жена, док су за побачаје – „истеривање плода“ осуђене 34 жене и 3 мушкараца. – *Статистички годишњак 1940, X...*, стр. 420.

Намерни прекиди трудноће, у највећем броју изведени од нестручних лица, били су раширена појава у Србији још од раније. Нарочито су по селима постојале жене које су вршиле побачаје. У равногорском покрету су током фебруара 1944. приметили да је међу становништвом, осим других негативних појава присутно и вршење насилних побачаја и наређивано је да свака жена која изврши побачај буде најстроже кажњена, као и она особа која јој у томе помогне.¹⁰⁹¹ И по овом питању постојали су двоструки стандарди, а иако су се начелно противиле вршењима побачаја, поједине четничке старешине организовале су абортусе за своје љубавнице.¹⁰⁹²

Побачај, чак и кад је беспрекорно обављен, без обзира на мотиве, изазива осећање кривице, а истовремено представља и забрањену тему и врсту друштвеног табуа. Насупрот томе, вишеструки намерни побачаји били су саставни део свакодневног живота многих жена.¹⁰⁹³

Склапањем брака стицао се статус одрасле особе, а жене су стицале и право да рађају децу. Међутим, опште прихваћене моралне норме љубавног и сексуалног живота биле у опреци са праксом. Иако је била раширена осуда девојака које су родиле ванбрачну децу, током окупације је постојала и тежња да се заштите и помогну девојке које би остале у другом стању. Равногорски покрет је настојао да се бори против ванбрачних веза и вршио је притисак на мушкарце да ступају у брак са женама које би остале у другом стању.¹⁰⁹⁴ И Милан Недић је вршио интервенције ради помоћи појединим угроженим девојкама. Молбе напуштених и трудних девојака, преварених обећањима брака, доспевале су до председника владе на чију су интервенцију чак обављани разговори и давани савети у циљу склапања брака, али су и те интервенције биле без успеха.¹⁰⁹⁵

Према Српском грађанском законнику, истраживање и доказивање очинства ванбрачног детета било је забрањено, изузев у случајевима присилног одвођења или силовања. У сеоским срединама број ванбрачне деце био је мали, док је у градским срединама био значајно већи. Током 1939. у Београду је рођено 5.282

¹⁰⁹¹ ВА, Ча, 27-6-45

¹⁰⁹² ВА, Ча, 15-1-43

¹⁰⁹³ Јелисавети Божић је њена праља поверила да је родила шесторо деце, а 21 побацила. – Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 205.

¹⁰⁹⁴ ВА, Ча, 72-2-42

¹⁰⁹⁵ АС, Г-1, ОО, бр. 153/43

деце, од чега 561 (10,62 %) ван брака, док је у целој Краљевини Југославији рођено 4,86% ванбрачне деце.¹⁰⁹⁶

Још у предратном периоду за заштиту и права ванбрачних жена и деце борила се Даринка Павловић која је водила и друштво посвећено том питању и истицала да мајке које су родиле ванбрачну децу нису аутоматски и неморалне, нарочито с обзиром да су вршиле функцију мајки.¹⁰⁹⁷ Павловићева је и по окупацији наставила своју делатност инсистирајући на потреби веће заштите ванбрачних жена, посебно под окупацијом, када су њихове невоље постојале вишеструко сложеније. У том смислу наводила је пример жене која је живела у ванбрачној заједници 19 година, али је, када јој је муж погинуо, избачена из куће са двоје деце.¹⁰⁹⁸ Приликом једног разговора са Миланом Јовановићем Стоимировићем, Милан Недић се нарочито интересовао за његове предлоге о регулисању положаја ванбрачног детета.¹⁰⁹⁹

Међу женама које су рађале ванбрачну децу, посебно су истицани такви случајеви међу учитељицама. Учитељице су, поготово на селу, биле изложене бројним неморалним понудама, најпре од учитеља са којим су заједно службовале, а затим и од околине. Чести премештаји учитељица вршени су управо због гласина и страха да воде ванбрачни живот. Многе су рађале ванбрачну децу, али је постојала и тежња да се због преживљавања не отпусте из службе, што је понекад оправдавано и националним разлозима: „с обзиром да је син и да Срба треба још“.¹¹⁰⁰ Социјално угрожене и незаштићене жене које су рађале ванбрачну децу, одлучивале су се да их предају на старање, али су често биле осуђене да иду од установе до установе и моле за смештај који због недостатка капацитета није могао да им буде омогућен, чак и када је тим поводом интервенисало Министарство социјалног старања.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁶ Велики број ванбрачне деце водило се као мртворођено. На територији Управе града Београда, од укупно 4.721 рођене законите деце 1939. на рођењу је умрло 21 (0,44%) беба, док је од 561 ванбрачног детета као мртворођено вођено 7 (1,24%) беба. Процент мртворођене деце у целој Краљевини Југославији 1939. године био је 0,99%. –*Статистички годишњак 1940, X...*, стр. 86-87.

¹⁰⁹⁷ „Бедан је живот у браку ако жена рађа само из обавезе према брачним дужностима и воли свога мужа само зато што јој је муж.“, *Жена данас*, бр. 9, јануар 1938.

¹⁰⁹⁸ *Ново време*, бр. 41, 27. 6. 1941.

¹⁰⁹⁹ М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1944, рукопис.

¹¹⁰⁰ АС, Г-3, ф 482, пов. III бр. 75/1942

¹¹⁰¹ АС, Г-10, бр. 23160/41

Међу најугорженијим категоријама налазиле су се мајке и деца избеглице. Услед ратних околности прекинуле су се везе између чланова породице што је произвело и огроман број сирочади о којој се нико није старао, а многа од њих нису знала ни како се зову ни одакле су. Многе избегле жене трагале су за породицом која се током бекства у Србију расула.¹¹⁰² У Београд су током марта 1943. из Земуна пребачене 54 жене из среза Босанска Крупа којима је приликом њиховог скривања на Грмечу фебруара 1943. одузето 108 деце чија им је судбина била непозната, али су страховале да их неће наћи, поготово ону млађу.¹¹⁰³

Ратне околности су утицале на огроман пораст броја незбринуте деце. Док је београдска општина истицала да је до априла 1941. водила рачуна о око 120 деце, у Градском дечјем дому су наводили да је након априлског слома тај број порастао на преко 600.¹¹⁰⁴ Након тога је уследило и пристизање великог броја избегличке деце без родитељског старања. Деца су давана и на чување, а посебна акција покренута је 1941. апеловањем на породице да преузму током зиме чување и бригу о избегличкој деци.¹¹⁰⁵ Нарочито су позиване жене да се прихвате старања о угроженој деци, али и да утичу на околину да предузме сличне кораке.¹¹⁰⁶

Иако су колаборационистичке власти и добротворна друштва улагали велике напоре у старање око избегле деце, пропагандно инсистирање на побољшању њиховог положаја и стања понекад је прелазило границе доброг укуса. Чак је истицано да се избеглој деци указује пажња какву нису имала у родитељском дому. Наглашавано је да је сирочићима боље под старатељством него када су била под родитељском бригом, а на поједине мајке вршен је притисак да се одрекну деце зарад њиховог усвајања од старатељских породица.¹¹⁰⁷ Избегле жене које су се задесиле саме са децом биле су често приморане да дају децу на усвојење и поред жеље да их задрже, а притисак да уступе децу локалним породицама на старање постојао је и од стране јавности.¹¹⁰⁸

¹¹⁰² Једна жена избегла са Косова и Метохије трагала је путем огласа за своје двоје изгубљене деце. „Избеглица тражи своју децу“, *Обнова*, бр. 138, 12. 12. 1941.

¹¹⁰³ АС, Г-2, ф 5 р. 85/1943

¹¹⁰⁴ *Ново време*, бр. 994, 13. 7. 1944.

¹¹⁰⁵ *Ново време*, бр. 171, 19. 11. 1941.; *Обнова*, бр. 82, 8. 10. 1941.

¹¹⁰⁶ *Обнова*, бр. 127, 29. 11. 1941.

¹¹⁰⁷ Мајка једног дечака кога су старатељи желели да усвоје описивана је као жена која је у раној младости изгубила све предње зубе и замерано је да не треба да буде велики егоиста, већ да препусти дете на усвајање чему се она противила. – „Мале избеглице и њихови штићеници“, *Обнова*, бр. 168, 19. 1. 1942.

¹¹⁰⁸ „Збрињавање избегличке деце“, *Обнова*, бр. 156, 2. 1. 1942.

Несрећна судбина и очај напуштене деце утицали су на стварање дубоких траума још у раном детињству. Многе жене су се одмах по рођењу детета одлучивале на давање на усвојење или упућивање у дом, а поједине су остављале новорођенчад на јавним местима.¹¹⁰⁹ Усвајање деце вршило се и путем штампе у којој је оглашавано узимање и давање деце „под своје“. Огласе су давале углавном жене које су често истицале материјалну оскудицу и одсуство мужа услед погибије или заробљеништва.¹¹¹⁰ Троје деце на усвајање или издржавање нудила је у једном тренутку удовица избеглица.¹¹¹¹

Равногорски покрет је настојао да заштити угрожено становништво, али је то настојање више пута било злоупотребљено. Поједине жене кажњене су због тога што су поред исплаћене финансијске помоћи, напустиле децу и одале се неморалном животу, а кажњавани су и равногорци који са њима спроводили неморалан живот.¹¹¹² Жене које су сарађивале са партизанским покретом и услед тога биле компромитоване и одлучивале да се придруже партизанским одредима, често су остављале децу на старање најближима, углавном родитељима, односно својим мајкама. Тиме су и децу и родитеље често излагале опасности.¹¹¹³

Осим настојања да се упути материјална помоћ социјално најугроженијим, велики проблем представљало је и питање адекватне здравствене заштите, пошто су напори улагани у здравствену заштиту мајки и новорођенчади доведени у питање наступањем окупације. Молбе Министарства просвете током 1941. да се ослободе поједине, од немачких снага заузете, клинике Медицинског факултета наишле су на енергично одбијање немачких власти.¹¹¹⁴ Крајем 1941. оспособљена је за рад, након штете нанете бомбардовањем, Универзитетска дечја клиника.¹¹¹⁵ Недовољан број породилишта у Београду покушао се надокнадити преуређењем постојећих објеката, па је за општинско породилиште адаптиран санаторијум

¹¹⁰⁹ „Нађено мушко новорођенче“, *Обнова*, бр. 138, 12. 12. 1941.

¹¹¹⁰ *Ново време*, 18. 1. 1942; *Ново време*, бр. 80, 6. 8. 1941.

¹¹¹¹ *Ново време*, бр. 175, 23. 11. 1941.

¹¹¹² ВА, Ча, 70-4-47

¹¹¹³ Једна партизанка се сећала након рата тегаба које су преживеле њена ћерка и мајка: „Свануло ми је кад сам се откачила од куће, у коју сам навратила тек 1944. године, кад ми је Каја била много болесна од запаљења плућа. Кад сам наишла почела је да плаче: „Јој, мамо, тели су да закољу.“ Четници су заиста долазили и стављали јој нож под гушу да каже где јој је мајка.“ – К. Дамњановић-Марковић, *н.д.*, II, стр. 74-75.

¹¹¹⁴ АС, Г-3, ф 73, 46-45-51

¹¹¹⁵ „Пре зиме универзитетска дечија клиника биће оспособљена за рад“, *Обнова*, бр. 89, 16. 10. 1941.

Живковић, а почетак рада овог породилишта пропагиран је као „драгоцена културна тековина“ и пример да Београд добија „најмодерније уређено породилиште“.¹¹¹⁶ Тешко стање у болницама кулминирало је 1944. када је дошло до случајева инфекције на Клиници за женске болести и породилство, након чега су Министарство рада и социјалног старања и Министарство просвете одредили комисију за преглед рада клинике и разјашњење случајева инфекције.¹¹¹⁷

Осим нестручних побачаја, здравље породиља и новорођенчади угрожавали су, нарочито на селу, нестручни порођаји који су се одвијали у нехигијенским условима. Порођаји су и пре рата уништавали здравље и лепоту сељанке и утицали на њену виталност, која се заједно са животном снагом осипала услед напорног породичног живота.¹¹¹⁸ На селу је брачни живот и рађање деце трошио и исцрпљивао жену више него напоран рад на пољу.¹¹¹⁹

Висока стопа смртности код деце, нарочито у најранијем узрасту, била је једна од основних кочница претераног посвећивања деци и везивања за њу. Оптерећена обавезама, сељанка је трудноћу и децу често доживљавала као терет, а деца су одрастала у нечистоћи, незбринута и често препуштена сама себи, принуђена да од малих ногу обављају тешке послове. Од малих ногу ангажована на пољопривредним пословима, деца су на селу била изложена бројним опасностима које су угрожавале њихово здравље.¹¹²⁰ Основне савете о нези деце женама на селу, осим локалних учитеља и учитељица задужених за рад на народном просвећивању, током окупације давале су и жене које су биле присталице равногорског покрета истичући пре свега улогу жена у егзистенцијалном очувању народа и то добрим старањем и неговањем деце. У саветима је пренаглашавана улога жена као мајки и ниподаштан живот оних које су без деце.¹¹²¹

Неписмена и непросвећена жена је била носилац духовног живота у породици и особа која је потомству усађивала основне животне појмове и схватања. Занемарене и често необразоване, мајке су своје животне погледе

¹¹¹⁶ „Задужбина општине и Београђана српској мајци Србији“, *Обнова*, бр. 288, 15. 6. 1942.

¹¹¹⁷ АС, Г-3, к. 779, бр. 1742/44

¹¹¹⁸ М. Илић, *Дете и жена на селу...*, стр. 151.

¹¹¹⁹ Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 80.

¹¹²⁰ Јелисавета Божић је боравећи током 1944. у Рушњу често поредила живот своје кћерке са сеоском децом: „Понекад сам се питала како деца овде уопште опстају.“ – Л. Рајнер, *н.д.*, стр. 65.

¹¹²¹ ВА, Ча, 17-1-5

изграђивале углавном на народној традицији и сујевељу, не исказујући већу приврженост, осим формалне, утицају цркве, али ни неговању националних осећаја и вредности. Колаборационистички представници, али и припадници равногорског покрета, у више наврата су примећивали да мајке у васпитавању деце мало или уопште не придају важност развијању верских осећаја, као и одгајању у националном духу. Као последица тога сматрано је да су деца углавном алкава, непослушна, запуштена и безобразна.¹¹²² Настојања да се такво стање поправи васпитним деловањем просветних радника који би утицали на децу, али и упућивали мајке у гајење и васпитање деце у националном духу често су остајала на нивоу прогласа и упутстава. Потреба просвећивања жена да би успешније одгајале децу и васпитале их у националном духу, и поред планова, није налазила простора за реализацију.

Пошто у брачним односима углавном није било много места за показивање осећања, жене су своје емоције усмеравале не децу, нарочито мушку, пошто је женској деци било намењено напуштање родитељског дома. Низак ранг жена у породичној хијерархији утицао је да су деца била везанија за мајке и према њима показивала више наклоности, као и мајке према деци. Подређени положај жене, као и утицај чињенице да при испољавању нежности она није морала да узима у обзир ауторитет и дисциплину, имали су великог утицаја на повезаност деце и мајке.¹¹²³ Осим тога, савез мајки и кћерки није имао великог смисла у патријархалним околностима, услед слабијег положаја кћерке у односу на сина, док је однос мајки и синова често имао карактер савезништва пошто би заједнички деловали против очевог ауторитета.¹¹²⁴ Мајка је на тај начин вршила и снажан утицај на сина, преко кога је настојала да реализује сопствени утицај и изгради ауторитет. Управо је велика везаност мајки за синове производила касније конфликте са снајом, посебно у случају живота у заједници. Претерана везаност мајки за децу подстицала је и критике таквих појава у штампи, уз истицање да је потребно деци дати одређену слободу, не везивати се претерано за њих, не гушити их пажњом и не спречавати њихову самосталност.¹¹²⁵

¹¹²² АС, БИА, I-166

¹¹²³ V. St. Erlich, *n.d.*, str. 71.

¹¹²⁴ K. Kazer, *n.d.*, str. 429.

¹¹²⁵ *Коло*, бр. 50, 12. 12. 1942.

Услед раздвојености од мужева и њиховог одсуства током окупације мењали су се породични односи, а жене постајале „главе породице“ које су морале својим ауторитетом да утичу на остале чланове, брину се о њиховим потребама и преживљавању. Одговорност жена за опстанак породице и њену емотивну повезаност представљали су бреме на које жене често нису биле довољно припремљене. Жена као стуб породице била је суочена са недостатком ауторитета и имала је проблема у васпитању, посебно мушке деце.

Недостатак ауторитета доводио је поједине мајке до ситуација да су предузимале екстремне кораке, па су услед непослушности деце, нарочито синова, интервенисале за њихов пријем у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци и поред чињенице да нису били наклоњени комунизму.¹¹²⁶ Утицај на децу губиле су и мајке чији су се синови, понети идеолошким утицајем, обећањима и ситним уступцима окретали покрету „Збор“.¹¹²⁷

Мајке су углавном штитиле децу која су исказивала наклоност или приступала покретима отпора, чак и по цену службе, безбедности и живота. Заштитнички однос мајки према синовима огледао се и у њиховом настојању да интервенишу за њих, да их посећују у војним одредима, прате и чак настоје да спрече њихову мобилизацију.¹¹²⁸ У равногорском покрету посебно су истицани случајеви подршке мајки синовима који су у редовима ЈВуО.¹¹²⁹ Понашање појединих жена сломљених болом услед губитка деце остављало је потресан утисак на јавно мњење и чланове покрета.¹¹³⁰ У штампи је писано и о мајкама које су доживеле нервно растројство након погибије деце, коју су често саме морале да сахрањују.¹¹³¹ Навика да живе „кроз друге“ и да се за њих жртвују доприносила је да жене насиље усмерено према деци и другим блиским лицима често доживљавају теже него насиље према њима самима.¹¹³²

¹¹²⁶ ВА, Нда, 50-3-57

¹¹²⁷ М. Бертолино, *н.д.*, стр. 85.

¹¹²⁸ Мобилизацију од стране равногорског покрета је 1943. отежало понашање једне мајке која је пратећи мобилисаног сина наглас кукала и тиме изазвала скандал. АС, БИА, I-146

¹¹²⁹ Од стране равногорског покрета истицан је случај мајке која је храбрила сина да страда за српство када је био ухапшен и мучен од стране љотићеваца. ВА, Ча, 71-3-4

¹¹³⁰ Мајка којој су убијена два сина ишла је улицама и кукала „Срби браћо што ми не остависте бар једног сина.“ ВА, Ча, 122-9-2

¹¹³¹ „Са београдских улица. Срце материно“, *Обнова*, бр. 29, 7. 8. 1941.

¹¹³² V. Nikolić-Ristanović, N. Mrvić-Petrović, S. Konstantinović-Vilić, I. Stevanović, *н.д.*, стр. 24.

Настојање жена да заштите своје најближе знало је да буде у супротности са интересима војних организација. У годинама страдања и неизвесности мајке су често супротно националним традицијама интервенисале да спрече прикључивање синова војним одредима.¹¹³³ Током септембра 1944. равнгорски покрет је забрањивао женама да обилазе синове, браћу и мужеве на положајима, пошто је сматрано да проносе алармантне вести, а сумњало чак и да несвесно шире комунистичку пропаганду.¹¹³⁴ Ширење лажних вести приписивао је искључиво женама, па су посете војницима биле дозвољене само мушкарцима.¹¹³⁵

Понашање деце често је изазивало критике и незадовољство старијих, а јаз између генерација био је више него упечатљив. Последице рата које ће се у будућности одразити на понашање деце биле су тема која је заокупљала многе представнике старијих узраста. Генерацијски јаз се огледао у сталном пребацивању омладини да је површна, несклона националним идеалима и поводљива за свим што је ново и модерно, а кривица за такво стање приписивана је недовољној посвећености и утицају мајки.¹¹³⁶ Мету критика представљале су савремене мајке којима је приписивана недовољна заинтересованост за децу, непосвећеност кући и несклоност ка рађању.¹¹³⁷

Промене у свакодневном животу, углавном споре и често неприметне, током окупације постале су упадљиве и драматичне, што је остављало видне трагове на онима који су их преживљавали. На промене односа према деци утицали су општа ратна ситуација, немаштина и одсуство адекватне родитељске контроле што је условило не само губитак ауторитета, већ и недовољну заштиту и надзор над њима. Остављање чак и мање деце саме у кући била је честа појава у градским срединама која је често знала да има кобне последице, највише у случајевима када би деца доживљавала трауме услед страха или би одлутала. Највећи број деце нестао је током бомбардовања 1941. и 1944. услед настале конфузије. Дешавало се да су мајке предавале децу непознатим људима, а затим нестајале, па се за њима трагало.¹¹³⁸ Често се дешавало да деца напусте кућу,

¹¹³³ АС, Г-25, ф 56, зл. бр. 7522

¹¹³⁴ ВА, Ча, 33-4-44

¹¹³⁵ ВА, Ча, 23-1-19

¹¹³⁶ АС, Г-3, ГПС, ф 15 р 14 /1943

¹¹³⁷ Богољуб Лома, „Три мајке“, *Наша борба*, бр. 31, 5. 4. 1942.

¹¹³⁸ *Полицијски гласник*, бр. 887, 28. 2. 1944.

лутају и скитају се, а трагало се и за децом која су се изгубила.¹¹³⁹ Током 1943. констатовано је да се на улици налазе деца од узраста од четири до 15 година и да је неопходно њихово изоловање од уличне средине и оспособљавање за живот.¹¹⁴⁰ У многим случајевима нестанка радило се о својеволјном одласку деце старијих узраста због страха од казне или прекора, што указује на неслагања и сукоб са родитељима. Иако су се такве појаве дешавале и у предратном периоду¹¹⁴¹ указивано је да у новонасталим околностима могу имати веће последице и скретана је пажња родитељима да се више посвете деци.¹¹⁴²

Иако је колаборационистичка влада Милана Недића улагала знатне напоре да збрине социјално најугроженије, број угрожене деце је константно растао. Та деца, најчешће називана „беспризорном“ у смислу одсуства надзора и старања, била су препуштена улици, „у ритам, боса, изгладнела, она су лутала у близини железничких станица, и других локала, просила милостињу, бавила се црном берзом и срљала све дубље у очај беде и у разне пороке“.¹¹⁴³ Нагло повећање броја такве деце узнемиравало је и јавност пошто су се она непристојно понашала, крала, просила, тукла се, коцкала и псовала.¹¹⁴⁴ Многу децу је на крају и скитњу натерало тешко стање у родитељском дому или малтретирање и злостављање од стране родитеља.¹¹⁴⁵ „Недићев дечји град“ у Обилићеву код Крушевца основан је у циљу збрињавања ратом унесрећене и угрожене деце. Упркос материјалним тешкоћама ова установа свечано је отворена јуна 1944. и отпочела је са радом и пријемом питомаца.¹¹⁴⁶

Оскудица је утицала да друштво постане суровије и без саосећања. Оно је понекад губило основне елементе пристојности, али је и улагало напоре да их успостави.¹¹⁴⁷ Универзална и неограничена мајчинска љубав, као и жртвовање за

¹¹³⁹ *Ново време*, бр. 598, 11. 4. 1943; *Ново време*, бр. 613, 30. 4. 1943; *Ново време*, бр. 614, 2. 5. 1943.

¹¹⁴⁰ „Заштита напуштене одојчади“, *Обнова*, бр. 672, 17. 9. 1943.

¹¹⁴¹ *Живети у Београду. Документи Управе града Београда*, VI, 1890–1940, Београд, 2008, стр. 620.

¹¹⁴² „Деци треба посветити више пажње“, *Обнова*, бр. 664, 6. 9. 1943.

¹¹⁴³ Бошко Костић, *За историју наших дана. Одломци из записа за време окупације*, Лил 1949, стр. 112.

¹¹⁴⁴ „Има ли неког да најзад склони са Теразија децу-скитнице“, *Ново време*, 22. 9. 1943.

¹¹⁴⁵ *Ново време*, бр. 1023, 16. 8. 1944.

¹¹⁴⁶ Љубинка Шкодрић, „Недићев дечји град у Обилићеву код Крушевца“, *Жупски зборник*, 5/2010, стр. 107-122.

¹¹⁴⁷ Жена која је остала удовица са седморо деце, без основних егзистенцијалних услова, жалила се да је била одбијена од многих са образложењем: „Што си рађала толику децу кад не можеш да их храниш?“ Након изношења њеног случаја, уследила је велика акција прикупљања помоћи за ову породицу. *Ново време*, бр. 840, 24. 1. 1944.

потомство били су на великом испиту током окупације. Рат, немаштина, усамљеност у старању над децом, изложеност болестима и ненавикнутост на изазове окупације утицали су на отежану реализацију улоге жене као мајке и њеног успешног старања о деци. Иако брига о деци утиче на потискивање сопственог ега и добровољно пожртвовање, а чин рађања чини жену друштвеним бићем које је принуђено на успостављање односа са тек рођеним бићем, многе жене су имале тешкоће да се реализују у функцији мајки. Тешке одлуке о побачајима, напуштању деце, чак и одвајању од деце да би она преживела, мајке су током окупације улгавном морале самостално да донесу, а биле су то истовремено и стресне одлуке које су остављале неизбрисив траг и на мајкама и на њиховом потомству, обликовале њихове односе у будућности, али и њихове нарави и однос према друштву.

III

РАВНОГОРСКИ ПОКРЕТ

ЖЕНА У РАВНОГОРСКОЈ ИДЕОЛОГИЈИ И ПРОПАГАНДИ

Након слома устанка 1941, окупациона 1942. година и прва половина 1943. у Србији су протекле углавном мирно, али је расположење становништва остало антифашистичко и противнемачко.¹¹⁴⁸ Чак су и окупационе снаге имале утисак да становништво не верује у победу Немачке и да не очекује побољшање свог положаја под окупацијом.¹¹⁴⁹ Такве околности су погодиле обнови и јачању покрета отпора.

Кохезију равногорског покрета је отежавало непостојање чврсте команде, као и одсуство конкретног политичког програма и организације.¹¹⁵⁰ Главни циљеви равногорског покрета били су пре свега војнички: организовање народа за ослободилачку борбу, подизање устанка у тренутку када је успех сигуран и у складу са спољнополитичком ситуацијом; одржавање реда у земљи; спречавање организоване пљачке од стране окупатора; онемогућавање редовног саобраћаја и коришћења комуникација; кажњавање издајника и злочинаца.¹¹⁵¹

¹¹⁴⁸ То су примећивале и немачке власти у извештају током октобра 1942. године. *Zbornik NOR-a*, XII-2, str. 815.

¹¹⁴⁹ Извештај 104. ловачке дивизије командујућем генералу и заповеднику у Србији о ситуацији од 3. до 15. 6. 1943. ВА, На, 27П-5а-25

¹¹⁵⁰ Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1979, стр. 408.

¹¹⁵¹ Милан Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941–1944*, Београд 1995, стр. 16.

Михаиловићево гледиште да је његов покрет искључиво војни утицало је на недовољно ангажовање око политичких циљева. Међутим, није само Михаиловић био несклон вођењу политике и ефикасном решавању проблема, већ је у покрету био значајан број оних који су одбијали да се баве политиком и да од војничког покрета изграђују политички.¹¹⁵² Узрок томе био је и страх војника да ће им политичари преотети првенство у покрету, али и неспособност да се сагледа да поред војне стране постоји и низ политичких и социјалних аспеката рата. У покрету су преовлађивали „идејна разбијеност и аполитични дух“,¹¹⁵³ који су стварали утисак о антидемократским тенденцијама. Пропаганда и политика, креиране искључиво од војничког дела покрета, поред недовољне промишљености и конструктивности, биле су лишене конкретних снага које би их могле спровести у дело.¹¹⁵⁴ „Слабо политички образовани, официри су се исцрпљивали у празној вербалној ораторици за српство, краља и отаџбину.“¹¹⁵⁵

Под таквим околностима у покрету је мало пажње посвећивано питању жена, њиховог ангажовања и еманципације, али су услед промена које су донели рат и окупација и услед очекивања народа, морала бити понуђена сопствена решења и виђења послератног доба. Мада је донекле био способан да сагледа дубину социјалних промена и политичких очекивања која су се развијала током рата, пре свега у погледу далекосежних промена у социјалним и политичким односима, Михаиловић није успевао да динамизира своје ставове, конкретизује их и улије у идеологију и пропаганду покрета. Због неразвијености равногорске идеологије, пре свега њеног политичког програма, покрет није могао да понуди алтернативу, ни у односу на политику Краљевине Југославије, ни у односу на народноослободилачки покрет. Иако су говорили да нема повратка на старо, равногорци су инсистирали на старим институцијама и односима показујући крајњи конзервативизам, док је Други светски рат подстицао нова социјална ишчекивања и хтења. Михаиловић је критиковао стари режим и политичке партије и обећавао демократску револуцију под руководством нижих официра и људи из народа.¹¹⁵⁶ На такве ставове утицала је и његова ослоњеност на

¹¹⁵² Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000, стр. 85.

¹¹⁵³ К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, II, стр. 425.

¹¹⁵⁴ М. Екмечић, *н.д.*, стр. 479.

¹¹⁵⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, стр. 368.

¹¹⁵⁶ Све стране заговарале су националну и социјалну реконструкцију. – В. Ђуретић, *н.д.*, I, стр. 32.

филозофију српског села, монархизам и традиционалне погледе,¹¹⁵⁷ али и срачунатост и намера да се првенство задобије без великих улагања и јавно изречених обећања и обавезивања. У том смислу Михаиловић је преценио своје политичке вештине и доживео неуспех у настојању да искористи савезничку подршку. Четници су рат изгубили прво политички па тек онда војно, највише из разлога што им је идеологија била лишена социјалног набоја који би мобилисао масе, нарочито жене, и улио им борбени жар и мотивацију.

Недовољни успеси у политичком раду утицали су да се у равногорском покрету формирају две струје: једна се залагала за покрет настао из отпора (војни), док је друга желела формирање саветодавног тела састављеног до политичких странака, чему се постепено приклонио и сам Михаиловић.¹¹⁵⁸ Та тежња добија на значају тек током 1943. након промена на светској сцени и губитка подршке од стране савезника, када у равногорском покрету долази до развоја динамичније акције и конкретизовања ставова. Губитак савезничке подршке и утицаја у народу подстакло је Михаиловића да убрза контакте са политичарима и изнесе јасније ставове о послератном уређењу који би нудили више од повратка на старо.¹¹⁵⁹ Активирање др Живка Топаловића, председника Социјалистичке странке, и његове супруге Милице у равногорским редовима означило је ублажавање радикалних ставова и „победу национално умеренијих снага над снагама ултранационализма“,¹¹⁶⁰ али је од стране старих припадника покрета често посматрано са неодобравањем. Чак је сматрано да је овај брачни пар незагрејан за равногорску идеју и помало подругљив.¹¹⁶¹ Ипак, њихово ангажовање је утицало да се покрет, иако са закашњењем, декларише за југословенско јединство и демократију. У том смислу током 1944. долази до пораста активности. Пошто за две и по године није изграђена политичка организација, појава Југословенске демократске народне заједнице у јануару 1944. била је закаснела и недовољно снажна. Организовање равногорских одбора, пропагандна акција и активности самог људства представљали су закаснелу акцију покрета који је имао велики потенцијал и подршку, али није успео да их

¹¹⁵⁷ Б. Петрановић, *Стратегија ...*, стр. 91.

¹¹⁵⁸ С. К. Павловић, *н.д.*, стр. 113.

¹¹⁵⁹ *Исто*, стр. 225.

¹¹⁶⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, str. 387.

¹¹⁶¹ М. Баковић Радосављевић, *н.д.*, стр. 242.

искористи. Буђење и делатност током 1944. верно су осликане речима Димитрија Ђорђевића да је тај период представљао лабудову песму покрета.¹¹⁶²

Друштвено-економска страна равногорског програма није била детаљно размотрена нити обрађена. Улога искључиво војне организације била је да убеди народ да је то његова војска која се бори за нацију и отаџбину.¹¹⁶³ Покрет је посебно настојао да заступа права села и сељаштва које је сматрано за основу будуће државе и групу којој треба поклонити више пажње.¹¹⁶⁴ Крајем 1942. истицана је неопходност пропаганде за коју је било потребно одабрати пре свега морално исправне људе, а избећи оне који су били ангажовани од стране претходних режима. Хитна пропаганда је захтевана и због моралних разарања рата која су вреднована као страшнија од материјалних, пошто су пољуљани морални појмови о животу, друштву, држави и међународним односима.¹¹⁶⁵ Настојало се пропагандно деловати на целокупно становништво, па су зборови држани током 1943. и 1944. окупљали и мушки и женски део популације. Инструкција о пропагандној служби наводила је да је неопходно да оба пола буду заступљена у раду пропагандне службе.¹¹⁶⁶ Крајем 1943. у зајечарском округу учестала су одржавања зборова од стране равногорских снага, а на њима је углавном саветовано да се одржава ред и мир, поштују наређења и води борба против комунизма.¹¹⁶⁷

Недостатак штампаних гласила током 1942. тумачен је у покрету као производ замора и апатије у народу, а за узрок слабе пропаганде сматрана је неискоришћеност интелектуалаца, омладине и свештенства од стране покрета.¹¹⁶⁸ Непостојање адекватне централизоване пропаганде узроковало је појаву бројних локалних листова. У прегледу стања по окрузима у Србији у јулу 1944. констатовано је лоше стање равногорске пропаганде, за коју је наведено да је слаба и истрзана, а да масу листова који излазе треба или обуставити или ставити под јачу контролу и у боље и паметније руке. Бројност равногорских листова утицала је да су они ипак током 1944. постали важно средство информисања, иако

¹¹⁶² С. К. Павловић, *н.д.*, стр. 227.

¹¹⁶³ ВА, Ча, 12-2-14

¹¹⁶⁴ ВА, Ча, 12-4-3

¹¹⁶⁵ ВА, Ча, 12-2-28

¹¹⁶⁶ М. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди...*, стр. 50.

¹¹⁶⁷ *Извештаји Недићеве администрације...*, стр. 150-151.

¹¹⁶⁸ М. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди...*, стр. 36-37.

је примећивано да су уређивани са заносом и фанатизмом, али често без објективности и мере.¹¹⁶⁹ Постојање великог броја листова сматрано је чак и непотребним, пошто је било потребно ангажовање на њиховом уредништву озбиљних и искуснијих личности, па је чак и као пример успешне пропагандне делатности навођен рад народноослободилачког покрета.¹¹⁷⁰ За активнију пропаганду, уочи Светосавског конгреса, залагао се Драгиша Васић сматрајући да се на тај начин мора показати да је покрет израз народне воље и да треба предузети мере да се побије пропаганда о реакционарности, коју појачава и само нереаговање на такве појаве.¹¹⁷¹

Пропаганда која се обраћала женама била је запостављена у равногорском покрету и о њој се мало водило рачуна. О делиградском листу *Слобода или смрт* похвално се у априлу 1944. изразио Драгиша Васић и проследио му за објављивање чланак Живка Топаловића *Задачи српске жене*. Делиградски корпус је, поред листа *Слобода или смрт*, издавао и лист *Равногорка*, који је највероватније уређивала Милка Тодоровић.¹¹⁷² Гласило *Равногорка* сусреће се и под називом *Српска жена* на једном списку од 63 равногорска гласила у Србији.¹¹⁷³ Постојало је неколико покушаја да се у другим местима покрену посебни женски равногорски листови. Средином 1944. у време савезничког бомбардовања, покрету приступају поједини утицајни представници београдске интелигенције са понудама за сарадњу.¹¹⁷⁴ Са мужем се на Равној Гори нашла и Дивна Ђоковић-Радић, чланица Опере Народног позоришта у Београду, која је предлагала организацију једне уметничке групе, а постојали су и предлози да се покрене и женска ревија и гласило.¹¹⁷⁵ У јулу 1944. успостављени су контакти са учитељицом Босиљком Павковић из Београда, којој је предложено да уређује један женски лист у Грузи.¹¹⁷⁶

¹¹⁶⁹ А. Михаиловић, *н.д.*, стр. 105-106.

¹¹⁷⁰ ВА, Ча, 121-4-8

¹¹⁷¹ ВА, Ча, 12-4-21

¹¹⁷² М. Магић, *н.д.*, стр. 100.

¹¹⁷³ ВА, Ча, 17-2-1

¹¹⁷⁴ Ову појаву Мољевић је прокоментарисао са речима „Београд се беше пробудио и кренуо, само мало касно“ АС, БИА, III-2, С. Мољевић, *Равна Гора у светлу и магли*, стр. 93.

¹¹⁷⁵ Дивна Ђоковић Радић је касније сарађивала са комунистичким властима што је посебно коментарисано у београдским круговима, који су је памтили и као питомицу краљице Марије и као сарадницу равногорског покрета, а затим по речима Бранка Лазаревића „пева и за ове, пева и не црвени“. – Бранко Лазаревић, *Дневник једног никога*, II, (1947), Београд 2007, 325.

¹¹⁷⁶ ВА, Ча, 19-7-5 Босиљка Павковић је 1943. добила трећу награду на конкурсима листа *Српски народ* за најбољу приповетку.

Идеални профил жене прокламован од стране покрета путем гласила, летака и прогласа, представљала је жена посвећена кући и породици, у чијем понашању доминирају патријархално и национално држање и владање.¹¹⁷⁷ Очекивања од жена нису прелазили границе које је постављало патријархално друштво – да буду мајке и домаћице. Четници су основну улогу жене видели у томе да „води рачуна о кући, породици, да би се на тај начин створили услови за чување народних обичаја, завета, здравог породичног живота, сачувала кућа од `анационалне пропаганде` и сл.“¹¹⁷⁸ Моћ и утицај жене посматрани су искључиво кроз њен васпитни значај за потомство. Понуђени модел био је национално-патријархалан и у малој мери се разликовао од колаборационистичких погледа на улогу жене у друштву. Жена је посматрана у традиционалним оквирима који су је затварали у границе куће и додељивали јој искључиву улогу супруге и мајке, с тим што се од ње очекивало да препороди породицу и васпита нови нараштај на патријархалним основама.¹¹⁷⁹ Задржавање жене у границама традиционализма и патријархалности почивало је на очекивању да ће она на тој основи васпитати и своје потомство и имати утицаја на сопствену околину, односно да ће се конзервативна матрица примењена на њој репродуковати у ширим друштвеним оквирима и утицати на гушење друштвених и социјалних неједнакости.¹¹⁸⁰

Величана је улога жена у прошлости, пре свега са ослонцем на мотиве из народне поезије и без превазилажења ставова које је пружала народна традиција.¹¹⁸¹ Истицана је улога жене као најважнијег фактора породичног и друштвеног живота народа. Она је описивана као „пламен огњишта, срце породице и душа куће која у њој и кроз њу осећа своје крвно и морално јединство“. Наглашавано је да је реч о разборитој и енергичној жени која је везана за своје порекло и народну културу.

Основна карактеристика равногорских пропагандних текстова који су се бавили питањем жена, била је да су без изузетака величали улогу и делатност

¹¹⁷⁷ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, I, стр. 281.

¹¹⁷⁸ М. Ристовић, „Положај жена ...“, стр. 27.

¹¹⁷⁹ „Нашим женама – мајкама, супругама, сестрама, женама и кћерима – Порука Равне Горе“. ВА, Ча, 15-1-19

¹¹⁸⁰ Од жене је очекивано да „делује лично и друштвено, пуним залагањем, да препороди породицу, не само да васпитава нови нараштај, већ да ублажује оштрине које је нездрав друштвени живот начинио између сиромаша и богатог, као и разлику села и града, то је велико поље за рад мајки, жена, сестара и кћери“. ВА, Ча, 15-1-19

¹¹⁸¹ ВА, Ча, 19-6-7

српске жене у прошлости, чиме је наглашавана тенденција да дође до обнове и задржавања таквог положаја. Српска жена је сагледавана као „скромношћу неупоредива“, „оличење поборништва правде“ и пример пожртвованости. Пре свега су истицани ликови Јефимије, Јевросиме, Косовке девојке и мајке Југовића.¹¹⁸² Поред ликова жена из народне традиције, култ мајке је нарочито истицан потенцирањем несебичности и безграничне љубави.¹¹⁸³ Идеализована улога српске мајке у равногорском покрету преносила се на савремено доба у случајевима мајки чији су синови страдали као равногорци.¹¹⁸⁴

Док су с једне стране преовлађивале романтичарске представе о српском народу и величање прошлости, насупрот томе је Краљевина Југославија критикована због корумпираности, друштвених неправди и занемаривања основних националних вредности.¹¹⁸⁵ Српско и југословенско наслеђе су у том смислу били у опречности. Идеализовање улоге српске жене у прошлости доводило је до тога да се са осећањем угрожености и несигурности посматра савремена жена. Романтизовани прикази и глорификација српских жена у далекој прошлости били су у супротности са погледима на улогу жене у новијем добу, поготово у Краљевини Југославији, где је осуђивана модернизација друштвеног положаја српске жене и приказивана као занемаривање породице и деце. Оштра осуда и нетрпељивост према школованим, модерним грађанским женама није узимала у обзир њихову малобројност, већ се протезала на читав род до те мере да му је и од стране равногорског покрета приписивана одговорност за пропаст државе. Савремене жене, нарочито школоване мајке, осуђиване су јер су пригрлиле „новотарску и помодарску цивилизацију“ и тиме лишиле себе религиозних и моралних особина и одвојиле се од куће и огњишта. Слом Краљевине Југославије посматран је углавном као узрок друштвене кризе, пада и посрнућа, пре свега жена.¹¹⁸⁶ Кривица жена досезала је у тим погледима толико далеко да су сматране за творце ратне трагедије „у коју су нас увеле“. У том

¹¹⁸² „Значај српске жене“ ВА, Ча, 131-1-20

¹¹⁸³ „Морално наравствено правдољубиви лик Мајке (одломак из написа: „О српској мајци“)“, *Одјек слободних планина*, бр. 2, 25. 10. 1942. ВА, Ча, 12-4-3

¹¹⁸⁴ Истицан је са доста патетике и романтизма случај Стане Пушоњић, називане равногорском пијетом, која је у борбама за Рогатицу 1941. изгубила девет синова. „Значај српске жене“. ВА, Ча, 131-1-20

¹¹⁸⁵ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, III, стр. 408.

¹¹⁸⁶ „Улога наше жене“, *Глас Цера*, бр. 41, 5. 2. 1944, АС, БИА, I-140

смислу предлагана је нека врста старатељства над женама које су третиране као „изгубљене овце“.¹¹⁸⁷ Неповерење је кулминирало у доживљавању жене као потенцијалне опасности по само друштво услед приписиване јој неконтролисане емотивности, аморалности и одсуства стварне религиозности.¹¹⁸⁸

До равногорског покрета допирали су крајње конзервативни погледи на положај жене и њену улогу у друштву и породици. У том смислу, карактеристични су реферати са потписом „Мургеза“ од јуна 1944. од којих је један „Живот у породици“. У овом реферату је оцењено да је одгој деце у грађанској породици у Југославији био занемарен, да мајке нису водиле довољно бригу о деци и нису испуњавале материнске дужности. Модерне жене описиване су као неморалне и склоне уживањима, усредсређене на склапање брака из интереса и избегавање да рађају децу. У циљу обнављања положаја породице у друштву у овом спису је сматрано да се требају предузети радикалне и одлучне, чак и насилне мере.¹¹⁸⁹

Негирање комунистичких ставова имало је последицу да је женама одрицано право на еманципацију и да је отворено изношен став да је жена физички и духовно инфериорнија од мушкарца.¹¹⁹⁰ Органичавањем улоге жене на кућу и породицу, равногорци су „дискриминисали жене као чиниоце јавне активности и борбе“.¹¹⁹¹ На могућност ширих сагледавања и модернизацију положаја жене није се много освртало. У том смислу, пропагандни материјали настали у разним штабовима и одсецима равногорског покрета били су веома слични и задржавали се на основним мотивима. Иако су се могли чути гласови да је просвећивање жена услов моралног прогреса народа, они су били закаснили и недовољно гласни.¹¹⁹² Чак и просвећивање жене није сагледавано из угла

¹¹⁸⁷ „Овим изгубљеним овцама требају пастири који ће их извући из провалија „модерне цивилизације“. Покајте се изгубљене мајке...“ „Жена пре и сад“, *Омладински гласник*, бр. 2, 1. 1. 1943. ВА, Ча, 130-1-8

¹¹⁸⁸ Лист Првог равногорског корпуса „Таково“, у броју 1, од 1. јула 1944. године у једном тексту пише о понашању жена: „Недисциплинована страсност данашње жене, лишена хришћанске културе срца, моралне недисциплине свести, постала би опасна рушилачка сила у нашем народу, који данас преживљава тешку духовну кризу.“ Наведено према: Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 247.

¹¹⁸⁹ ВА, Ча, 13-2-44

¹¹⁹⁰ „Жена равногорска“, *Глас Цера*, бр. 42-43, фебруар 1944. АС, БИА, I-140

¹¹⁹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, str. 375.

¹¹⁹² Са хумором је третирано подржавање непросвећености жена од којих је очекивано да знају из хемије где лонац проври, а из географије где се која соба налази. *Таково*, бр. 1, јул 1944. ВА, Ча, 104-2-18

еманципације, већ ради добијања потребне спреме за одгој деце и вођење домаћинства. У позивима женама да се прикључе равногорском покрету и подрже га није било искрене вере у њихов допринос и значај, услед чега су они више представљали празну форму насталу као резултат нужности у моментима када је покрет губио своје позиције. Равногорци су од раније били склони олаком осуђивању и критикама улоге жена у друштву и у позивима за прикључивање покрету давали су женама улоге и задатке који нису имали већи значај и смисао у склопу ратних дејстава, већ само у погледу моменталних потреба пропаганде.

Посебна очекивања имали су припадници равногорског покрета од школованих жена, углавном просветних радница, пре свега у погледу њиховог моралног утицаја и ангажовања у корист покрета. Образоване и жене из грађанства биле су од стране равногорског покрета третиране на уздржанији начин, обележен несигурношћу, зазирањем и непознавањем, а посматране су и са позиција политичке опредељености, као наклоњене комунизму. Оне су често оптуживане за неморалне везе са окупатором и његовим сарадницима, а посебно су осуђиване њихова модерност и склоност ка дотеривању.¹¹⁹³

Најкомплекснији је био однос четника према учитељицама на селу, пошто су оне често биле једине образоване жене са којима су долазили у контакт и од којих се очекивало додатно ангажовање у корист равногорског покрета. Учитељицама су одређиване посебне дужности и оне су на тај начин присилно увлачене у покрет.¹¹⁹⁴ Поједине учитељице су без њихове сагласности постављане за шефове пропагандних одбора са задатком да два пута месечно у школи држе предавања омладини на задате теме. Међу првим темама биле су: *Шта треба да данас од себе жена и девојка за препорођај српства и Бјеж од цркве млада Павловице теби црква неће опростити.*¹¹⁹⁵ Дешавало се и да су учитељице исказивале значајну подршку покрету и путем школске наставе активно пропагирале равногорске идеје и васпитавале ученике у духу равногорства. Поред састављања и учења четничких песама, ученици су снабдевани и дрвеним

¹¹⁹³ У једном реферату аутор је покушао да се огради: „нећу да уопштавам кад говорим о женама из града, има и тамо жена правих Српкиња...али хоћу само да пребацам оним женама које срамоте српско име“. Наведено према: В. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela...*, str. 355.

¹¹⁹⁴ Нарочито је од њих захтевана организација прославе Св. Саве. ВА, Ча, 27-5-33.

¹¹⁹⁵ ВА, Ча, 131-1-34.

пушкама за војничке вежбе.¹¹⁹⁶ Посебно је обраћана пажња на политичку наклоност учитељица и њихове симпатије према партизанском покрету.¹¹⁹⁷ Иако су се четници залагали за помоћ угроженим учитељицама, њихова имена су се најчешће налазила на списковима сумњивих лица, пре свега због комунизма, али и због неморала. Ове појаве биле су значајан узрок неповерења према учитељицама, али је зазирање од њих потицало и од несигурности која је гајена у односу на образовану жену и страха који је изазивала еманципација.

Након више од две године постојања равногорског покрета, у њега су почели да продиру ставови да жене не смеју бити пасивни и неми посматрачи борбе, већ да могу да замене мушкарце у појединим пословима, нарочито болничарским. Неактивност жена, иако подстицана од стране покрета, почела је да се квалификује као егоизам и некултура, а навођени су позитивни примери активности британских и америчких, чак и немачких жена.¹¹⁹⁸

Иако је потискивана и онемогућавана од самог покрета, током 1944. је потенцирано да српска жена заостаје у доприносу антифашистичкој борби, а жене су осуђиване да су се оглушиле о дужност према отаџбини. Примећено је и признавано изостајање и недовољно присуство и учешће жена у покрету, нарочито у форми планског и масовног и та је чињеница констатована као недостатак „трећег устанка“. Упркос томе, начини и методе придобијања и ангажовања жена нису били довољно размотрени и услед тога су виђења њихове активности углавном била апстрактна, испуњена фразама и нису пружала довољно аргумената и смерница за конкретно ангажовање. Одоговорност и кривица за недовољно учешће жена у покрету сваљиване су на саме жене, а чак и кад је заговарано њихово активирање, очекивања нису прелазила границе куће и породице, пошто је женски допринос био виђен у посвећивању породичним пословима, васпитању деце, неговању народних обичаја, развоју националног духа и пропагирању милосрђа.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁶ ВА, Ча, 112-1-17

¹¹⁹⁷ У новембру 1943. било је примећено да је једна учитељица изјавила да се диви партизанкама, „ми смо мале и слабе да три године будемо у шуми да се овако добро боримо“. ВА, Ча, 37-5-15.

¹¹⁹⁸ „Жена на пољу хуманости и народне културе“, *Глас Рудника – орган рудничког корпуса Слободних српских планина*, бр. 3, 10. 7. 1943. ВА, Ча, 105-2-23

¹¹⁹⁹ „Значај српске жене“, ВА, Ча, 131-1-20

Питање учешћа жена најчешће се заустављало на њиховом усмеравању ка породици. Једини допринос се очекивао на пољу народног просвећивања и здравства, а то ангажовање сматрано је потребним да би оне замениле мушкарце у овим пословима како би они могли да ратују. Покушано је да се недостатак плански повезаног масовног учешћа жена почетком 1944. надокнади задуживањем учитељица за „морални препород српске мајке“. На тај начин је српска жена сагледавана у негативном контексту, а учитељице су обавезиване да мајкама, девојкама и женама држе предавања која би садржавала и посебан део о гледањима бораца „трећег српског устанка“ на значај и улогу српске жене, мајке и девојке.¹²⁰⁰ Међутим, ова упутства нису дефинисала нити јасније одредила улогу жене у покрету и друштву, већ је она углавном обесмишљавана, а жена враћана на зацртано место у кући и породици, а и у тренуцима када се желела активирати, задржавана је на истим позицијама.

Оправдање и изговор за недовољно залагање за права жена налажени су у ратним околностима.¹²⁰¹ Активирање жена, нарочито омладинки, сматрано је и видом њихове припреме за живот након ослобођења, али је њихова делатност у послератном периоду била виђена једино кроз улогу мајке и домаћице.¹²⁰² Овакве ставове имале су и жене које су биле активне у покрету. Оне су такође подржавале ограничавање женских амбиција на улогу мајке и допуштале њихову активност током рата једино у хуманитарним и санитарским оквирима, а описи ове делатности били су пуни романтизација.¹²⁰³ После ослобођења из друштва је требало да буду изопштене жене које су сарађивале са окупатором, док је осталима била намењена могућност деловања у оквиру хуманитарних удружења.¹²⁰⁴ Ако је судити по пропагандним списима, победа равногорског покрета би женама донела, и поред неодређености, веома скучене тековине које су почивале на тврдњи да ће „жена добити широке дужности и видну улогу у

¹²⁰⁰ ВА, Ча, 131-1-8

¹²⁰¹ „Учинићемо за њу много, али не данас. Нисмо у стању. Српкиња то разумије. Верује нам.“ Према: Бојан Димитријевић, „Женска равногорска организација у Србији 1944. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 3/1999, 221-233, стр. 224.

¹²⁰² Рад омладинки посматран је као духовна припрема за задатке у слободи, а да ће „њихова способност доћи до пуног изражаја тек када буду дошле у улогу мајке и васпитача.“ „Женска равногорска омладина“, *Глас Авале*, бр. 3. ВА, Ча, 130-3-41

¹²⁰³ „Све српске омладинке требају да буду косовке девојке те да својој рањеној браћи пруже прву помоћ да их његују и тјеше“ – Данка Боснић, „Кад сам први пут чула за четника?“ ВА, Ча, 130-5-17

¹²⁰⁴ Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација...*, стр. 225.

решавању свих питања државноправних а нарочито породичних, јер кућа не лежи на земљи већ на жени - вели народ¹²⁰⁵.

У најважнијим идеолошким списима и програмима покрета веома мало пажње било је посвећено жени и њеној улози и положају у послератном друштву. У пројекту Стевана Мољевића из јуна 1941. о границама, друштвеном уређењу и спољној политици Велике Србије у обновљеној Југославији, ни једном речју нису споменуте жене и њихова политичка и грађанска права.¹²⁰⁶ У овом спису изнето је залагање за слободу личности, личне иницијативе, личну имовину и њихову зајамченост законом. Заговарани су општи народни препород на свим пољима и уређење у коме ће владати закон, ред и друштвена правда. Истицање лика сељака – домаћина који има довољно земље и живи бољим животом, затим радника који је материјално обезбеђен и социјално заштићен, као и одговорног чиновника, указује да су постојале одређене мушке циљне групе становништва чији помен и поред уопштености списка није избегнут, као што је то било у случају жена. Централни национални комитет формиран крајем 1941. као саветодавно тело у покрету, у свом саставу није имао жене.¹²⁰⁷

Међу првим организацијама формираним унутар равногорског покрета септембра 1942. године била је равногорска омладина. Организација омладине била је предвиђена на војничкој основи, с тим да је подразумевала њено морално и национално васпитање.¹²⁰⁸ Организација Југословенске равногорске омладине била је предвиђена за мушку децу и младиће од 8 до 20 година.¹²⁰⁹ У наредбама о формирању организације, за женску омладину било је предвиђено усмеравање на посвећеност породици, домаћинству и ручном раду у циљу њиховог изграђивања као добрих мајки и домаћица потребних за оздрављење породице и народног живота.¹²¹⁰

Равногорска омладина је износила изразито конзервативне ставове у погледу жена, супротно очекивању да ће младост бити поборник најпрогресивнијих идеја. Чланци у омладинским листовима, као и плакати и

¹²⁰⁵ ВА, Ча, 131-1-20

¹²⁰⁶ *Zbornik NOR-a*, XIV-1, str. 1.

¹²⁰⁷ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала...*, I, стр. 346.

¹²⁰⁸ Коста Николић, „Југословенска равногорска омладина у Другом светском рату – организација и идеологија“, *Историја 20. века*, 1, 1998, 43 - 59 стр. 43.

¹²⁰⁹ ВА, Ча, 19-6-1

¹²¹⁰ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала...*, I, стр. 131.

други списи омладинске равногорске организације, сведоче о дубоко укоревљеној и неприкривеној, агресивној нетрпељивости према женама и њиховој еманципацији. Острашћеност, конзервативност и национализам биле су карактеристике већине равногорских омладинских гласила.¹²¹¹ Омладински листови су отворено пропагирани традиционализам, уздижући га као „скуп свих атрибута једне нације“.¹²¹² У обраћању Српкињама, гласило штаба ЈУРАО 501 је осуђивало занемаривање породичних дужности од стране жена и препуштање забавама и улепшавању, а нарочито су осуђиване омладинке, којима је приписивано да више воле шетњу по Теразијама и свилене чарапе него озбиљан рад.¹²¹³

Када су жене у питању, у закључцима конференције четничке омладине Црне Горе, Боке Которске и Санцака (у Шаховићима) децембра 1942. о послератном државном и друштвеном уређењу, оне су поменуте једино у случајевима њиховог лишавања већ постојећих скромних права, односно било је предвиђено да у будућој држави, жене могу бити државне службенице једино у оскудици мушкараца и само у струкама које су за њих специјално подобне.¹²¹⁴ Иако је за конгрес у Шаховићима Михаиловић рекао да је то била „будалаштина која је вршена у Црној Гори“ и да за њега значење има само Светосавски конгрес, на његовом суђењу такав став је оспораван чињеницом да је конгресу у Шаховићима присуствовао начелник штаба Врховне команде, што му је дало на значају и легитимитету.¹²¹⁵ Поред тога, резолуција конгреса, иако није добила на значају, никада није званично оспорена.

Прекретницу у идеолошком и политичком раду равногорског покрета представљао је Светосавски конгрес који је за циљ имао доношење целовитог и конкретног програма реформе друштва и државе.¹²¹⁶ Резолуција конгреса предвиђала је обнову југословенске државе као федерације у облику уставне и

¹²¹¹ У том смислу карактеристични су написи *Омладинског билтена Равне Горе и Небојше*, ВА, Ча, 130-1-19

¹²¹² *Омладински гласник*, бр. 3-4, 27. 1. 1943. ВА, Ча, 130-1-13

¹²¹³ „Српкињама“, *Небојша*, бр. 2, 1. 12. 1943. ВА, Ча, 130-1-42

¹²¹⁴ Закључци конференције четничке омладине Црне Горе, Боке Которске и Санцака од 2. децембра 1942. о послератном државном и друштвеном уређењу Југославије. *Zbornik NOR-a*, XIV-1, str. 738.

¹²¹⁵ *Документа са суђења Равногорском покрету...*, I, стр. 829-30.

¹²¹⁶ К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, II, стр. 425.

парламентарне наследне монархије на челу с краљем Петром.¹²¹⁷ „Основе програма усвојеног на конгресу биле су: очување државног јединства Југославије, изградња државе на основама политичке, социјалне и економске демократије и правде, верност савезницима и захтев да и они буду лојални Краљевини Југославији и њеној законитој влади.“¹²¹⁸ У српској федералној јединици био би окупљен сав српски народ.¹²¹⁹

Српски циљеви равногорског покрета представљени на Светосавском конгресу обухватили су изградњу српске народне заједнице на начелима социјалне правде, подизање српског народа као извора националне снаге, процват занатске радности, слободу трговине, чување здравља широких народних маса, увођење планске производње, реформу наследног права и друго.¹²²⁰ Иако је реформа наследног права могла значити побољшање положаја жена, њен садржај није био конкретно дефинисан.

Најзапаженији реферат на конгресу је поднео Стеван Мољевић, који је био противник „политизације покрета“ и самим тим продирања у њега либералнијих идеја.¹²²¹ Његов реферат обухватио је најважнија питања из дотадашњег развоја покрета и дао образложења за све ставове који ће ући у резолуцију конгреса.¹²²² Мољевић је изнео мишљење да се не сме занемарити организација жена, али се одмах ограничио да жене имају важну улогу у породици и кући – као васпитачице деце и чуварке народне традиције. Ипак, допуштена им је и извесна друштвена улога.¹²²³ Организација жена у граду требало је да служи за потребе народне одбране, а у селима за културно хигијенско подизање села.¹²²⁴

Резолуција Светосавског конгреса није се освртала на питање политичких права жена и њихов друштвени положај. У социјалном програму било је обухваћено питање жена једино у погледу њихове адекватне заштите на раду, а

¹²¹⁷ Живко Топаловић, *На Равној Гори, Борба за будућност Југославије*, Крагујевац 1999, стр. 232.

¹²¹⁸ К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, II, стр. 431.

¹²¹⁹ Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893–1946. Биографија*, Београд 2011, стр. 375.

¹²²⁰ ВА, Ча, 13-2-22

¹²²¹ Мољевић се изразито противио стварању нове политичке организације већ је сматрао да је потребно да конгрес остане у оквиру равногорског покрета и Централног националног комитета. – Ж. Топаловић, *н.д., Борба за будућност Југославије*, стр. 195.

¹²²² К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, II, стр. 429.

¹²²³ ВА, Ча, 13-1-2.

¹²²⁴ „Југословенски народни конгрес“, *Поморавље – обласни орган непокорене војске у отаџбини*, бр. 1, 15. 3. 1944. ВА, Ча, 107-4-1

када је реч о имовинским, породичним и радним правима, оне нису биле поменуће.¹²²⁵ Употребљена је само неодређена фраза да „мајци и детету има се посветити нарочита пажња у социално-здравственој политици Србије“. Питање еманципације жена било је још једном прећутано и занемарено.

Равногорски покрет, заснован на војним основама, посвећивао је мало пажње и значаја женском питању. Када је развој ратне ситуације наметнуо потребу изношења конкретнијег политичког програма и већег ангажовања становништва покрет се окренуо и питању положаја жена чија је модернизација до тада посматрана са негативног становишта. Не само да се, као у колаборационистичким круговима, гледање на жене заснивало на патријархалним и традиционалним ставовима, већ су оне оптуживане и за пропаст југословенске државе и њен војни слом. Кривица жена затим је проширена и на њихово недовољно ангажовање и допринос ратним напорима. Иако је увиђана потреба придобијања жена и чињени покушаји да се оне активирају, таква настојања остајала су оквирима традиционализма, а осим неодређених обећања, питање побољшања политичког и друштвеног положаја жена остајало је запостављено.

¹²²⁵ „Чија је победа?“, *Небојша*, бр. 7-8, јул-август 1944. ВА, Ча, 130-4-8

УЧЕШЋЕ ЖЕНА У РАВНОГОРСКОМ ПОКРЕТУ

Равногорски покрет је сматран за војну и мушку организацију и такви ставови доминирали су у виђењима руководства покрета. Термин „женско“ је често коришћен као метафора за кукавичлук и невојничко држање и понашање. У наређењима о појачању активности ЈВуО истицано је да се командује „војницима, а не женама“, уз закључак: „Борба је наш посао.“¹²²⁶ О војничком ставу који је потцењивао жене и у њима видео пример за невојничко понашање сведочи и став поручника Предрага Раковића који је, критикујући рад Звонимира Вучковића, нарочито олако давање унапређења, са извесном ироничношћу закључио да ће Вучковић можда почети да унапређује и жене.¹²²⁷ Драгиша Васић је залажући се за организовање Светосавског конгреса истицао да се мора чути „мушка реч“.¹²²⁸ У Варваринском корпусу је у појединим актима било констатовано да се „жене не могу примати у организацију“.¹²²⁹

За разлику од народноослободилачког покрета, у саставу ЈВуО било је мало жена-бораца и оне су углавном представљале усамљене случајеве. Жене су као припаднице покрета третиране као логистичка подршка и биле су задужене

¹²²⁶ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала...*, I, стр. 314.

¹²²⁷ ВА, Ча, 24-1-28

¹²²⁸ „Наша мушка реч на народном састанку јесте оно што се мора хитно спровести“. ВА, Ча, 12-4-21

¹²²⁹ ВА, Ча, 57-3-41

углавном за послове који су сматрани женским.¹²³⁰ Оне су биле ангазоване као курирке, санитарска помоћ и биле задужене за старање око исхране и одеће.¹²³¹ Поред улоге курирки, жене су најистакнутију улогу имале као обавештајке, нарочито у градовима.

Породичне везе биле су углавном полазиште на основу кога су жене ступале у редове ЈВуО.¹²³² Међутим, њихово учешће са пушком у руци, као бораца, углавном је искључивано, већ су у одредима вршиле техничке, помоћне послове. Чак и жене које 1941. ступају у равногорске одреде и учествују у борбама током устанка, након његовог гашења углавном добијају задатке у курирској служби. Жене које су учествовале у равногорском покрету као борци биле су малобројне, а као истакнуте жене по таквом ангажовању и даљим активностима у покрету могу се издвојити Милка Баковић и Јелена Калабић Ђорић.¹²³³ Ипак, оне су биле активни борци само у време устанка, а касније су пребачене на друге дужности.

Милка Баковић и Јелена Ђорић представљају две упечатљиве женске личности које су се са пушком у руци бориле у саставу ЈВуО. Њихово борбено учешће има неколико заједничких момената – обе су ступиле у четничке редове након притиска народноослободилачког покрета и учествовале у устаничким борбама да би затим по гашењу устанка биле ангазоване на другим пословима, углавном као курирке. Такође су обе имале чланове породице у покрету. Јелена се септембра 1943. венчала са поручником Душаном Ђорићем, командантом Прве грузанске бригаде,¹²³⁴ а Баковићева је била у сродству са Марком Музикравићем.¹²³⁵

Учитељица Милка Баковић је крајем јула 1941. ступила у четнички одред у коме је деловала као борац, да би после опсаде Краљева била заробљена од стране

¹²³⁰ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала...*, I, стр. 63.

¹²³¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 246.

¹²³² Јованка Радуловић Стевић из Јагодине ступила је у четничке редове септембра 1941. заједно са сином Боривојем. У одреду је била на положају куварице. ВА, Ча, 79-5-8

¹²³³ Станислав Краков наводи случај Станке, ћерке Јована Михајловића, поседника из Сремске Каменице, која је пре рата била на челу једног хемијског предузећа у Новом Саду, а по окупацији отишла у четнике. Погинула је током сукоба око Лознице у устанку 1941. године. Краков спомиње и да је Божа Јаворски у свом одреду имао и жену-четника Драгану Богдановић из неког села код Ивањице, која је носила четничко име Драган и била веома храбра. – С. Краков, *н.д.*, II, стр. 82.

¹²³⁴ „Мој живот и рад у четничкој организацији Равне Горе од 26. јуна 1941. године до 30 децембра 1943. године“ ВА, Ча, 131-3-16

¹²³⁵ М. Баковић Радосављевић, *н.д.*, стр. 1-10.

партизана.¹²³⁶ Након гушења устанка, наставила је да делује у саставу Другог равногорског корпуса Предрага Раковића, где је била активна као курирка.¹²³⁷ У том својству је током 1942. боравила у Хомољу у штабу Млавског корпуса, а затим је 1943. отишла у Црну Гору у Врховну команду. По повратку у Србију била је ангажована у раду илегалне штампарије Врховне команде, где је сарађивала са Ђуром Ђуровићем и радила на дистрибуцији пропагандног материјала. У мемоарима чак наводи да је због храброг држања у борбама са комунистима код Тометиног Поља била 1942. предложена за чин каплара.¹²³⁸

Приликом ступања у одред, Јелени Ђорић је било наглашено да неће бити третирана и заштићена „као слаба женска страна“ већ да постаје војник „на стражи, у заседи и борби“. Она је успела врло брзо да изгради углед у покрету и да придобије поштовање осталих бораца, највише захваљујући храбром држању у оружаним сукобима. Након сукоба на Руднику 1941. спомињана је као „женска која се последња повукла из борбе“. С друге стране, она је у каснијем периоду са нетрпељивошћу и омаловажавањем третирана од представника Пећанчевих четника и СДС-а.¹²³⁹ Осим тога, наводила је да је због националне активности трпела непријатности и од своје породице. Вероватно су проблеми око њеног статуса постојали и у Првом равногорском корпусу пошто је јануара 1944. упутила захтев да се њени надређени изјасне о њеном дотадашњем раду у циљу уређивања „односа према организацији и чињеничног стања“.¹²⁴⁰ Мишљења која су о њој том приликом изнета сликовито сведоче о положају жене борца у саставу равногорских редова. Пре свега наглашен је позитиван став о њеном дотадашњем раду, узорном понашању према становништву, испољеној бризи о војницима као и храбрости показаној у борбама 1941. године. Ипак, доминирали су ставови да је реч о доброј домаћици, Српкињи, да „није била жена једног господина, већ једна жена мајка свих војника у штабној чети“,¹²⁴¹ да се понаша према војницима „као

¹²³⁶ О антикомунистичком расположењу и страсном равногорском опредељењу Милке Баковић сведочи и белешка у њеној изјави од 18. 7. 1952. истражним властима испод које дописано „Банда, на низ питања није нипошто хтела да одговара“, такође је забележено да је остале затворене жене зову „Чича“.“ ВА, Ча, 270-3-22

¹²³⁷ Постоји и више назнака да је била и у љубавној вези са Раковићем.

¹²³⁸ М. Баковић Радосављевић, *н.д.*, стр. 132.

¹²³⁹ Од стране једног капетана СДС била је нападнута речима: „Ти борац!...Зар ти да се мериш и мешаш са јунацима?...“ ВА, Ча, 131-3-16

¹²⁴⁰ ВА, Ча, 23ц-3-1

¹²⁴¹ ВА, Ча, 23ц-2-8

свака карактерна и поштена жена према мушкарцима“,¹²⁴² односно да је прала и шила веш свим војницима, чистила их од вашију, служила као пример женама по селима, а у службене ствари мужа није се мешала. Ипак, да је реч о много динамичнијој и енергичној личности сведочи и то да је амерички пуковник Алберт Сајц Ђорићеву називао „амазонком“.¹²⁴³ О утиску који је на Сајца оставила говори и његов опис: „Она је изгледала опасно са аутоматом типа берета на рамену или у борби, јахала као каубој, бринула о рањенима, и у дому се опходила са ненаметљивом елеганцијом и манирима културне Американке.“¹²⁴⁴ Са равногорским одредима повукла се 1944. из Србије у Босну.¹²⁴⁵

У саставу Шумадијске групе корпуса 1944. године налазила се и Наталија Поповић за коју су постојали подаци да је учествовала у борбама против партизана и окупатора и показала се као врло храбра.¹²⁴⁶ Иако он не наводи то у својим сећањима, у архивској грађи је остало забележено да су се у једном тренутку у саставу Пилетићевих оружаних снага налазиле и две жене.¹²⁴⁷ Јованка Ђорђевић била је после рата означена као активни борац ЈВуО и стрељана је под отужбом да је крива за смрт мужа, кога је денунцирала као симпатизера партизана и од кога је побегла у редове ЈВуО.¹²⁴⁸ Један изоловани случај жене борца постојао је и у Рудничком корпусу.¹²⁴⁹ Колаборационистичка штампа је популарисала појаву девојке четника у легализованим четничком одреду Воје Триброђанина, која је у овај одред ступила као гимназијалка заједно са оцем.¹²⁵⁰ И у легализованом одреду Машана Ђуровића у околини Рашке било је током 1942. више жена, међу којима и његова супруга.¹²⁵¹

За разлику од усамљених случајева жена бораца, у равногорском покрету деловало је више жена са улогом обавештајки упркос предрасудама о женској несклоности ка конспирацији и чувању тајни.¹²⁵² Као обавештајка, значајну улогу

¹²⁴² ВА, Ча, 23ц-3-2

¹²⁴³ З. Вучковић, *н.д.*, стр. 348.

¹²⁴⁴ Алберт Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?*, Београд 2004, стр. 122.

¹²⁴⁵ У јануару 1945. интервенисано је да се Јелени Ђорић врати одузето оружје од стране четника Чајничке бригаде. ВА, Ча, 23ц-4-1.

¹²⁴⁶ ВА, Ча, 106-7-26

¹²⁴⁷ *Извештаји Недићеве администрације ...*, стр. 93.

¹²⁴⁸ АС, Г-25, ф 97, зл. бр. 12691

¹²⁴⁹ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци...*, стр. 192.

¹²⁵⁰ *Ново време*, бр. 280, 31. 3. 1942.

¹²⁵¹ АС, Г-1, ф 6, Изванредни комесар, бр. 125/42

¹²⁵² Кривица за хапшење појединих истакнутих чланова организације приписивана је женама које су се хвалиле високим положајима које су њихови сродници заузимали у ЈВуО. ВА, Ча, 121-1-4

током устанка 1941. имала је Стана Градински која је радила у чачанској пошти као телефонисткиња и обавештавала четнике о партизанским разговорима. Стана је са породицом претрпела прогањања мађарских снага почетком окупације у Сомбору, а као националисткиња била је изразити противник сарадње четника и партизана.¹²⁵³ У Обавештајном одељењу Команде Београда била је ангажована за рад на сектору СДС-а и Ива Николић, супруга чиновника Министарства финансија.¹²⁵⁴ Ученица Љубинка Јанковић сматрана је 1944. равногорским обавештајцем за подручје Неготина, Зајечара и Бора.¹²⁵⁵

Почетком 1944. постојале су жалбе на велики утицај двеју жена у штабу војводе Ђујића, које су окарактерисане као „свемоћни господари“.¹²⁵⁶ Једна од њих била је Нада Станић, поверљива Ђујићева обавештајка и курирка за одржавање везе са Михаиловићем, али и са италијанским и немачким снагама.¹²⁵⁷ Поједине жене биле су ангажоване да за новац врше обавештајну делатност или пропаганду за равногорски покрет.¹²⁵⁸

Значајну обавештајну улогу имала је обавештајка под псеудонимом „Мира“, односно Јованка Криштоф, која је била је шеф радио-службе и шифре у четничкој Команди Словеније. Поред ове дужности, она је пратила рад те команде, односе међу четничким старешинама, кретања у развоју четничког покрета у Словенији, као и сва остала збивања у вези са четницима у Словенији и о томе обавештавала Михаиловића. Између осталог, достављала је Михаиловићу извештаје о стању четничке организације у Словенији, хрватском приморју, Горском котару, Лици, као и о сарадњи са немачким окупатором. На њеним су извештајима од стране Михаиловића биле дописане констатације да су извештаји добри и истинити.¹²⁵⁹ Криштофова је током јуна 1944. поднела негативан извештај

¹²⁵³ На крају једног писма у том смислу је нагласила: „Ко ми дирне у патриотски осећај убићу га као муву.“ – *Осветљавање истине...*, I, стр. 337.

¹²⁵⁴ *Београд у рату и револуцији ...*, II, стр. 456.

¹²⁵⁵ АС, БИА, I-140

¹²⁵⁶ *Zbornik NOR-a*, XIV-3, str. 384.

¹²⁵⁷ АЈ, 110, Ф. бр. 11556

¹²⁵⁸ Такав је био случај Милице Кнежевић из Имотског чијим радом нису били задовољни у покрету. ВА, НОВЈ, 13-6-12

¹²⁵⁹ Јованка Криштоф је важила и за љубавницу мајора Карла Новака. Из Словеније је послала Михаиловићу три извештаја, од којих је први из 1943. године. Уживала је његово поверење и била активна још од 1941. – Marjan F. Kranjc, „MIRA“ – obveščevalka in osebna vohunka generala Draža Mihailovića četniškega poveljnika JVvD (Prispevek k zgodovini slovenskega četništva), 2011, 1-68.

<http://users.volja.net/marijankr/dok/Mira.pdf>

о раду Добросава Јевђевића, између осталог критикујући и његов неморалан живот са женама сумњиве политичке оријентације, који је спроводио наочиглед људства, што је утицало на борбену спремност. О стању на овим просторима и ниском моралу људства, Криштофова је чак истицала самоуверено и чињеницу да би радије пристали да их води жена него садашње војне старешине.¹²⁶⁰ О Јевђевићу је извештавала и почетком августа 1944. такође са доста нетрпељивости.¹²⁶¹

Сарадња појединих жена са четничким одредима изазивала је недоумице и различите сумње. Најкарактеристичнији случај у том погледу представља рад Десанке Кораћ, која је 1942. била у тесним везама са старешинама пожешког четничког одреда и радила као тумач за немачки језик за потребе овог одреда док је био у легалној фази. Против Кораћеве и три учитељице из пожешког краја биле су упућиване доставе да су наклоњене блудном животу, а Кораћева је оптуживана и за обавештајну делатност у корист окупатора.¹²⁶² У јуну 1942. пребачена је у Нову Варош где је деловао пожешки одред, а затим је прешла у Београд и ту наставила своју обавештајну делатност. У мају 1944. обратила се Михаиловићу писмом у коме је описала своју делатност током окупације.¹²⁶³ Том приликом је навела да са покретом сарађује од његовог оснивања и да је због тога три пута хапшена. Поред почетне сарадње са Вучком Игњатовићем, Кораћева је слала обавештајне извештаје и бланко легитимације са немачким штамбилем Захарију Остојићу. У свом обраћању Михаиловићу, она је изнела мишљење да је њен рад за покрет прошао без икаквог признања, а да је због њега животно угрожена од самих чланова и тим поводом молила је за пријем и разговор са Михаиловићем.¹²⁶⁴ Поједине жене у чију обавештајну делатност се сумњало ступале су и у одреде четника Косте Пећанца.¹²⁶⁵

¹²⁶⁰ *Zbornik NOR-a*, XIV-3, str. 751.

¹²⁶¹ „Некоји су врло осетљиви на каријере и душу би продали за то, па кад то гледамо хвалим Бога што као жена не могу рефлектирати на никакву каријеру, да ме не може спопасти та болест.“ – *Zbornik NOR-a*, XIV-4, str. 9.

¹²⁶² ВА, Ча, 120-4-17

¹²⁶³ Писмо је потписано под шифром „Ирма“ са појашњењем – Десанка Кораћ из Поште. ВА, Ча, 120-1-13

¹²⁶⁴ „Докле извесни људи и за мале заслуге, добијају видна признања, док поједине улице носе имена разних странкиња итд. ја морам да се окрећем са које ће ме стране погодити куршум, можда баш онај кога сам ја набавила и од онога коме сам легитимацију прибавила да сачува своју главу, да би после могао узети моју.“ ВА, Ча, 120-1-13

¹²⁶⁵ У одред Богдана Гордића требало је као немачки обавештајац да буде убачена Анка Јовановић која је сопственог брата пријавила због тога што је био равногорски курир. С друге стране,

Жене су најчешће коришћене као курирке, пошто је на њих мање обраћана пажња приликом провера. У јуну 1941. једна учитељица је одлазила као Михаиловићева курирка Милану Аћимовићу.¹²⁶⁶ Курирка Станислава је одиграла значајну улогу у атентату на Војка Чвркића 1942. због чега је била награђена од стране поручника Предрага Раковића.¹²⁶⁷ У појединим бригадама ЈВуО инсистирало се током 1943. на одређивању и ангажовању курирки, али пре свега удатих и озбиљнијих жена за које се рачунало да ће бити поузданије у раду.¹²⁶⁸

Курирка и обавештајац за равногорски покрет била је и Стака Марковић.¹²⁶⁹ Славка Дамјановић из Коштунића била је на гласу као најпоузданија четничка курирка, која је успешно обилазила породице многих чланова покрета, чак и оне које су биле под надзором. Поједине жене више пута су хапшене због сумњи да раде као курирке равногорског покрета.¹²⁷⁰ Улога и значај појединих курирки остају недовољно разјашњени упркос њиховим закаснелим личним сведочанствима.¹²⁷¹ У том смислу, недовољно расветљен, али и нарочито интригантан остаје случај сарадње са равногорским покретом новинарке Рут Мичел, ћерке америчког сенатора и сестре генерала Билија Мичела. Мичелова је у почетку сарађивала са Костом Пећанцем, а касније је наводно била курирка и обавештајка за равногорски покрет након чега је ухапшена. У затвору у Београду боравила је заједно са Фором Сендс, а након тога

постојале су информације да се након слома устанка 1941. одреду Машана Ђуровића придружила учитељица Ружица Перунчић. АС, БИА, I-13

¹²⁶⁶ Ž. Jovanović, *Žene Srbije u ratu...*, str. 334.

¹²⁶⁷ ВА, Ча, 24-1-27.

¹²⁶⁸ АС, БИА, I-71

¹²⁶⁹ У својим сећањима она нејасно говори о своме раду, осим о достављању информација Нешку Недићу током 1941. о дешавањима у Београду и описа да јој се у ратним годинама живот одвијао у троуглу Ваљево-Равна Гора-Београд. – Стака Марковић Којичић, *Две хиљаде снова о слободи. Сећање на рат и страдање 1941–1950*, Београд 2006, стр. 33.

¹²⁷⁰ Загорка Аранђеловић је први пут ухапшена у октобру 1942. и спроведена у логор на Бањици, а затим пуштена у јануару 1943. да би у септембру опет била ухапшена у једном стану са још две жене и више разних четничких писама. ИАБ, Бдс, А-320 (Историјски архив Београда, Бдс).

¹²⁷¹ Почетком марта 2012. године лист „Вечерње новости“ је објавио репортажу у којој је своја сећања изнела Ружа Јовановић, девојачко Папић, која је представљена као последњи преживели члан четничке Врховне команде и лична Михаиловићева курирка. Њена сећања испуњена су бројним непрецизностима проузрокованим великом временском дистанцом, али и идеализовањем четничког покрета, поготово његовог руководства. С друге стране, улога Руже Јовановић недовољно је разјашњена, нарочито с обзиром да јој је отац, Нешован Папић, припадао Пећанчевим четницима и био сматран одговорним за хватање Александра Мишића, због чега је стављен под слово „З“. О недовољној конспиративности делатности Јовановићеве говори и чињеница да се у сећањима Станислава Кракова спомиње да је од народа била називана „Ружа Равногорка“. – Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци...*, стр. 96.

је пребачена у логор у Немачкој и јуна 1942. размењена. По повратку у САД објавила је сећања на боравак у Србији и ватрено поджавала равногорски покрет и генерала Михаиловића.¹²⁷²

Поједине учитељице које су се ангажовале на пропаганди равногорског покрета временом су прерастале у његове активне чланице са посебним задацима. Велики допринос пропагирању равногорског покрета у темнићком срезу дала је Миланка Цветковић, учитељица у Обрежу. Цветковићева је водила обимну преписку са члановима покрета, а у појединим писмима користила је за себе псеудоним „Шумско срце“.¹²⁷³ Међутим, својим радом и активношћу се уплела у сукобе и интриге завађених равногорских команданата на терену. У извештају о раду и стању у варваринском корпусу, који је упутио Михаиловићу крајем јануара 1944, капетан Марко Музикравић се похвално изразио о учитељици Миланки која је ђаке подучавала да је садашња Србија „Недићев пашалук“ а да ће „Дража ослободити Југославију и вратити Краља у Отаџбину“. На крају је нагласио да је учитељица била спутавана у своме раду баш од стране људи из покрета.¹²⁷⁴ С друге стране, Музикравићу је од мајора Драгомира Жикића замерено да је био пријемчив утицају Цветковићеве који је ишао на штету Жикића.¹²⁷⁵

Активност учитељице Миланке превазилазила је границе пропаганде, а она је одлазила и у специјалне мисије у поједине крајеве, али се током августа 1943. код ње запажа разочарење услед неразумевања на које је наилазила како код народа, тако и код чланова покрета: „Кад се сетим оних дана када сам занесена патриотизмом летела, без размишљања, да помогнем, спасим, трчала без сна и хлеба, жртвовала се кад нико није хтео, ни смео, покренула организацију, летела у Босну, Гордићу, Дрљевићу, када читаве ноћи не спавах, кад служих и духом и телом, морално и материјално, отимах из душманских руку хлеба српској деци, скупљах помоћ, слах пакете, обилазих болне и невољне, онда ме хвалише, у небо дизаше, а злоба и завист неколицине доведоше ме да сада сваког дана и сваке ноћи плачем и проклињем мајку што ме роди“. И док се у равногорском покрету

¹²⁷² Marcia Christoff Kurapovna, *Shadows on the Mountain. The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*, New Jersey 2010, str. 72.

L. Miler, *n.d.*, str. 386.

¹²⁷³ ВА, Ча, 59-2-20

¹²⁷⁴ *Југословенска војска у отаџбини ...*, стр. 158.

¹²⁷⁵ ВА, Ча, 122-4-7

уплела у интерне сукобе, у селу је изазвала незадовољство, чак и подсмех сељана отвореном пропагандом покрета.¹²⁷⁶ После неуспешних покушаја да јој се испослује премештај, Цветковићевој су 1944. упућиване претње и захтеви да напусти село, али је упркос томе она остајала на своме положају. Стрелјана је након ослобођења, 13. новембра 1944. одлуком ратног војног суда Поморавског округа.¹²⁷⁷

Током устаничких борби, значајну улогу у првој помоћи, нарочито током слома устанка играле су жене ангазоване као добровољне болничарке. Припадници равногорског покрета су ангазовали своје најближе рођаке за покрет, па је сестра Звонимира Вучковића на његову иницијативу позвана да се стара о рањеницима.¹²⁷⁸ Крајем 1943. Никола Калабић је предложио за одликовање сестру болничарку корпусног завојишта Горске Гарде Вукосаву Павлицу.¹²⁷⁹ У јануару 1944. од стране делегата Врховне команде за Србију Мирослава Трифуновића предложене су за одликовање и три жене за заслуге у помагању и снабдевању покрета.¹²⁸⁰ Рад и испомоћ четничким болницама за поједине жене представљао је спас од даљих прогона и репресалија. У Првом шумадијском корпусу у септембру 1944. је једна ухапшена комунисткиња укључена у састав болнице да би се избегло извршење смртне казне на коју је требало да буде осуђена, што би наишло на осуду пошто је имала троје мале деце.¹²⁸¹ Ради шивења и крпљења одеће биле су задржане и жене које су јуна 1944. пуштене из јагодинског затвора.¹²⁸²

Жене које су помагале покрет често су истицале да не желе привилегије због родне припадности, да учествују у покрету као и мушкарци и не служе се „својим правима жене“.¹²⁸³ Оне су често биле третиране са недовољним поштовањем и озбиљношћу, а постојали су и покушаји њихове злоупотребе.¹²⁸⁴

¹²⁷⁶ Незадовољство је ескалирало када је на једној игранци певала песму „Подигнимо увис чела ми робови Хитлера“. ВА, Ча, 57-2-3

¹²⁷⁷ Учитељица Миланка Цветковић нашла се на списку 26 стрељаних грађана Параћина и околине. – S. Svetković, *Između srpa i čekića...*, str. 216.

¹²⁷⁸ З. Вучковић, *н.д.*, стр. 270.

¹²⁷⁹ ВА, Ча, 27-4-1

¹²⁸⁰ ВА, Ча, 131-1-4

¹²⁸¹ ВА, Ча, 33-4-32

¹²⁸² ВА, Ча, 131-2-5

¹²⁸³ ВА, Ча, 63-2-34

¹²⁸⁴ Жену која је припадала организацији још од новембра 1941, када се разболела почетком 1944. гинеколошки је прегледао професор филозофије, такође члан организације, који се лажно

Чак се у својим сећањима оне мало осврћу на феномен који су представљале као жене у искључиво мушком покрету, не наводе ни специфично родне проблеме које су при том могле имати – од сексуалних алузија до проблема око обављања физиолошких и хигијенских потреба у специфичним околностима и мушком окружењу.

Погледи жена припадница покрета на сопствени положај углавном су били у оквирима равногорског конзервативизма и традиционализма, а основна карактеристика њихове борбене мотивације, поред антифашизма, био је и антикомунизам. Своју борбу оне нису виделе као тежњу за еманципацијом, већ као националну и антикомунистичку активност и дужност.

Жеља жена да се анагажују и дају свој допринос у ратним сукобима оличена је и у спонтаном настанку посебне, самоникле женске борбене организације, што представља посебан ратни феномен. Организација и одред *Црних шамија* сматра се изузетком од стререотипног учешћа жена у рату на страни ЈВуО и равногорске организације.¹²⁸⁵ Осим тога, ова организација превазилази оквире равногорског покрета, пошто настаје самоиницијативно и накнадно му се придружује, па тиме представља и посебну, специфичну појаву.

Црне шамије су женска организација која је настала у Крагујевцу и околним селима крајем 1941. као реакција на масовна стрељања.¹²⁸⁶ Име је добила по црној марами – шамији коју су жене носиле у знак жалости за изгубљеним ближњима. Основни мотиви настанка организације били су отпор и освета, пошто се сматра да су припаднице организације биле углавном жене чији су најближи стрељани у репресалијама октобра 1941. године. Иако код појединих то није био случај, крагујевачка трагедија је свакако деловала као мотивациони фактор за активизацију.

Код појединих аутора у називу *Црних шамија* се среће и карактеристика да је реч о женској борбено-обавештајној организацији.¹²⁸⁷ Контроверзе око организације и њене делатности проистичу из малог броја података који су остали

представио као доктор. Том приликом саветовао јој је обавезну употребу „фрезерватива“. ВА, Ча, 86-2-10

¹²⁸⁵ Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација у Србији...*, стр. 221.

¹²⁸⁶ Слободан Ћировић, *Гружа у четницима*, I, Крагујевац 2000, стр. 166-167.

¹²⁸⁷ Сергије М. Живановић, *Трећи српски устанак*, Крагујевац 2000, стр. 133.

о њеном раду, као и непознанице о саставу и начину дејства. Конспиративан рад организације условио је и малу количину података о њеној делатности.

Црне шамије су се повезале са равногорским покретом и вршиле су за његове потребе курирску службу, сакупљање санитетског материјала, оружја и муниције.¹²⁸⁸ У сакупљању, преношењу и чувању оружја и муниције нарочито су се истакле поједине чланице организације, што је представљало активност за коју је била потребна значајна мера храбрости и домишљатости. Организација је у равногорском покрету третирана као одред *Црних шамија* који је имао своју начелницу и био признат од министра војске Михаиловића. Одред је још 1942. озваничен као „припадајући одред ЈВуО“ и као такав је оперисао на терену Шумадијске групе корпуса.¹²⁸⁹

Организација је била строго конспиративна, чланице су деловале под шифрама и надимцима и са равногорским покретом биле су повезане искључиво преко Новице Лукића, свршеног питомца Артиљеријско техничког завода у Крагујевцу који је имао конспиративно име „Анђео“. Лукић је био спона између команданата одреда Душана Смиљанића, Александра Милошевића и Марка Музикравића, од којих је добијао директиве за рад.¹²⁹⁰

У организационом погледу најактивније су биле сестре Вера и Рада Сарамандић, којима нико од чланова породице није био стрељан у Крагујевцу, али је породична и приватна повезаност са равногорским покретом учинила да за равногорску организацију вежу рад *Црних шамија*. Велики број чланица организације био је у емотивним и брачним везама са припадницима равногорског покрета, што је вероватно представљало подстицај за њихову активност.¹²⁹¹

Као главна организаторка *Црних шамија*, поред сестара Сарамандић, спомиње се и Радмила Божић из Бадњевца, ћерка проте Андре Божића, који је већ маја 1941. почео да сарађује са равногорским покретом,¹²⁹² а 21. октобра 1941. је стрељан од стране Немаца приликом репресалија. Радмила Божић је била гимназијалка и песникиња која је због изузетног говорничког дара и ватрености

¹²⁸⁸ С. Ћировић, *н.д.*, стр. 166-167.

¹²⁸⁹ Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација...*, стр. 221.

¹²⁹⁰ С. Живановић, *н.д.*, стр. 133.

¹²⁹¹ Слободан Ћировић наводи 25 жена које су биле чланице *Црних шамија*. – С. Ћировић, *н.д.*, стр. 170.

¹²⁹² Драган М. Сотировић, Бранко Н. Јовановић, *Србија и Равна Гора. Историјски развој, равногорски покрет, Шумадија 1941*, Босолеј – Француска 1991, стр. 382.

којом је пропагирала равногорске идеје названа „Златоуста“. Према сведочењу Блажа Божића, Радмилиног брата, она је била једна од организаторки одреда *Црних шамија*. Након ослобођења наставила је своју делатност, да би била ухваћена априла 1946. године и заједно са братом осуђена маја 1946. на затворску казну, губитак грађанских права и конфискацију имовине.¹²⁹³ У затвору су заједно са Божићевом биле и Милка Баковић и Стака Марковић које су оставиле сећања на тај период.¹²⁹⁴ Радмила је била осуђена на 20 година робије, али је након годину дана боравка у затвору у Пожаревцу успела да побегне, након чега је под неразјашњеним околностима изгубила живот.

Један од ретких сачуваних трагова о активности *Црних шамија* потиче из децембра 1943. и односи се на чланицу организације Радмилу Топаловић која је била ухваћена у Јагодини, али је на путу за Лапово успела да побегне са још две особе и јави се писмом, али није било установљено где се налази.¹²⁹⁵

Мајор Душан Смиљанић, командант Шумадијске групе корпуса је јуна 1944. похвалио *Црне шамије* и њихову начелницу истичући да је одред „сјајно одговорио својој родољубивој замисли“, и показао родољубље и храброст приликом многобројних дела „за спас Српства и Отаџбине“.¹²⁹⁶ Наредба којом су похваљене *Црне шамије* требало је да се јавно прочита на збору.

Приликом издавања *Упутства за организацију југословенске организације равногорки* почетком 1944. године изнете су жеље за успешан рад одреда *Црних шамија*, а командант Прве крагујевачке бригаде добио је задатак да предузме мере да се независно од *Црних шамија* у Крагујевцу образују женска друштва према издатим упутствима. Током 1944. *Црне шамије* излазе из конспиративности, ангажовањем за потребе *Женске равногорске организације санитета*.¹²⁹⁷

Изузев жена које су припадале редовима ЈВуО или сарађивале са покретом, карактеристичан положај у оквиру равногорског покрета имале су жене чији су мужеви припадали снагама ЈВуО. Иако званично нису биле део покрета, оне су

¹²⁹³ Обоје су рехабилитовани одлуком Окружног суда у Крагујевцу 2007. године. – *Marko Lopusina, Ispovest šumadijskog četnika iz Amerike*, www.serbianna.com/columns/lopusina/135.shtml

¹²⁹⁴ Милка Баковић је дошла у сукоб са Радмилом Божић и чак су престале да разговарају, а један од основних узрока био је што су Божићева и Марковићева окупиле групу школованих осуђеница и водиле политику попустљивости према затворској управи. – М. Баковић Радосављевић, *н.д.*, стр. 458.

¹²⁹⁵ ВА, Ча, 131-1-2

¹²⁹⁶ ВА, Ча, 131-1-48

¹²⁹⁷ Многе чланице су током 1944. деловале преко ЖРОС-а. Активне у оквиру ЖРОС-а биле су Вера Сарамандић, Јелена Ђоровић, Лепосава Милутиновић и Роса Вуковић.

често биле ангажоване за поједине активности или су сматране поборницама и следбеницама опредељења својих супруга. Биле су изложене хапшењима, прогањањима и одмаздама од стране окупационих власти, али су постајале и жртве самовољног понашања својих мужева или су користиле њихове положаје за бахате поступке према околини. Очекивања и значај који им је придаван од јавности и покрета, узроковали су да су многе биле увучене у сукобе и интриге које су владале у покрету и биле изложене покушајима манипулације. Њихово понашање и поступци били су под сталним оком и јавности и покрета, а оне изложене непрестаном оцењивању и олакој осуди.

Колаборационистичке власти су покушавале да искористе супруге појединих чланова ЈВуО, попут супруге Петра Баћовића, за остваривање контакта са равнорским покретом. Такви покушаји остајали су нејасни и недоречени, са неразјашњеним питањем колико је испољавање жеље за контактом било ствар провокације, а колико искрене намере.¹²⁹⁸

У обрачунима грађанског рата, жене су страдале због опредељења мужева, нарочито уколико су се они налазили на командним положајима.¹²⁹⁹ Жене су страдале и у међусобном разрачунавању чланова равнорског покрета. Незадовољство у срезу беличком изазвало је неосновано убиство поручника Урошевића, који је након пуштања из ропства у Италији ступио у ЈВуО, где је убрзо убијен, а затим је убијена и његова мајка која је почела да трага за њим.¹³⁰⁰

Док су поједини равнорци водили неморалан живот, други су у своју близину доводили супруге које су користиле њихов ауторитет и положај, а поједине су чак биле у међусобним сукобима око престижа мужева.¹³⁰¹ Као што је осуђивана појава држања љубавница у близини одреда, тако је и повећан утицај супруга команданата наилазио на осуду. У децембру 1943. Михаиловић је приметио да се поједине супруге мешају у војничке ствари и издају наређења уместо мужева и наређивао је да се забрани мешање супруга у командовање.¹³⁰²

¹²⁹⁸ Преко супруге Петра Баћовића покушао је Милан Аћимовић да ступи у контакт са њим крајем 1942. године, заобилазећи на тај начин Михаиловића. *Zbornik NOR-a*, XIV-1, str. 655.

¹²⁹⁹ Партизанске снаге су у августу 1944. запалиле кућу и убиле жену команданта Трећег батаљона Ариљске бригаде ЈВуО. ВА, Ча, 31-3-44

¹³⁰⁰ Овај случај посебно је навео Марко Музикравић, Михаиловићев делегат који је поднео извештај о раду и стању у варваринском корпусу. – *Југословенска војска у отаџбини ...*, стр. 155-162.

¹³⁰¹ Супруге команданта Прве и Друге кључке бригаде биле су у међусобном сукобу око престижа мужева због чега је патила читава њихова околина. – К. Николић, *Историја равнорског покрета ...*, I, стр. 318.

¹³⁰² Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала...*, I, стр. 163.

Мајор Милутин Миловановић који је био осумњичен за неморалан живот и сексуално насиље, на терен је довео из Београда супругу која је ступила у везу са једним од његових пратилаца, што није остало скривено од очију јавности и покрета.¹³⁰³ Овим поводом и мајор Миловановић и његова супруга упутили су одвојена писма Михаиловићу. Миловановић се жалио на поступак према супрузи и изражавао уверење у њену верност и оданост,¹³⁰⁴ док је писмо његове жене било испуњено претњама самоубиством због нанете увреде части и уверавањима у сопствену и мужевљеву верност.¹³⁰⁵ Након жалби Михаиловићу, спроведена је истрага о њеном понашању која је садржала више изјава сведока о њеном лошем владању и непристојним поступцима, као и о два случаја прељубе.¹³⁰⁶

Постојале су жалбе и на капетана Лапчевића, команданта Колубарског корпуса, који је користио службени ауто да би обилазио супругу или је возио у Обреновац код фризерке, као и да је она од мужа за личну употребу добила коња и радио-апарат који су били набављени за команду корпуса.¹³⁰⁷ Током маја 1943. изнете су жалбе да у срезу беличком у организацији активно учествује супруга поручника Војислава Дамњановића, наоружана карабином којим је тукла једног сељака.¹³⁰⁸ Појава наоружане жене у равнгорским редовима у овом случају је на негативан начин поређена са партизанском организацијом за коју је искључиво остављана могућност учешћа жена са пушком у руци.

Несугласице које су настајале између локалног становништва и супруга чланова покрета које су боравиле на терену понекад су имале и лице и наличје. Против жене капетана Чедомира Ђорђевића постојале су жалбе да је „мобилисала каруце“ и „реквирирала пилиће“, као и да је ишла са шајкачом на глави и носила пушку, и чезама одлазила са пратњом у бању на купање.¹³⁰⁹ С друге стране, Ђорђевићева је замерала породици код које је била смештена да су јој давали слабију храну од оне коју су сами користили, док је један сељак изјавио да је својевољно дао свог коња породици Ђорђевић као помоћ за децу.¹³¹⁰

¹³⁰³ Б. Димитријевић, *Ваљевски равнгорци...*, стр. 189-190.

¹³⁰⁴ ВА, Ча, 70-1-28

¹³⁰⁵ У писму је изјављивала да „после овога свега може једино да заврши са животом“, као и да није „никада ни у помисли преварила свога мужа“. ВА, Ча, 55-3-15

¹³⁰⁶ ВА, Ча, 70-2-21

¹³⁰⁷ Б. Димитријевић, *Ваљевски равнгорци...*, стр. 192.

¹³⁰⁸ ВА, Ча, 57-1-25

¹³⁰⁹ ВА, Ча, 48-4-24

¹³¹⁰ ВА, Ча, 48-4-28

Супруге појединих припадника покрета који су се налазили у одредима биле су на терену изложене притисцима и сексуалним уценама од стране локалних команданата.¹³¹¹ Службени пут потпоручника Вукадина Филиповића, команданта Првог батаљона Хомољске бригаде, искористио је његов заменик за спровођење самовоље, корупције и неморалног живота који је ишао дотле да је почео да се намеће и удвара Филиповићевој супрузи, а након неуспеха почео да шири интриге против ње, као и против самог Филиповића.¹³¹² Последица оваквог поступања било је и запуштање војних одреда и дезертирање појединих војника услед злостављања.

Нарочитом притиску и очекивањима били су изложени чланови породица најужег руководства покрета. Њихово понашање је имало пропагандни значај и услед тога су били изложени додатним притисцима. У штабу генерала Михаиловића постојало је незадовољство присуством супруге Драгише Васића, чије облачење и дружење са енглеским официрима није наилазило на одобравање.¹³¹³ Затегнуте односе између Васића и Михаиловића појачала је и нетрпељивост Михаиловићеве ћерке Гордане према Васићевој ћерци.¹³¹⁴ Сам Михаиловић је настојао да своју жену и децу не доводи у штаб, већ се виђао са њима у околним селима.¹³¹⁵ Михаиловићеви син и ћерка након заробљавања у септембру 1944. мобилисани су у партизанске одреде, а Гордана је, иако малолетна, током новембра 1944. на радију држала пропагандне говоре против равногорског покрета и свога оца.¹³¹⁶ Изјава у којој се Гордана одриче свога оца штампана је и као посебан проглас.¹³¹⁷ Иако није осуђивао поступак ћерке и млађег сина, Михаиловић је одбио са њима да се види у послератном периоду, током боравка у затвору.¹³¹⁸

¹³¹¹ ВА, Ча, 57-1-25

¹³¹² ВА, Ча, 85-5-35

¹³¹³ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 255.

¹³¹⁴ Васић је био огорчен што Михаиловић не придаје важност чињеници да је Гордана наводно хтела да убије Васићеву ћерку, пошто је у дневнику написала „Горим од жеље да закољем Тању Васић.“ – Коста Николић, „Национално-политички рад Драгише Васића у Другом светском рату“, *Живот и дело Драгише Васића*, Зборник радова са научног скупа, Горњи Милановац 2008, стр. 152.

¹³¹⁵ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 255.

¹³¹⁶ Коста Ст. Павловић је забележио у свом дневнику 1. новембра. 1944. да се на радију стално понавља њен говор и чак и да је он аутентичан само шкоди народу и онима који се служе таквим средствима. – Коста Ст. Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*, Београд 2011, стр. 464.

¹³¹⁷ ВА, НОВЈ, 15а-4-33

¹³¹⁸ К. Николић, Б. Димитријевић, *н.д.*, стр. 481.

Поједине жене, блиске сараднице покрета, остајале су уз његово вођство чак и кад је пораз био више него коначан. Делфа Иванић, председница *Кола српских сестара* и сарадница равногорског покрета, која је током окупације због тога и хапшена од стране немачких власти, била је поново ухапшена након ослобођења. На почетку суђења Михаиловићу јавила се властима као сведок одбране, али јој је запређено санкцијама уколико буде инсистирала на томе. По изрицању смртне пресуде написала је писмо Президијуму у коме је понудила свој живот у замену за Михаиловићев, након чега је била ухапшена и малтретирана.¹³¹⁹

Иако малобројне, жене које су сарађивале и помагале равногорски покрет уложиле су доста напора, труда и воље и уз значајан ризик и жртве покушале да дају допринос потребама покрета и ратној победи. С обзиром да допринос и делатност жена у покрету није представљала део планиране стратегије и уопште рада, активност жена почивала је на њиховом спонтаном учешћу и добровољности, није била довољно искоришћена или је коришћена за међусобне обрачунае. Чак и жене које су учествовале у војним акцијама покрета биле су скрајнуте на друге задатке, пре свега курирске и болничке, који су имали мањи значај, док је обавештајна делатност жена, иако од важности за делатност покрета, остајала недовољно искоришћена. С друге стране, жене које су за покрет биле везане породичним везама знале су управо својим понашањем да му урушавају углед. Жене које су подржавале покрет и које су му се прикључиле углавном су то чиниле из антикомунизма, као и услед свести о доприносу који су жене дале у ратовима у ранијем периоду. Иако је војничка традиција Првог светског рата била блиска равногорском покрету, он није у значајној мери искористио искуства устаничког ратовања из тог периода и традицију сарадње са женама. Уважавање националних и ратничких традиција у равногорском покрету који се управо за такве вредности залагао, када су у питању биле жене није било спроведено.

¹³¹⁹ По изрицању смртне пресуде генералу Михаиловићу, Иванићева је написала писмо Президијуму Народне скупштине ФНРЈ у коме је понудила свој живот у замену за његов. „Верујући да би ово био један не само више но благодаран поступак од стране Президијума, поклањање главе једном великом противнику, онда када је он потпуно побеђен и савладан, већ да би то необично миротворно деловало на српски народ, ја нудим драговољно своју главу иако знам да она више много не вреди, нудим њу и молим да будем стрељана ја, уместо осуђеног Драже Михаиловића“, писала је Делфа Иванић 15. јула 1946. године. Одмах је ухапшена, затворена и малтретирана. После ових догађаја повукла се из јавног живота, али је била надзирана и контролисана. – Д. Иванић, *н.д.*, стр. 19.

ОФИЦИР И ЖЕНА

Равногорска организација је међу својим припадницима доживљавана као покрет који живи у народу, који чује и ослушкује откуцаје народног срца.¹³²⁰ Доминирао је став да је „војска само део свога народа који ратује“.¹³²¹ У том смислу карактеристичан је утицај који је покрет покушавао да оствари међу становништвом. Равногорци су настојали да делују као званичне власти, које су одлучивале о судским, просветним и социјалним питањима, али и да остварују позитиван пропагандни утицај на становништво промовисањем патријархалних и културних вредности.¹³²² Равногорски покрет је видео себе као заштитника женске части, врлина и интереса, посебно у случајевима њихове угрожености.

Брига о породици и њена заштита представљали су једно од основних начела за која се залагао равногорски покрет, а које је имало одраза и на однос према женама, посебно оним чији су чланови породице били у редовима ЈВуО. Равногорски покрет је исплаћивао помоћ члановима породица својих сабораца, нарочито у случајевима када нису имале других прихода.¹³²³ Чланови породица припадника ЈВуО добијали су и финансијску помоћ неопходну за лечење.¹³²⁴

¹³²⁰ ВА, Ча, 13-1-20

¹³²¹ АС, БИА, III-2, С. Мољевић, *Равна Гора у светлу и магли*, стр. 9.

¹³²² Убрзо по доласку групе Драгољуба Михаиловића на Равну Гору, становништво почиње да долази код њега, ради савета, жалби и оговарања, прорадио је „духовни и аграрни суд“, а сам Михаиловић је имао много стрпљења за контакт са народом. – *Књига о Дражи*, уредио Радоје Кнежевић, I, Виндзор 1956, стр. 54.

¹³²³ ВА, Ча, 58-3-16

¹³²⁴ ВА, Ча, 78-3-8

Удовице погинулих бораца помагане су новчано, а пружана им је и физичка испомоћ за пољске радове и припрему дрва за огрев. Конзервативизам покрета се огледао у чињеници да је помоћ упућивана искључиво законитим члановима породице, док је више пута осуђивано тражење помоћи и издржавања у случајевима ванбрачних веза.¹³²⁵ У том смислу карактеристичан је и случај једног водника који је избегавао да издржава жену и дете из законитог брака, а тражио је финансијску помоћ за тек рођено ванбрачно дете.¹³²⁶

Окосницу снага ЈВуО чинили су официри који су васпитавани и образовани у Краљевини Србији и Југославији и од којих је очекивано да буду прогресивни друштвени фактор и део елите.¹³²⁷ У Краљевини Србији је постојала тежња да се официрски кор, стриктним регулисањем женидбе официра, веже за имућније слојеве друштва и да и на тај начин уђе у друштвену елиту.¹³²⁸ У Краљевини Југославији су ублажени прописи о женидби официра, опао је проценат оних који се женили са девојкама из угледних грађанских породица, а подстицане су женидбе са образованим, запосленим женама. У српском друштву, официри су и даље уживали велики углед и, нарочито, словили као погодне прилике за удају за коју је требало припремити и велики мираз.¹³²⁹ Поред великих друштвених очекивања, официри су током младости спутавани у сексуалном погледу, пошто су им женидбе биле условљене напредовањем у каријери. Емотивна незрелост и сексуална неживљеност често су долазили до изражаја код официрског кадра ЈВуО, а рат и окупација су им пружали и могућност да задовоље спутане жеље и страсти.

Нижи састав припадника ЈВуО чинило је становништво регрутовано на терену, које је у одреде уносило локалне ставове, а стицањем војне улоге добијало

¹³²⁵ ВА, Ча, 96-6-26

¹³²⁶ ВА, Ча, 70-4-3

¹³²⁷ „То су пре свега бивши активни официри. Махом то потичу из средњих, па и сиромашних породица. Они пред собом имају само свој будући положај у друштву. Многи су од њих потпуно политички неупућени и ако се бусају да су велики противници Немаца, а верне присталице династије. Али, међу овим официрима има врло способних, па и врло интелигентних људи, ради тога погрешно би било на основу појединаца, тумачити да су то глупи „чизмићи.“ – *Осветљавање истине...*, I, стр. 1. – Сећање Ратка Властелице.

¹³²⁸ Mile Vjelajac, „Официрска жена у Србији и Југославији 1862–1946“, *Србија и модернизацијским процесима 19. и 20. века. Положај жене као мерило модернизације*, II, Београд 1998, 126-139, стр. 126.

¹³²⁹ „Официри су, иначе, били на високој цени и гордо парадирани улицама у белим летњим блузама. Девојке које су се удавале за официре морале су донети мираз 80.000 динара („кауција“), што није била мала свота. У невољи су били родитељи са више кћери, које све хоће да се удају за официре.“ – М. Бертолино, *н.д.*, стр. 33.

на личном значају, што му је затим служило за стицање личне користи, обрачун са онима са којима су били још пре рата у сукобу или ради остварења добити неке друге врсте.

Након слома устанка 1941. године, у Србији у првој половини 1942. јењава активност герилског покрета.¹³³⁰ Услед изостанка већих војних акција, људство окупљено на једном месту углавном се окретало личним задовољствима и постајало наклоњено „невојничком понашању“. Живот са народом, боравак у сељачким кућама, присуство цивилног становништва према коме су војне снаге осећале надмоћ, утицали су на појаву злоупотреба сељачког гостопримства и подршке. Дрско владање, захтевно понашање у погледу исхране, малтретирање сељана и насртање на жене најчешћи су негативни поступци који су се јављали услед изостанка већих сукоба и услед дужег контакта са цивилним становништвом. Неспремност или немогућност становништва да одговори на претеране прохтеве понекад је водила протестима и отвореним негодовањима равногораца.¹³³¹ Постепено је такво понашање прерастало у веће преступе, што је народ удаљавало од покрета. Равногорски покрет је често умео да прокоцка подршку на селу самовољним понашањем, а становништво је губило веру у покрет и у четницима престајало да види „борце за слободу, јер су се извргнули у насилнике“.

Бахато понашање изазивало је отпоре и у самом покрету.¹³³² Жеља да се узорним понашањем придобије становништво и изгради реноме покрета била је тешко остварљива и у супротности са догађањима на терену. Истицано је да малтретирање становништва води јачању непријатеља коме такви поступци служе за пропаганду, али је наглашавано и да утиче на подршку покрету уопште.¹³³³

¹³³⁰ Опстала су три центра у којима су и даље постојала жаришта равногорског покрета – први је у југозападној Србији у области око Равне Горе и Рудника, други у источној Србији, у Хомољским планинама, где је био активан мајор В. Пилетић и трећи на планинама Копаоник, Гоч и Јастребац где је деловао мајор Д. Кесеровић. – К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, I, стр. 211.

¹³³¹ ВА, Ча, 84-2-50

¹³³² У једном допису је речено: „Доста је било „војводовања“, доста је било кабадахија и пљачкања као и разних гурманисања и швалерисања!“ ВА, Ча, 47-4-16

¹³³³ Штаб Првог шумадијског корпуса је истицао да „Србин може много да издржи, много да трпи, али кад му прекипи, за инат може уништити све па и против своје савести и свог убеђења. Никад више није било потребе него сада имати такта и лепог понашања са народом. Сад је моменат када народу својим радом и поступањем треба показати да је данашња наша војска једина права залога за његов лепши и бољи живот и будућност.“ ВА, Ча, 43-6-15

У првим опоменама које се јављају у септембру 1942. није истицано насиље над женама, већ малтретирање војника, интриге, опијање, коцкање и свађе, као и инертност и подметања у раду.¹³³⁴ Услед честих појава неслагања, сукоба и расула, међу снагама ЈВуО све чешће су током 1943. пропагирани залагање за пријатељство и другарство, неговање духа љубави и развијање осећаја братства, нарочито према народу.¹³³⁵ Врховна команда је критиковала недисциплину и самовољу, али и расипање, пијанчење и коцкање, упозоравајући на консеквенце таквог понашања. Изложени критикама и под претњом казни поједини војници су током 1943. потписивали чак и обавезу да више неће живети неморалним животом и тиме радити против организације. Највише је наглашавано лоше понашање старешина, њихово нечовечно поступање према цивилима које су излагали увредама, погрдама и физичком кажњавању, често без основаног разлога.¹³³⁶ Схватање да лепо поступање према становништву преставља добру основу за јачање покрета и врсту ефикасне пропаганде продирало је споро, а највећи број апела да се буде тактичнији и лепо поступа „према свима и свакоме“ настаје тек у другој половини 1944. када покрет убрзано губи своје позиције.¹³³⁷ У истом периоду долази и до јачег опадања дисциплине, војници почињу да залазе и у градове, да тамо бораве, одају војне тајне и чак се фотографишу са окупаторским војницима.¹³³⁸ Приближавање краја окупације је утицало да се поједине четничке старешине и војници окрену животним задовољствима, препуштајући и себе и терен судбини и партизанима.¹³³⁹

Сталне жалбе на лоше понашање према становништву пратиле су рад равногораца. Највише жалби било је на командни кадар и поред упозорења да је свака борба против народа изгубљена и наредби да се престане са злостављањем, а да се казне становништву изричу само за утврђене кривице.¹³⁴⁰ Најверније је можда стање приказао Драгиша Васић децембра 1942. у писму Михаиловићу о ситуацији на терену око Опленца и Космаја. Васић је истицао да је народ склон

¹³³⁴ ВА, Ча, 12-1-15

¹³³⁵ ВА, Ча, 110-8-21

¹³³⁶ ВА, Ча, 71-4-13

¹³³⁷ Група пожешких бригада истицала је да су преступи на терену и самовоља појединаца представљали „велики грех према нашем свету и за ствар за коју се боримо.“ ВА, Ча, 52-4-4

¹³³⁸ ВА, Ча, 71-5-12

¹³³⁹ Људство Делиградског корпуса окренуло се проводу у Соко Бањи, док је становништво углавном пружало подршку партизанима. – *Zbornik NOR-a*, XIV-4, str. 52.

¹³⁴⁰ ВА, Ча, 70-4-44

идеалисању и да је зато третирао четнике као апостоле, али се брзо разочарао, јер покрет има мало апостола и фанатика, а много људи са манама и гресима, искварених и склоних истицању разних прохтева.¹³⁴¹

Издаване су наредбе да сељаке не треба оптерећивати посебним захтевима за храну и смештај и да се према домаћинима пажљиво поступа, посебно када су у селима смештене веће јединице. Током јула 1943. у Колубарској бригади је наређивано да се људство мора љубазно односити према члановима породица код којих је војска смештена, што указује на честу појаву супротних случајева.¹³⁴² После ноћивања појединих четника у сељачким кућама често је било оптужби за крађе.¹³⁴³ У кућама у које су долазили четници, жене су у морале да се старају о њиховој исхрани и смештају, али су постајале и жртве блиског контакта са њима. Наметљиво понашање и интересовање четничких старешина за поједине сеоске девојке изазивало је опрез читавих породица,¹³⁴⁴ а поједини очеви би удаљавали ћерке из кућа када би навраћали четници. У случајевима када је долазило до инцидента, породице су због нанете срамоте одбијале да дају исказе и помогну истрагу.¹³⁴⁵

Поједине четничке старешине биле су на гласу као женскарوشي и склони упуштању у љубавне везе, што је изазивало подозрење сеоског становништва са којим су били у контакту. Патријархална средина оштро је реаговала и на саме покушаје удварања сеоским девојкама. У ситуацијама када би војска дошла у кућу и младе жене биле изложене погледима и друштву четника, атмосфера која би настала имала је највише последица по саме девојке које би се нашле под повећаним надзором укућана, а са друге стране биле изложене очекивањима и притисцима четника који су се мало обазирали на негодовање породице и у својим рукама држали власт у крају.¹³⁴⁶ Доста примедби у том смислу изазвало је

¹³⁴¹ „Народ је опазио да наши нису испосници који не извољевају и осећа да му већ постају тешки најпре у погледу исхране, а може да прави упоређење између оних других који се задовољавају качамаком и наших који немају ништа против тога да се понешто закоље као и ни против гибанице. Па ни тога да доводе своје пријатељице из градова.“ ВА, Ча, 12-4-21

¹³⁴² ВА, Ча, 62-2-37

¹³⁴³ Једна жена се жалила да јој је украдено платно, а да је касније на четнику видела кошуљу од истог материјала. ВА, Ча, 65-3-18

¹³⁴⁴ Услед интересовања једног потпоручника за ћерку домаћина, цела породица остала је код куће и изостала са пољских радова да би ситуацију држала под контролом. Притисак на девојку је код ње изазвао нервозу и довео је до плача. ВА, Ча, 48-4-44

¹³⁴⁵ ВА, Ча, 64-4-36

¹³⁴⁶ Женску страну ових односа описала је октобра 1943. девојка којој се удварао поручник Сава Симић: „Поручник Симић се за време боравка у нашој кући смешио на мене али је био пристојан и

понашање Саве Симића, команданта Ваљевске бригаде против кога је у новембру 1943. спроведена истрага због лошег рада, финансијских малверзација, али и због неморалног понашања. Симић је оптуживан не само за удварање сеоским девојкама, што је изазивало негодовање сељана, већ и за сексуалне везе са женама, од којих су поједине биле удате, што је појачавало негодовање. Уопште, оптуживан је да се више бавио женама него покретом. У ту сврху злоупотребљавао је и услуге војника који су му чували стражу или доводили одређене жене. Агресивно исказивање мушкости које је владало у војсци доводило је до несхватања негативног утиска који је разуздано понашање остављало.¹³⁴⁷ Поједине старешине су чак проповедале промискуитет, доживљавајући га као мушку врлину и поред пропагиране потребе да старешине буду беспрекорне и узор војницима.

Посебан отпор изазивало је нетактично понашање према женском делу сеоске популације, чему је понекад био узрок непознавање сеоских обичаја и патријархалних обзира. Тако је жалбе сељана изазвало понашање једног ожењеног капетана, који је на сеоским игранкама водио коло, а до њега су играле девојке, што је било против сеоских обичаја да девојке не играју до ожењених људи.¹³⁴⁸ Четници су се мешали и у љубавне односе становништва и нетактично учествовали у брачним прекршајима или их чак изазивали.¹³⁴⁹

Четничке команде су узалудно забрањивале интимне односе са цивилима, често због сумње да се у таквим везама расправљају и војна питања.¹³⁵⁰ У неким јединицама Колубарске бригаде постојали су покушаји да се забране контакти са женама, као и да се пропагира неговање односа према женама као према „сестрама“.¹³⁵¹

У настојању да ревитализују патријархални ред, поједини равногорски команданти срезова захтевали су током 1944. да им се доставе спискови лица која живе ванбрачним животом¹³⁵² и наведе да ли ванбрчани парови имају деце и који

учтив. За све време ја сам била стидна и нисам смела да погледам у своје рођаке, али сам осетила да су отац и стриц наругушени.“ ВА, Ча, 64-4-36

¹³⁴⁷ Симић је у спроведеној истрази признао везе са једном проститутком и истицао да „кад она хоће а ја имам потребу и она се не жали већ јој је мило, то је потпуно приватна ствар и ја сматрам да тиме не крњим углед ни свој ни организације у којој се налазим“. ВА, Ча, 64-4-20

¹³⁴⁸ ВА, Ча, 8-4-11

¹³⁴⁹ Тако су у Драгачеву 1942. отели жену једног сељака и одвели је другом човеку. ВА, Ча, 50-2-46

¹³⁵⁰ ВА, Ча, 60-2-51

¹³⁵¹ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци...*, стр. 191-192.

¹³⁵² ВА, Ча, 72-1-12

су узроци дивљег брака, пре свега да ли већ постоји брачна веза са неким другим лицем.¹³⁵³ Паралелно са настојањима да се спрече ванбрачне везе, оштро је иступано против вршења насилних побачаја, а „ако се деси да која жена изврши побачај биће најстрожије кажњена, а исто тако и оно лице које помаже и омогућава побачај“.¹³⁵⁴ У циљу спречавања блуда, Врховна команда ЈВуО је забрањивала држање женске послуге.¹³⁵⁵

Покрет је водио рачуна и о хигијенским и здравственим приликама и предузимао мере за њихово побољшање. Наглашену улогу у том смислу имао је у борби против венеричних болести, а наредбе о томе су обавезивале цивилно становништво, посебно жене које су избегавале да се лече.¹³⁵⁶

Потреба за односима са супротним полом, појачана услед трајања рата и окупације, као и потреба за емотивним и сексуалним контактима била је изражена код већине равногораца. О блиским и честим контактима четничких команданта са својим супругама сведочи и то да су поједини током окупације добијали принову.¹³⁵⁷

Поједини четнички команданти изграђивали су и озбиљне везе са женама на терену, али су многе од тих веза носиле одлике специфичности времена, често биле обележене политичком позадином, али и спремношћу жена да се упуштају у љубавне и интимне односе са члановима гериле. У таквим околностима увек се могло поставити питање да ли су жене биле принуђене да ступају у такве односе, нарочито када се радило о женама које су или биле у нестабилном браку или су биле политички анжоване.¹³⁵⁸ Карактеристично је велико поверење које су четничке старешине имале према овим женама. Мајор Душан Смиљанић, командант Шумадијске групе корпуса, био је у љубавној вези са женом која је заједно са члановима породице била пропартизанске оријентације, што је поједине чланове покрета подстицало на сумњу да он помаже партизански покрет

¹³⁵³ ВА, Ча, 97-6-22

¹³⁵⁴ ВА, Ча, 27-6-45

¹³⁵⁵ К. Николић, *Страх и нада...*, стр. 186.

¹³⁵⁶ Од стране равногорског покрета саслушана је и присиљена на лечење учитељица у левачком срезу која је неколико месеци боловала од сифилиса. Поред неморалног владања просветни рад ове учитељице био је на јако ниском нивоу. ВА, Ча, 39-3-38

¹³⁵⁷ Милена Кесеровић је рођена 1943. године у близини штаба свога оца Драгутина Кесеровића. – *Забрањени очеви у исповестима своје деце...*, стр. 111.

¹³⁵⁸ Један командант бригаде негирао је оптужбе да је жена са којом је у вези љотићевка, али је признавао да је реч о удатој жени, са којом је он у вези више од три године и да је признао дете које је с њом добио. ВА, Ча, 37-4-33

због емотивних слабости.¹³⁵⁹ Звонимир Вучковић, командант Првог равногорског корпуса, одржавао је љубавну везу са учитељицом у Вујетинцима и толерисао је чињеницу да је учитељичин син цртао петокраке звезде. У таквим околностима питање је да ли је учитељица ступила у ту везу из личне наклоности или је покушала да се заштити, у страху од утицајног четничког команданта.¹³⁶⁰ У четничким обрачунима страдале су и жене које су биле са њима. Заједно са Душаном Радовићем Кондором, командантом Златиборског корпуса страдала је и његова пратиља: 6. октобра 1944. четници су их обоје убили и бацили у Дрину.¹³⁶¹

Велики број официра имао је „пратњу“, односно љубавнице, са којима су јавно или тајно проводили време,¹³⁶² што је знала да искористи и противничка страна.¹³⁶³ Одржавање интимних веза са појединим женама раширило се у толикој мери да су четничке љубавнице пратиле поједине старешине и кретале се заједно са војском. Неке од њих су морале да се лажно представљају као њихове супруге, а у појединим случајевима покретало се питање и њиховог обавештајног рада за потребе окупатора.¹³⁶⁴ Командант Ваљевског корпуса је крајем 1943. наређивао да се из четничких редова и са територије Колубарске бригаде удаље све жене које су ишле уз корпус и да четници прекину све везе са њима. Жене које су ступале у интимне везе са појединим четничким старешинама понекад би се толико осиле да је долазило и до жалби становништва на поступке „швалерки појединих четника и четничких старешина“.¹³⁶⁵

Неморално понашање прво је било карактеристика командног кадра, а затим се раширило попут епидемије, па је Врховна команда примећивала да поједини команданти „скупљају око себе покварене жене, и са њима проводе блуд јавно пред борцима и народом, а ово исто дозвољавају и својим потчињенима“.¹³⁶⁶

¹³⁵⁹ *Југословенска војска у отаџбини ...*, стр. 169.

¹³⁶⁰ З. Вучковић, *н.д.*, стр. 113.

¹³⁶¹ Живорад- Живко Грујичић, *Златибор у равногорском покрету*, Чајетина 2003, стр. 319.

¹³⁶² Мајор Драгослав Рачић, командант Церско-мајевичке групе корпуса имао је љубавницу са којом је живео скоро легално иако је била супруга ратног заробљеника. – В. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela...*, str. 362.

¹³⁶³ Партизански командант Раденко Мандић ухватио је официра Мишића на љубавном састанку са једном девојком. – Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 255.

¹³⁶⁴ Једна жена је стављена под преки суд под оптужбом да је била у контакту са немачким војницима, а да је док је била са четницима видела доста ствари које је могла да ода. У њену корист сведочиле су две особе да је поштена и национално исправна, али неморална у сексуалном погледу. ВА, Ча, 23а-1-22

¹³⁶⁵ ВА, Ча, 62-2-21

¹³⁶⁶ ВА, Ча, 71-3-38

Пракса да већина официра има љубавнице без обзира на брачни статус била је толико раширена да је исмевана у сатиричним листовима равногорског покрета.

За неморално понашање, „јурење за женскама“, нарочито су опомињани припадници корпуса Горске Гарде. У августу 1943. поједине бригаде Горске Гарде опомињане су и на забрану пијанчења и силовања.¹³⁶⁷ Поред оптужби за малтретирање становништва, замерано је официрима ових снага да са собом воде своје љубавнице и представљају их као веренице.¹³⁶⁸ Због озлоглашености Горске Гарде, у њу су ступали углавном они који су већ били склони насилничком и разуданом понашању.¹³⁶⁹ Осим што је предњачила у насилничком односу према становништву, Горска Гарда је била на лошем гласу и због пијанки које су старешине спроводиле са женама, а посебан проблем представљала је чињеница да је војнички новац трошен за личне потребе, као и за потребе љубавница.¹³⁷⁰ Самовоља старешина и нескривени односи са женама ишли су дотле да њихове љубавнице нису само пратиле војне покрете, већ су и војници били ангажовани за старање о њима, а један од одбеглих војника Горске Гарде износио је у Ваљевској бригади августа 1943. жалбе да је приликом покрета носио „женски куфер у коме се налазе женске тоалете“.¹³⁷¹

Пошто се мало пазило на избор сексуалног партнера, догодило се да је средином 1944. констатовано да у Горској Гарди све више нижих старешина оболева од венеричних болести. Проблем је представљала и чињеница да се није водило рачуна о здрављу и чистоћи, а да су оболели угрожавали околину и постајали мање способни за службу. У том циљу био је старешински кадар подвргнут лекарском прегледу и контроли лечења. Врховна команда је упозоравала да ширење полних болести наноси штету и појединцу и војсци и друштву.¹³⁷² Понављање оваких наређења указује да се у пракси поступало другачије и да су оболели избегавали лечење, услед чега је захтевано да сви такви буду јавно обележени, а посебна процедура била је предвиђена за оболеле који су

¹³⁶⁷ ВА, Ча, 27-2-31

¹³⁶⁸ *Zbornik NOR-a*, XIV-3, str. 77-78.

¹³⁶⁹ Један каплар који је прво побегао из Колубарске бригаде у СДС па одатле прешао у Тамнавску бригаду, одлучио се да приђе Калабићевим трупима пошто је веровао да се тамо не брани употреба алкохола и да може радити шта хоће, а и да би уз пут обишао љубавницу. Пре напуштања Тамнавске бригаде починио је и неколико крађа. ВА, Ча, 70-1-19

¹³⁷⁰ ВА, Ча, 62-5-16

¹³⁷¹ ВА, Ча, 62-6-10

¹³⁷² ВА, Ча, 75-6-24

ступали у нове сексуалне контакте.¹³⁷³ Тако је у Команди Славоније, и поред опомена, била присутна једна жена заражена гонорејом, која је ширила неморал и заразу: у фебруару 1944. команда корпуса је казнила батинама све који су са њом одржавали односе.¹³⁷⁴

Самовољно понашање према становништву кулминирало је у односима према женама, нарочито онима које су од раније важиле као „приступачне мушкарцима“. Жене које су биле на гласу да су ниског морала лако су постајале жртве такве репутације, па су се припадници ЈВуО при тражењу лаке забаве и задовољства окретали прво њима. Пошто су већ биле етикетиране, сматрало се легитимним да им се упућују отворени сексуални захтеви. Под таквим околностима питање је колико су такве жене биле жртве лошег реномеа, а колико су добровољно пристајале на нове неморалне односе. У односу према оваквим женама мало се водило рачуна о тактичности, као и о њиховом ставу и правима, већ су често посматране са омаловажавањем. Проблем је представљала реакција јавног мњења које је осуђивало неморално понашање четника и спровођење блуда са женама „ниског морала“, док су са друге стране поједини четници од мештана захтевали да им укажу на жене које су „склоне провођењу блуда“ и да их одводе код њих.¹³⁷⁵

У случајевима када жене нису радо ступале у контакте са појединим старешинама долазило је и до случајева њиховог насилног одвођења. Самовоља је ишла толико далеко да је постојало неколико случајева киднаповања жена, а посебну тежину имали су они случајеви када је било реч о женама ратних заробљеника. Налазећи се у позицијама власти, поједини команданти су бирали „краљице“ забава и, иако у зрелим годинама, упућивали сексуалне предлоге „тек стасалим сељанчицама“.¹³⁷⁶ У ваљевском крају, мајор Милутин Миловановић је оптуживан за силовања и приређивање забава са женама сумњивог националног и моралног држања и злоупотребу покрета за личне прохтеве.

Михаиловић је узалудно покушавао да сузбије појаву „пријатељица“ четничких старешина због којих је сматрао да покрет губи углед у народу.¹³⁷⁷

¹³⁷³ ВА, Ча, 28-2-32

¹³⁷⁴ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци...*, стр. 191.

¹³⁷⁵ Ва, Ча, 58-1-1

¹³⁷⁶ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци...*, стр. 191.

¹³⁷⁷ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала...*, I, стр. 163.

Насупрот томе, ова појава је узимала све више маха. У априлу 1944. под претњом најтеже одговорности расписана је забрана да се „вуку по терену женске ради блуда“.¹³⁷⁸ Поједине високе старешине нису придавале значаја овим опоменама, већ су настојале да наметну сопствене норме понашања.¹³⁷⁹ Временом је, услед укорееивања ових појава и сам покрет постајао толерантнији на различите врсте моралних прекршаја. Тако је у мају 1944. спроведена истрага над капетаном Николом Миловановићем, који се коцкао, између осталог и са женом са којом је био у љубавној вези, и тукао једног редова због нестанка њених ствари.¹³⁸⁰ Миловановић је признао већину оптужби, а на крају му је замерено само то што живи у истој соби са наведеном женом, иако је неожењен, што је имало рђавог одјека у јавности: решено је да могу бити у истом селу и посећивати се, али да је незгодно да спавају заједно у истој соби.

Примедбе са терена на поједине четничке старешине због бахатог и самовољног понашања према народу, садржавале су и жалбе на многобројна силовања. Нарочито су ниже старешине, поред пљачке вршиле и силовања, што је имало лошег утицаја на народ, код кога се јављао страх, али и жеља за побуном. Оштре оптужбе стизале су на рачун команданта Делиградског корпуса, мајора Бранивоја Петровића и његово људство.¹³⁸¹ Јавност је била посебно ужаснута понашањем поручника Петра Петковића, команданта Алексиначке бригаде, који је оптуживан за силовање једне девојке у манастиру Св. Стефана у селу Липовац, али и за малтретирање ћерке једног поручника у заробљеништву, код које су пронађени леци комунистичке садржине и која је задржана при одреду да се национално поправи и сачека очев повратак. Иако су њену мајку уверавали да јој је ћерка безбедна, са девојком је спровођена „јавна саблазан“.¹³⁸² Такво понашање је изазвало негодовање околине која је познавала њеног оца, а нарочито огорчење изазвало је то што су на крају и ћерка и мајка предате окупаторским властима у Алексинцу, које су их спровеле у логор у Нишу. Ову ситуацију је користила и

¹³⁷⁸ ВА, Ча, 124-9-48

¹³⁷⁹ На Михаиловићеве приговоре да се сувише забавља са женским светом, Д. Јевђевић је одговарао да су само свеци и магарци по цео дан озбиљни и да његова пасија не иде на штету дужности. *Zbornik NOR-a*, XIV-2, str. 142.

¹³⁸⁰ ВА, Ча, 4-3-23

¹³⁸¹ Током 1942. поред жалби на капетана Бранивоја Петровића за олака убиства, нарочито је критикован наредник Јездимир Видић због пљачки и силовања. – *Zbornik NOR-a*, XIV-1, str. 542.

¹³⁸² ВА, Ча, 99-2-34

противничка страна – учитељ који је побегао у партизане држао је зборове на којима је говорио о силовањима од стране Дражиних команданата.

Најчешће и најлакше жртве силовања постајале су жене које су већ од раније оптуживане за неморално понашање или криминал.¹³⁸³ Чак и када су вођене истраге, сексуално насиље над таквим женама, понекад није третирано као кривично дело већ као безобразлук и исквареност.¹³⁸⁴

Другу групу жртава представљале су жене осумњичене као симпатизерке или припаднице комунистичког покрета, које су сматране приступачним због пропагираних ставова да је реч о особама ниског сексуалног морала. Хапшења и одвођења таквих жена најчешће су се завршавала њиховим силовањем или је, у тежим случајевима, сексуално насиље означавало само почетак даље тортуре. Нарочито су малтретиране жене које су биле у брачним или љубавним везама са припадницима народноослободилачког покрета, а такви случајеви понекад су се завршавали и трагично.¹³⁸⁵

У равногорском покрету, било је и људи са патолошким склоностима, којих је покрет успевао да се отресе тек после инцидента и прекршаја који су имали веома тешке последице.¹³⁸⁶ Они су утицали на лош утисак о самом покрету. Бахато и насилничко понашање често је вукло и породичне корене, а у њему су предњачили легализовани четници. У том смислу је карактеристичан случај оца и сина – Пауна и војводе Жарка Костића из села Црнајке, који су за себе присилно узимали млађе жене, а затим их излагали различитим видовима тортуре. Као општински деловођа, Паун Костић је ангажовао једну девојку избеглицу да ради као општински писар, а затим ју је континуирано силовао и тукао, да би када је остала у другом стању покушао да организује абортус, који је доктор из Доњег Милановца одбио да изврши под образложењем да је исувише касно.¹³⁸⁷ Паунов син, војвода Жарко водио је са собом партизанку коју је у јануару 1942. ухапсио

¹³⁸³ Зорка Сарић из Радобуђе била је притворена због крађе, али је у затвору команде била силована док је чистила магацин. ВА, Ча, 52-4-17

¹³⁸⁴ ВА, Ча, 64-3-10

¹³⁸⁵ Вереница командира партизанске милиције из села Равни извршила је самоубиство након што је у децембру 1942. била малтретирана и силована од стране четника. АС, Г-25, ф 55, зл. бр. 7442

¹³⁸⁶ Један поручник у Моравској групи корпуса био је ликвидиран пошто је силовао дете од 12 година и починио низ сексуалних прекршаја и инцидента. – *Југословенска војска у отаџбини...*, стр. 194.

¹³⁸⁷ ВА, Ча, 15-1-43

Воја Триброђанин.¹³⁸⁸ Пошто је приликом хапшења била силована од једног четника, чињеница да није више невина послужила је као оправдање за даље насиље над њом. Након односа са Жарком, девојка је у марту 1943. родила мушко дете за чију судбину он није испољио интересовање, а девојка је била под великим притиском његове мајке која јој је претила и оптуживала је да јој брука сина који је управо добио принову са венчаном женом.¹³⁸⁹ Под таквим околностима, девојка је оставила новорођенче у сену на једном салашу.

Понашање обојице Костића било је више него неморално у сваком погледу. Жарко Костић је, иначе, као Пећанчев старешина крајем 1942. ступио у одреде Велимира Пилетића, да би 1943. било утврђено да он и његов отац сарађују са Крајскокомандатуром у Зајечару и Гестапоом у Неготину и припремају Пилетићево убиство.¹³⁹⁰ Жарко Костић је стрељан под оптужбом да је спремао пуч у Крајинском корпусу, али је ово убиство изазвало сукоб Пилетића са Сенишом Оцокољићем, командантом Млавског корпуса и Војом Триброђанином, који су се противили његовом убиству.¹³⁹¹

Коришћење положаја да се сексуално уцењују и силују жене из партизанских породица постепено је проширено на све жене, што је изазвало реакцију јавности.¹³⁹² У ваљевском крају, изложеност жена насиљима и пљачки нагло је повећана доласком Калабићеве Горске Гарде када су жртве силовања постале и сељанке, супруге симпатизера покрета.¹³⁹³ Поједине четничке старешине су покушавале да наступају као заштитници од насиља из сопствених редова. Команданту Другог батаљона Друге трстеничке бригаде приликом обиласка терена жалили су се грађани да поједини четници насрћу на жене које у случајевима одбијања буду тучене или им прете да ће их доставити као петоколонаше. Услед тога је наређено да се испитају овакви случајеви и кривци казне, а да ће бити кажњен смртном казном свако ко тако поступа „према нашим

¹³⁸⁸ Пре тога је једну ухваћену партизанку са којом је његов отац имао сексуалне односе предао немачким снагама које су је спровеле у Зајечар. АЈ, 110-744

¹³⁸⁹ ВА, Ча, 15-1-42

¹³⁹⁰ В. Пилетић, *н.д.*, стр. 94.

¹³⁹¹ АС, БИА, I-7

¹³⁹² Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 251.

¹³⁹³ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци...*, стр. 197.

мајкама и сестрама“, уз наређење да се казни и командант који дозволи да се то догоди.¹³⁹⁴

Опијеност локалном влашћу давала је повода појединим четничким старешинама да атакују на жене не размишљајући о последицама по саму организацију и по жртве. Оптужбе за силовање толико су се рашириле, да су у међусобним обрачунима коришћене за дискредитовање појединих четничких старешина и често су услед тога губиле на веродостојности и тежини. Тако је против Милутина Јанковића, команданта Прве драгачевске бригаде, вођена пропагандна акција у којој је посебно нападан његов сексуални живот и истицано да је поред бројних љубавница починио и 73 силовања.¹³⁹⁵

Патријархална затвореност и осећај срамоте утицали су да је злочин силовања ретко био пријављиван, а када је и био пријављен, он је ретко процесуиран. О сексуалној култури времена сведоче и настојања жена да силовања прикрију из страха да ће им због тога бити разорен брак.¹³⁹⁶ Покушаји мушких чланова породице да заштите жене од сексуалног насиља понекад су се завршавали трагично.¹³⁹⁷ У појединим случајевима било је реаговања на овакве врсте престапа, као током јула 1944. када је упућен распис свим командама да се ухвати и спроведе мајору Драгославу Рачићу омладинац из Штаба 501 због почињеног силовања.¹³⁹⁸ Често су се оптужбе завршавале само саслушањима оштећених страна.¹³⁹⁹ У случајевима када извршиоци нису били чланови покрета, и поред извршених саслушања и негативне реакције јавности, понекад је одрицана надлежност четничког суда и предлагано обраћање редовном суду.¹⁴⁰⁰

Упркос пропагираној патријархалности, однос према женама био је усмерен на њихово сексуално искоришћавање, а оне су често третиране као

¹³⁹⁴ ВА, Ча, 80-2-45

¹³⁹⁵ К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, III, стр. 399-400.

¹³⁹⁶ Једна жена, жртва силовања од стране два четника, изјавила је на саслушању да никога не тужи: „само молим да мој муж о овоме ништа не дозна да ми се не разори брак, јер не знам где би болесна“. ВА, Ча, 64-3-10

¹³⁹⁷ Отац једне силоване девојке у раваничком срезу заклан је због тужби за овакав поступак према кћерки. ВА, Ча, 60-6-45

¹³⁹⁸ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Генерала...*, I, стр. 193.

¹³⁹⁹ ВА, Ча, 84-4-34

¹⁴⁰⁰ Два сељака оптужена су за силовање у Гамзиградској Бањи где су се представљали као четници и вршили легитимисање и тако упадали у станове бањских посетилаца, где су сурово силовали жену пред двоје деце. Услед злоупотребе имена организације, и поред понуде материјалног обештећења оца једног од починилаца, постојао је став да силоватељи треба да осете и казну, нарочито јер је случај изазвао огорчење мештана. ВА, Ча, 95-6-14; ВА, Ча, 95-6-21

сексуалне мете на које су припадници равногорског покрета сматрали да имају легитимно право као могући ратни победници. Такво понашање је узнемиравало јавност и негативно деловало и на мушки и на женски део популације. Третирање жена као сексуалних објеката често је била последица укорењених војничких ставова, али је услед особености покрета ово понашање задобило форме сексуалне разузданости и иживљавања. Предузимање мера да се спречи овакво понашање није било изазивано бригом за жене, њихову добробит и права, нити старањем за морално стање одреда, већ негодовањем патријархалног јавног мњења. Срачунатост на пропаганди ефекат и давање предности форми и спољашњем утиску чинили су да су формалне наредбе и забране слабо поштоване, а пропагиране „апостолске“ врлине тешко досезане, већ је пракса, настала на основу личних наклоности и жеља, постајала основна норма владања.

РАВНОГОРСКЕ ЖЕНСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Захваљујући политичком активирању покрета, крајем 1943. и почетком 1944. године на територији окупиране Србије почиње оснивање тела путем којих се настојало да се становништво укључи у рад равногорског покрета. Оснивањем равногорских народних одбора желело се постићи да се, напоредо са постојањем војне организације организује и становништво.¹⁴⁰¹ У том смислу су равногорски народни одбори добили улогу цивилне власти. Задатак им је био да шире национално и политичко јединство, пре свега да отклоне неслоге и личне заваде и уједине народ, да га упознају са упутствима за рад издатим од стране вођства покрета, да врше контролу рада појединаца и органа, старају се о сиротињи и избеглицама, прикупљају помоћ и представљају становништво код војних представника и на тај начин остваре сарадњу војске и народа.¹⁴⁰² У Поверљивом упутству за организацију цивилне власти у јануару 1944. био је изнет став да народни одбори представљају замену за некадашње органе цивилне локалне власти (срески одбор имао је дужности среског начелника, а општински председника општине), с тим да су одбори били подложни контроли и команди војних власти.¹⁴⁰³ Било је предвиђено формирање равногорских народних одбора на свим нивоима – од сеоских, општинских, среских, окружних до покрајинских. На челу покрајинског одбора за Србију налазио се Драгољуб Михаиловић. У

¹⁴⁰¹ ВА, Ча, 13-1-20

¹⁴⁰² ВА, Ча, 13-1-4

¹⁴⁰³ ВА, Ча, 13-1-9

упутствима за формирање одбора било је наглашено да је потребно да у њих уђу угледни и поштовани људи, али учешће жена у раду одбора није помињано.¹⁴⁰⁴ У оквиру одбора могло је бити више секција, попут просветне, културно-социјалне, финансијске, пропагандне, обавештајне и ударне.¹⁴⁰⁵ Активирање жена било је предвиђено само у оквиру посебних женских равногорских одбора.

Први покушаји организовања жена од стране четничких снага одвијали су се ван граница окупиране Србије. У Книну је јула 1942. одржана скупштина женске четничке акције, на којој је Момчило Ђујић позвао жене да се укључе у рад четничке организације, пре свега путем неговања рањених и припремом одеће за војнике.¹⁴⁰⁶ На територији окупиране Србије, крајем 1943. и почетком 1944. предузимају се планске мере за ангажовање жена. На овом пољу, као и на другим, Светосавски конгрес је означио прекретницу и деловао као окидач за динамичнији рад. Врховна команда ЈВуО издала је *Упутство број 1 за организацију југословенске организације равногорки (ЈУОРА)*,¹⁴⁰⁷ која је формирана са циљем да обухвати и повеже све жене и женска друштва на националној основи.¹⁴⁰⁸ На тај начин је било предвиђено укључивање у равногорски покрет предратних женских друштва и организација, за које су биле одређене посебне секције са нумеричком ознаком према систему војничке организације покрета (*Коло српских сестара – ЈУОРА 101; Српска мајка – ЈУОРА 201, Кнегиња Зорка – ЈУОРА 301, Кнегиња Љубица – ЈУОРА 401, Женска секција „Фидака“ – ЈУОРА 501, академски образоване жене – ЈУОРА 601, Мајка Јевросима – ЈУОРА 701, жене лекари – ЈУОРА 801, жене професори – ЈУОРА 901, итд.*).¹⁴⁰⁹

Заједно са упутством за организацију било је издато и *Упутство бр. 2 за рад југословенске организације равногорки (ЈУОРА)* у коме су наведени задаци организације и чланица. Задаци организације груписани су у пет области: подизање националне свести, васпитање деце, побољшање социјалног положаја и

¹⁴⁰⁴ ВА, Ча, 103-5-1

¹⁴⁰⁵ К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, I, стр. 257.

¹⁴⁰⁶ Владимир Церовац, „Женски покрет у Динарској четничкој дивизији“, *Грађански рат у Хрватској 1991–1995, Зборник радова IX*, Београд 2013, 140-149, стр. 141.

¹⁴⁰⁷ Сачувано је неколико примерака Упутства које је у различитим сачуваним верзијама другачије датирано, а датирање се креће у периоду од децембра 1943. до фебруара 1944. године.

¹⁴⁰⁸ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Венерала...*, I, стр. 166-170.

¹⁴⁰⁹ Београдска женска удружења добила су задатак да одаберу погодна лица преко којих ће ступити у везу са друштвима и организацијама у целој земљи.

друштвене правде, сестринска помоћ, држање пред непријатељем и улога жене. Садржином задатака потврђени су ранији конзервативни погледи на улогу жене, као и „негативан однос према урбаним и модернизацијским процесима и њиховим ефектима по (идеализован) традиционалистички модел сеоског друштва, породице и односа полова“.¹⁴¹⁰ Подизање националне свести подразумевало је активност женске организације на пропагирању и одбрани националних тежњи, обнови традиционалних вредности, сузбијању комунизма и фашизма и подупирању идеја федеративне Југославије и Балканске уније. Очекивало се да жене допринесу обнови породице и породичних вредности, да дају допринос путем васпитања деце, као мајке и учитељице, и да подупиру активности равногорског покрета на препороду заједнице и побољшању друштвене правде. Улога жене била је да пружа помоћ угроженима, као и да сузбија непријатељску пропаганду и њен утицај на друштво.

Поред званичног назива организације, у оптицају су били и неформални називи: *Женски равногорски покрет* и *Организација југословенских жена*.¹⁴¹¹ У архивској грађи спомиње се подела на мушке и женске равногорске одборе, с тим што су под мушким подразумевани равногорски народни одбори који су представљали цивилне органе власти, док су женски били сведени на пропагандну и хуманитарну улогу. Искорак учињен формирањем организације жена представљао је производ нужности, а потреба да се жене придобију и активирају требало је да се задовољи стварањем организације која има форму, али не и снагу и садржину.

ЈУОРА је изграђивана формирањем секција, удружења и подружница, које су углавном осниване по наређењу. Секције су имале циљ да врше пропагандну улогу у корист равногорског покрета, сузбијају непријатељску пропаганду, популаришу династију, народну традицију, нацију и породицу, као и да подижу националну свест, подстичу културно просветно подизање становништва, пропагирају значај породице као основне ћелије друштвеног живота и залажу се за враћање нацији и вери.¹⁴¹² Поред тога, имале су задатак, да помажу војне јединице, пре свега прикупљањем санитетског материјала и израдом одеће и

¹⁴¹⁰ М. Ристовић, „Положај жена ...“, стр. 26.

¹⁴¹¹ К. Николић, *Историја равногорског покрета ...*, I, стр. 282.

¹⁴¹² ВА, Ча, 131-1-6

амблема. Основу организације требало је да чине учитељице и образоване жене које би развијале пропагандни рад и ефикасно организовале друге активности.

Иако су формирање и активности ове закаснеле организације дириговани хијерархијски, са врха и путем наређења и обавезе, она је и поред тога на терену наилазила на бројне проблеме због предрасуда конзервативне средине, али и због некоректности старешинског кадра.¹⁴¹³ Током фебруара 1944. ЈУОРА је формирана по селима, а код надлежних команди је инсистирано да се организације формирају у сваком селу, без изузетака. Осниване су и секције за поједине делове села и то углавном по начелу да су бирају млађе и писменије жене.¹⁴¹⁴ У истом периоду је штаб рамске бригаде наредио команданту среза да се у сваком селу одреди секција удружења у коју ће обавезно ући учитељица и супруга свештеника, а да свака секција има председницу и 10 чланица – секције је требало образовати у року од три недеље.¹⁴¹⁵ Углавном се као крајњи рок за успостављање организације спомињао крај марта 1944.¹⁴¹⁶ У том смислу стварање организације текло је рутински и формално, на инсистирање виших власти.¹⁴¹⁷

У појединим местима, оснивање секција зависило је од команданта бригаде и уколико он није повео иницијативу за оснивање, до њега не би ни дошло. Активирање жена у оквиру ЈУОРА често је било принудно, што је долазило нарочито до изражаја када је у питању био даљи рад организације. Дешавало се да председнице секција и управа нису биране, већ су постављане од стране локалних равногорских власти.¹⁴¹⁸ Оснивачке скупштине су углавном протицале у представљању присутних, као и гостију, углавном локалних команданата и виђенијих личности, а затим би организаторка, најчешће учитељица, изложила значај и потребу стварања женске организације, да би након уметничког програма и читања порука уследио избор назива секције и бирање руководећих чланица.¹⁴¹⁹ На сеоским оснивачким скупштинама често се окупљало и до стотину жена.¹⁴²⁰ У

¹⁴¹³ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, II, стр. 288.

¹⁴¹⁴ *Југословенска војска у отаџбини ...*, стр. 166.

¹⁴¹⁵ ВА, Ча, 131-1-20

¹⁴¹⁶ ВА, Ча, 131-1-26

¹⁴¹⁷ *Југословенска војска у отаџбини ...*, стр. 165.

¹⁴¹⁸ У Млавском корпусу владао је став да рад ЈУОРА треба да буде диригован од стране јединица ВА, Ча, 85-3-27

¹⁴¹⁹ Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација...*, стр. 228.

¹⁴²⁰ Žarko Jovanović, „Žene Srbije u ratu 1941–1945“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, str. 335.

секцијама су учитељице углавном биле на челу удружења и држале предавања и говоре о значају жена и женског доприноса у ратном сукобу.

Свака секција добијала је на растурање текст *Значај српске жене* у коме је поред глорификације улоге српске мајке у прошлости, било речи и о скромном доприносу српске жене равногорском покрету и захтевано активирање жена у циљу бржег завршетка рата.¹⁴²¹ Допринос жена био је виђен у форми развијања национално родољубивог карактера, активности на очувању народних обичаја, неговању култа брака, породичног живота и сузбијању порока.

Убрзо по оснивању, у појединим секцијама ЈУОРА су избили сукоби, неспоразуми, свађе и интриге. Већ крајем марта 1944, коаднат Левачке бригаде је због таквих појава сменио целокупну управу секције у Секуричу захтевајући да се страсти и сукоби смире.¹⁴²² Поједине жене ангазоване у раду ЈУОРА су, својом острашћеношћу, подстицале насиље које је спроводио равногорски покрет.¹⁴²³ У појединим местима је истицана потреба да жене чланице организације буду чисте прошлости и неокаљане за време окупације.¹⁴²⁴ У Аранђеловцу је женска организација била бојкотована пошто су се на њеном челу налазиле жене које су биле на лошем гласу због одржавања интимних веза са окупатором и важиле као компромитоване особе.¹⁴²⁵

Поједини команданти срезова јављали су почетком марта командантима бригада да је организација ЈУОРА извршена „скоро свуда“, а о скромном организационом раду сведочи то да нису имали имена чланица управе, односно да управа још није била изабрана.¹⁴²⁶ И поред издатих наредби, дешавало се да организација у појединим селима није формирана, посебно у случајевима када су учитељице биле незаинтересоване за делатност или када их бригаде не би усмериле у том правцу.¹⁴²⁷ С друге стране, поједина места и организације

¹⁴²¹ „Прворазредна улога равногорке, стога, била је посвећивање породици и кући“, док је национално држање „сугерисано и захтевано као модел за понашање код равногорки“. – Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација...*, стр. 223, 227.

¹⁴²² Исто, стр. 231.

¹⁴²³ Једна чланица ЈУОРА подстрекивала је батинање једне жене у срезу беличком у августу 1944. из разлога што је жртва имала ујака на високом положају у партизанском покрету па се сумњало да ради за НОП, жена је од последица батина задобила повреду кичма и после месец дана умрла. АС, Г-25, ф 96, зл. бр. 12610

¹⁴²⁴ ВА, Ча, 131-1-1

¹⁴²⁵ ВА, Ча, 29а-4-15

¹⁴²⁶ ВА, Ча, 131-1-30

¹⁴²⁷ ВА, Ча, 131-1-41

испољиле су велики жар и ентузијазам поводом оснивања и почетка рада, као и спремност да дају свој допринос.¹⁴²⁸ Стварање организације биле је виђено и поздрављано и као вид еманципације.¹⁴²⁹

У појединим селима жене су одбијале да иду на скупове бојећи се репресалија. Уз истицање да све мајке, сестре и ћерке морају имати националну, духовну и моралну свест и идеју равногорства изнад свега, било је наређено да све чланице присуствују седницама на којима ће се читати пропагандни или поучан материјал, као и да шаљу чланке за штампање у женским равногорским листовима.¹⁴³⁰ Веома скучени задаци дати секцијама ЈУОРА нису отварали перспективе за динамичнију активност, а сама инструктивност у раду сведочила је о њиховом невољном настанку и развоју као производу ратне нужности.

Највеће тешкоће у раду ЈУОРА биле су нередовно присуствовање састанцима од стране чланица, што говори о незаинтересованости за рад, али и непривлачности саме активности.¹⁴³¹ Ангажовање чланица ЈУОРА у пропагандном раду наилазило је на тешкоће и због неискуства жена у јавним наступима, што је проузроковало давање исхитрених и недовољно промишљених изјава. Шеф пропаганде Рудничког корпуса је замерио председници организације у Лазаревцу употребу термина „шумци“ за снаге ЈВуО приликом иступања на једном скупу.¹⁴³² Она је признавала непромишљеност изјаве да ће „по наређењу шумаца“ бити сваке недеље одржавана предавања и зборови, али се правдала недовољном посећеношћу скупа, чији је значај хтела да оснажи позивањем на ауторитет покрета.¹⁴³³

Наступајући као будући ратни победник, равногорски покрет је наметао свој утицај женским друштвима и увлачио их у свој састав у склопу ЈУОРА, док је

¹⁴²⁸ Жене села Надрља су са прославе св. Саве у јануара 1944. упутиле следећу изјаву команданту среза левачког: „заветујемо се и изјављујемо да у нама још увек бију срца: мајке Југовића, љубе Лазареве, сестре кнеза Барјактара и Косовке девојке и да смо спремне поднети најтеже жртве за ослобођење Отаџбине и препород народа.“ Ча, 131-1-11

¹⁴²⁹ Председница ЈУОРА „Мајка Јевросима“-701 у Секуричу поздравила је оснивање организације речима: „Од вајкада је код нас жена била запостављена од свих власти тако да је жена сматрана за неко ниже биће и да је она ниже од човека. Зашто то? Ваљда смо ми мајке толиких синова који створили ову Земљу после толиких жртава које су пале за рачун ове наше намучене и напаћене Земље. Зар ми мајке нисмо биле досада заслужне да узмемо и ми видног учешћа у обновљењу наше Земље?“ ВА, Ча, 131-1-18

¹⁴³⁰ ВА, Ча, 131-1-29

¹⁴³¹ ВА, Ча, 105-6-42

¹⁴³² Б. Димитријевић, *Женска равногорска организација...*, стр. 230.

¹⁴³³ ВА, Ча, 76-3-27; ВА, Ча, 76-3-29

за највеће женско друштво – *Коло српских сестара* – у јануару 1944. донет и Правилник о раду. Правилником је ово друштво дефинисано као друштво честитих, национално свесних Српкиња које помажу напредак српског народа. Постојала је тенденција да се *Коло* организује у сваком селу и граду. Дужности чланица биле су да чувају и одржавају народне обичаје, посећују богослужења и развијају код омладине и одраслих побожност и љубав према народу, краљу и отаџбини, да одржавају прела, да стоје у вези са четничким одбором или представницима четничких војних власти и прикупљају материјал, одећу и обућу за борце четнике, да помажу сироте и ожалошћене, да учествују у народним манифестацијама и зборовима, да помажу јачање четничког покрета и народног напретка.¹⁴³⁴ Од чланица је очекивана и обавештајна делатност у корист равногорског покрета, па су имале задатак да четничким одборима или представницима четничких војних јединица саопштавају податке о расположењу народа, сумњивим лицима и партизанском и усташком раду. Било је предвиђено да при сваком штабу корпуса буде постављена једна чланица интелектуалка која ће руководити пословима *Кола српских сестара* на подручју корпуса, с тим да касније такве чланице буду постављене и по штабовима бригада са обавезом да једном месечно обиђу сва друштва *Кола* на територији бригаде.¹⁴³⁵

Сачувани су нереализовани нацрти о стварању женске организације под називом *Југословенска женска организација (ЈЖО)* чијим радом је требало да руководи *Централни национални комитет жена (ЦНКЖ)*, који такође никада није основан. Планирано је да циљ организације буде пропагандни и обавештајни – да продре у све слојеве друштвеног живота и да међу женским светом шири идеје ЈВуО и припрема обнову друштвеног, социјалног и културног живота. Ова организација имала би нарочит федерални карактер, пошто је била предвиђена могућност формирања националних секција попут муслиманске или хрватске.¹⁴³⁶

Током априла и маја 1944. долази до формирања *Женске равногорске организације санитета (ЖРОС)* која је за приоритет имала санитетску службу, али и подизање културне и националне свести у народу. Ова организација налазила се, за разлику од ЈУОРА, у саставу војне организације. Правила ЖРОС-а

¹⁴³⁴ ВА, Ча, 19-7-3

¹⁴³⁵ ВА, Ча, 131-1-12

¹⁴³⁶ ВА, Ча, 19-7-10

су предвиђала да је реч о тајној и војној организацији под командом начелника санитета Врховне команде ЈВуО.¹⁴³⁷ Чланица организације могла је бити свака женска особа старија од 15 година, под условом да је национално исправна. За чланице су одржавани санитарски курсеви и оне су окупљане у санитарске јединице које су припајане болницама. Чланице су носиле ознаку Црвеног крста на реверима и бере плаве боје, а поверенице трупа ЖРОС-а значку на береу са словима ЖРОС и на мишици леве руке извезену југословенску круну са знацима ЖРОС-а. Предвиђено је да свако село и град има своју организацију, за поверенице среза требало је постављати сестре нудиље или чланице са завршеним санитарским курсом, док је повереница за град требало да буде лекарка.

Као и у случају ЈУОРА, очекивано је да свако село формира своје органе ЖРОС-а који би координисали рад са референтима санитета надлежних бригада. ЖРОС је поред своје основне делатности – збрињавања рањеника, одржавао и приредбе за становништво.¹⁴³⁸ С обзиром на војни карактер организације, истакнуте улоге у њој добијале су жене које су од раније биле осведочене као сараднице и припаднице покрета, попут Јелене Ђорић и Вере Сарамандић.

Првенство искусних припадница покрета у организовању и раду ЖРОС-а било је најочигледније у случају *Црних шамија*, чије су чланице упућене у све бригаде ради изградње ЖРОС-а, а повереник равногорског покрета задужен за рад *Црних шамија*, наредник ђак Новица Лукић, постао је повереник ЖРОС-а Шумадијске групе корпуса.¹⁴³⁹ Међутим, поједине равногорке које су као искусне припаднице покрета ангажоване на раду у ЖРОС-у, упркос стеченом војном искуству и исказаној храбрости, показале су се као невичне организацијским и пропагандним пословима и чак су смењене са својих нових положаја.¹⁴⁴⁰

Већ 16. маја Врховна команда је тражила извештај о формирању ЖРОС-а по реонима.¹⁴⁴¹ Током маја 1944. напоре су постојали одбори ЈУОРА и формирао се ЖРОС.¹⁴⁴² Формирање организација ЖРОС-а на општинском нивоу

¹⁴³⁷ ВА, Ча, 19-7-12

¹⁴³⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 246.

¹⁴³⁹ ВА, Ча, 131-1-45

¹⁴⁴⁰ Наталија Поповић, помоћница главне поверенице ЖРОС-а Шумадијске групе корпуса, Вере Сарамандић, разрешена је као неподесна 13. јуна 1944. и враћена у Прву грузанску бригаду. ВА, Ча, 106-7-26

¹⁴⁴¹ ВА, Ча, 76-1-32

¹⁴⁴² На територији авалског корпуса ЈУОРА је била организована по свим местима, док је ЖРОС био основан у посавском и грочанском срезу у потпуности. ВА, Ча, 54-4-16

често је текло командно, без већег упуштања у карактер и смисао организације, већ уз наређење да се образују одбори и саставе спискови жена.¹⁴⁴³ У мају 1944. Руднички корпус је извештавао да се девојке и младе жене обучавају болничарским пословима под руководством лекара.¹⁴⁴⁴ Божану Јовић су за председницу ЖРОС-а Другог равногорског корпуса изабрали др Ђура Виловић и Предраг Раковић, који су претходно позвали на састанак тридесетак девојака из Чачка и предложили им оснивање организације.¹⁴⁴⁵ Распрострањеност женских секција углавном се поклапала са распоредом и јачином снага ЈВуО, па је најмасовнија била у селима, среским средиштима и варошицама што је условљавало и квалитет рада организације, с обзиром на мали број образованих жена на селу.¹⁴⁴⁶ Ипак, активност женских органа осећала се и у градовима. На организовању жена за потребе ЖРОС-а у Београду, радила је Јелена Дамјановић, чиновница Поштанске штедионице која је, осим што је организовала састанке Београђанки, обилазила женска друштва и покушавала да придобије њихове чланице.¹⁴⁴⁷

Формирање и рад ЖРОС-а одвијао се отежано средином лета 1944. године. Неразумевање и неспремност на сарадњу са организацијом долазила је како од официра, тако и од стране народа и самих девојака. Још средином јуна 1944. Јелена Ђорић је спомињана као повереница ЖРОС при Првом шумадијском корпусу, чији је командант Марко Музикравић инсистирао на окупљању жена у ЖРОС позивајући се на наређење Врховне команде, али и ограђујући се на извештај од њега.¹⁴⁴⁸ Он је критиковао појаву да команданти општина ометају рад ЖРОС-а, као и да поједини родитељи не пуштају девојке на састанке, иако их упућују на играчке. Јелени Ђорић било је средином јула поверено да са групом девојака пропутује Србијом и пропагира идеје ЖРОС-а,¹⁴⁴⁹ али је њен рад

¹⁴⁴³ ВА, Ча, 127-13-17

¹⁴⁴⁴ *Zbornik NOR-a*, XIV-3, str. 619.

¹⁴⁴⁵ Разговор са Божаном Јовић – Милослав Самарцић, *Разговори са равногорцима*, Крагујевац 2011, стр. 13.

¹⁴⁴⁶ У списку секције ЖРОС-а у једном селу у Тамнави наведено је 40 жена од којих је само седам било писмено. В. Dimitrijević, *Žene ravnogorskog sela...*, str. 353.

¹⁴⁴⁷ Пошто је своју делатност наставила и након ослобођења, Дамјановићева је била осуђена на 20 година робије. АЈ, 594, 17/54. (Архив Југославије, Савезни секретаријат за правосудје 1954–1967)

¹⁴⁴⁸ „Ово је наређено од В.К. и свакако се знало зашто се наређује.“ *Југословенска војска у отаџбини* ..., стр. 212-213.

¹⁴⁴⁹ Јелена Ђорић је 17. јула 1944. овлашћена да организује групу школованих девојака да пропутују сва села у Србији, да у сваком селу одрже збор сеоских жена и девојака о циљу покрета

наишао на препреке: Музикравић га је обуставио, а Ђорићеу заменио својом кандидаткињом. У својој жалби Врховној команди, Јелена Ђорић је скренула пажњу на некоректно понашање официра у Врховној команди и на више покушаја злоупотребе окупљених девојака.¹⁴⁵⁰ Њена активност била је праћена интригама и од стране самих жена, а са друге стране, похвале које је наводно добијала на терену, нису биле веродостојне.¹⁴⁵¹

Наставак рада Јелене Ђорић на пропагирању и оснивању секција ЖРОС-а такође је био обележен проблемима. У Книћу је дошла у сукоб са Милентијем Батављевићем, секретаром одбора Црвеног крста, од кога је захтевала да нареди чланицама одбора да ступе у ЖРОС. Батављевић се међутим залагао да оне остану при одбору, а то је правдао и жељом родитеља којима је сметала одредба да чланице ЖРОС-а носе беретке плаве боје, као противно обичајима и нешто што „не доликује нашем свету“.¹⁴⁵² Сукоб је ескалирао на збору у Книћу и довео до отворене свађе и потезања пиштоља од стране Ђорићеве, након чега су окупљене девојке почеле да беже. Последица избијања сукоба и неуспеха скупа била је да једино у Книћу није одржан самарићански течај, док је у околним местима Ђорићева успела да га спроведе.

Појава представница ЖРОС-а у појединим крајевима почетком јула је изазвала конфузију услед постојања ЈУОРА, због чега је у појединим местима ометан њихов рад.¹⁴⁵³ Убрзо је дошло и до отворених сукоба представница двеју организација што је остављало лош утисак у јавности. Недоумице је нарочито изазивало питање оправданости постојања два слична удружења, па се врло брзо јављају предлози да се њихов рад обједини.¹⁴⁵⁴ Средином августа на терену је извршено спајање ових организација, с тим да су наставиле да функционишу под именом ЖРОС, а чланице ЈУОРА аутоматски су постале чланице ЖРОС-а. ЖРОС

и објасне да чланице ЖРОС неће нигде ићи са свог терена. Предвиђено је да група буде сачињена од 15-20 девојака, а да поред ње групу предводи један старији домаћин са села, као и да пође и једна лекарка, такође је наложено људству да буду предусретљиви према њима. ВА, Ча, 19-7-6

¹⁴⁵⁰ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 247.

¹⁴⁵¹ Ђорићева је истицала да је пре Михаиловићевог овлашћења ишла са три девојке у Левач одакле су стигли извештаји пуни одушевљења, али је у ствари командант среза левачког забранио њихове активности и известио да су „својим радом, појавама и захтевима направиле хаос у срезу“. ВА, Ча, 131-3-15

¹⁴⁵² АС, БИА, I-166

¹⁴⁵³ *Југословенска војска у отаџбини ...*, стр. 222.

¹⁴⁵⁴ *Исто*, стр. 262-264.

је наставио да функционише под командом среза и био је лишен везе са командантима оперативних јединица.

У почетку рада (током априла и маја 1944.), ЖРОС је представљан као женска омладинска организација, а у наређењима за организацију је стајало да се она формира по угледу на мушку омладину равногорског покрета. Очекивано је да се ЖРОС оформи од „најмлађих и најбољих Српкиња“, којима треба посветити пажњу и васпитати их као будуће мајке, с напоменом да морал мора бити „онакав какав је био у пред Кумановској Србији“.¹⁴⁵⁵ О недоумицама око назива организације сведочи и чињеница да је у правилима и програму код навођења назива организације реч „омладина“ прецртана и замењена речју „организација“. Преовладало је настојање да организација женске омладине прерасте у општу женску организацију, а пошто је напуштена идеја о постојању двају паралелних женских удружења, ЖРОС је постао једино женско равногорско удружење.¹⁴⁵⁶

Програм ЖРОС-а штампан је као брошура почетком августа 1944. и донео је значајне новине у погледу на активност жена.¹⁴⁵⁷ Програмски задатак ЖРОС-а био је много шири од санитетског рада и предвиђао је већу активност жена у пропагандом раду, као и уопште у покрету. Наглашен је пре свега еманципаторски карактер ЖРОС-а, пошто је очекивано да се просветним и културним радом у народу жена уздигне на ниво жена у савезничким земљама и да „покаже да није инфериорнија од мушкарца у борби противу непријатеља“. Заступан је став да се жене на овај начин организују попут мушкараца и да тиме добијају могућност да изборе за себе одговарајуће место у новом друштву, као и да постану борци за националну идеју, докажу своју снагу и постигну афирмацију. Потенциран је став да је жена постала члан војне организације, да је добила та права и да их мора оправдати и на тај начин обезбедити равноправност са мушкарцима, са којима је изједначена у вршењу националне дужности. Понављање тврдње да је жени дато право да се бори и да је потребно да добијена права потврди и оправда, носило је доста сличности са актима народноослободилачког покрета по питању учешћа жена у одредима. Чак је и

¹⁴⁵⁵ ВА, Ча, 131-1-16

¹⁴⁵⁶ ВА, Ча, 131-1-42

¹⁴⁵⁷ ВА, Ча, 19-7-16

везаност и условљеност жене породицом схватана условно.¹⁴⁵⁸ Иако је потенцирано право жене да се бори, њено учешће у војним операцијама није разматрано, већ је наглашаван пропагандни рад, виђен пре свега као делатност на културном, просветном и здравственом уздизању становништва. Санитет, мада је био основица организације и чак део њеног назива, није дошао до већег изражаја у програму, иако су као дужности били споменути брига о рањеницима, израда одеће и скупљање новчаних прилога. Од активности које су се односиле на санитет, приоритет је био хигијенско уздизање села.

Редовна активност ЖРОС-а текла је у форми недељних састанака на којима су читани и тумачени пропагандни материјали, углавном они који су се односили на положај и улогу жене у покрету.¹⁴⁵⁹ Поједине поверенице су чак претиле да ће ошишати жене које су неактивне и изостају са састанка.¹⁴⁶⁰ Зборови и приредбе које су чланице ЖРОС-а приређивале по селима били су често на ивици да постану игранке и тиме умање озбиљност подухвата и пропаганде. У појединим случајевима веома се водило рачуна да до тога не дође.¹⁴⁶¹ Шеф пропаганде рудничког корпуса се жалио на недисциплину, несавесност и неозбиљност чланица ЖРОС-а.¹⁴⁶² Међусобна нетрпељивост, тужакања и борба за примат доводили су до сукоба у оквиру организације и паралисали њен рад тако да у појединим случајевима није било могуће одржавање планираних приредби.¹⁴⁶³ Неслагања су кулминирала углавном приликом припрема пропагандних програма и свечаности, а није било лако пронаћи адекватне начине да се страсти смире.¹⁴⁶⁴

Пропагандни рад је подстицан нарочито током лета, али се, како су се ратне операције одвијале, сводио углавном на захтеве за израду одеће.¹⁴⁶⁵ Представнице организације су највише биле ангажоване на плетењу и припреми

¹⁴⁵⁸ „Члан ЖРОС је слободна жена, али ипак везана за своју породицу. Док је отаџбина зове, она оставља своју породицу, као и мушкарац, и када та дужност престане она се враћа својој драгој породици. Организација ЖРОС тражи здраву и јаку породицу: Али сентименталност породице не сме да одврати жену од њене дужности према своме народу.“ – *Исто*.

¹⁴⁵⁹ Женска организација на територији рудничког корпуса посебно је анализирао чланак „Жена на пољу хуманости и народне културе“ објављен у „Гласу Рудника“. – М. Матић, *н.д.*, стр. 115.

¹⁴⁶⁰ ВА, Ча, 131-3-15

¹⁴⁶¹ ВА, Ча, 48-5-1

¹⁴⁶² ВА, Ча, 131-2-36

¹⁴⁶³ ВА, Ча, 131-2-37

¹⁴⁶⁴ Једна среска повереница ЖРОС-а жалила се на своје чланице: „Побеснеле су ми у последње време и већина њих не слушају и нису уредне. Ја грдим, псујем, укоревам, претим казнама за непослушност и нетачност, али не вреди.“ ВА, Ча, 131-3-3

¹⁴⁶⁵ ВА, Ча, 43-6-21

зимске одеће за потребе ЈВуО.¹⁴⁶⁶ У складу са родном поделом рада, обављани су „женски послови“ прања и шивења одеће за потребе војске, и то је често сматрано за основну дужност женских организација.¹⁴⁶⁷ Ипак, крајем августа је захтевано да поверенице ЖРОС-а буду активније,¹⁴⁶⁸ а у појединим местима организација није била ни спроведена до краја септембра.¹⁴⁶⁹

За разлику од ЈУОРА, ЖРОС је имао значајну улогу у организовању санитарских и болничарских течајева, који су протицали много успешније и са мање сукоба и трвења у односу на пропагандни рад. Поједине санитарске екипе су истицале „дух, елан, иницијативу и стварни рад“ у својој организацији. Болница рудничког корпуса имала је поред редовног особља, и девет екипа са 86 сестара „самарићанки“ које су биле оспособљене на курсевима.¹⁴⁷⁰ Због истицања приоритета санитарске службе приликом формирања ЖРОС-а, у почетку су као најважније организационе личности узимане лекарке, жене које су одраније чланице покрета, сестре нудиље и наставнице. Очекивано је да се на територији сваког батаљона оснује нудиљска школа где ће се ученице образовати да дају помоћ рањеницима, али и да врше пропаганду националне равногорске идеје.¹⁴⁷¹

Током јуна 1944. почела је са радом „Висока женска равногорска школа“, на подручју Тимочке крајине. Улога и циљ школе нису одступали од уобичајених традиционалних и конзервативних ставова пропагираних од стране равногорског покрета. Задатак школе био је да образује „национално свесне и социјално корисне жене и мајке“, а наглашавано је да ће њихово „учешће у изграђивању наше будуће демократске Отаџбине бити равно учешћу бораца са пушком у руци“.¹⁴⁷² На отварању је говорио један од свештеника који су тим поводом чинодејствовали, а који је истакао да је циљ школе да се од српских жена створе добре мајке и ваљане друштвене раднице код којих ће доминирати дух материнства, светиња брака и рад за подизање свога народа. Позивање на обнову

¹⁴⁶⁶ ВА, Ча, 131-2-29

¹⁴⁶⁷ У Млавском корпусу је формирање ЈУОРА уздизано и путем става да „благодети ове организације осећају и синови отаџбине јер кроз корисну иницијативу ових секција, наш војник има и преобуку и чарапе, те се на тај начин потпуно залажу све снаге да се припомогне остварењу нашег идеала“ ВА, Ча, 85-3-27

¹⁴⁶⁸ ВА, Ча, 131-2-33

¹⁴⁶⁹ ВА, Ча, 131-2-43

¹⁴⁷⁰ Исто, стр. 230. ВА, Ча, 131-3-4

¹⁴⁷¹ ВА, Ча, 131-1-47; ВА, Ча, 131-1-42

¹⁴⁷² *Одјек слободних српских планина*, бр. 15, јун 1944. ВА, Ча, 13-3-12

народних традиција било је видно и у називу школе –„Јефимија“. Полазнице школе добиле су задатак да пробуде љубав ка патријархалном животу, материнству и отаџбини и да, у области практичног живота, помажу рањеницима и уче српску жену хигијени дома и нези одојчади.¹⁴⁷³

Активност женских организација није замрла по слому равногорског покрета у Србији већ је настављена након повлачења у Босну, где је 5. новембра 1944. одржан митинг у организацији женског акционог одбора Југословенске демократске заједнице. Равногорски медији који су пренели вести и саопштења са митинга избегавали су да назначе место његовог одржавања, већ су само наводили да је реч о месту ослобођеном од снага генерала Михаиловића.¹⁴⁷⁴ Са митинга је упућен апел савезничкој јавности у коме је истакнуто да се од почетка окупације велики број жена налази у редовима покрета генерала Михаиловића услед чега оне постају жртве партизанског терора и репресалија, које, тврдило се премашују размере окупационих. Указано је на велики број почињених силовања од стране припадника народноослободилачког покрета у ослобођеним местима у Србији и постављено питање да ли се рат води за ослобођење жена. Речено је да су југословенске жене од првих дана окупације пришле равногорском покрету и да су се у њему бориле на „начин који доликује жени“¹⁴⁷⁵. Са митинга су упућени телеграми госпођама Рузвелт и Черчил, уз апел да се заштите жене од страдања која им прете од партизанских власти. Телеграми су упућени и генералу Михаиловићу, краљу Петру и краљици Марији.¹⁴⁷⁶ У моментима распада покрета, током фебруара 1945. Михаиловић је намеравао да изврши реорганизацију женске организације, па је тражио списак свих жена и женског санитетског особља које се налазило у саставу равногорских снага.¹⁴⁷⁷

У вестима са митинга, помиње се Анђелија Лалатовић, супруга мајора Мирка Лалатовића, као председница Акционог одбора жена Југословенске демократске заједнице, што је први помен о њеној функцији, али и о постајању те

¹⁴⁷³ Mihailo Stanišić, „Stavovi (ravnogorskog) četničkog pokreta prema ženi“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, str. 349.

¹⁴⁷⁴ ВА, Ча, 17-2-5

¹⁴⁷⁵ ВА, Ча, 18-2-1

¹⁴⁷⁶ ВА, Ча, 17-2-6

¹⁴⁷⁷ ВА, Ча, 19-7-9

организације.¹⁴⁷⁸ Анђелија Лалатовић је током 1944. године активно сарађивала у радио станици Глас слободних југословенских планина, чији је шеф пропаганде био др Војин Андрић. Ова радио станица доносила је бројне прилоге о женама, као и друге пропагандне материјале.¹⁴⁷⁹ Лалатовићева је у радио наступима заговарала конзервативне и традиционалне ставове о улози жене, којој је оспоравала не само равноправност са мушкарцима, већ и право на запослење и каријеру.¹⁴⁸⁰ Извесно одступање од прокламованих ставова представљала је тврдња да допринос жене равногорском покрету за време рата може бити и у нези рањеника, курирској служби, обавештајној делатности, ширењу равногорске идеологије и пропаганде.¹⁴⁸¹

У предавању „Драге сестре“, септембра 1944, Лалатовићева је истакла да допринос жена у спречавању комуниста да униште Србе лежи у искључивом посвећивању породици, старању за негу и одгајање деце и њиховом узорном васпитању. У том смислу, представница последње женске организације равногорског покрета није одступала од конзервативних схватања положаја жене у друштву, чак и у најодсуднијим моментима историје грађанског рата.¹⁴⁸² Упркос прокламацији Лалатовићеве да се кроз равногорски покрет „ствара нова жена и нова мајка“, њени наступи нису понудили ништа ново, већ су пре указивали на повратак на старо, нарочито након искорака који су учињени у програму ЖРОС-а.

Иако су и на њих утицали пад морала, опште расуло, страх и губитак вере у победу, жене из равногорских организација остале су активне на терену док су на њему биле присутне снаге ЈВуО, услед чега су страдале као жртве комунистичке репресије. Поједине су се прикључиле повлачењу у Босну. Током 1945. у помагању растуриених четничких одреда биле су активне *Црне шамије*, чија делатност је у једном моменту поново оживела.¹⁴⁸³ Најистакнутије чланице

¹⁴⁷⁸ Анђелија Лалатовић је пре тога деловала у оквиру ЖРОС-а, али је у покрету имала реноме жене „врло лоших моралних квалификација“. АС, БИА, III-1

¹⁴⁷⁹ Емитоване су рецитације „Нова Српкиња“, „Равногорка“, „Химна женске равногорске омладине“. Анђелија Лалатовић је држала и предавања опште пропагандне садржине: „Како наш Чича проводи дан“ и „Позив Средњошколске омладине“. Осим тога, она је упутила „Апел бугарским женама“ и одржала предавање „Жена у равногорском покрету“. ВА, Ча, 17-1-4

¹⁴⁸⁰ У предавању „Жена у равногорском покрету“ Лалатовићева је говорила да жени није пошло за руком да скине срамоту што ју је Бог створио тек накнадно, као и да жене, суочене са избором између брака и каријере, бирају брак да би испуниле чежњу за мајчинством. ВА, Ча, 17-1-5

¹⁴⁸¹ У том смислу истицано је да нема човека „који није у знатној мери подлего утицају мајке“.

¹⁴⁸² ВА, Ча, 17-1-5

¹⁴⁸³ Nikola Milovanović, *Dražica Mihailović*, Zagreb, 1985.

женских равногорских организација биле су физички ликвидирани или кривично гоњене.

На седници 23. августа 1945. Народна Влада Србије је међу непријатељске организације сврстала ЖРОС као женску равногорску омладину и *Црне шамије*, као женску четничку организацију на територији крагујевачког округа.¹⁴⁸⁴ Чланице ових женских организација нашле су се и међу 20 организација чији припадници нису имали право гласа. Осуда и дисквалификација ових двеју организација сведочи да њихова улога и потенцијал нису били занемарљиви, али да су били недовољно искоришћени од стране равногорског покрета који се са закашњењем окренуо питању организовања и придобијања жена.

¹⁴⁸⁴ М. Павловић, *н.д.*, стр. 163.

IV

**НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ
ПОКРЕТ**

ЖЕНА И КОМУНИЗАМ

Потребу еманципације истицали су још творци социјализма, залажући се пре свега за економску једнакост жена и мушкараца. Своје ставове заснивали су на мишљењу Шарла Фуријеа да степен еманципације жена треба да буде мерило напретка друштва.¹⁴⁸⁵ Ову идеју је преузео Карл Маркс сматрајући да је степен развоја различитих друштава могуће мерити положајем жене у породици и друштву, а као и Фридрих Енгелс, проблем односа полова повезивао је са начином производње и присвајања резултата рада.¹⁴⁸⁶

Превазилажењем страха од угрожености од жена радница, у пролетерском покрету се развија став да је еманципација један од циљева културног развоја човечанства који се може постићи борбом радничке класе и преображајем друштвених односа.¹⁴⁸⁷ У пракси, на примеру Социјалдемократске партије Немачке испољиле су се три фазе у односу према женама. Прву чини пролетерски антифеминизам који је женама оспоравао право да раде, што је представљало реакцију на масовно запошљавање жена. У другој фази, жене се укључују у раднички покрет и истиче се захтев једнаке плате за једнаки рад и тиме елиминише женска конкуренција на мушке наднице. Последњу фазу је

¹⁴⁸⁵ Anđelka Milić, „Socijalizam i feminizam – spojevi i razilaženja“, *Rod i levica*, Ciklus tribina, Beograd 2012, 40-44, str. 40.

¹⁴⁸⁶ Приватна својина сматрана је узроком неједнакости и подређености жене, а жена третирана као двоструко потчињена и у породици и у друштву. – Snežana Rejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žena*, Gornji Milanovac-Beograd 1984, str. 146.

¹⁴⁸⁷ Чедомир Попов, „Формирање АФЖ-а 1942. Резултат става КПЈ према женском питању и последица политике стварања Народног фронта“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 6/1961, 9-53, стр. 12.

представљало укључивање жена у партију, када се јављају и први знаци партијске дискриминације и свођења активности жена на добротворни и социјални рад.¹⁴⁸⁸

Разматрајући питање друштвеног положаја жена, Маркс је грађанску породицу видео као облик ексклузивне приватне својине која се исказује као мушкарчево поседовање жене у виду сексуалног објекта, супруге и мајке. Слично томе, Август Бебел је сматрао да је жена чак у тежем положају у односу на радника пошто је третирана као још инфериорнија и била у подређеном положају и у породици и у производњи.¹⁴⁸⁹ У „Пореклу породице, приватне својине и државе“ Енгелс је изнео став да је еманципација жена једино могућа ако се оне уклопе у друштвену производњу, а домаћинство прерасте у породичну делатност, уз друштвену бригу за васпитање деце и ослобађање жене од економске зависности од мужа. Ови ставови су утицали на појаву идеја да се еманципација може остварити изменом међуљудских односа, новим устројством породице и радикалном променом друштвеног уређења.¹⁴⁹⁰

Социјалистички теоретичари су сматрали да је облик породице који је формиран током капитализма један од главних фактора женске неједнакости и очекивали су да ће породица, ако преживи, у социјализму имати другачији облик. Још је Бебел видео брак као партнерство једнаких које се може растурити по жељи мушкарца или жене, односно као вид серијске моногамије. Иако се Лењин залагао за друштвену једнакост жена, није био присталица радикалних ставова у погледу женске сексуалности, нарочито по питању слободне љубави и у том погледу био је поборник пролетерског брака склопљеног из љубави.¹⁴⁹¹ Насупрот Лењиновом конвенционалном приступу, Александра Колонтај, прва жена министарка у совјетској влади, била је заговорница либералнијих погледа.¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁸ L. Sklevicki, *n.d.*, str. 82,

¹⁴⁸⁹ Rosaria Manieri, „Žena i istorijske suprotnosti građanskog društva kod Marxa“, *Marksizam u svetu. Studije o ženi i ženski pokret*, 8-9/1981, 63-90, str. 89.

¹⁴⁹⁰ Lynne Attwood, *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*, Palgrave Macmillan, New York 1999, str. 4.

¹⁴⁹¹ Лењин се још 1914. залажио за право на развод брака као услов борбе против угњетавања жена и сматрао је да социјализам мора превладати буржоаска схватања о односу полова и љубави, али се противио идеји слободне љубави као супротној културном развоју. – S. Pejanović, *n.d.*, str. 87.

¹⁴⁹² Током 20-их година ставови Александре Колонтај били су углавном нападани, а приписивана јој је изјава да задовољавање нечије сексуалне жеље треба да буде једноставно као испијање чаше воде, иако је у *Тезама о комунистичком моралу у области брачних односа* (1923) она заправо рекла да је сексуалност природан људски инстинкт као глад и жеђ. Колонтајнова је веровала да ће брак и традиционална породица нестати под новим околностима и залагала се за сексуално

Совјетски ставови у односу на жене, непосредно по револуцији, полазили су од тога да су мушкарац и жена потпуно једнаки, да су изнад свега људска бића и да треба да се односе једно према другоме као другови, али традиционални мушки ставови према женама показали су се отпорним на промене. Инес Арманд је убрзо после револуције замерала да стари ставови о женским улогама опстају, а слично је приметила и Колонтајева.¹⁴⁹³ Комунисти су, упркос свом револуционарном модерном духу, наследили и предрасуде свог времена, а с обзиром да је Русија била традиционална сељачка земља, женско ослобођење није заузело високо место међу комунистичким циљевима.

У циљу привлачења и ангажовања жена при совјетској партији је у јесен 1919. године основана посебна секција намењена раду са женама – Женотдел, која је често потцењивана од стране мушких чланова партије, али је одиграла велику улогу у придобијању жена. Женотдел је имао циљ да подстакне жене да подрже и помогну изградњу новог друштва, доприносио је агитацији и пропаганди, описмењавању и едукацији жена, изградњи мреже обданишта, заштити угрожених жена и деце. Током 20-их година, Женотдел је патио од потцењивања, недостатка подршке и средстава услед чега је губио утицај, а постојала су и страховања да се у њему појављују феминистичке тежње.¹⁴⁹⁴ Иако је формиран да придобије жене, а не да штити њихове интересе, у Женотделу је постојала свест о залагању за права жена, а након његовог укидања 1930. године, женско питање је потчињено општим плановима друштвене трансформације и углавном третирано као решено.

Бољшевичка револуција била је виђена и као прилика да се жене ослободе и да се изграде нови друштвени односи, а брзина којом је еманципација извршена представљала је пример радикалних промена. Бољшевици су веровали да ће под њиховом влашћу породица нестати и замишљали су друштво у коме ће комунална исхрана, дневни центри и јавне перионице заменити неплаћени женски рад у кући. У циљу социјалистичке изградње, жене је требало укључити у ванкућну производњу и ради тога их ослободити обавеза око подизања деце и рада у кући. Социјализација кућних послова ослободила би жене терета домаћинства,

ослобођење жена, али је наишла на неодобравање совјетских жена које су већ имале доста проблема у породичним односима. – Cathy Porter, *Alexandra Kollontai. A Biography*, London 1980.

¹⁴⁹³ L. Attwood, *n.d.*, str. 172.

¹⁴⁹⁴ Wendy Z. Goldman, *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life 1917–1936*, Cambridge University Press, New York 1995, str. 111.

елиминисала зависност жене од мушкарца и промовисала нове слободе у односима полова. Жена би остварила једнакост са мушкарцем, а међусобна приврженост и поштовање би заменили правну и економску зависност у односима између полова.¹⁴⁹⁵ У том циљу су совјетски закони усмеравани ка ослобођењу жене и подстицању нестанка породице, извршена је либерализација абортуса и олакшана могућност развода.

Промене у брачном законодавству представљале су изазов за многе патријархалне аспекте брака, али је успостављање једнакости у стварном животу било много теже. Ове мере, насупрот првобитном циљу, довеле су до огромног повећања броја развода, пораста броја напуштене деце и рапидног угрожавања положаја жена које су имале тешкоће да остваре исплату алиментације. Либерализацију брачног права злоупотребљавали су углавном мушкарци, који су често једнострано иницирали разводе и нису се старали о деци. Олакшане процедуре развода учиниле су жене рањивијим, а не заштићенијим, нарочито због још увек високе стопе незапослености жена. Новим законодавством је било тешко обавезати мушкарце да се старају о потомству насталом из необавезних веза, што је узроковало пораст абортуса, напуштене деце и чедоморстава.¹⁴⁹⁶ Услед тога је Закон о браку и породици из 1926. требало да заштити партнере у нерегистрованим браковима, изједначи их са регистрованим и да у већој мери обавеже мушкарце према деци.

Традиционални мушки ставови према женама показали су се отпорни на промене, а саме промене у погледу породице и брака, уместо да је ослободе, ишле су на штету жене. Бројне расправе по том питању окончано је Стаљин, који се окренуо рехабилитацији породице, а од жена је, осим учешћа у производњи, захтевано и материнство, не само као приватна, већ и као ствар од великог друштвеног значаја.¹⁴⁹⁷ Плановима о индустријализацији земље на жене је поново спао посао у домаћинству, а истовремено су подстицане да раде једнако као и мушкарци. Дошло је до окретања политици наталитета чиме је потврђена традиционална улога породице и полова, нарочито након забране абортуса 1936.

¹⁴⁹⁵ W. Z. Goldman, *n.d.*, str. 2.

¹⁴⁹⁶ L. Attwood, *n.d.*, str. 40.

¹⁴⁹⁷ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope...*, str. 309.

године.¹⁴⁹⁸ Отежана је могућност развода брака, омогућена финансијска помоћ мајкама и исплата алиментације.

У периоду од две деценије, између 1917. и 1936, званични совјетски став о породици доживео је комплетну промену: започет посвећеношћу личним слободама и нестанку породице, овај период се завршио политиком јачања породице. Иако је инсистирала на јакој и стабилној породици, Партија није сматрала да је женино место у кући и наставила је да подржава запослење жена.¹⁴⁹⁹ Радно ангажовање жена је било неопходно због индустријализације земље и од њих се тражило да раде, али је истовремено постојала породица као специјална област женске одговорности. У Стаљиново доба, иако је препоручивано радно ангажовање жена, а домаћице гледане са ниподаштавањем, материнство је било на првом месту. На тај начин је жена преоптерећена и радним и породичним обавезама, а при томе је на њу апеловано да се добровољно жртвује у корист нације и породице.¹⁵⁰⁰

Југословенска јавност, нарочито она комунистички оријентисана, са заинтересованошћу је пратила промене у Совјетском Савезу. О ослобођењу жене од „робовања кући“ и комунизирању домаћинства писали су домаћи часописи комунистичке оријентације.¹⁵⁰¹ У Београду је преведена књига Александре Колонтај *Нова жена*, а њену одушевљену рецензију објавила је 1922. за часопис *Женски покрет* Десанка Цветковић, учесница Вуковарског конгреса и уредница *Једнакости*.¹⁵⁰² Идеализовање совјетске жене настављено је и у каснијем периоду у листу *Жена данас*, у коме су изношене похвале високог процента радне ангажованости совјетских жена, које су представљане као образоване, одморне, задовољне, здраве и једнако плаћене као и мушкарци, истицано је да раде мање од свих жена на свету, имају добру социјалну заштиту, а забрана абортуса оправдавана је његовим штетним последицама по здравље жене.¹⁵⁰³

Пошто је углавном била окренута ка питању радништва и класне борбе, КПЈ се није много бавила придобијањем жена, а свест да женама треба посветити

¹⁴⁹⁸ М. Mazover, *Мрачни континент...*, стр. 99.

¹⁴⁹⁹ W. Z. Goldman, *n.d.*, стр. 337.

¹⁵⁰⁰ L. Attwood, *n.d.*, стр. 170.

¹⁵⁰¹ „Совјетска Русија и жена“, *Једнакост*, бр. 3, 11. 4. 1920.

¹⁵⁰² М. Годић, *н.д.*, стр. 145.

¹⁵⁰³ Марија Велимировић, „Јунакиње рада“, *Жена данас*, бр. 28, мај-јун 1940, стр. 7.

више пажње споро је сазревала. Планови о оснивању „женских“ комисија били су присутни у редовима комунистичке организације још од Четвртог конгреса КПЈ у Дрездену 1928, када је усвојен став да се „маса не могу придобити за политичку делатност, а да се не привуку за политички рад и жене“.¹⁵⁰⁴ На основу препорука резолуције конгреса, 1928. је формирана Комисија за рад међу женама при Централном комитету (ЦК) КПЈ, на чијем је челу била Малина Поп-Иванова. Она је била укључена и у рад новооснованог Централног секретаријата жена КПЈ, који је у својим плановима предвиђао оснивање комисија за рад са женама, али се његова делатност свела углавном на планирање.¹⁵⁰⁵ Потреба да се појача рад међу женама није тим путем остварена, а на основу закључака пленума Коминтерне од новембра 1933. ЦК КПЈ је 1934. упутио партијским организацијама Упутство за рад међу женама, којим је било предвиђено да сваки месни комитет одреди одговорну особу за рад са женама, препоручивано је и оснивање комитета за рад међу женама, с тим да они „не смеју представљати неке женске органе у којима ће радити само другарице“.¹⁵⁰⁶

Питање ширег ангажовања жена покренуто је на Седмом конгресу Коминтерне 1935. када је Георги Димитров истакао значај увлачења „широких женских маса“ и мобилисања жена залагањем за женске интересе и њихово увођење у јединствени фронт против рата и фашизма. Секретаријат Коминтерне је у директивном писму Политбироу ЦК КПЈ децембра 1935. навео да кампање за женско право гласа треба искористити и за стварање противратних комитета на бази Народног фронта.¹⁵⁰⁷ Уз то су упућиване и препоруке да се рад међу женама усмери на делатност у масовним женским организацијама. Предратна активизација жена одвијала се у великој мери у оквиру политике Народног фронта, а активност у женским удружењима је комунисткињама послужила као врста обуке у организационим питањима, масовној пропаганди и јавним наступима, што ће бити од значаја током ратног периода.

Од 1935. деловала је Централна комисија за рад међу женама при ЦК КПЈ, а од 1937. и Комисија за рад међу женама при Покрајинском комитету (ПК) КПЈ

¹⁵⁰⁴ Ч. Попов, *n.d.*, стр. 17.

¹⁵⁰⁵ Ј. Кесман, *n.d.*, стр. 199.

¹⁵⁰⁶ АС, Лични фонд Спасенија Цана Бабовић

¹⁵⁰⁷ Ј. Кесман, *n.d.*, стр. 393.

за Србију. Почетком 1939. ПК КПЈ је захтевао активнији рад са женама, а потреба придобијања жена истакнута је и на Петој покрајинској конференцији КПЈ за Србију.¹⁵⁰⁸

Одлучнији приступ у раду међу женама и њихово шире укључивање у комунистички покрет наступа 1940. када од Пете земаљска конференција КПЈ долази до окретања активнијој политици.¹⁵⁰⁹ О променама оствареним у овом периоду сведочи и то да су на овој конференцији две жене (Вида Томшич и Спасенија Бабовић) изабране за чланице ЦК КПЈ. У излагањима на конференцији је доминирао став да ће женско питање бити решено победом пролетерске револуције, а не као посебно питање, док је Вида Томшич поднела посебан реферат „О раду са женама“. Томшичева је истакла женске захтеве који се морају решити, а који су обухватили питање здравствене заштите, нарочито мајки и деце, законску равноправност жена, као и економску и политичку једнакост. На конференцији је констатовано да је било слабости у раду са женама, да је рад био повремен и несистематичан, да није вођено рачуна о потребама и интересима жена, ни рађено довољно на њиховом политичком уздицању и привлачењу у Партију услед чега је број жена чланова КПЈ оцењен као недовољан.¹⁵¹⁰

На Петој земаљској конференцији је усвојена и Резолуција у којој је у посебном поглављу, „Рад међу женама“, констатовано и да је у неким партијским организацијама рад међу женама занемарен, да му се не посвећује пажња или се препушта искључиво женама и да је потребно да се за рад одреде и мушкарци. Занемаривање жена у партијској организацији често је оправдавано недостатком женских кадрова, али и ставовима да жене нису за револуционарну борбу и да нису конспиративне.¹⁵¹¹

Када се имају у виду захтеви које је у погледу права жена дефинисала Вида Томшич, они нису у то време били „нити револуционарни нити новост“ пошто су већ били присутни у захтевима феминистичких удружења.¹⁵¹² Ступање жена у

¹⁵⁰⁸ *Пролетер*, бр. 3-4, април-мај 1940.

¹⁵⁰⁹ N. Božinović, *n.d.*, str. 127.

¹⁵¹⁰ *Пролетер*, јануар 1941.

¹⁵¹¹ Негативне ставове према женама осудио је на конференцији и Јосип Броз истичући и примере лошег понашања чланова Партије према својим супругама. – L. Sklevicki, *n.d.*, str. 142.

¹⁵¹² Разлика је постојала у томе што су феминистичка удружења желела да интегришу жене у постојеће мушко друштво, док су комунисти хтели да интегришу жену у револуцију. – Barbara Jancar-Webster, *Women and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Denver, Colorado 1990, str. 37.

комунистичке и касније у народноослободилачке редове мање је било мотивисано борбом за еманципацију, а више је и код самих жена доживљавано као борба за праведнији и слободнији свет и друштво. Упркос томе, иако није представљала приоритетни мотив подршке покрету, свест да он нуди еманципацију свакако је постојала код његових поборница.

Проблем је представљао и недовољан број жена у партијском чланству што је констатовао Сретен Жујовић 1936. у извештају о стању партијске организације у Србији.¹⁵¹³ Сматрано је да су жене у КПЈ 1935. чиниле једва 1% чланства, али је њихов број променом политике почео да расте. За разлику од 1935. године када су поједине жене сведочиле да је била „реткост да су жене биле примљене у партију“,¹⁵¹⁴ о отварању, већој приступачности и повећању учешћа жена у партијским организацијама сведоче и подаци да су у Београду 1941. од 500 чланова Партије 100 биле жене, а од 1.500 чланова СКОЈ-а половина је била женског рода.¹⁵¹⁵ Партија је инсистирала на планском увођењу већег броја жена у чланство и на њиховом укључивању у рад свих нивоа партијских организација и у том смислу је наглашавано да „не сме бити ни једног форума без женских чланова“. ¹⁵¹⁶ У периоду 1937–1940. дошло је до значајног пораста учешћа жена у партијској организацији, али и поред тога он се на територији Југославије кретао до 6% од укупног броја чланова, док је на територији Србије тај проценат достигао и 10%.¹⁵¹⁷

Истовремено је развијан одређени психолошки профил припадника комунистичке организације у који су се постепено уклапале и жене. Југословенски комунисти су се угледали на совјетске узоре, а изградњу своје организације базирали су на болшевичким принципима, на основу којих је обликован лик професионалних револуционара, дисциплинованих и оданих Партији којој су се потчињавали до потпуног жртвовања. Контрола партијског колектива подстицала је осећај несигурности, јаче утапање у партијску организацију и дисциплиновано покорављење њеним директивама на основу чега

¹⁵¹³ Ову појаву приметио је и Благоје Паровић 1935. године. L. Sklevicki, *n.d.*, str. 210.

¹⁵¹⁴ ИАБ, МГ-166

¹⁵¹⁵ Јелена Поповић, „Учешће жена Београда у Народноослободилачком покрету“, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Зборник радова, Београд 1971, 143-156, стр. 144.

¹⁵¹⁶ *Пролетер*, број 3-4, април мај 1941.

¹⁵¹⁷ Ч. Попов, *n.d.*, стр. 24. Према појединим проценама крајем 1940. године било је 450 чланица КПЈ. – Д. Протић-Хулшичка, *n.d.*, стр. 77.

су развијани суровост, послушност, лојалност, подаништво и слепо поштовање партијских ауторитета. Такве околности погодвале су испољавању негативних особина личности од нетрпељивости, зависти, мржње, похлепе до неморала и непоштења.¹⁵¹⁸

Ступање у синдикате, а потом и у Партију значило је за младе људе, нарочито сиромашне и скромног образовања често једину могућност личног усавршавања и изградње каријере. Неизвесна и тегобна перспектива жена радница утицала је да су поједине, попут Спасеније Бабовић, себе проналазиле у синдикалном и партијском активизму при чему су добијале осећај „посвећености“ и припадности који их је подстицао да су „поступке и мишљења почеле мерити са становишта организације“.¹⁵¹⁹ Не само чест губитак посла, већ и хапшења и боравак у затвору представљали су судбину жена поборница комунистичких идеја. Осуђене комунисткиње, осим тога, имале су прилику да у затвору раде на својој идеолошкој изградњи упркос условима боравка који су били тежи него за остале затворенице.¹⁵²⁰ Услед малобројности чланства и прогоњености кадрова, пријем у Партију често је значио и брзо напредовање у њеној структури што је такође доприносило осећају личног значаја.¹⁵²¹

Другарство, љубав и занос који су се развијали унутар илегалне партијске организације често су подсећали на посвећеност карактеристичну за припаднике верских секти. Организованост, енергија, идеологија, мистичност и дисциплина стварали су и одређену врсту узбуђења која је могла да се ослободи и сексуалним путем. Током 30-их година, нарочито међу студентима комунистичке организације на Београдском универзитету, долази до појаве и популарности идеје слободне љубави чије је ширење подстицало потцењивање морала и брака као буржоаске творевине, угледање на породичну политику у Совјетском Савезу, али и прихватање и популарисање идеја Вилхема Рајха. Осим тога, ове идеје су коришћене и као средство да се девојке увуку у комунистичку организацију.¹⁵²²

¹⁵¹⁸ Коста Николић, *Бољевизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, Београд 1994, стр. 171.

¹⁵¹⁹ Станко Младеновић, *Спасенија Цана Бабовић*, Београд-Крагујевац 1980, стр. 19.

¹⁵²⁰ I. Dobrivojević, *n.d.*, str. 274.

¹⁵²¹ Спасенија Бабовић је 1927. примљена у СКОЈ, а већ 1928. постала је члан Реонског комитета СКОЈ за Врачар и чланица Партије, као и чланица ПК СКОЈ-а. – С. Младеновић, *н.д.*, стр. 21.

¹⁵²² Venceslav Glišić, *Revolucionari*, Beograd, 2013, str. 35.

Поред ширења идеје слободне љубави међу студентима, притисак у циљу прихватања оваквих ставова постојао је и међу члановима скаутског покрета, у чијем је саставу деловала партијска ћелија.¹⁵²³ У скаутском покрету дошло је 1936. до партијског сукоба узрокованог тиме што је у партијској ћелији било пропагатора слободне љубави.¹⁵²⁴ Присталице идеје слободне љубави, међу којима је било и неколико жена, вршиле су притисак на остало партијски ангажовано чланство да спроводи такав начин живота. Ова врста притиска имала је нарочиту тежину пошто је долазила од вођа партијске ћелије, а њиховим сексуалним захтевима биле су изложене малолетне девојке.¹⁵²⁵ Више интервенција и жалби угрожених девојака нису имале ефекта и неспоразум је кулминирао условљавањем њиховог чланства у Партији прихватањем либералног сексуалног живота. Партијска ћелија у скаутској организацији се поделила на старије, који су били противници слободне љубави, и млађе, који су одржавали контакт са партијским руководством и пропагирани идеју да „не може нормално да се ради ако се не реши сексуални проблем“.¹⁵²⁶ Девојке су условљене да морају бити дисциплиноване чланице или ће бити искључене. Тек под околностима крајњег притиска, посредством Ђура Стругара, њихови апели су уродили плодом. У омладинској провали 1936. биле су ухапшене и девојке које су биле активне у скаутском покрету, а читав случај је имао шире размере и утицао је на негативан реноме комунистичког покрета у јавности.¹⁵²⁷

Пропагирање слободне љубави се лоше одражавало на партијску организацију јер је стварало међусобне заваде и отежавало партијско јединство. Према сећању Милована Ђиласа, он је заједно са Александром Ранковићем био

¹⁵²³ Јак утицај комунистички оријентисаних студената дошао је до изражаја у организацијама „Скаута“ и „Гутмеплара“, али је оцењивано и да је било „почетног лутања“ и „несхватања дужности напредних ђака“. – Слободан Шакота, „Београдска средњошколска омладина у годинама пред Други светски рат“, *Годишњак града Београда*, 6/1959, 343-386, стр. 352.

¹⁵²⁴ ИАБ, МГ-659

¹⁵²⁵ „Од нас девојака до 14 година тражило се да живимо сексуално и то је било једно ужасно сексуално искоришћавање младих девојака... И кад сам дала отпор као и многе друге, проглашене смо фракцијом и долази до сукоба са том групом, јер ми се нисмо могле помирити са тим да се на такав начин врши сексуално искоришћавање омладине.“ ИАБ, МГ-658

¹⁵²⁶ ИАБ, МГ-546

¹⁵²⁷ Јосип Броз Тито је из свог извештаја на Петој земаљској конференцији у делу у коме је критиковао неморални живот чланова и лош утисак који је оставио у јавности одстранио конкретно навођење примера неморалног живота чланова Партије у коме је посебно наводио покушај сексуалног искоришћавања гиманзијалки у Београду 1936. године. – Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, VI, Beograd 1979, str. 35.

заговорник увођења строжих односа, али је постојао део чланства који је живео либералнијим животом.¹⁵²⁸ Укидање оваквих односа омогућило је хомогенизацију чланства и њихову јачу доктринарност, што се током рата делом пренело и на партизанске одреде.

Током августа 1937. у *Пролетеру* је објављен чланак „За пролетерску сексуалну етику“ у коме је истицано да се лични живот појединца не може одвојити од његове политичке делатности, да се комунистички покрет бори против потчињености жене и за њена права и слободу и у области сексуалног живота, а против буржоаског сексуалног морала који осуђује жене на добровољну или прикривену проституцију и удају за невољеног човека. Ипак, у наставку је истакнуто да комунисти нису против норми које одређују однос мушкарца према жени, већ да истичу своје сексуалне норме које се темеље на поштовању права жене, њених осећаја и избора. Том приликом оштро је осуђена слободна љубав која је тумачена и као маска за уношење у покрет полне разузданости, што је углавном приписивано интелектуалцима и студентској омладини.¹⁵²⁹ Негирано је да се проповеда потпуна аскеза, али је осуђиван полни неморал позивањем да то штети угледу покрета.¹⁵³⁰

Пуританизам у погледу полних односа није био са одушевљењем прихваћен код свих чланова, већ су постојали и отпори. Најснажнији пример противљења представљао је случај студента Младена Патерностера, који је на сумњив начин страдао током излета организованог од комунистичке организације. Поред тога, нису сви поборници ових идеја одстрањени из Партије.¹⁵³¹ Одржавање интимних веза са више чланица и симпатизерки Партије

¹⁵²⁸ Momčilo Đorgović, *Dilas. Vernik i jeretik*, Beograd 1989, str. 74-75.

Владимир Дедијер је негирао тврдње да је Ђилас био иницијатор завођења аскетизма у партијским редовима, већ да је таква линија спроведена од стране Јосипа Броза када је вршио реорганизацију Партије. – Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka-Zagreb 1981, str. 625.

¹⁵²⁹ „Није ретка појава да неки студенти „који су уобразили да су комунисти“ прогласе своју другарицу „ситнобуржоаском гуском“ зато што неће с њим да полно општи, а у ствари хоће да у име „принципа“ и „идеје“ погазе у жени право да својим телом располаже по својој вољи, а овде се врши над њом ружна принуда - то још горе јер тако чине злоупотребљавајући ауторитет покрета и поверење јавности и неки старији и угледнији другови....“ – „За пролетерску сексуалну етику“, *Пролетер*, бр. 9, август 1937.

¹⁵³⁰ Према Дедијеровом сведочењу, аутор овог чланка је био један босански револуционар који се понашао супротно начелима која је у тексту прокламовао. – V. Dedijer, *Novi prilozi...*, II, str. 627.

¹⁵³¹ Милан Мијалковић је кажњен да не иде као делегат на Пету земаљску конференцију зато што је истовремено одржавао везе са две жене, али је поред тога остао члан ПК КПЈ за Србију. – V. Glišić, *Revolucionari...*, str. 44.

замерано је и пре и после рата Петру Стамболићу, једној од водећих личности партијске организације у Србији.¹⁵³²

Насупрот ставовима израженим у *Пролетеру*, пропагирани су и модернији погледи на приватни живот жене и брак, али се и ту појављује доза уздржаности. *Жена данас* је током 1938. године покренула анкету „Зашто се још нисте удале? Јесте ли срећне у браку?“ у којој су истицани примери хармоније између партнера који су се одлучили на слободне и неформалне везе.¹⁵³³ Путем писама читатељки пласирани су и ставови да је потребно свим женама омогућити право на материнство, укључујући и оне које су се одвојиле „од пута који води брачној заједници“, али уз ограду да само рађање детета није довољно за нечије лично испуњење.¹⁵³⁴ Већ 1940. у *Жени данас* се истиче да ће брак у будућности бити моногаман, али заснован на узајамној љубави и једнакости.¹⁵³⁵

Комунисткиње које су у ранијем периоду прихватале идеје „слободне љубави“ остајале су у партијским форумима обележене због таквих схватања и чак су током рата у појединим изјавама осећале потребу да правдају своје понашање. Осим истицања каснијег узорног породичног живота, оне су наводиле и да су такве појаве биле прилично раширене у организацији и део општег тренда којем су подлегле, иако су касније увиделе његове лоше стране.¹⁵³⁶ Идеја слободне љубави жилаво је опстајала, поготово у случајевима када су особе на истакнутим позицијама настојале да искористе свој положај за сексуални промискуитет, а таква настојања постојала су у појединим крајевима и 1944. године.¹⁵³⁷

Завођење „чистоте“ у погледу полности и „аскетска фаза“ партијског живота у погледу интимних односа поклопила се са променом Стаљинове политике према породици и доношењем конзервативних породичних закона. *Пролетер* је већ септембра 1936. доносио похвалне чланке о новом совјетском

¹⁵³² Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd 1989, str. 26.

¹⁵³³ У том смислу истицан је пример пријатељске везе озваничене „друштвеним формалностима која за нас лично не мора бити оков“. *Жена данас*, бр. 13, мај 1938.

¹⁵³⁴ „О самоћи самосталне жене“, *Жена данас*, бр. 26, јануар-фебруар 1940, стр. 25.

¹⁵³⁵ „Брак и породица“, *Жена данас*, бр. 27, март-април 1940, стр. 7.

¹⁵³⁶ *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988, VIII, str. 315.

¹⁵³⁷ Током септембра 1944. морало је да се интервенише у скојевској организацији у Старој Градишки чији је секретар и поред опомена пропагирао „теорију како нису модерне оне скојевке које неће живјети са сваким и ту теорију у пуној мјери спроводио у живот...“ – *Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije (CK SKOJ) 1941–1945*, V, rukopis, str. 347.

законодавству истичући да је казна за жену која намерно побаци у Совјетском Савезу замишљена као васпитна мера и да је лакша од санкција које се примењују у буржоаским друштвима.¹⁵³⁸ Јосип Броз је на Петој земаљској конференцији критиковао недоличан лични живот појединих комуниста истичући да је таквих појава било више, да на се тај начин наноси штета покрету и да је због тога комунистички покрет оптуживан да руши породицу. Непосредно пред окупацију, током 1940. пропагиран је морални лик скојеваца као одмерених и промишљених особа, потпуно исправних и чистих, које личним животом „раскринкавају лажи непријатеља како комунисти шире неморал проповедањем развратне `слободне љубави`“.¹⁵³⁹

Завођење моралне чистоће у приватним односима чланова Партије било је од значаја и због великог броја брачних парова посвећених комунистичкој идеји. Истоветни политички погледи, али и друштвени положај, у значајној мери су одређивали избор брачног партнера многих припадника комунистичке организације.¹⁵⁴⁰ Избор брачног партнера имао је велики утицај у партијским односима, хијерархији чланства и одређивању положаја и значаја у партијској организацији. Комунисти су се најчешће женили партијским другарицама, а брак је често био и ствар партијске директиве што је водило и ка сексуалним фрустрацијама које су се могле каналисати и путем слободне љубави.

Повезаност политичког рада са приватним животом и потпуна посвећеност задацима Партије лишавали су личних слобода и ограничавали партијско чланство, које је у случају противљања партијским директивама могло бити бојкотовано, искључено и чак животну угрожено. Према сећању Спасеније Бабовић, током тридесетих година склапање бракова чланова Партије било је могуће једино уз партијску сагласност.¹⁵⁴¹ Ружа Сандић, партијска активисткиња из Лесковца, искључена је из Партије због непоштовања забране да се уда за „човека који је у југословенској издајничкој војсци“, иако је он прихватао њену

¹⁵³⁸ *Пролетер*, бр. 6, септембар 1936.

¹⁵³⁹ *Centralni komitet Saveza komunističke omladine ...*, I, str. 804.

¹⁵⁴⁰ „Њено социјално поријекло (породица угледног осјечког љекара Бранка Муачевића) и идентичност наших политичких опредељења обећавали су складност и стабилност наше заједнице.“ Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb 1981, str. 279.

¹⁵⁴¹ „Можда тридесетих година је било неких ексцеса, нисте се могли оженити да не питате Партију.“ *Sećanja drugarice Spasenije-Cane Babović na ljude i zbivanja pre i u toku NOB-a*, рукопис, Архив Србије, стр. 75.

партијску активност.¹⁵⁴² На партијским састанцима пред рат водиле су се расправе и поводом подршке појединих жена жељи једне од њих да се уда за особу која није члан Партије.¹⁵⁴³ Поједини чланови Партије били су оптерећени класним пореклом својих изабраница и страховали су услед тога од суда Партије.¹⁵⁴⁴ Партијска сагласност је била потребна и у случајевима забављања младића и девојка, што је утицало и на хлађење њихових односа.¹⁵⁴⁵

Од припадница Партије очекивало се жртвовање и подређивање материнства партијским интересима. Спасенија Бабовић се 1929. године удала за припадника комунистичке организације са којим је након првог сусрета углавном одржавала писмени контакт. Због илегалног партијског рада сагласили су се да немају деце, али је ипак дошло до рођења детета које је 1933. послато у Совјетски Савез.¹⁵⁴⁶ Осим тога, жене удате за комунисте често су биле раздвојене од мужева услед њихових одлазака на робију, у Совјетски Савез или у Шпанију.¹⁵⁴⁷

Партија се, не само мешала у приватни живот и изборе, већ су избор брачног партнера и однос према женама коришћени и у обрачунима припадника Партије и међусобној борби за власт.¹⁵⁴⁸ Због идеолошког фанатизма није било милости ни за најближе уколико дођу у сукоб са Партијом. Прекид интимних веза наступао је и током бојкота чланова који су били изложени сумњи због држања у затвору или током хапшења, што је понекад имало тешке последице. Лепосава Стаменковић, сестра Драгог Стаменковића, морала је да се по налогу Партије разведе пошто је њен супруг оптужен за лоше држање током хапшења и боравка на робији.¹⁵⁴⁹ Чланови комунистичке организације склапали су и формалне илегалске бракове да би се направила маска пред полицијом, али се дешавало да

¹⁵⁴² АС, Ђ-79

¹⁵⁴³ М. Митровић, *н.д.*, стр. 190.

¹⁵⁴⁴ Према Дедијеровом сведочењу већ на почетку његове везе са Олгом Поповић почели су да га бојкотују поједини чланови Партије пошто је отац Поповићеве у два наврата био министар у југословенској влади. Њихову везу одобрио је Милован Ђилас након што се упознао са Поповићевом. – V. Dediđer, *Novi prilozi...*, II, str. 80.

¹⁵⁴⁵ „Нешто ме проболо у мозгу, али нисам питала зашто је било потребно тражити одобрење од другова (читај: Партије) да некога волиш.“ – Vera Crvenčanin, *Ima tako ljudi*, Beograd 2012, str 86.

¹⁵⁴⁶ С. Младеновић, *н.д.*, стр. 25.

¹⁵⁴⁷ Карактеристичан је случај жене Милана Благојевића, који је 1935. године отишао у Совјетски Савез, а затим у Шпанију, одакле се вратио у земљу тек 1939. године. ИАБ, МГ-843

¹⁵⁴⁸ Броз је у Москви у међуратном периоду агентима НКВД дао негативан исказ о десетак најистакнутијих југословенских руководилаца и то на основу сумњичења за интелектуализам и приватни живот. – Коста Николић, *Тито говори што народ мисли. Култ Јосипа Броза Тита 1944–1949*, Београд 2006, стр. 29.

¹⁵⁴⁹ АС, Ђ-129, ф 2а

они прерасту у љубавну везу.¹⁵⁵⁰ У појединим случајевима илегалских бракова, мушкарци су међу чланицама Партије бирали партнерку.¹⁵⁵¹

Мешање у лични живот и наметање избора партнера није утицало на мању привлачност покрета. Већина чланова комунистичке организације имала је скромна знања о комунистичкој идеологији, па су партијске инструкције безрезервно прихватане без много освртања на последице и реалност.¹⁵⁵² Хијерархија међу чланством била је прећутна, али лако уочљива; почивала је на неједнакости по заслугама које су биле познате само партијском вођству и које су се тек могле наслутити. Млади чланови би се убрзо привикли да не постављају питања, већ да прихватају и следе упутства. Рационалност је потискивана на уштрб емотивне ексклузивности, која је доприносила осећају међусобне блискости и посвећености идеалима.¹⁵⁵³

Идеалан тип скојевца красиле су и привидна незаинтересованост за забаву и емоције, као и потпуна посвећеност питању револуције која је стремилa ка аскетизму, али и осећају личног значаја.¹⁵⁵⁴ И спољни изглед комуниста морао је бити усклађен са идеолошким ставовима. Нарочито су београдске скојевке и комунисткиње неговале култ сиромаштва, скромности и недотераности, у чијој се позадини понекад осећала и фрустрираност оних које нису биле богате и лепе. Осим тога, страховале су да ће услед жеље да се дотерују бити критиковане због малограђанштине. Истовремено су понашање и изглед градске девојке изазивали неповерење комуниста међу којима је велики број био сиромашног и сеоског порекла, скученијих и строжих погледа на жену.¹⁵⁵⁵

¹⁵⁵⁰ *Приватни живот код Срба у двадесетом веку...*, стр. 123.

¹⁵⁵¹ Према сећању Валерије Буркуш, Богдан Теодосин је њу изабрао ради женидбе у циљу добијања дозволе за пребивалиште. ИАБ, МГ-798

¹⁵⁵² „С неколико марксистичких књига хтео сам да мењам свет. С тих неколико књига, много романтизма и илузија, учествовао сам у рушењу једне државе.“ – Добрица Ћосић, *Пишчеви записи 1951–1968*, Београд 2000, стр. 15.

¹⁵⁵³ „Леп је осећај кад осетиш да си великом броју људи постала блиска, да те незнанци воле, кад видиш како им се лица разгале у сусрету с том. То је оно, вероватно најидеалније лице другарства људи једнаких стремљења.“ – V. Crvenčanin, *n.d.*, стр. 68.

¹⁵⁵⁴ Према сећању Драже Марковића: „Ми нисмо знали ни за играчке, ни за спорт, ни за забаву и девојке – ни за шта у то време. Проучавали смо Маркса, врло тешку литературу, која је превазилазила наше могућности поимања. Сматрали смо себе врло паметним и врло значајним. То смо изражавали и кроз неко одбијајуће држање према средини у којој смо живели.“ – К. Дамњановић-Марковић, *n.d.*, I, стр. 74-75.

¹⁵⁵⁵ Нарочито су комунисти црногорског порекла били подозриви и несигурни према „београдским госпођицама“ које су настојали да користе за поједине задатке, али им нису сувише веровали. – Хартије Митре Митровић (власништво Небојше Дамњановића)

Неговање скромности у одевању проистичало је и из пропагираног аскетизма и залагања за угрожене. Средњошколке које би ступале у скојевску организацију најпре су се препознавале удаљавањем од ранијих пријатеља и породице и губитком интересовања за улепшавање и моду.¹⁵⁵⁶ Одударање од очекиваног изгледа чак је изазивало сумњу. За др Зору Илић Обрадовић је истицано да је „савршеним спољним изгледом збуњивала и многе илегалце“ и да је тиме одавала утисак да је „залутала у редове пролетера“.¹⁵⁵⁷ Камуфлирање у раскошну гардеробу често је примењивано приликом илегалног кретања по градовима, како комунисткиње не би изазвале сумњу.

Занесене комунистичком идеологијом и идејом о промени друштва, поједине девојке нису обраћале пажњу на удварања, сматрале су се сувише озбиљним и принципијелним за развијање емотивних веза.¹⁵⁵⁸ Пропагирањем комунистичке идеологије код девојака, мушкарци су често, осим идеолошке, стицали и емотивну наклоност.¹⁵⁵⁹ Скроман породични живот и сиромаштво појединих скојевских активиста, напореда са њиховом репутацијом, на поједине девојке су деловали „магично“. Велики број припадница и симпатизерки Партије гајио је романтичне и идеализоване представе о љубави и будућем друштву.¹⁵⁶⁰

У веома тешком положају нашле би се комунисткиње које су се разишле или сукобиле са партијском организацијом. Изоловане и одбачне, а обележне као комунисткиње, искусиле су додатне проблеме почетком окупације када су морале да се склањају од прогона окупационих власти, нарочито након немачког напада на Совјетски Савез. И након ступања у партизанске одреде, оне су остајале под сумњом. Услед наређења о хапшењу комуниста, у народноослободилачке одреде су се морали склањати и шпански борци и старији комунисти, често уплетени у франкционашке сукобе.¹⁵⁶¹ Поред брата који је уживао углед шпанског борца, Јулка Мештеровић Пантић и њен супруг Милош Пантић су и поред партијских

¹⁵⁵⁶ ИАБ, МГ-414

¹⁵⁵⁷ *Революционарни ликови Београда*, I, Београд 1967, стр. 75-76.

¹⁵⁵⁸ ИАБ, МГ-760

¹⁵⁵⁹ „Кад се присетим свега, слободно могу да кажем да ме је Бранко обрадио за идеју, а тек после за љубав“. ИАБ, МГ-888

¹⁵⁶⁰ Јара Рибникар је била одушевљена Ђиласовом тврдњом да у новом свету неће постојати несрећна љубав пошто је тако нешто немогуће у општој срећи у којој владају поверење и хармонија. – Јара Ribnikar, *Život bez priče*, Beograd 2002, str. 116.

¹⁵⁶¹ Окружни комитет у Нишу је током августа 1941. нарочито био забринут како да се постави према шпанском борцу Ратку Павловићу Ћићку, а у одреду су држани под надзором шпански борци Чедо Крушевац и Радивоје Увалић. АС, Ћ-2, ПКС, 6

неспоразума ступили у партизански одред, али их је пратило неповерење.¹⁵⁶² Да би избегла хапшење Јулка Мештеровић је и пре формирања одреда боравила на терену, а затим је учествовала у раду болнице и одржавала болничарске курсеве за жене. У Космајском одреду током септембра 1941 постојало је подозрење према њој, а услед непознавања детаља њеног сукоба са Партијом настојало се да се она пребаци у други одред.¹⁵⁶³

Након слома устанка и повлачења у Нову Варош децембра 1941. дошло је и до обрачуна са онима који су сматрани фракционашима или су били уплетени у размирице унутар покрета.¹⁵⁶⁴ Међу страдалима био је и Милорад Миле Цветић, брат Босе Цветић и супруг Бешке Бембас, који је 1939. године искључен из Партије као троцкиста, а који се прикључио партизанским одредима са сестром и супругом, које су такође биле изложене неповерењу.¹⁵⁶⁵ Неповерење према Боси Цветић је владало и због њене везе са Драгославом Сандићем, који је такође био оптужен за троцкизам.¹⁵⁶⁶ У молби за поновни пријем у Партију децембра 1942. Цветићева је покушала да опише своје стање и осећања током три године проведене ван партијског живота, као и раније незадовољство.¹⁵⁶⁷ Партијски органи будно су пратили њену реакцију на поновни пријем и посебно констатовали да га није дочекала са одушевљењем и да је изразила жељу да остане на истим болничким дужностима и да се не бави партијско-политичким

¹⁵⁶² Постојао је спор др Пантића са Партијом који је водила с партијске стране Спасенија Бабовић, а Петар Стамболић је оптуживао Јулку Пантић да је у јануару 1941. одбила да прими на преноћиште Вукицу Митровић која је боравила у Ваљево. *Sećanja drugarice Spasenije-Cane Babović...*, str. 19.

О постојању одређене врсте спора сведочи и то да је током јула 1940. Окружни комитет у Ваљево добио партијску директиву да се Миша Пантић пребаци на легалан рад. – *1941–1942 и сведошенима учесника народноослободилачке борбе*, I, Београд 1975, str. 341.

¹⁵⁶³ *Зборник НОР-а*, I-20, стр. 51.

¹⁵⁶⁴ ВА, НОВЈ, 1-2-11

Спасенија Бабовић је у својим сећањима сведочила да су она и Митра Митровић настојале да обуздају Ђиласове исхтрене смртне пресуде. Њиховом интервенцијом спасен је Михајло Ђорђевић, каснији судија у процесу Дражи Михаиловићу, у том тренутку оптужен за критику, а већ од раније искључиван из Партије као фракционаш. – М. Ђилас, *Revolucionarni rat...*, str. 150.

¹⁵⁶⁵ Између Митре и Милована Ђиласа са једне стране и Босе Цветић и њеног брата са друге, постојао је сукоб још током њиховог деловања на факултету. Милован Ђилас је био сумњичен и да је приликом хапшења 1933. полицији одао сестре Пирику и Бешку Бембас. – V. Glišić, *Revolucionari...*, str. 28-35.

Током устанка је Бешка Бембас ухапшена од стране четника и спроведена на Равну гору где је за њено ослобађање интервенисао Александар Ранковић, који се ту нашао ради преговора. – Александар Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд 2001, стр. 227.

¹⁵⁶⁶ Боса Цветић је била девојка Драгољуба Сандића који је водио партијску ћелију на Универзитету у којој је био и њен брат Миле, а која је била повезана са Симом Марковићем и проглашена за троцкистичку. – Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешиковићу. Прилози за биографију*, Београд 2011, стр. 52.

¹⁵⁶⁷ *Dokumenti centralnih organa...*, VIII, str. 357.

радом.¹⁵⁶⁸ Тек од септембра 1943. почела је да истиче своју мотивацију за рад и прихваћена је за равноправног борца, а до тада су јој поверавани послови мањег значаја који нису били у складу са њеним способностима.¹⁵⁶⁹

Неслагање са партијском организацијом имала је и сестра Бешке Бембас, Пирика, која је у почетку подржавала сестру, а уз то јој је и муж био искључен из Партије, али је страдао приликом бекства из Керестинца.¹⁵⁷⁰ Неповерење партијске организације на Косову и Метохији изазивала је жена Боже Милетића, односно снаја Петка Милетића, која је пре рата искључена из Партије због фракционаштва. Ранији неспоразуми и сагрешења нису заборављани ни у каснијем периоду, а Партија их је непрестано имала у виду. Када је септембра 1944. Лепа Нешић Пијаде упућена на рад у Србију у Главни народноослободилачки одбор наглашено је да је пред рат имала „ликвидаторско“ држање и да је због њега кажњена укором.¹⁵⁷¹

Борба против фракција није заобишла ни жене, а одвијала се у скопу процеса приликом кога су комунисти формиран у „професионалне револуционаре“. Такво обликовање доживеле су и жене, које су такође представљале дисциплиноване и самопожртвоване кадрове. Комунисткиње које ће се наћи у партизанским одредима и остало партијско чланство повезивали су бројни родбински односи, што је јачало њихову повезаност, али је и представљало значајну отежавајућу околност у случајевима сукоба и неспоразума са Партијом. Осим породичних веза, пре свега браће и сестара, постојале су и бројне брачне

¹⁵⁶⁸ *Isto...*, IX, str. 29.

¹⁵⁶⁹ „А Боса Цветић је комунистичка мученица: прогањана због фракционаштва и трокцизма, бојкотована као издајца и истерана из Партије. Брат јој је стрељан као троцкист 1941, муж погинуо, обојица прокажени као фракционаши. Она 1941. није имала право ни да погине за слободу свог народа. Члан Партије до 1935. године, као јадни „фракционаш“ по партијској линији и партијским одлукама, није била достојна ни да је фашисти убију. Па је нису примали у партизанске одреде, гонили су је партијски руководиоци као издајцу, као чуму, претили јој убиством због упорности да буде партизанка, све док је Слободан Пенезић Крцун није примио у свој Ужички одред. Па је та жена, професор, ћерка директора крушевачке гимназије, комунист од гимназијских дана, осуђена да буде болничарка у првом борбеном строју и коњоводац, да борцима пере рубље и носи рањенике, да буде друг, сестра, жена... Тек је Александар Ранковић, крајем 1943. године, закључио да се искупила за „фракционаштво“ и доказала верност Партији, па је прекомандовао на политичке дужности и дозволио јој да ради оно за шта је мали број људи био способан.“ – Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1969–1980*, Београд 2001, стр. 189-190.

¹⁵⁷⁰ *Dokumenti centralnih organa...*, VIII, str. 315.

¹⁵⁷¹ *Isto*, XX, str. 19.

Лепа Нешић Пијаде, иако активна комунисткиња, после повратка из Москве 1937. и чак након удаје за Мошу Пијаде 1939. није ступила у контакт са Партијом, да би током 1940. почела да се ангажује за партијски рад. Према директиви остала је 1941. у Београду да ради на прикупљању санитетског материјала и наставила је да ради у Министарству пољопривреде. ИАБ, МГ-386

везе међу члановима Партије. У том смислу, поред идеолошког комунистичког утицаја, снажно је деловао и патријархални концепт који је утицао да су жене често пратиле браћу и мужеве у партијском раду и припадности партизанским одредима. Ова два фактора у значајној мери су се прожимала и одражавала на животе комунисткиња, а у том процесу било је и доста лутања која су знала да имају разорне последице. У Совјетском Савезу се одустало од напуштања традиционалних породичних односа, а на сличан начин су у Југославији потиснуте идеје слободне љубави и заведен пуританизам. Револуционарна идеологија у чију је основу била уграђена идеја о еманципацији жена, окретањем ка пропагирању сексуалног пуританизма повезала се са традиционалним погледима на жену и њену сексуалност што ће се позитивно одразити на ширење ове идеологије и у великој мери утицати на положај жене у покрету, који ће бити условљен и њеним приватним и породичним односима.

УЧЕШЋЕ ЖЕНА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ ПОКРЕТУ

Иако је у прошлости постојало више случајева појединачног учешћа жена у војним одредима, ти случајеви, нису представљали устаљену праксу, већ изоловане примере, али су поред тога негирали тезу о мирољубивом женском карактеру и сведочили да су жене, као и мушкарци, кадре да врше организовано насиље.¹⁵⁷² Током Првог светског рата у многим земљама су уведене женске војне службе, али су оне углавном по окончању сукоба распуштене. У Великој Британији су женски помоћни одреди уведени поново 1938. године, а у САД тек 1941. непосредно пре ступања у рат. Током Другог светског рата око 800.000 совјетских, 500.000 британских и 200.000 америчких жена служило је углавном у помоћним војним одредима.¹⁵⁷³

У Совјетском Савезу су под војну обавезу потпадали само мушкарци, а жене су примане у одреде као добровољци, али су за разлику од жена у другим земљама биле ангазоване и у борачким редовима. Мада су совјетске жене на почетку рата примане у војску највише као санитетско особље, временом су те границе избледеле, чак су и болничарке носиле оружје, а значај жена је порастао услед недостатка мушкараца. У совјетској армији се око 120.000 жена борило у

¹⁵⁷² Barbara N. Wiesinger, „Participacija žena u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945. Jedna feministička perspektiva“, *Pro Femina*, br. 40-41, 2005/2006, 208-225, str. 208.

¹⁵⁷³ Martin Brayley, *World War II Allied Women`s Services*, London 2001, str. 52.

првим борбеним линијама.¹⁵⁷⁴ Највећи степен учешћа жена забележен је 1943. када су чиниле 8% совјетских оружаних снага.¹⁵⁷⁵ Значајну улогу у Совјетском Савезу, као и у осталим савезничким земљама, жене су одиграле током рата у индустријској производњи, где је учешће жена порасло од 41% у 1940. до 53% 1943, а у целокупној привреди учешће жена износило је 56% 1945. године.¹⁵⁷⁶

Совјетска пропаганда је нарочито истицала примере женског учешћа у партизанском покрету на окупираним совјетским територијама, при чему је Зоја Космодемјанскаја готово митологизована.¹⁵⁷⁷ За разлику од тога, европске покрете отпора одликовало је углавном учешће малог броја жена што се подударало и са наслеђеним војним традицијама. Ове традиције су на Балкану имале своје специфичности, пре свега код устаничких покрета и отуда је број жена које су учествовале у покретима отпора на бившој југословенској територији, али и на подручју Грчке и Албаније, био значајно већи.¹⁵⁷⁸

Очекивања и погледи на учешће жена у будућим сукобима у Краљевини Југославији су презентовани у писању *Жене данас*, где су као идеал нове жене промовисане учеснице у Шпанском грађанском рату, што је представљало нову перцепцију жене у погледу њене револуционарне активности, али и померање граница њеног друштвеног ангажовања.¹⁵⁷⁹ Међу југословенским добровољцима у Шпанском грађанском рату било је и 14 жена које су углавном деловале као санитарско особље.¹⁵⁸⁰ Упркос тој чињеници поједине југословенске комунисткиње које су у том периоду боравиле у Москви оставиле су сећања да је постојала директива да се жене не шаљу у Шпанију.¹⁵⁸¹

У окупираној Србији, појава отпора била је узрокована сломом државе, прогоном српског становништва у суседним крајевима, али и дугорочним

¹⁵⁷⁴ Anna Krylova, *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*, Cambridge 2010.

¹⁵⁷⁵ Susanne Conze, Beate Fieseler, „Soviet Women as Comrades-in-Arms. A Blind Spot in the History of the War“, *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union*, Edited by Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch, 2000, University of Illinois, 211- 234, str. 212.

¹⁵⁷⁶ Susanne Conze, „Women's Work and Emancipation in the Soviet Union 1941–50“, *Women in the Stalin Era*, Edited by Melenie Ilic, Palgrave, New York 2001,216-234, str. 219.

¹⁵⁷⁷ L. Attwood, *n.d.*, str. 139.

¹⁵⁷⁸ Jelena Batinić, *Gender, Revolution and War. The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II*, Dissertation submitted to the Department of History of Stanford University, 2009, str. 346.

¹⁵⁷⁹ М. Годић, *н.д.*, стр. 156.

¹⁵⁸⁰ Август Лешник, „Крв и живот за слободу“ - југословенски интербригадисти у Шпанији 1936–1939“, *Војноисторијски гласник*, 1-2/2007, стр. 21-50.

¹⁵⁸¹ ИАБ, МГ- 386

социјалним и политичким нездовољством и борбеним традицијама.¹⁵⁸² Додатан импулс комунистичким снагама представљао је немачки напад на Совјетски Савез, након кога током јула 1941. долази до формирања првих партизанских одреда.¹⁵⁸³ Према појединим проценама, на слободној територији у западној Србији у јесен 1941. било је 12 партизанских одреда са укупно 15.000 бораца.¹⁵⁸⁴

Наставак предратне политике КПЈ према женама огледао су се и у чињеници да је Спасенија Бабовић као чланица ПК КПЈ за Србију била у првој половини маја изабрана у новоформирану Војну комисију при ПК КПЈ за Србију, а учествовала је и у организацији саботажа, као и у организовању акције спасавања Александра Ранковића из болнице.¹⁵⁸⁵ Учешће жена у борбама и могућност њиховог руковођења у условима рата, разматрани су у појединим партијским организацијама у Београду, када је покренуто и питање да ли би жена могла бити комесар. Приликом ове дискусије упркос свести да би таква појава изазвала негативну реакцију јавности, превагнуо је став да жена може бити комесар.¹⁵⁸⁶

Учешће жена у устанничким, народноослободилачким одредима није било планирано, већ се рачунало на мобилисање мушкараца, док је за жене било предвиђено да се баве партијским пословима и ангажују у санитету. У складу са тим, Окружни комитет у Нишу је до августа 1941. основао четири женске санитетске групе.¹⁵⁸⁷ Сретен Жујовић је крајем јула изнео став да је одредима потребно придодати жене болничарке, које би становале у селима у близини одреда и служиле као пункт за прихватање у одред, набавку хране и бригу о рањеницима.¹⁵⁸⁸ Према извештајима Космајског одреда, овај предлог се није показао као добро решење. У овом одреду је током септембра било седам жена које су биле распоређене по четама, пошто се показало као лоша пракса да буду распоређене у кућама по селима и дешавало се да у критичним тренуцима,

¹⁵⁸² У једном извештају немачког Црвеног крста септембра 1941. у коме је изнето неслагање са стрељањем невиног становништва у одмаздама, истицано је и да је узрок немирима „повређен српски шовинистички национални осећај части“ због изгубљеног рата. ВА, На, 27П-1-16

¹⁵⁸³ Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*, Београд 1995, стр. 37.

¹⁵⁸⁴ Драган Алексић, „Партизански одреди у Западној Србији у зиму 1941–1942. године“, *Токови револуције*, 19/1986, 251-339, стр. 252.

¹⁵⁸⁵ С. Младеновић, *н.д.*, стр. 164.

¹⁵⁸⁶ ИАБ, МГ-193

¹⁵⁸⁷ АС, Ђ-2, ПКС, 5

¹⁵⁸⁸ *Dokumenti centralnih organa...*, I, str. 173

посебно у случају сукоба, буду избациване из кућа и остављене без заштите. Поред тога, истицан је њихов допринос културно-просветном и санитетском раду.¹⁵⁸⁹

Према појединим подацима, командант Првог шумадијског одреда Милан Благојевић се противио пријему жена у одред, иако су се у њему налазиле три жене, а партизанским одредима током јула 1941. прикључила се и његова супруга.¹⁵⁹⁰ Ни Окружни комитет у Чачку није на почетку устанка био сагласан са упућивањем жена у одреде.¹⁵⁹¹ Благојевић је покушао да настави политику изоловања жена у санитетској служби. Број жена које су као борци учествовале у Космајском одреду нарастао је на 12, али је Благојевић током октобра преузимајући руковођење овим одредом, њима доделио друге задатке – четири је распоредио на санитетски рад у засебно организованом пункту, а остале упутио у Посавски одред.¹⁵⁹² Др Јулка Мештеровић је септембра 1941. покушавала да одбије пријем сеоских девојака за болничарке изговарајући се и противљењем припадника штаба одреда.¹⁵⁹³ И у Беличком одреду је постојала тежња да се жене, упркос њиховој жељи да буду борци, ангажују у раду санитета. Петар Стамболић је током септембра 1941. неодређено извештавао да се ту десио и „сукоб жена у одреду“.¹⁵⁹⁴

У прогласу који је Ваљевски одред средином септембра 1941. године упутио женама, оне су позиване на давање доприноса отпору, али иако је истицано да има оних које су ступиле у оружане и у редове болничарки, нагласак је стављан на упућивање мушкараца у борбене редове, док је очекивано да жене преузму бригу о кући и снабдевању. Значај прогласа, поред тога, лежао је и у томе што је у њему обећано правно изједначавање жена са мушкарцима.¹⁵⁹⁵

Пријем жена у устаничке одреде отежавало је одсуство одговарајућих упутстава по том питању. То је довело и до случајева да су партизански одреди одбијали да укључе жене у свој састав.¹⁵⁹⁶ Дилеме поводом пријема жена у одреде

¹⁵⁸⁹ *Зборник НОР-а*, I-20, стр. 52.

¹⁵⁹⁰ АС, Ђ-79

¹⁵⁹¹ ИАБ, МГ-18

¹⁵⁹² *Зборник НОР-а*, I-20, стр. 109.

¹⁵⁹³ „Зар си решила да се мучиш? Теби бар није нужна. Шта ћеш да се потуцаш од села до села, од шуме до забрана. А и другови из штаба нису за то да примамо девојке. Теби не прети опасност. Иди кући.“ – Јулка Мештеровић, *Лекарев дневник*, Београд 1968, стр. 62.

¹⁵⁹⁴ *Зборник НОР-а*, I-20, стр. 90.

¹⁵⁹⁵ *Исто*, I-2, стр. 137-139.

¹⁵⁹⁶ Вита Цветковић, *Освајале су право да се боре*, Београд 1979, стр. 17.

мучиле су локалне комитете током августа 1941, услед чега је Окружни комитет у Шапцу тражио упутства од Покрајинског комитета, уз истицање да већ постоји могућност да се 6-7 жена из Шапца пребаци у одред, што сведочи да је постојало интересовање у том погледу.¹⁵⁹⁷ Политика која ће се водити према становништву током устанка најотвореније је дефинисана у упутствима која је ПК КПЈ за Србију издао Окружном комитету у Шапцу 20. августа. Ова упутства одликује изразита умереност и обазривост, нарочито у погледу поступања према становништву уз наглашавање потребе избегавања радикализације борбе у класном погледу.¹⁵⁹⁸ Овом приликом је први пут дефинисано и питање политике према женама. Иако је у почетку истакнуто да жене могу доприносити и својим деловањем у одредима „ако треба – и с пушком у руци“, ипак је навођена потреба да се оне задрже у градовима уколико нису компромитоване и да тамо служе за одржавање везе, док је компромитоване било потребно употребити за курирску службу, неговање болесника и рањеника. Иако је у очеку наглашавано да „другарице могу одлично користити у одредима“ ипак је њихово укључивање истицано са задршком, само у случајевима нужде, док им је као најважнија улога био намењен рад у позадини.

Присуство жена у народноослободилачким одредима, упркос недовољно јасној политици, постајало је све веће. Жене су у највећој мери ангажоване на споредним пословима, пре свега на раду у санитету и кухињи, али је постепено та њихова активност прерасла у борачке дужности. У Ужицу су *Вести* донеле чланак о младим партизанкама за које је истицана не само спремност, већ доказана способност да буду болничарке и борци.¹⁵⁹⁹ У устанку су чак и жене задужене за санитет, попут Савете Јаворине обучаване у руковању пушком, учествовале у борбама, али и у пропагандном раду и држању зборована.¹⁶⁰⁰

Поједине жене, попут Соње Маринковић, чланице ПК КПЈ за Војводину, биле су ангажоване на организацији устанка у Банату и Бачкој.¹⁶⁰¹ Током августа 1941. постојала су устаничка струјања у Банату, мотивисана и ставом да је цела Србија устала, а „само Банат спава“. У околини Кикинде је до организовања

¹⁵⁹⁷ *Зборник НОР-а*, I-1, стр. 42.

¹⁵⁹⁸ АС, Ћ-21, 2 (Архив Србије, Окружни комитет КПЈ Шабац 1941–1945)

¹⁵⁹⁹ „Посета нашим партизанкама“, *Вести*, бр. 6, 8, 10. 1941. АС, Ћ-129, Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*

¹⁶⁰⁰ *1941–1942 и сведоштва учесника...*, II, стр. 538.

¹⁶⁰¹ *Зборник НОР-а*, I-2, стр. 101.

одреда дошло на притисак Ратка Митровића, али малобројни одред није био кадар да изврши значајније акције, углавном је боравио на салашу на коме је и затечен и уништен, а међу 15 страдалих биле су три жене ангажоване као куварице.¹⁶⁰²

Према исказу Вере Милетић, већи одзив устанку становништва у околини Пожаревца наступио је ангажовањем учитељског брачног пара, Вељка и Наталије Дугошевић, који су уживали ауторитет и углед у околини.¹⁶⁰³ Полет устанка био је и резултат сарадње са четничким одредима са којим се партизани постепено разилазе. За мање од четири месеца, партизански одред у коме је било и 17 жена, углавном средњошколки, се скоро потпуно осуо, а крајем новембра ухваћена је и учитељица Наталија.¹⁶⁰⁴

Развојем устанка су супротности народноослободилачког и равногорског покрета јачале и све више долазиле до изражаја нарастајући до те мере да су, на уштрб међусобног непријатељства, потиснуле свест о потреби борбе против заједничког непријатеља. Сарадња која је успостављана током августа, била је током септембра и октобра нарушена, да би почетком новембра неспоразуми са четничким снагама прерасли у отворени сукоб, у коме су међу првима страдале жене у партизанским одредима.

Један од првих инцидената одиграо се у селу Планиници где су равногорске снаге интервенисале на молбу сељана који су се жалили на придошле партизане међу којима се налазила и Ружа Главинић, рођака пријатеља Драже Михаиловића која је на његову интервенцију враћена кући.¹⁶⁰⁵ Инцидент је био узрокован жалбом сељана на партизанску десетину која је тражила оружје, а чији су се припадници напили и малтретирали између осталог и жене.¹⁶⁰⁶

Јачањем четничко-партизанског сукоба дошло је и до страдања припадница народноослободилачког покрета од стране равногорских снага. Приликом транспорта партизанских рањеника са медицинским особљем четници су код Мионице ухватили, а потом стрељали 33 особе, укључујући 17 жена, међу којима су биле и истакнуте партијске активисткиње.¹⁶⁰⁷ Жена која је успела да

¹⁶⁰² Đorđe Momčilović, *Kako do brigade. Trianesta vojvodanska udarna brigada*, Kikinda 1976, str. 104; АС, БИА, I-133

¹⁶⁰³ АС, БИА, I-20

¹⁶⁰⁴ *О приступу прошлости. Пример једног историјског извора*, приредили Мирослав Перишић, Боро Мајданац, Београд 2010, стр. 226.

¹⁶⁰⁵ З. Вучковић, *н.д.*, стр. 91.

¹⁶⁰⁶ Ј. Марјановић, *н.д.*, стр. 205.

¹⁶⁰⁷ Петар Ристановић, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник*, 2/2011, 108-135, стр. 131.

побегне и избегне стрелјање није у послератном сведочењу спомињала силовања ухваћених жена, али је наводила да су током спровођења биле тучене и вређане.¹⁶⁰⁸ Почетком новембра, када су четници Филипа Ајдацића напали Косјерић, посебно је издвојено и убијено неколико особа које су означене као организатори устанка, међу којима су биле и две учитељице. Убиство болничарки и учитељица коришћено је у пропагандне сврхе. Народноослободилачка пропаганда је истицала да су те жене силоване и масакриране о чему су писала и ретка штампана гласила партизанских одреда у Србији 1942, нарочито када је реч о страдању 17 болничарки.¹⁶⁰⁹ Ова убиства су додатно оптеретила четничко-партизанске односе, а представљала су и једну од основа послератне оптужнице против Драже Михаиловића.

Сломом устанка дошло је до жртвовања и одбацивања жена из народноослободилачких одреда и њиховог враћања у Србију. Према сећању Гојка Николиша, већ приликом повлачења из Србије и пропасти Ужичке републике партизански одреди су остављали жене и упућивали их да се врате кућама, третирајући их као неку врсту „баласта“.¹⁶¹⁰ Приликом повлачења партизанских одреда из Србије уз њих је ишао велики број жена, што је отежавало кретање, услед чега је одлучено да се оне врате кућама. Чак и у ситуацијама када су поједине жене одбијале да се врате, као у случају Таковског батаљона, штаб је одлучивао да им ускрати храну и на тај начин их присили на повратак, а оне упорније чак су биле искључене из састава батаљона и морале су да се крећу на одређеној раздаљини од главнине трупа.¹⁶¹¹

Многе жене су послушале партијску директиву да се не повлаче из Србије уколико нису компромитоване, сматрајући да ће њихова делатност и наклоност остати непозната властима, што су каснија хапшења демантовала.¹⁶¹² На враћање жена вероватно је утицао и став да ће оне због свог пола бити блаже третиране, али и уверење о скором повратку и наставку устанка у Србији.¹⁶¹³ Део жена остао

¹⁶⁰⁸ *Документа са суђења Равногорском покрету...*, II, стр. 1265.

¹⁶⁰⁹ Милун Раонић, „На Крушику 27. новембра 1941. године“, *Ужички зборник*, 10/1981, 241-262, стр. 246. *Зборник НОР-а*, I-4, стр. 200-201.

¹⁶¹⁰ G. Nikoliš, *n.d.*, стр. 347.

¹⁶¹¹ В. Цветковић, *Освајале су право...*, стр. 43.

¹⁶¹² ИАБ, МГ-664

¹⁶¹³ Са партизанским одредима из Црне Горе повукло се 400 жена, али је један број њих такође враћен да би радиле у позадини, иако за то није било услова. АЈ, Антифашистички фронт жена Југославије (141), 10-383

је у саставу партизанских јединица након повлачења и оне су углавном ушле у састав Прве и Друге пролетерске бригаде.¹⁶¹⁴

Жене у саставу народноослободилачких одреда страдале су и у акцијама сламања устанка, попут заробљених партизанки Посавског одреда које су немачке снаге живе спалиле у селу Шљивовици на Златибору.¹⁶¹⁵ Другу групу жена које су страдале током гушења устанка чиниле су оне које су учествовале у раду народноослободилачких одреда током устанка, а затим остале у Србији, углавном препуштене саме себи, па су лако пале у руке власти. Осим тога, посебну групу чиниле су жене, углавном партијски ангажоване, које су након повлачења у Санцак упућене назад у западну Србију ради настављања партијског рада. У овој групи налазиле су се Цвета Дабић, Нада Дрчалић, Милева Ђурић, Нада Вуковић, Кети Миндеровић, Дара Павловић, Ракила Котарев.¹⁶¹⁶ Многе жене које су се истакле својом активношћу, попут Милеве Ђурић или Цвете Дабић, чији је муж био заменик команданта Ужичког партизанског одреда, враћене су из Санцака на теренски рад у Ужице, где су биле врло брзо откривене.¹⁶¹⁷ Убрзо по повратку у Србију децембра 1941. ухваћена је и Љубица Мазинанин која се такође истакла током устанка, а чији је муж Андрија био комесар Тамнавског одреда.

Према извештајима из децембра 1941. у ужичком затвору се налазило око 350 бивших припадника народноослободилачких одреда које су углавном хапсиле и саслушавале немачке власти, недовољно упућене у стање на терену, па се дешавало да су ухапшене жене пуштали, нарочито уколико је реч о онима које су биле оптужене да су обављале послове болничарки или биле чланице културних дружина, а није било података о њиховој комунистичкој оријентацији. На тај начин пуштена је и Вука Берберијан, професорка чији се муж налазио у партизанима, што је изазвало негодовање домаћих власти.¹⁶¹⁸ Услед тога, осим истрага које су вршиле немачке власти на истим пословима ангажовали су се и домаћи органи.¹⁶¹⁹

¹⁶¹⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, str. 318.

¹⁶¹⁵ *Жене Србије у НОБ*, Београд, 1975, стр. 195.

¹⁶¹⁶ Milorad В. Janković, *Grupa partizanskih odreda u Zapadnoj Srbiji – zimi 1941/42. godine*, Beograd 1967, str. 115.

¹⁶¹⁷ Венцеслав Глишић, „Жене ужичког краја у устанку 1941. године“, *Ужички зборник*, 1/1972, 193-210, стр. 195.

¹⁶¹⁸ АС, Збирка о НОР-у, ф. 1, Влада "МН" П 71/а

¹⁶¹⁹ Окружно начелство у Ужицу је извештавало да је од јануара 1942. било ухапшено 1.195 лица од којих је без пресуде упућено на Бањицу 250 лица, а по пресудама преког суда осуђено и

И када су успевале да се спасу страдања у логору након слома устанка, многе жене су биле изложене сталној сумњи и накнадно хапшене и задржаване, што је код њих стварало психичку напетост и осећај неизвесности. Поједине жене, попут Надежде Царевић, су и током 1943. хапшене због тога што су од септембра до новембра 1941. биле куварице и болничарке у устаничким редовима. У случају Царевићеве, хапшење је био извршено на основу сећања немачког војника заробљеног током устанка који ју је препознао и ухапсио на Теразијама.¹⁶²⁰

Жене које су помагале партизанске одреде и учествовале у њима, услед прогона и хапшења током 1942. доживљавале су и породичне трагедије, али су упркос томе и упркос гаранцијама становништва да ће живети мирно, настављале своју делатност. Јелена Николић је заједно са мужем помагала партизане, а по слому устанка је присуствовала стрељању оца и мужа, а затим је била одведена на Бањицу. Након пуштања уз гаранцију средине у којој је живела, наставила је комунистичку делатност због чега је поново ухапшена и остала на Бањици до ослобођења.¹⁶²¹ Жена Милана Благојевића је наставила илегални рад након што је пуштена из логора на Бањици, а јуна 1944. поново је ступила у одред.¹⁶²²

Упркос упорним прогонима, било је и случајева да су жене успевале да се врате кућама и неопажено преживе окупацију.¹⁶²³ Зорица Протић је успела заједно са Лепом Жујовић и Мартом Поповић, женом Милентија Поповића, да се преко Ужица врати у Београд децембра 1941. највише захваљујући томе што Жујовићева и Поповићева због својих година нису изазивале сумњу власти.¹⁶²⁴ Поједине жене су се спасле уз помоћ пријатељских и родбинских веза са представницима власти, али такви покушаји нису били увек успешни.¹⁶²⁵ Поједини родитељи, попут оца 16-годишње Милене Аћимовић која је остала у партизанском одреду до фебруара 1942, чак су се одрицали својих кћерки. У случају Аћимовићеве, отац је ипак јуна 1942. упутио молбу за њено пуштање

стрељано 92, док је још 50 осуђено на смрт и упућено у Београд на извршење пресуде. АЈ, 110-557-288

¹⁶²⁰ ИАБ, Бдс, С-169

¹⁶²¹ ИАБ, МГ-339

¹⁶²² ИАБ, Бдс, В-542; *Жене Србије у НОБ...*, стр. 182.

¹⁶²³ Учитељица Даница Рајчевић је због упале бубрега морала да напусти одред марта 1942, успела је да дође код родитеља у Београд и да живи илегално до краја окупације. ИАБ, МГ - 102

¹⁶²⁴ ИАБ, МГ-739

¹⁶²⁵ Због родбинских веза постојали су покушаји да се поједине, чак јавности познате комунисткиње и партизанке, попут Софије Станишић и Надежде Илић, једне од три сестре Илић, спасу страдања. АС, БИА, II-73

наводећи да то чини на притисак мајке и жене, али и истичући да су многи старији и тежи кривци прошли са много мање последица. Аћимовићева је након тога упућена у Завод за принудно васпитање.

Иако је децембра 1941. дошло до сламања устаничког покрета, међу представницима окупатора и колаборационистичких власти владало је уверење да ће до новог успона устанка доћи на пролеће 1942. године.¹⁶²⁶ Изложени прогонима, многи партизански одреди у Србији уништени су или су се сами распустили, а они који су опстајали били су непрестано прогоњени и уз то изложени нерасположењу становништва које се из страха од одмазди устезало да их помогне. У марту 1942. у извештају Врховном штабу Радивоје Јовановић Брадоња је констатовао да партизански одреди на територији Западне Србије и Шумадије више не постоје.¹⁶²⁷

Током 1942. напори власти били су усмерени на уништавање партизанских одреда у југоисточној Србији који су се дотада у великој мери самостално развијали.¹⁶²⁸ Под околностима прогона и у овим одредима дошло је до појаве одбацивања жена. Приликом припрема за офанзиву окупационих власти, Ратко Павловић је наредио да се из Пасјачке и Видовачке чете склоне болесни, мање издржљиви и жене што је касније искоришћено за покретање питања његове одговорности за распад чета.¹⁶²⁹ Приликом партијског саслушања Павловића и бившег команданта Пасјачке чете Војина Бајовића, они су за распад одреда, због интрига и панике, кривили партизанку Веру.

За разлику од неодлучности по питању пријема жена у одреде током устанка и њиховог одбацивања приликом његовог слома, криза партизанског покрета током 1942. утицала је на промену опште политике пријема жена у одреде. Већ у фебруару 1942. Јосип Броз је констатовао велике успехе народноослободилачког покрета када су у питању жене, сматрајући да се оне могу искористити да се код њихових мужева сузбије утицај четничке пропаганде, као и да се обезбеди помоћ одредима. У писму које је упутио Едварду Кардељу и Иви Лоли Рибару, Јосип Броз је констатовао да има више захтева жена да иду у одреде и да је решено да се оне примају не само као болничарке, већ и као борци.¹⁶³⁰

¹⁶²⁶ *Зборник НОР-а*, I-1, стр. 637.

¹⁶²⁷ ВА, НОВЈ, 3-3-7

¹⁶²⁸ В. Глишић, Г. Миљанић, *н.д.*, стр. 128.

¹⁶²⁹ АС, Ћ-3, 26 (Архив Србије, Покрајинско повереништво КПЈ за Ниш 1942–1948)

¹⁶³⁰ АЈ, ЦК КПЈ, 1942/82

Пријем жена у одреде као бораца оправдаван је њиховим бројним захтевима, што указује да таква одлука није била само део планиране политике, већ и производ воље и избора самих жена.¹⁶³¹ О примени одлуке о пријему жена у одреде сведочио је и Моша Пијаде, који је у априлу 1942. јављао Титу да су омладинске чете почеле да примају жене.¹⁶³²

На ранији неодлучан став у погледу пријема жена у одреде утицало је и то да ово питање није било дефинисано од стране Москве све до марта 1942. када су Совјети отпочели кампању за мобилизацију жена у Црвену армију.¹⁶³³ Од пролећа 1942. у Совјетском Савезу су почеле кампање мобилизације совјетских жена, чланица Партије, од којих су многе примане у војску без прегледа и тестирања, а посебно су позиване жене без деце и оне које нису запослене.¹⁶³⁴ Титово одобрење да се жене примају у одреде временски се поклопило са совјетском мобилизацијом женских добровољаца у редовне војне снаге, али и са периодом кризе одреда и помањањем људства, услед чега је било и резултат прагматичности.

Након Титовог одобрења, уследио је и чланак Спасеније Бабовић објављен у *Пролетеру* за март-април 1942. у коме је критиковала „назадњачка и накарадна гледишта да жене не могу учествовати са оружјем у борби, да оне не треба да врше разне функције, у штабовима“. Насупрот томе, пропагирана је потреба да се женама омогући равноправно учешће у борби позивањем на чињеницу да су оне доказале да су „способне сносити све тешкоће партизанског ратовања као мушкарци“.¹⁶³⁵

Ови ставови су дошли до изражаја и у окупираној Србији, где је у истом периоду у упутству Окружног комитета КПЈ за Пожаревац од 14. марта 1942. партијском чланству у партизанским јединицама било наглашено: „Страно је и туђе схватање појединаца да женама није место у одреду. Ако су поједине жене направиле грешке, то не значи да жена не може бити добар борац. То буржоаско и нама туђе схватање мора бити искорењено код сваког појединца, поготово кад имамо и код нас примера о херојском држању жена.“¹⁶³⁶

¹⁶³¹ *Dokumenti centralnih organa...*, III, str. 391.

¹⁶³² *Isto*, IV, str. 300.

¹⁶³³ J. Vatinić, *n.d.*, str. 167.

¹⁶³⁴ S. Conze, B. Fieseler, *n.d.*, str. 213.

¹⁶³⁵ „Важност учешћа жена у данашњој народноослободилачкој борби“, *Пролетер*, бр. 14-15, март-април 1942.

¹⁶³⁶ *Зборник НОР-а*, I-3, стр. 141.

Помоћ и учешће жена у партизанским одредима били су примећени и од стране окупационих власти. У извештају командујућег генерала и заповедника Србије октобра 1942. о устаничком покрету истицано је: „Активно учешће жена и девојака у нези болесника и рањеника као и курирској служби, уобичајено је у свим одредима.“¹⁶³⁷

У публикацији *Жене Србије у НОБ*¹⁶³⁸ објављене су биографије 967 жена из Србије које су означене као учеснице народноослободилачке борбе. Од ових жена укупно је 521 (53,9%) учествовало у народноослободилачким одредима. Највећи број жена (298) прикључио се одредима током устанка 1941. Најмање жена (41) приступило је одредима током кризе 1942. године, а затим долази до пораста њиховог учешћа 1943. када у одреде ступа 112 посматраних жена. Приступање жена одредима убрзо након тога опада и током 1944. у одреде ступа 70 жена. Од 298 жена које су ступиле у народноослободилачке одреде током 1941, њих 157 се крајем исте године повукло са главнином партизанских снага, а након повлачења, 15 је враћено на територију Србије.

Табела бр. 1

Учешће жена у народноослободилачким одредима:

Ступиле у одред	1941.	1942.	1943.	1944.	Укупно
Централна Србија (760)	287	28	70	25	410 (42,4%)
Војводина (65)	4	10	4	2	20 (2,1%)
Косово и Метохија (142)	7	3	38	43	91 (9,4%)
УКУПНО	298	41	112	70	521
967	30,8%	4,2%	11,6%	7,2%	53,9%

¹⁶³⁷ ВА, На, 27 II-4а-41

¹⁶³⁸ Изнети подаци се односе на територију Републике Србије која се у географском погледу не поклапа са територијом окупиране Србије, али пружа основе за сагледавање степена учешћа жена у народноослободилачком покрету. Ради успешнијег поређења, поред података за целокупно подручје Србије, изнели смо и одвојене податке за територију Централне Србије, као и за подручје Војводине и Косова и Метохије.

Од жена није захтевано да иду у партизанске одреде, већ им је омогућавано да им приступе, а у пракси је долазило до честог непоштовања таквих упутстава. Ни руководећи кадар ни женске организације нису били без предрасуда и тежњи да се жене потисну из борбених редова што је у највећој мери дошло до изражаја кроз делатност искључиво женских чета које су формиране на југословенском подручју током 1942. године. Женске партизанске чете одбијали су да укључе у свој састав поједини одреди пошто је њихово руководство сматрало да жене неће моћи да издрже терет борбе.¹⁶³⁹ Када је, јануара 1943, Врховни штаб НОВ и ПОЈ издао Наредбу о изради спискова војних обвезника, у њих су уношени сви мушкарци, док су жене увођене у спискове само ако се доборовољно пријаве.¹⁶⁴⁰

Пристајање партизанских одреда уз све који су угрожени и који су се борили за своје животе утицало је да је овај покрет добијао подршку у крајевима са угроженим српским становништвом, где му је прилазио народ који је остајао без имовине и услед угрожене егзистенције био спреман на очајничку борбу. Под таквим околностима народноослободилачком покрету су приступале и жене које нису биле поборнице и симпатизерке комунистичке партије, али су исказивале спремност да се боре.¹⁶⁴¹ У бици на Сутјесци учествовале су 2.844 жене што према проценама представља 15% читаве партизанске борбене групације. При томе, већина ових жена (86%) била је млађа од 25 година, а њих 587 погинуло је током битке.¹⁶⁴² Највећи број жена чиниле су Српкиње (1.268) и Црногорке (635), од чега је са подручја Србије била 151 жена (5,3%).¹⁶⁴³

¹⁶³⁹ Оне су ипак прикључене одреду, али су у прву борбу послате ненаоружане са наређењем да саме нађу оружје што је био чест став који је одражавао конзервативан поглед да је ношење оружја привилегија мушкараца. – Barbara N. Wiesinger, „Rat partizanki. Žene u oružanom potoru u Jugoslaviji 1941–1945“, *Historijska traganja*, 4/2009, 201-226, str. 214.

¹⁶⁴⁰ АЈ, 141-10-377

¹⁶⁴¹ Према појединим истраживањима која се у највећој мери ослањају на статистичке податке за подручје Хрватске, партизанке су углавном биле веома младе, имале су између 16 и 25 година, биле су сеоског порекла и веома слабо су познавале комунистичку идеологију. – В. Jancar-Webster, *n.d.*, str. 50.

О бројности жена у партизанским одредима сведочи и то да је само кроз Седму банијску ударну дивизију прошло 811 жена од којих је 234 погинуло док је једна проглашена за народног хероја, а 38 су биле носиоци партизанске споменице 1941. – Стана Џакула-Ницовић, *Жене борци НОР-а Седме банијске ударне дивизије 1941–1945*, Београд, 1995, стр. 141

¹⁶⁴² Viktor Kučan, „Sutjeska – dolina heroja. Žene borci (prvi deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1988, 205-247, str. 213.

¹⁶⁴³ Током борби на Сутјесци у саставу Друге пролетерске дивизије налазило се 38 жена пореклом из Србије, а у саставу Треће пролетерске – санџачке бригаде било је њих 32. – Viktor Kučan, „Sutjeska – dolina heroja. Žene borci (drugi deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1989, 101-160, str. 108.

За разлику од осталих бивших југословенских територија, велики број припадница народноослободилачког покрета у Србији чиниле су жене које су пре рата припадале комунистичком покрету. Од 967 жена чије су биографије представљене у књизи *Жене Србије у НОБ*, њих 370 (38,3%) биле су пре 1941. чланице КПЈ или СКОЈ-а, а један део њих био је активан и у *Женском покрету*.

Табела бр. 2

Политичка активност припадница народноослободилачког покрета пре 1941. године

	<i>Женски покрет</i>	КПЈ	СКОЈ
Централна Србија (760)	50	166	127
Војводина (65)	10	25	13
Косово и Метохија (142)	2	11	28
УКУПНО	62	202	168
967	6,4%	20,9%	17,4%

Иако је на подручју Србије преовлађивало сеоско становништво, међу учесницама народноослободилачког покрета, било је готово подједнако жена са села (459) и оних из градских и варошких средина (474). Највише је било ученица, студенткиња, просветних радница и интелектуалки (337). Многе жене које су ступиле у партизанске одреде биле су пре рата ангажоване у студентском комунистичком покрету, биле су високо образоване и као такве могле су да делују пре свега на значајним пропагандним пословима. Углавном је била реч о веома младим женама, које су највећим делом рођене у периоду између 1916. и 1925. године и које су током рата углавном биле у двадесетим годинама. Младост и слична генерацијска припадност заједничко су обележје великог броја партизанки са југословенског простора.

Табела бр. 3

Старосна структура припадника народноослободилачког покрета:

Рођене:	Пре 1901.	1901–1910	1911–1915	1916–1920	1921–1925	1926–1930	Нема података
Централна Србија (760)	42	64	98	133	209	24	190
Војводина (65)	1	5	13	19	21		6
Косово и Метохија (142)	9	2	4	17	62	16	32
УКУПНО	52	71	115	169	292	40	228
967	5,4%	7,3%	11,9%	17,5%	30,2%	4,1%	23,6%

Током окупације, жене су биле ангазоване не само у народноослободилачким одредима него и у раду партијске организације, посебно у градовима, где су учествовале у организовању и исказивању отпора. Посебно је део женске средњошколске омладине, ангазоване у скојевском апарату учествовао у прилично смелим саботажама у Београду током лета 1941. године. Храброст женског комунистичког подмлатка и спремност на акцију брзо су се испољили: у Београду су две 16-годишње средњошколке 26. јула запалиле немачки камион.¹⁶⁴⁴ Девојке, углавном ученице, попут Зоре Божовић, Наде Анастасијевић, Лепе Митровић, Радмиле Јовић, учествовале су током лета 1941. у саботажама у Београду, као и у писању и растурању парола и летака.

У партијској организацији, нарочито у градовима, био је ангажован значајно већи број жена које су, услед одсуства мушкараца, али и због мање позорности полицијских власти, у значајној мери коришћене за партијски рад. Бројност жена у партијским организацијама била је условљена и ставом да жене

¹⁶⁴⁴ *Београд у рату и револуцији...*, I, стр. 164.

треба припремати за рад и руководство у партијским организацијама пошто мушкарци одлазе у одреде. Осим тога, жене су обављале и курирске послове за потребе партијске организације.¹⁶⁴⁵

Поједине анализе структуре београдске партијске организације у првим годинама окупације указују да су жене чиниле 20,5% њеног састава.¹⁶⁴⁶ Постојала је тежња да жене буду присутне у свим руководећим форумима, а то настојање често није било само декларативно, већ су жене обављале сложене послове и угрожавале свој живот. У ПК КПЈ за Србију било је шест мушкараца и три жене (Спасенија Бабовић, Љубинка Милосављевић и Митра Митровић), али су оне већи део окупације провеле ван територије окупиране Србије. ПК КПЈ за Србију је руководио мрежом од 16 окружних комитета, а међу секретарима окружних комитета током окупације биле су: Лепосава Стаменковић (Лесковац), Олга Милутиновић (Краљево), Милица Павловић (Ваљево).¹⁶⁴⁷ Чланица Окружног комитета у Крушевцу била је Радмила Обрадовић, у Београду Вукица Митровић, у Нишу Разуменка Петровић, у Пожаревцу Вера Милетић, у Шапцу Вера Благојевић, а у Ваљеву Милка Минић. У Београду је у Месном комитету деловао велики број жена међу којима су биле и Јелена Ћетковић и Ђука Динић.¹⁶⁴⁸

По повлачењу већине партизанских снага, активност партијске организације у Србији била је отежана малим могућностима да се компромитована и угрожена лица склоне у одреде, што је довело до пораста обима хапшења чланства током 1942. и осипања организације.¹⁶⁴⁹ Илегалан рад, прогони, сталне сумње и неизвесност утицали су на настајање осетљивог психичког расположења и раздражљивости. Нервна исцрпљеност и пренапрегнутост илегалних партијских радника у градовима биле су такве да се Разуменка Петровић сећала да је „имала осећај гоњене звери“.¹⁶⁵⁰ Немогућност да се илегалци склоне у одреде водила их је често у безнађе. „Београд је био мишоловка, било је очевидно да сви морају једног дана настрадати“ – било је

¹⁶⁴⁵ Током 1941. ПК КПЈ за Србију је имао 13 курирки. – *Borbeni put žena ...*, стр. 241.

¹⁶⁴⁶ Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд 2013, стр. 89.

¹⁶⁴⁷ Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*, I, Београд 1975, стр. 305.

¹⁶⁴⁸ J. Marjanović, *n.d.*, стр. 95.

¹⁶⁴⁹ Током 1942. дошло је до хапшења и провала партијске организације у низу градова (Београд, Прокупље, Ваљево, Зајечар, Краљево). – В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, стр. 333.

¹⁶⁵⁰ ИАБ, МГ-106

мишљење једне од ухапшених жена.¹⁶⁵¹ Након хапшења, и борбенији и искуснији чланови Партије у затворима су подлежали притиску. Тежина партијског рада доприносила је да се „другови, који се у акцијама показују (као) хероји, слабо и издајнички држе пред полицијом.“¹⁶⁵² Признање у полицијској истрази било је чест случај упркос партијским упутствима о храбром држању пред непријатељем и неговању конспиративности. Ова појава утицала је на ширење неповерења према онима који су након хапшења пуштани на слободу. Понашање и изјаве сваке особе о држању приликом хапшења дуго су провераване. Разуменка Петровић је након рада у Лесковцу јануара 1942. пребачена у Бабички одред, а затим ухапшена и убрзо пуштена и упућена у Београд где је јуна 1942. постала чланица Месног комитета. Пуштање Петровићеве из затвора изазвало је сумње, основана је комисија да испита њен случај, а она је убрзо искључена из Партије с образложењем да је обмањивала комисију.¹⁶⁵³

У бројним партијским дописима током маја и јуна 1942. упорно су понављана упутства да се треба клонити као провокаторке и непријатеља Партије Јелене Матић-Чачанке, студенткиње и бивше чланице ОК КПЈ у Чачку, која је пуштена након пет месеци проведених на Бањици.¹⁶⁵⁴ Јелена Матић је обележена као непријатељ Партије, а снажну реакцију је изазвао њен покушај да успостави контакт са партијском организацијом преко пријатељица које су ступиле у одреде.¹⁶⁵⁵ Због сарадње са Матићевом, по наређењу Покрајинског комитета искључени су из одреда и из Партије један брачни пар и жена Мирослава Јовановића Трулежа. За Јовановићеву жену је истакнуто да не врши свесну шпијунажу, али да помаже Матићеву за коју је упорно тврдила да није издајница.¹⁶⁵⁶

Због опасности коју је представљала покушајима да окупи део чланства и поново се повеже са партијском организацијом, на Јелену Матић је септембра 1942. организован атентат приликом кога је убијена иако је успела да пружи

¹⁶⁵¹ МГ-338; Слично је Нада Андрејевић рекла Петру Стамболић 1943. када је кретао из Босне за Београд: „Куд ћеш у онај пакао“. – Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd 2010, str. 17.

¹⁶⁵² *Dokumenti centralnih organa...*, VIII, str. 370.

¹⁶⁵³ *Sećanja drugarice Spasenije-Cane Babović ...*, str. 79.

¹⁶⁵⁴ Р. Ристановић, *н.д.*, стр. 235.

¹⁶⁵⁵ АС, Ђ-2, ОКМ, 17

¹⁶⁵⁶ АС, Ђ-2, ОК Ар, 104

значајан отпор. Извршиоци су ухапшени и на саслушању су одали своје партијске везе, пре свега Ђуку Динић.¹⁶⁵⁷ Део људи које је Матићева придобила, а које је Благоје Нешковић окарактерисао као људе са „центра“, након њеног страдања је ухапшен.

Стална хапшења и партијске провале нарочито су угрожавале жене на истакнутим партијским положајима, посебно у Београду. Партијска организација у Београду је трпела сталне промене, осипања и реорганизације што је требало да промени Вера Милетић као нови секретар МК од септембра 1943. О тешком стању и полицијској контроли у Београду сведочи чињеница да је Милетићева ухапшена након нешто више од месец дана боравка у граду. Њен задатак је био да формира комунистичку организацију од дивљих комунистичких група, али је због строге контроле убрзо ухваћена. Приликом саслушања је одала велики део комунистичког чланства са којим је била у контакту, пре свега пожаревачку комунистичку организацију. На основу њених и исказа Василија Бухе ухапшено је око 40 чланова Партије и откривен састав партијских руководстава у Србији.¹⁶⁵⁸ На саслушању је Милетићева признала да су и она и њена околина били свесни опасности, али и да је истицано „да није у Београду тако страшно како се прича“, а веровало се да ће као жена имати веће могућности рада и кретања.¹⁶⁵⁹

Нису опасности биле изложене само жене које су упућиване на рад у Београд, већ и оне које су због компромитованости упућиване из Београда на рад у друге градове, где су убрзо разоткриване. Тако је Јулија Дереле откривена у Прокупљу, а др Зора Илић Обрадовић у Краљеву 1942. године.¹⁶⁶⁰

Жене из градова су могле да ступе у одреде углавном преко партијских веза. Поједине жене, које нису биле партијски организоване покушавале су током устанка да у одреде ступе преко непроверених и несигурних веза и контаката, услед чега се догађало да буду предате у руке четничким снагама: они који су их предавали, лажно се представљајући као поборници народноослободилачког покрета, после су уцењивали њихове породице, које су се распитивале за њихову

¹⁶⁵⁷ Чедомир Ђурђевић, „Комунистичка партија Југославије – организатор и носилац НОП-а у Београду од 1941–1944 (са освртом на период од 1929–1941. године)“, *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Зборник радова, Београд 1971, 9- 39, стр. 29.

¹⁶⁵⁸ V. Glišić, *Susreti i razgovori...*, стр. 19.

¹⁶⁵⁹ АС, БИА, I-20

¹⁶⁶⁰ *Револуционарни ликови Београда...*, I, стр. 75-76.

даљу судбину.¹⁶⁶¹ Жене чији су се мужеви налазили у партизанским редовима страдале су када су покушавале да доставе помоћ одреду.¹⁶⁶² Четници су захваљујући преварама и дојавама и током 1944. успевали да ухвате жене које су покушавале да се придруже партизанским снагама мимо партијске организације.¹⁶⁶³

Жене које су након слома устанка остале у Србији, а биле су ангажоване у комунистичкој организацији, углавном су учествовале у илегалном партијском раду у градовима, али су повремено биле активне и у саставу појединих одреда. Негативан став о присуству жене у одредима задржао се у Србији и након устанка и партијских директива: командир чете у којој се налазила истакнута партијска радница Радмила Обрадовић Гојка¹⁶⁶⁴ говорио је да жена у чети доноси малер.¹⁶⁶⁵

Припаднице одреда често су по партијским задацима напуштале одреде и биле упућиване на партијски рад на терену, што их је излагало опасности. Вера Вребалов је из чете пребачена на теренски рад и од октобра 1943. била је инструктор ОК КПЈ у срезу млавском. Ухваћена од четника почетком 1944. када је успела да отме бомбу и изврши самоубиство.¹⁶⁶⁶

Почетком 1943. године, вести о слому немачке војске код Стаљинграда побудиле су нове наде и очекивања у Србији. У периоду јануар – март 1943. дошло је до повећања броја партизанских оружаних акција.¹⁶⁶⁷ И поред тога првих месеци 1943. у целој Србији је у партизанским одредима било око 1.200 бораца.¹⁶⁶⁸ Први шумадијски одред, обновљен током 1942. године, у почетку није у свој састав примао жене, а током марта 1943. Окружно повереништво КПЈ за

¹⁶⁶¹ ВА, НОВЈ, 60в-5-16

¹⁶⁶² Емилија Бартен и њена другарица страдале су приликом покушаја да доставе санитарску помоћ Посавском одреду 1941. године. АЈ, 110-741-644

¹⁶⁶³ АС, Г-25, ф 113, зл. бр. 14690

¹⁶⁶⁴ Радмила Обрадовић је у време кризе и прогона током 1942. успела да се одржи и руководи партијском организацијом, а вршила је осетљиве партијске задатке, као што је истрага око распада Јабланичког одреда. – Живојин Николић-Брка, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1979, стр. 460.

¹⁶⁶⁵ ИАБ, МГ-625

¹⁶⁶⁶ Vita Svetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1978, str. 224.

Постојало је и извесно неразумеваше Вере Вребалов са партијском организацијом пред којом је морала да самокритички наступа и призна да осећа остатке малограђанског васпитања и болећивости који отупљују њену оштрину према непријатељу што је потврђено уз оцену да је искрена, али несналажљива.

¹⁶⁶⁷ Према немачким подацима, убијено је 58 председника општина и спаљено 197 општинских архива. *Зборник НОР-а*, XII-3, стр. 209.

¹⁶⁶⁸ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, str. 339.

Младеновац распитивало се да ли је та одлука промењена и могу ли упутити неке жене у одред, што сведочи да је постојала заинтересованост жена за ступање у одреде.¹⁶⁶⁹

Конзервативне идеје је било тешко превазићи, Партија је морала да се бори против предрасуда и противљења мушких припадника одреда. Јавно испољене предрасуде о женама партијски органи су настојали да потискују, али и осуђују и кажњавају у најотворенијим случајевима. Искључење из Партије једног командира чете Друге јужноморавске бригаде децембра 1943. било је мотивисано и критиком његовог става да жене не могу бити добри борци нити руководиоци.¹⁶⁷⁰

Током августа 1943. одржано је партијско саветовање војних и политичких руководилаца партизанских одреда и батаљона из Шумадије и Западне Србије, коме су присуствовали представници Главног штаба и ПК КПЈ за Србију. Том приликом је, између осталог, истакнуто да су „борци – другарице“ пуноправне као и „борци другови“.¹⁶⁷¹ Заузимање одлучног става о пријему жена у одреде допринело је порасту њиховог учешћа у партизанским снагама у Србији током 1943. године. Насупрот томе, избегавање децидног изјашњавања поводом пријема жена у одреде, али и настојање да се оне постепено истисну из њих, дошли су до изражаја у последњој години окупације. Колебања у политици пријема жена у одреде најбоље су изражена у извештају ПК КПЈ за Црну Гору и Боку јануара 1944. у којем је истицано да то питање уноси прилично забуне, пошто су војни одреди стали на становиште да што мање жена примају у војску, што је истицано као правилан став, али су критиковане појаве да се жене, чак и оне које су ступиле у одреде на почетку устанка, искључују из јединица и разоружавају. Захтевајући одређенији став по овом питању, ПК КПЈ за Црну Гору је истицао да упућују жене да ступају у редове болничарки и стварају радне чете, али да саме жене то сматрају недовољним и испољавају спремност да учествују у борби.¹⁶⁷² У првомајском прогласу 1944. ПК СКОЈ за Србију посебно се обратио девојкама, али су поред истицања примера учешћа жена у борбама оне позиване да се

¹⁶⁶⁹ *Зборник НОР-а*, I-5, стр. 99.

¹⁶⁷⁰ *Исто*, стр. 411.

¹⁶⁷¹ *Исто*, стр. 252.

¹⁶⁷² *Dokumenti centralnih organa ...*, XV, str. 31.

обучавају за болничарке и радом у позадини помажу и замењују браћу која се налазе на фронту.¹⁶⁷³ Окружни комитет у Лесковцу је септембра 1944. издавао упутства да се жене упућују на санитетске курсеве, а не у војне одреде.¹⁶⁷⁴

Демобилизација жена вршена је од 1944. искључивањем жена из борбених редова, пошто се војска већ могла ослонити на мушке регруте и преобликовати из герилске у регуларну војску.¹⁶⁷⁵ Током 1944. започело је и повлачење болничарки из борбених јединица и слање на рад у болнице или на политичке дужности. Током 1945. прављени су спискови жена које желе да иступе из војске, а затим је у августу донет Закон о демобилизацији старијих годишта обвезника, жена и хранилаца у ЈНА и Морнарици по коме је ова лица, осим неопходно потребних, било потребно отпустити током наредна два месеца.¹⁶⁷⁶

Процењује се да је на подручју Југославије од 1941. до 1945. око 100.000 жена ступило у партизанске војне редове, а да је током рата погинуло око 25.000 и рањено око 40.000 жена.¹⁶⁷⁷ Бројност жена и њихово учешће у народноослободилачком покрету у Југославији представљају један од изузетних феномена Другог светског рата. Ову појаву приметили су и страни представници у партизанским одредима још током ратних сукоба. Снажан утисак су партизанке оставиле на мајора Вилијама Џонса, британског официра који доспео у редове партизана 1943. и који их је сматрао импресивним и фанатичним.¹⁶⁷⁸ Већ у фебруару 1944, наредник америчке војске Валтер Бернштајн је објавио чланак „Партизанска војска Југославије“, у коме је посебно истицао учешће жена у партизанима, њихову заступљеност у командном кадру, као и родну равноправност у одредима.¹⁶⁷⁹ И партизанско руководство је било свесно феномена великог учешћа жена у партизанским одредима и у дописима је указивало „на скоро историјски преокрет који се одвија међу женама, нарочито међу сељанкама“.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷³ *Centralni komitet Saveza komunističke omladine...*, IV, str. 791.

¹⁶⁷⁴ АС, Ђ-14 (Окружни комитет КПЈ Лесковац 1941–1947), 122

¹⁶⁷⁵ В. N. Wiesinger, *Rat partizanki...*, str. 216.

¹⁶⁷⁶ ВА, НОВЈ, 7125-9-13; ВА, НОВЈ, 715V-2-9; ВА, НОВЈ, 60в-1-41

¹⁶⁷⁷ Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, Beograd 2011, str. 35.

¹⁶⁷⁸ J. Batinić, *n.d.*, str. 1.

¹⁶⁷⁹ ВА, НОВЈ, 183-3-1

¹⁶⁸⁰ *Dokumenti centralnih organa ...*, VIII, str. 441.

Одзив и учешће жена у народноослободилачким одредима били су велики, неочекивани и непланирани од стране комунистичког вођства. Сама могућност учешћа жена у борби представљала је преломни корак у односу на прошлост, а имала је велики значај за жене које су тиме први пут масовно стекле могућност да дају борбени допринос у ратном сукобу. Омогућавање женама да учествују у одредима проширило је регрутациону базу народноослободилачком покрету и истовремено деловало у правцу потврђивања залагања за родну једнакост. Одредима су поред тога у највећој мери приступале жене које су биле егзистенцијално угрожене, прво као чланице и симпатизерке Партије, а затим и услед терора, па је њихова борба представљала не само борбу за равноправност или комунистичку идеју, већ у првом реду врсту самоодбране. За многе жене пријем у одреде није био ствар избора, већ животне угрожености, а њихова спремност да приступе одредима деловала је као пресудан чинилац њиховог учешћа. Иако пожељан са идеолошког становишта, али и услед недостатака људства, пријем жена у одреде узбуркао је традиционални родни поредак, што је условило и њихов положај и статус у самим одредима.

ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИМ ОДРЕДИМА

Пријем и присуство жена у партизанским одредима нису аутоматски значили њихов једнак положај са мушким припадницима одреда и њихово прихватање за равноправне саборце. Одбојност мушкараца према женама у одреду није потицала само из поимања ратовања као искључиво мушког посла, већ и из претпоставке да ће жене као физички слабије и мање издржљиве теже подносити ратне недаће и представљати оптерећење за остале чланове одреда. Очекивало се да жене које се пријаве буду физички снажне, како би издржале ратне напоре.¹⁶⁸¹

Осим физичких изазова, жене су биле изложене и посебним притисцима и очекивањима од остатка одреда. Страдање и криза народноослободилачких одреда, карактеристичне за окупирану Србију након слома устанка, јавили су се током 1942. и међу партизанским снагама које су се повукле, а код којих је долазило до криза у руководству које су се одражавале и у међусобним неслагањима и сукобима, али и повећаном притиску и осуђивању жена за

¹⁶⁸¹ Ступање у одред Вере Благојевић, која је била нежније конституције, изазвало је неодобравање бораца, који су сматрали да у обзир долазе физички спретније и вештије жене. *1941–1942 и сведоchenjima učesnika...*, II, str. 139

поједине пропусте. Замор и физичка исцрпљеност мучили су и женске и мушке припаднике одреда.¹⁶⁸²

Током 1942. било је неколико извештаја о кризи партијског живота у Првој пролетерској бригади, о лошим односима руководства, апатији, неактивности и међусобном неразумевању.¹⁶⁸³ Слични проблеми били су присутни и у Другој пролетерској бригади. Од заменице политичког комесара те бригаде, Спасеније Бабовић, се очекивало да поправи ситуацију, али је она „постала нервозна и тако се односи према свим стварима.“¹⁶⁸⁴ Бабовићевој је замерано да, упркос нервирању око појединих проблема, нарочито око раширене појаве пљачке од стране бораца, у извештајима Врховном штабу покушава да ублажи стање, што је приписивано и њеној неспособности као руководиоца.¹⁶⁸⁵

Партијска доследност и догматизам често су притискали и вођство партизанских одреда, а као једну од представница такве струје Милован Ђилас је означио Бабовићеву описујући је као „укалупљену“ и „нагањачицу“, која отежава рад осталима.¹⁶⁸⁶ Ове критике могле су, према појединим сведочењима представљати и реакцију на истакнути положај једне жене и настојање да се њеним дисквалификавањем прикрију сопствене грешке. Спасенија Бабовић је била једина жена која се налазила у саставу штабова првих пет пролетерских бригада средином 1942. године, а након смењивања са дужности дуго је остала без посебног задужења, што је подстицало њено незадовољство.¹⁶⁸⁷

Тензије у пролетерским бригадама подстицала је и међусобна нетрпељивост жена на руководећим положајима, попут случајева неслагања Спасеније Бабовић са Митром Митровић и Љубинком Милосављевић. Личне размирице отежавале су и активност Лепе Перовић, која је пре рата радила у београдској партијској организацији.¹⁶⁸⁸

¹⁶⁸² Партизане који су се повукли из Србије мучио је осећај безизлажности и узалудности борбе, а током 1942. откриване су завере бораца да дезертирају и врате се у Србију. ВА, НОВЈ, 5-1-10

¹⁶⁸³ *Dokumenti centralnih organa...*, VI, str. 354.

¹⁶⁸⁴ *Isto*, str. 198.

¹⁶⁸⁵ *Isto*, str. 192-193.

¹⁶⁸⁶ М. Ђилас, *Revolucionarni rat...*, str. 211.

¹⁶⁸⁷ Лј. Ђурић, *n.d.*, str. 171.

¹⁶⁸⁸ Током 1942. Перовићева је додељена на рад у Босанску крајину где је упућена на сарадњу са Ђуром Пуцаром, секретаром Обласног комитета. Иако је истицано да је Пуцар „нездраво иступао према њој“, Перовићева је проглашена за кривца у сукобу, морала је самокритички да призна кривицу, а затим је премештена на другу дужност. *Dokumenti centralnih organa...*, VII, str. 254.

Кризу покрета у Србији пратили су унутарпартијски сукоби и разрачунавања, којима је посвећивана велика пажња, а на њихово решавање трошена енергија. Партијску организацију Књажевачког одреда чинило је почетком 1942. године 13 особа, али је констатовано да стање није добро пошто се партијност „углавном ценила по броју и лепоти изговорених фраза“, а ситуацију је отежавало и присуство у одреду четири искључена члана Партије и једног троцкисте. Једна од искључених била је жена, за коју је одлучено да се упути на рад ван одреда, а у случају да одбије тај предлог да се „најури“ из одреда.¹⁶⁸⁹ Међутим, Окружни комитет КПЈ за Зајечар септембра 1942. донео је одлуку да се она заједно са мужем, такође припадником одреда, ликвидира.¹⁶⁹⁰ Иако је том приликом констатована само одговорност мужа за сукобе са политичким комесаром одреда, питање њене одговорности није покретано.¹⁶⁹¹

Поред породичне повезаности, у одредима је посебна пажња указивана понашању жена које је праћено будним оком и уколико је одударало од правила пријављивано надлежним партијским органима. Појединим партизанкама у Србији је током 1943. замерана лењост, запуштеност и неодржавање личне хигијене, као и одсуство воље за рад, иницијативе и искрености.¹⁶⁹²

Прогони и осипање народноослободилачких одреда у великој мери су утицали на лоше држање приликом хапшења оних припадница покрета које су раније испољавале колебљивост и недовољну одлучност у посвећености комунистичком покрету. Изразит пример таквог држања представља Слободанка Стефановић, која је пре рата у више наврата покушавала да се удаљи од партијске организације, али је поново увлачена у њу, кажњавана укорима, искључивана из Месног комитета, додељивани су јој задаци за које је констатовано да их није успешно извршавала, попут организовања партијског рада у Петровцу на Млави, и критикована је због недовољне активности.¹⁶⁹³ О слабом држању Стефановићеве на саслушању након хапшења ускоро је поседовала информације и партијска организација у Пожаревцу, која је предузимала мере да заштити кадрове који су били са њом у контакту.¹⁶⁹⁴

¹⁶⁸⁹ АС, Ђ-23 (Окружни комитет КПЈ Зајечар 1941–1947), 2

¹⁶⁹⁰ В. Глишић, *Комунистичка партија Југославије...*, I, стр. 223

¹⁶⁹¹ АС, Ђ-23, 12

¹⁶⁹² АС, Збирка о НОР-у, Партизански одред Вељко Дугошевић (ПО ВД), 215

¹⁶⁹³ АС, БИА, I-20

¹⁶⁹⁴ АС, Ђ-18 (Окружни комитет КПЈ Пожаревац 1941–1947), 118

Постојала је и друга крајност. Насупрот дефетизму и осећају беспомоћности, многе припаднице партизанског покрета биле су одлучне и спремне на борбу до краја. Изложеност прогонима, партијска илегалност и неизвесност утицали су на појаву психичког стања које је партијске раднике и припаднике одреда у безизлазним ситуацијама наводило да се убију да не би били ухваћени. Такав став говорио је о крајњој решености на отпор и извесној дози очаја, чему су у великој мери подлегале и жене, код којих је заробљавање носило значајно веће опасности не само од тортуре, већ и од сексуалног злостављања. Учешће жена у партизанским одредима и борбама није представљало само чин храбрости, одважности и решености на борбу, већ и чин очаја и осећаја безизлазности. О томе сведочи и велики број самоубистава партизанки које су биле изложене могућности заробљавања.

Самоубиство у безнадежном положају, било је и врста препоруке од стране партијске организације и тако је доживљавано од чланства.¹⁶⁹⁵ Овај чин био је део борбене стратегије народноослободилачких одреда пошто је у Упутству Главног штаба Србије од новембра 1942. године о устројству и обуци партизанских одреда, у делу који се тичао моралних особина, било наглашено да се партизан не сме предати непријатељу „сем у случају да нема више моћи да се убије“.¹⁶⁹⁶ У безнадежним случајевима, нарочито када је реч била о опкољавању, поједине мање партизанске групе одлучивале су се на отпор до смрти.¹⁶⁹⁷

Током разбијања партизанских одреда који су се вратили у Србију почетком 1942. самоубиство су извршили бројни руководиоци одреда међу којима и Иван Мукер, Небојша Јерковић, Александар Станковић и Мика Граор.¹⁶⁹⁸ Самоубиство је у безизлазној ситуацији извршила и једна ухваћена партизанка, која је у Прокупљу успела да отме пушку чувару затвора.¹⁶⁹⁹ У Јастребачком одреду су се током августа 1942. налазиле четири жене. Једна од њих је страдала када је откривено склониште у коме је боравила са рањеним партизанима, међу којима је био и један од организатора устанка, Никодије Стојановић Татко, који је

¹⁶⁹⁵ „Директива је била-задњи метак је твој.“ ИАБ, МГ-798

¹⁶⁹⁶ *Зборник НОР-а*, I-21, стр. 267.

¹⁶⁹⁷ Опкољена у једној кући група коју су чинили четири партизана и једна партизанка, пружала је упоран отпор, на крају је један од преосталих партизана убио остале и сам се предао. АС, БИА, I-20

¹⁶⁹⁸ М. В. Јанковић, *n.d.*, стр. 112.

¹⁶⁹⁹ *Зборник НОР-а*, I-4, стр. 387.

убио њу и још два мушкарца, а затим извршио самоубиство.¹⁷⁰⁰ На самоубиство заједно са мужем одлучила се и сестра Милована Ђиласа када је опкољена почетком 1942. у околини Лебана.

Самоубиство је извршила и курирка Ракила Котарев маја 1943. када се нашла опкољена са још два партизана. У истом периоду убила се и партијска радница Радмила Трифуновић Хитра након опкољавања на састанку са члановима Моравске чете, када се заједно са још једном женом и тројицом партизана разнела бомбом.¹⁷⁰¹ Самоубиство су извршиле и Витока Живановић, чланица среског поверенства Гроцке и Станојка Радосављевић, чланица ОК СКОЈ у Књажевцу, која се убила децембра 1943. заједно са сарадницом. Након слома устанка, мајка је успешно скривала Милицу Вучетић Мицу Трепушу, учитељицу, чланицу ОК КПЈ за Чачак, која се прерушавала у мушку одећу и тако пролазила тереном, док није упала у заседу јануара 1944. и тада се убила. На самоубиство се одлучила и одбегла питомица Завода за принудно васпитање када је опкољена заједно са једним припадником среског комитета.¹⁷⁰²

Одлучност жена на борбу исказивана је и свесном одлуком да окончају сопствени живот у залог те борбе. Вероватно је велику улогу у томе имала и чињеница да је учешће жена у партизанском покрету за припаднице комунистичког покрета представљало и питање егзистенције. Спремност на жртву није била оличена само у одлуци да се у безнадежним моментима почини самоубиство, већ и у прихватању учешћа и указивања помоћи народноослободилачком покрету. Огроман број жена које су приступиле покрету или су га помагале, страдао је током рата и окупације у сукобима на терену, али и у логорима и затворима. Већина жена (52,8%) чије су биографије изложене у књизи *Жене Србије у НОБ* страдао је током рата, од тога скоро у подједнакој мери у логорима и затворима (51%), као и на терену (49%). Највише их је страдало током 1943. и 1944. године.¹⁷⁰³

¹⁷⁰⁰ Исто, стр. 288.

¹⁷⁰¹ С. Марковић, *н.д.*, стр. 326.

¹⁷⁰² АС, Ђ-2, ОКМ, 411

¹⁷⁰³ Према делимично ревидираном попису „Жртве рата 1941–1945“ на територији окупиране Србије страдало је 770 партизанки, што процентуално чини 1,98% страдалих партизанских снага. Међу страдалим партизанкама, 57 је страдало 1941. што представља 2,15% страдалих партизана 1941. у окупирној Србији, али док је број страдалих мушкараца у 1942. опао, број страдалих партизанки се увећао за 1,60 пута када је страдала 91 партизанка или 4,65% од укупно страдалих

Табела бр. 4

Страдање припадника народноослободилачког покрета у Србији 1941–1944

	Страдале у затворима и логорима 1941.	1942.	1943.	1944.	Страдале у сукобима 1941.	1942.	1943.	1944	Укупно
Централна Србија	32	54	84	53	32	44	69	76	444 (45,9%)
Војводина	10	13	2	1		3	3	4	36 (3,7%)
Косово и Метохија		1	4	7	1		6	12	31 (3,2%)
УКУПНО	42	68	90	61	33	47	78	92	511
967	4,3%	7%	9,3%	6,3%	3,4%	4,9%	8,1%	9,5%	52,8%

Упркос значајном доприносу жена и њиховом страдању, питање њиховог статуса у одредима је непрестано изнова покретано, уз честе напомене о лошем третману и положају жена у јединицама. Напоредо са настојањима да женама дају равноправно место, много увреженије у партизанским одредима на југословенском подручју опстајала је дискриминација жена и традиционална подела послова. Иако је често истицано залагање жена, њихова храброст и допринос, понављале су се замерке да се женама ускраћује пријем у одреде, да се због војног неискуства у одредима држе ван борби, да се оне које не умеју да рукују оружјем упућују у оштре борбе где бесциљно гину,¹⁷⁰⁴ да им се додељују искључиво улоге куварица и коњоводаца, да се третирају као слуге,¹⁷⁰⁵ као и да се на њих гледа са потцењивањем.¹⁷⁰⁶

Упркос настојањима, негативна пракса у односу према женама је опстајала. Крајем фебруара 1944. стизале су примедбе да се жене у одредима налазе у потчињеном положају, да се углавном сматрају непотребним теретом и употребљавају за „споредне женске послове“, али и да су истовремено и

партизанских снага у окупираној Србији током 1942. године. – Драган Цветковић, „Губици партизанског покрета са територије Србије у устанку 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Тематски зборник радова, Београд 2014, 437-458, стр. 445.

¹⁷⁰⁴ *Dokumenti centralnih organa...*, X, str. 361.

¹⁷⁰⁵ *Isto*, XIII, str. 61.

¹⁷⁰⁶ *Isto*, str. 533

најлошије обучене, да се не води рачуна о њима и да се оне преоптерећују. Иницијатори таквог понашања према женама били су руководиоци одреда, што се преносило на целокупно људство и утицало на пасивизацију жена у одреду.¹⁷⁰⁷

Потреба равноправности жена у одредима наглашавана је и у најважнијим актима партизанских одреда у Србији, што указује на постојање супротне праксе. На партијском саветовању војних и политичких руководиоца партизанских одреда и батаљона из Шумадије и Западне Србије августа 1943. осим истицања да су жене равноправне са мушкарцима у одреду, посебно је наглашавано да се онима које врше војне дужности не смеју поверавати изванредни послови као што су кување, прање и крпљење, уколико врше своје редовне дужности као и мушкарци.¹⁷⁰⁸ Слични ставови поновљени су и у Упутству штаба Првог шумадијског НОП одреда „Милан Благојевић“ за војнополитички рад у јединицама од 25. априла 1944. године.¹⁷⁰⁹ У јуну 1944. Петар Стамболић је као командант Главног штаба НОВ и ПО Србије истицао да се од стране штабова бригада и осталих војних и политичких руководстава осећа запостављање жена, нарочито да се догађало да се одбија пријем сељанки у војску и да је упадљиво да у јединицама има мало жена војника и политичких руководиоца, као и да се код бораца примећује потцењивање жена, што је критиковано као штетна пракса. Овом приликом је захтевано да се престане са потцењивањем жена од стране припадника одреда.¹⁷¹⁰

Излагање физичким напорима, недовољна исхрана и чистоћа, непостојање основних услова за одржавање хигијене, углавном нису били препрека за учешће жена у одредима, иако њихова каснија сећања остављају упечатљив утисак о траумама које је изазивао такав начин живота.¹⁷¹¹ Међу мушким припадницима одреда мало је било разумевања и увиђавности за женске интимне хигијенске потребе.¹⁷¹² Одржавање личне хигијене представљало је чест проблем, али и

¹⁷⁰⁷ *Isto*, XVI, str. 150.

¹⁷⁰⁸ *Зборник НОР-а*, I-5, стр. 252.

¹⁷⁰⁹ *Isto*, I-7, стр. 357.

¹⁷¹⁰ АС, Ђ-79

¹⁷¹¹ Славка Петровић Муњас је у својим сећањима истицала да је један пут четири сата стајала у снегу лоше обучена, док је други пут имала толико вашију: „чешљом избацујем ваши на снег и све су се црнеле на оном снегу колико их је било“. ИАБ, МГ-928

¹⁷¹² Вера Црвенчанин је описала случај када је командант одреда критиковао болничарку због тога што је узела и обукла хаљину из напуштене куће, да би тек касније увидео да је, као што је она и одговорила, то морала да уради, да би прикрила менструално крварење. – V. Crvenčanin, *n.d.*, str. 168

додатну обавезу женама у мушком окружењу, пошто се често од њих тражило да перу веш мушких сабораца, што је представљало један вид патријархалног односа, али и додатно оптерећење за жену борца.¹⁷¹³

Неједнак третман и низак статус жена огледао се и у постојању става да су жене, поред постојећих дужности, дужне да обављају „женске послове“, од кувања и прања веша до ношења воде. Ове појаве биле су присутне од самог почетка устанка.¹⁷¹⁴ Партизанка Вера Црвенчанин је 1941. заједно са другим женама у Космајском одреду прала веш за одред.¹⁷¹⁵ Мушкарци су одобравали када жене добровољно преузму на себе послове чишћења и спремања.¹⁷¹⁶ С друге стране, одбијање жена да врше споредне послове изазивало је негативне реакције. Савка Јаворина, иако санитарски референт Расинског одреда, а затим једно време и помоћница пушкомитраљесца, изазвала је подозрење и чуђење бораца због одбијања да им пере и крпи веш. Упркос страховању од реакција, углед у одреду успела је да изгради својом храброшћу.¹⁷¹⁷ Иако су постојали покушаји да се сузбије, женска обавеза прања веша била је присутна и код жена које су учествовале у ослобођењу Београда, а које су прале и крпиле рубље и униформе за своје саборце.¹⁷¹⁸

Илегалне партијске раднице у Београду су често идеализовале припаднике партизанског покрета што је доводило и до разочарења приликом преласка на терен и сусрета са одредским начином живота.¹⁷¹⁹ Та осећања била су неутрализована чињеницом да су доласком у партизане многе илегалке осећале растерећење од скривања, а осећаји слободе и заједништва чинили су да је рад у одредима био много привлачнији него усамљеност партијског рада у градовима.¹⁷²⁰ Упркос томе, женама су и у одредима додељивани послови због којих су често биле изоловане од остатка одреда. Осим што су остављане као

¹⁷¹³ „Мушкарац и у рату има одмора. Жена-борац и кад је одмор има посла – да опере свој и туђи веш, да се постара за своју уредност, да с муком нађе неко усамљено место и да због тога буде сумњива да је нестала неким `другим послом`.“ – Mirko Teravaс, *Moj Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski zapisi*, Zagreb 2012, str. 132.

¹⁷¹⁴ „Прво смо видели другарице где перу веш, распоређене око једног великог казана, у коме се пуши врућа вода.“ – Д. Дудић, *н.д.*, стр. 202.

¹⁷¹⁵ V. Crvenčanin, *н.д.*, str. 127

¹⁷¹⁶ М. Митровић, *н.д.*, стр. 90-91.

¹⁷¹⁷ В. Цветковић, *Освајале су право...*, стр. 66.

¹⁷¹⁸ П. Вишњић, *н.д.*, стр. 378.

S. Vožović, *Tebi, moja Dolores...*, str. 77.

¹⁷¹⁹ ИАБ, МГ-781

¹⁷²⁰ ИАБ, МГ-928

болничарке са рањеницима на терену, жене су често биле ангажоване и на раду у одредској техници. Јованка Поповић је у Космајском одреду била задужена за рад у техници због чега је добила скровиште у рупи у тору за овце где је примала вести и прекуцавала их на машини, а само би јој увече домаћин код кога је боравила додавао храну и извлачио киблу. Након тога је, заједно са Милицом Јовановић била скривена у склоништу у винограду где је чак осам дана боравила без хране и воде, а затим су премештене да бораве у једној гробници.¹⁷²¹ За то време радиле су и на умножавању листа *Космајски борац*, а такав начина живота трајао је од септембра 1942. до маја 1944. године.¹⁷²²

Жене које су биле партијски ангажоване, по доласку у одреде су добијале партијске задатке и деловале, пре свега на мањим партијским функцијама, углавном као политичке делегаткиње или чланице одредског руководства. У партизанским одредима најчешће су жене досезале до функција заменица политичког комесара. Осим тога, напоредо са тим позицијама, оне су учествовале и у борбама, али и у другим пословима од болничарских до куварских и културно-просветних.¹⁷²³ Према биографским подацима из публикације *Жене Србије у НОБ*, од 521 жене која је учествовала у народноослободилачким одредима, 32 (6,1%) биле су борци, 85 (16,3%) вршило је партијске функције у одредима (политичке комесарке, заменице политичких комесара, чланице полит одела), а највећи број, њих 116 (22,2%) биле су болничарке. Слична ситуација је била и код главнине партизанских снага. Од жена које су учествовале у бици на Сутјесци највећи број њих био је на дужностима болничарки (1.434), а затим као борци (1.179), али су биле и на функцијама политичких делегата водова (88), референата санитета (43), заменица политичких комесара чета (22).¹⁷²⁴

Упркос патријархалном зазирању и неприхватању улоге жене борца, симбол партизанског отпора код становништва у Србији постала је Божидарка Дамњановић Кика. Она је као жена, својим понашањем и изгледом, знала да се прилагоди очекивањима сеоског света, али и потребама ратовања. Иако јој је то отежавало кретање, није носила панталоне, већ сукњу, а понекад и црнину, била је

¹⁷²¹ N. Vožinović, *Žensko pitanje...*, str. 133.

¹⁷²² ИАБ, МГ-141

¹⁷²³ Милан Борковић, „СКОЈ и омладина Србије у партизанским одредима 1941. године“, *Ужички зборник*, 10/1981, 127-147, стр. 137.

¹⁷²⁴ Viktor Kučan, „Sutjeska – dolina heroja. Žene borci (prvi deo)“..., str. 213.

сељачки обучена да би се уклопила у околину, а често је ради камуфлаже носила вуну и вретено.¹⁷²⁵ Дамњановићева је својом појавом и понашањем вршила снажан утицај на сеоске девојке којима је представљала врсту узора.¹⁷²⁶ Њеном угледу доприносила су и познанства са великим бројем људи, а на пораст њене популарности утицала је и чињеница да је становништво ширило о њој невероватне приче, пре свега да је неухватљива и непредвидљива, као и да се попут хајдука појављује тамо где је нико не очекује. Упркос доказаном јунаштву и Дамњановићева је патила од оптерећења и стрепње да ће се као жена наћи саборцима на терету, што ју је подстицало на додатне напоре у жељи да се докаже.¹⁷²⁷

Дамњановићева је у партијским извештајима описивана као „домаћица са нешто школе“, честита и неустрашива, а посебно је наглашавана њена популарност у народу, уз напомену да су јој потребни теоретска изградња, самосталан рад и сталоженост. Дамњановићева је постала симбол партизанског отпора и непобедивости, а високо уздизање утицало је да су од ње истовремено и зазирали. Гласине о њеном „разбојништву“ мориле су и београдско становништво које је слушало приче о мучењима које је вршила.¹⁷²⁸ Помало неверодостојан опис сусрета са Дамњановићевом у околини Чачка оставила је Милица Топаловић, која је чула за њу да је страشان „разбојник“ и починитељка бројних злочина.¹⁷²⁹ И поједини равнгорци су у сећањима признавали да је Дамњановићева постала „страх и трепет Космаја и околине“, а чак су четници у страху причали да је „толико крволочна да властитим рукама коље своје противнике“.¹⁷³⁰ Чак су и поједини припадници редова ЈВуО, поколебани у своје снаге, веровали у њену непобедивост.¹⁷³¹

¹⁷²⁵ К. Дамњановић-Марковић, *н.д.*, I, стр. 287

¹⁷²⁶ „Дивила сам јој се како сме да иде ноћу сама, и то по зими која је била страшна, а у души сам прижељкивала да и ја будем партизанка као она. У нашој кући разговарала је највише са нама девојкама и женама, а нас је било пуно – седам кућа наше фамилије. Кад Кика дође, ми се све окупимо па нам она чита вести са фронта и приче о мајкама херојима. Преписује нам партизанске песме и учи нас како да их певамо.“ *Исто*, стр. 287.

¹⁷²⁷ *Исто*, стр. 32-33.

¹⁷²⁸ *Свакодневни живот под окупацијом ...*, стр. 710-711.

¹⁷²⁹ Ж. Топаловић, *На Равној Гори...*, стр. 334.

¹⁷³⁰ З. Вучковић, *н.д.*, стр. 281.

¹⁷³¹ Док су поједини четници критиковали Дамњановићеву као кукавицу у борби, на вест да је она ухваћена један је изјавио: „Њу не може нико да ухвати, јер се хиљаду пута причало да је ухваћена, па није.“ ВА, Ча, 85-3-43

Божидарка Дамњановић је од фебруара 1942. била чланица Среског комитета за Космај, а током августа 1942. ушла је у састав Окружног повереништва у Младеновцу.¹⁷³² Када је у мају 1943. формиран Космајски партизански одред, она је имала функцију заменице политичког комесара, а нешто касније политичке комесарке. У свом раду била је прилично препуштена сналажењу, а упркос популарности, од стране Партије, ни у рату ни након њега, није јој било указано значајније поверење. Њена енергичност и темперамент су вероватно имали удела у томе.¹⁷³³ Ипак, улагани су напори да се заштити због пропагандног утицаја гласина о њој.

Као у случају Дамњановићеве, партизанке су често у јавности словиле за сурове и бруталне жене без самилости према непријатељу. Осим колаборационистичке и равногорске пропаганде, која је партизанке често представљала као насилне жене склоне злочинима и мучењу становништва, пропагандна гласила партизанског покрета идеализовала су борбеност партизанки, али је та особина и у њиховим представама достигала границе суровости. Потенцирана је чињеница да партизанке приликом сукоба са непријатељем осећају „страховиту мржњу према овим звер-људима“, а као јунаштво истицана је њихова радост над погибијом непријатеља.¹⁷³⁴ Суровост појединих партизанки потицала је и из потребе за доказивањем равноправности и одлучности услед чега су многе жене учествовале у стрељањима и биле чланице преких судова који су доносили смртне пресуде.¹⁷³⁵ Радикализам и склоност примени драстичних мера испољавале су, током устанка у Србији, многе жене од раније наклоњене комунистичком покрету. Наталија Дугошевић је учествовала у изрицању смртних казни, док је једна жена у истом одреду, такође учитељица, изразила жељу да сама изврши пресуду над једним лицем, у чему јој се изашло у сусрет.¹⁷³⁶ Неке жене су чак биле обележене као водећи егзекутори у одреду, попут Лесковачког одреда где је једна од четири припаднице одреда оптуживана да је извршила пет стрељања.¹⁷³⁷

¹⁷³² В. Глишић, *Комунистичка партија Југославије...*, I, стр. 149.

¹⁷³³ Према сећању Драгољуба Јовановића док је био на робији чуо је како се Дамњановићева сукобила са Митром Митровић, иако није поверовао у ту причу, по изласку на слободу уочио је њену скрајнутост из јавног живота. – Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...*, Београд 2005, стр. 150.

¹⁷³⁴ „Убила је два бандита у тренутку кад су се победнички церили и томе се радовала млада партизанка.“ – истицано је у чланку „Партизанке“. *Борба*, бр. 21, 8. 10. 1942.

¹⁷³⁵ С. Младеновић, *н.д.*, стр. 198.

¹⁷³⁶ АС, БИА, I-20

¹⁷³⁷ *Зборник НОР-а*, I-3, стр. 306.

Упркос истицаној суровости партизанки и одсуству емпатије према непријатељу, присуство жена у одредима вероватно је омогућавало да јединице буду отвореније и мање огрубеле. Иако је оштрина партијске дисциплине утицала на ублажавање емотивне слабости приписиване женском роду, посебну улогу у одредима имао је лик болничарке. Идеал брижне и пожртвоване болничарке је доприносио наклоности и поверењу рањених и болесних бораца.

Судбина партизанских болничарки била је отежана чињеницом да су представљале лаку жртву и за пацијенте, али и за руководство одреда.¹⁷³⁸ Болничарке су деловале у сенци јунаштва рањених другова, биле су њихова потпора и често су морале да подносе искаљивање њиховог незадовољства, проводећи рат без довољног признања за сопствене заслуге, које нису биле занемарљиве.¹⁷³⁹ Тежак положај болничарки био је узрокован њиховим ниже рангираним положајем у односу на борце. Осим тога болничарке су често биле принуђене да врше више дужности истовремено и углавном нису постојале границе између жена бораца и болничарки, већ су оне обављале оба ова посла.

Рад у санитету често је захтевао велике напоре, од сталних покрета, превијања болесника, њихове евакуације и старања о њима, нарочито у тренуцима када су рањеници очекивали или захтевали посебну пажњу или третман у периодима оскудице лекова и уопште санитетског материјала и хране. Услед тога, поједине болничарке нису биле спремне и кадре да истрпе додатне напоре и дешавали су се случајеви занемаривања рањеника или чак њиховог остављања.

Често се дешавало да партизанске јединице у борбама не воде рачуна о покрету болнице са рањеницима која их је успорено пратила, као и да овај део одреда буде напуштен од стране свог борбеног дела. У том смислу били су угрожени и изложени страху не само рањеници, већ и болничарке које су се кретале са њима. Учесталост ових појава утицала је на закључак да многе жене избегавају да раде у болници управо због ранијих искустава и страха да ће бити напуштене и остављене саме са рањеницима.¹⁷⁴⁰

¹⁷³⁸ „На болничарке су сви знали да се окоме; и здрави и болесни, и рањеници и тифусари и опорављени, па често и лечници, а и другови руководиоци.“ – С. Џакула-Ницовић, *н.д.*, стр. 81

¹⁷³⁹ „Многи од нас не би данас били живи да су партизански болничари били само мушкарци...А нико не би био срећан да му је написана похвала: „Храбар је и пожртвован – као партизанка!“ – М. Теравас, *н.д.*, стр. 133.

¹⁷⁴⁰ *Dokumenti centralnih organa...*, IX, стр. 270.

Жене су као болничарке морале да учествују у страшној одлуци да оставе рањенике. Приликом повлачења из Ужица 1941. велики број рањеника остављен је на Златибору и препуштен немилости окупатора.¹⁷⁴¹ Остављени рањеници, изложени безнадежној ситуацији покушавали су задњим напорима снаге да се повуку, а велики број њих је своје огорчење и очај искаљивао на болничаркама увредама и грдњама, оптужујући их за несавесност.¹⁷⁴² Болничарке су нарочито током борби на Сутјесци биле суочене са страшном моралном дилемом пошто су рањеници о којима су се старале били остављани, а оне су биле у директном контакту са њима и изложене њиховим преклињањима и очају.¹⁷⁴³ Дрину борбе је појачавала родбинска повезаност многих припадника народноослободилачких одреда који су били присиљени да остављају рањене мужеве, жене, сестре, браћу или да буду сведоци њиховог страдања. Након битке, посебно се повело питање држања и стручности болничарки.¹⁷⁴⁴

У окупираној Србији, често под околностима прогона, партизанске снаге нису имале могућности да са собом носе рањенике, већ су углавном прибегавале њиховом прикривању на терену што је знало да има кобне последице. Користећи природна склоништа рањеници су прикривани и остављани, изложени жеђи и глади, као и неадекватним санитетским условима док се њихови саборци не би вратили по њих. У веома тешкој ситуацији при томе биле би болничарке које су остављане да се старају о рањеницима.

Рањени мушкарци и жене морали су често да издрже хируршке захвате без анестезије и да се убрзо након тога излажу напорима. Вера Младеновић, рањена припадница Расинског одреда, сакривена је 1944. са групом рањеника на планини Радан, по које су саборци дошли након 11 дана када је велики број њих већ преминуо. Рањеници су патили од жеђи и глади, а ране су им се уцрвљале тако да

¹⁷⁴¹ На Златибору су немачке снаге стрељале 93 рањеника, а 25 пребацили у Ужице па их касније побили. Према појединим подацима тада су убијене и једна лекарка, једна болничарка и две партизанке. – В. Глишић, *Жене ужичког краја у устанку ...*, стр. 207

¹⁷⁴² „Псовали смо их и вређали што су нас оставили. Другарицама смо говорили да су пошле у партизане да би могле да обуку панталоне и томе слично, а не да помогну рањеним друговима.“ – В. Светковић, *Лећење рањеника у Србији...*, стр. 134.

¹⁷⁴³ Миљуша Јовановић је оставила о томе сећање: „То је била велика жалост, вриска, кад каже ’другарице’, ја бих тада заплакала наглас, ’другарице, не остављај ме!’“ – Д. Симић, В. Трифуновић, *n.d.*, стр. 177. Борци су се чак жалили да су им се рањеници „страховито прилијепили“, као и да је њиховим остајањем иза одреда непријатељ откривао њихово кретање. ВА, НОВЈ, 13-6-14

¹⁷⁴⁴ Вођена је истрага о судбини болнице током окршаја и посебно је покренуто питање одговорности Миљуше Јовановић као команданта батаљона Болнице број 3. *Dokumenti centralnih organa...*, XI, стр. 161.

је Младеновићева буквално лежала на гомили црва.¹⁷⁴⁵ Крајем јула 1944. Драгутин Кесеровић је заробио групу рањеника који су склоњени у пећину у којој су 14 дана били готово без хране. Током боравака дошло је до наглог погоршања хигијенског стања рањених који се „више нису могли сматрати живим бићима“.¹⁷⁴⁶

Санитет у партизанским одредима на територији окупиране Србије није био довољно цењен међу осталим борцима, а омаловажаван је и због великог броја жена које су учествовале у његовом раду; сматрано је да је то женски посао и коришћена фраза „шта санитет, то су жене“.¹⁷⁴⁷ Слично је било и у осталим крајевима.¹⁷⁴⁸ Потцењивање болничарки од стране борбеног дела одреда, поред тога што је нагонило жене да се потврђују и доказују у критичним ситуацијама, када су се излетале у борбену зону да би извукле рањенике, подстицало их је и да санитетску службу замене другом. Чак су према појединим сећањима жене преферирале улогу борца која је била више цењена и вреднована. Родољуб Чолаковић је забележио исповест партизанске болничарке која је три године била у партизанима, а чији је муж годину дана после ње ступио у партизана и већ је, за разлику од ње, имао чин официра.¹⁷⁴⁹ Осим тога, и када су били мање стручни и мање искусни у односу на жене, мушкарци додељени на рад у санитет су очекивали да имају приоритет, а чак су и протествовали су због подређеног положаја у односу на искусније жене задужене за вођење болница.¹⁷⁵⁰ Значај жена у партизанском санитету одразио се приликом њихове замене мушкарцима у санитетским службама што је изазивало негодовање током 1944. и 1945. уз констатације да болничари „још нису достигли другарице, које су сменили, нарочито у погледу пожртвованости, храбрости и оданости у свом послу“.¹⁷⁵¹

Лекарке и болничарке су идеализоване као херојске и несебичне спаситељке немоћних које су у суровост борбе уносиле хуманост.¹⁷⁵² Осим тога,

¹⁷⁴⁵ АС, Ђ-129, Материјали *Жене Србије у НОБ*

¹⁷⁴⁶ *Nemačka obaveštajna služba...*, VIII, str. 929.

¹⁷⁴⁷ АС, Ђ-79

¹⁷⁴⁸ Референт санитета при Врховном штабу је констатовао да је услед „накарадног става неких другова према болничаркама“ долазило до њихових неоправданих излагања опасним ситуацијама и погибија у циљу доказивања ВА, НОВЈ, 13-7-47

¹⁷⁴⁹ Р. Чолаковић, *н.д.*, II, стр. 794.

¹⁷⁵⁰ Д. Дудић, *н.д.*, стр. 237.

¹⁷⁵¹ В. Цветковић, *Освајале су право...*, стр. 196.

¹⁷⁵² В. N. Wiesinger, *Participacija žena...*, str. 210.

партизанке су уносиле хуманост у свакодневни живот војних јединица, а њихови команданти су као њихове врлине углавном истицали пожртвованост, неустрашивост, издржљивост, сналажљивост, оданост, скромност, осећајност и хуманост.¹⁷⁵³

Упркос жалбама на војно неискуство партизанки, њихова храброст је била непрестано истицана, а партизанска пропаганда често је писала о ратовању партизанки и развијала специфичну представу о њиховом изузетном херојству. Иако је пропаганда форсирала слику храбре и пожртвоване партизанке, она није била само пропагандна творевина, а читав низ сведочанстава учесника народноослободилачких борби говори на сличан начин о њима. Истицана је изузетна храброст партизанки, али и њихова спремност и жртве које су због рода морале да поднесу као припаднице одреда.¹⁷⁵⁴ У жељи да се докажу, партизанке су саме настојале да издржљивошћу, храброшћу и прихватањем бројних задатака импресионирају мушке саборце. Присуство жена у одредима утицало је и на храбрије држање мушкараца и подстицало их на хероизам у жељи да се покажу пред другим полом. С друге стране, многа сећања, попут оних која су оставили Милован Ђилас и Мирко Тепавац, говорила су у прилог херојства и храбрости партизанки, чак већих у односу на мушке саборце.¹⁷⁵⁵

Жеља за доказивањем храбрости и борбености, као и равноправности, често је подстицала жене у борбеним одредима на дела којима су покушавале да докажу своју храброст. У том смислу жене су морале да покажу више него мушкарци и да докажу своје борачке способности, а чак су и подстицане од стране мушкараца да се излажу непотребном ризику.¹⁷⁵⁶

СТИЦАЊЕ ПРВИХ ЧИНОВА ТОКОМ 1943. представљало је конкретно сведочанство озбиљности учешћа жена у одредима и односа према њима. Ипак, значајан показатељ положаја жена била је чињеница да чинове нису добиле жене ангажоване на командним положајима, већ оне ангажоване у санитету попут

¹⁷⁵³ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 139.

¹⁷⁵⁴ „У рату сам научио да поштујем жене. Видео сам много мушкараца јунака, али и кукавица. Никад у партизанима нисам видео жену кукавицу. Мушкарци морају да иду у рат. Жене не морају. Њих нису терали у партизане, њих су терали из партизана!“ – М. Тепавас, *n.d.*, str. 132.

¹⁷⁵⁵ М. Ђилас, *Revolucionarni rat...*, str. 227-228.

¹⁷⁵⁶ „У истој си борбеној линији с њим, а он ти каже: – Лако ти је овде. Ајде ти мало напред! И ја се померам испред линије, да би ме он поштовао као борца.“ – V. Crvenčanin, *n.d.*, str. 127.

Саше Божовић, Јулке Мештеровић, Станојле Ђурић и Фриде Гутман. *Жена данас* је новембра 1943. донела чланак „Прве жене официри“ наводећи имена 13 жена које су добиле официрске чинове. Чин потпуковника додељен је Јулки Мештеровић, две жене (Олга Дедијер и Лујза Пилхер) добиле су чинове мајора, а још четири лекарке проглашене су за капетане и једна за поручника. Осим лекарског особља, ниже чинове добило је још пет жена које су биле борци.¹⁷⁵⁷

На основу учешћа у рату 2.000 жена добило је чин официра.¹⁷⁵⁸ Од 967 жена чије су биографије представљене у књизи *Жене Србије у НОБ*, војне резервне чинове стекла је 51 (5,3%) жена и то углавном чинове капетана (20), поручника (14), али и потпоручника (2), мајора (6), потпуковника (3), пуковника (2).

Иако су 93 жене одликоване Орденом народног хероја, оне су чиниле само 7,03% одликованих.¹⁷⁵⁹ Од жена које су проглашене за народне хероје 33 су ратовале на територији Србије. Прва жена која је за живота одликована орденом народног хероја била је Спасенија Бабовић 1952. године.

„Секташтво“ према женама остало је нерешен проблем партизанских одреда. Осим отвореног отпора постојале су и прикривеније форме исказивања незадовољства присуством жена у одреду, уз настојања да буду упућене на теже положаје или да им се доделе другоразредни послови. Понављали су се случајеви неприхватања жена, а затим и њиховог лошег положаја у саставу одреда. Неједнакост је опстајала упркос декларативном залагању Партије у супротном смеру, стално се понављало да су жене сматране инфериорнијим, да је некоректно са њима поступано и да су запостављане. Овоме је могло допринети и то што су жене углавном добровољно и без примедби прихватале вршење „женских послова“, као и нижи положај у саставу одреда.

Иако је народноослободилачки покрет уложио напор и исказао спремност да ангажује жене у неконвенционалним улогама и даље је сматрано да жене могу боље да делују на традиционалним дужностима. У одредима је упркос прокламованим настојањима постојала и опстајала родна подела послова, а за разлику од мушкараца, који су били присутни у борби и на водећим позицијама,

¹⁷⁵⁷ „Прве жене официри“, *Жена данас*, бр. 32, новембар 1943.

¹⁷⁵⁸ АЈ, 141-11-154

¹⁷⁵⁹ I. Pantelić, *n.d.*, str. 36.

жене су углавном обављале помоћне послове. Родну хијерархију у одредима жене су добровољно прихватале, и поред тога, задржавајући позитиван став о сопственом учешћу у одредима, а ретко се код њих могло срести негодовање због положаја који су заузимале и углавном нису исказивале отпор неједнакости. Вероватно су традиција, услови рата и опасност, као и снага комунистичке идеологије, имали већи утицај на њихов осећај припадности него родна неравноправност.

Комунистичка идеологија пратила је патријархалну идеју праведности и жртовања за бољу будућност, што је одговарало и традиционалним погледима на улогу жене чија је делатност у одредима посматрана и као свесно жртвовање.¹⁷⁶⁰ Учешће жена у одредима представљано је као женско ангажовање на мушким пословима и добровољна жртва за општу добробит, а воља и пожртвовање са којима су жене примале партијске и борбене задатке често је коришћена до граница њихових напора и могућности.

¹⁷⁶⁰ Еманципација је при томе представљала споредну ствар и реализована је „у традиционалном патријархалном клишеу невиних жртве“. – Anđelka Milić, „Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, 551-559, str. 553.

ИДЕОЛОШКИ ПРОТИВНИЦИ И ПАРТИЗАНКЕ

Идеолошки и политички противници партизана су у својој пропаганди највише истицали њихов лош однос према женама, као и рђав карактер и неморал партизанки. Подједнако су критиковали и положај жене у Совјетском Савезу, а совјетску политику према породици су користили као основ за креирање стереотипа о неморалу комуниста и њиховом третирању жена као јавног добра. Колаборационистичка штампа је совјетске жене углавном описивала као „робиње“ или „робове рада“, као особе које су изгубиле идентитет услед напорног рада, губитка породице и присилног промискуитета. За совјетску жену је истицано да постала „робиња државе и робиња мушких прохтева“ јер поред рада врши и „биолошку функцију рађања и сексуалну функцију задовољења мушкарца“.¹⁷⁶¹

Питање породице и брачних односа у Совјетском Савезу било је једна од омиљених тема домаће штампе која је у највећој мери коришћена за негативну пропаганду о комунизму. Породица и породични живот су представљани као препрека комунизму у коме се материнска љубав осуђује, слободна љубав замењује материнство, а деца се одузимају од мајки и проглашавају државном својином.¹⁷⁶² Истицано је уништење моралног достојанства жена и уништење

¹⁷⁶¹ „Совјетске жене као робови рада“, *Ново време*, бр. 604, 18. 4. 1943.

„Жена робиња-систематско рушење породице у Совјетској унији“, *Ново време*, бр. 6. 4. 1943.

„Социјализација жене“, *Обнова*, бр. 541, 10. 4. 1943.

¹⁷⁶² „Породица и брак у совјетској Русији“, *Српски народ*, бр. 26, 10. 7. 1943.

породице које је довело до великог броја деце без родитељског надзора. Иако је у појединим чланцима оцењивано да је дошло до промене у совјетској политици према браку и породици, резултати тих промена сматрани су неуспешним пошто је жена остала, пре свега, радница, што је спречава да успешно води рачуна о породици.¹⁷⁶³

Пропаганда о разорности комунистичке политике према браку и породици имала је велики значај у склопу опште пропагандне активности колаборационистичких власти. У циљу постизања већег ефекта, предавања о погубности комунистичке породичне политике држали су ранији поборници земљорадничке левице, попут Животе Ђермановића.¹⁷⁶⁴ Команда српских добровољачких одреда је чак издала и брошуру под насловом „Комунизам и породица“ у којој су истицани масовно напуштање деце и висока стопа развода бракова у Совјетском Савезу.¹⁷⁶⁵

Колаборационистичка пропаганда је посебну пажњу посвећивала совјетским женама које су учествовале у војним редовима. Те жене су описиване као „бедне Амазонке“ које немају успеха на фронту, као грубе, сурове и мушкобањсте, уз коришћење бројних погрдних израза.¹⁷⁶⁶ Ширене су вести да је, због војне слабости, нужна принудна регрутација совјетских жена и да совјетске жене-војници муче заробљенике.¹⁷⁶⁷ Војнички неуспех је истицан и у случајевима жена које су добиле војна знања и чинове, а жене које су се бориле у војним одредима као обични војници описиване су као жене-убице, бештије, вештице, ружне и мрзовољне, а посебно су истицана зверства над заробљеним немачким војницима и рањеницима почињена од стране жена за које је наглашавано да су Јеврејке.¹⁷⁶⁸ Не само да је потцењивана борбена спремност совјетских жена ангажованих у војним редовима, већ су оне описиване као целати који ратују

¹⁷⁶³ „Социјализација жене“, *Обнова*, бр. 541, 10. 4. 1943.

¹⁷⁶⁴ Живота Ђермановић је истакао да је брак код большевика само регулисање полних односа између мушкарца и жене који су међусобно везани уговором склопљеним без икаквог дубљег смисла. „Большевизам противник породице. Предавање адвоката Животе Ђермановића у Ваљево“, *Обнова*, бр. 543, 13. 4. 1943.

¹⁷⁶⁵ „Комунизам и породица – једна добра књига“, *Обнова*, бр. 198, 25. 2. 1942.

¹⁷⁶⁶ „Ако је потребан још један доказ да је большевизам назадна појава, једна културна срамота нашег столећа, онда такав доказ несумњиво пружају ове наоружане жентураче. Појаве овако несхватљиво и безпримерне људске покварености немачки војник није још видео ни доживео ни у једном свом досадашњем походу.“ *Ново време*, бр. 80, 6. 8. 1941.

¹⁷⁶⁷ *Обнова*, бр. 465, 12. 1. 1943; *Обнова*, бр. 274, 29. 5. 1942.

¹⁷⁶⁸ „Жене у совјетској војсци – Чека и њене јунакиње“, *Обнова*, бр. 40, 20. 8. 1941.

„дивљачки, свирепо и подло“. То су, тврдило се, жене ниског сексуалног морала, нека „врста хермафродита: полувојник-полупроститутка“, и као такве су узимане као доказ цивилизацијског срозавања и примитивизма до којих је довео комунизам.¹⁷⁶⁹

Наклоност жена и њихова подршка комунистичком покрету видно су оптерећивали како колаборационистичке власти, тако и равногорски покрет, а учешће жена је не само коришћено, већ је представљало један од момената који је деловао као покретачка снага за осуду комунизма и народноослободилачког покрета. Настојало се да се партизани као идеолошки непријатељи дисквалификују наглашавањем њиховог сексуалног неморала, а при томе је колаборационистичка пропаганда као једну од омиљених тема користила жене у партизанским редовима. Присуство жена у партизанским одредима додатно је подстакло ширење пропаганде о промискуитету комунисткиња, и тај став је пропагиран и од стране окупационе штампе и од припадника равногорског покрета. Пропаганда је желела да створи и искористи непријатељско расположење код патријархалног света приказивањем партизанки као неморалних. Критика партизанског односа према жени заснивала се пре свега на уверењу да комунисти разарају породицу пропагирањем слободне љубави, а услед тога су све жене које припадају том покрету биле означене као нечасне. Милан Недић, као лидер домаће управе, али и Дража Михаиловић као вођа равногорског покрета, изражавали су уверење у неморалност партизанки говорећи о њима као проституткама, „развратницама, бескућницама, неразумницама и белосветским дрољама“.¹⁷⁷⁰

Још у предратном периоду била је осуђивана породична политика у Совјетском Савезу, о чему је писао Димитрије Љотић, а поједини плакати „Збора“ упозоравали су јавност да комунисти пропагирају слободну љубав.¹⁷⁷¹ Кварење омладине пропагирањем порнографије, слободне љубави и јефтиних и лаких задовољстава биле су основне одреднице путем којих је конструисана оптужба

¹⁷⁶⁹ „Хроника садашњег рата. Улога жене у рату. Комунистичке вештице појавиле су се и код нас“ *Обнова*, бр. 72, 26. 9. 1941.

¹⁷⁷⁰ Jozo Tomašević, *Četnici ...*, str. 173.

¹⁷⁷¹ „Жена у данашњици“, *Отаџбина*, бр. 110, 18. априла 1936. – *Сабрана дела*, III, стр. 140. *Осветљавање истине...*, I, стр. 157.

против комунистичке идеје у окупационој штампи.¹⁷⁷² Замерано је да је омладина у предратном периоду трована порнографском литературом, а да је путем предавања о полном животу и венеричним болестима проповедана слободна љубав.¹⁷⁷³ Пристајање уз комунистичку идеју објашњавано је и склоношћу и пријемчивошћу младих за идеју слободне љубави.¹⁷⁷⁴ Привлачност партизанских одреда због присуства жена истицана је и у време сламања устанка, када су новине објављивале исповести појединих младића који су отишли у партизане због „женских“.¹⁷⁷⁵

Стереотипи о сексуалном неморалу у партизанским одредима ослањали су на фазу пропагирања слободне љубави, а заснивали су се на грубој генерализацији и поједностављивању, али и на нетачним представама. Напоре до је развијан је и стереотип о Јеврејима који упропашћују младе и невине српске девојке и тиме представљају опасност за будућност српског народа.¹⁷⁷⁶ Јевреји су оптуживани за завођење омладине идејом слободне љубави у циљу „дегенерације аријеваца“, док су девојке представљане као њихове жртве, које су прво бивале заведене, а затим уцењиване од комунистичког вођства услед чега су се препуштале неморалном животу.¹⁷⁷⁷

Посебно су Јеврејке оптуживане да пропагирају слободну љубав и критикују „буржоаске предрасуде“, као и да кваре женску омладину и од њих стварају проститутке.¹⁷⁷⁸ За оптужбе против Јевреја и њихово пропагирање слободне љубави у партизанским редовима у највећој мери је послужило присуство породице Гутман у устаничком Ужицу. Чланови ове породице, посебно отац и ћерка, оптуживани су за организовање курсева слободне љубави за сеоску женску омладину.¹⁷⁷⁹ Вита Гутман, једна од ћерки лекарског брачног пара Гутман, је у више наврата оптуживана да је организовала институт слободне љубави у Ужицу, као и његове подружнице у Пожеги, Бајиној Башти и Чачку.¹⁷⁸⁰ Вођење

¹⁷⁷² „Питање васпитања српске омладине“, *Наша борба*, бр. 18-19, 4. 1. 1942 .

¹⁷⁷³ Б. Малеш, „Путевима заборављених традиција“, *Ново време*, 30. 7. 1941.

¹⁷⁷⁴ *Наша борба*, бр. 23, 8. 2. 1942.

¹⁷⁷⁵ „Међу смедеревским партизанима“, *Наша борба*, бр. 13, 30. 11. 1941.

¹⁷⁷⁶ Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941–1942“, *Историја 20. века*, 2003/1, 83-118, стр. 105.

¹⁷⁷⁷ „Хапшење чланова Савеза комунистичке омладине Југославије“, *Обнова*, бр. 222, 25. 3. 1942.

¹⁷⁷⁸ *Понедељак*, 28. 9. 1942.

¹⁷⁷⁹ *Обнова*, бр. 208, 9. 3. 1942.

¹⁷⁸⁰ *Обнова*, бр. 373, 22. 9. 1942.

института слободне љубави у Ужицу приписивано је и др Гутману.¹⁷⁸¹ Осим породице Гутман, за овакво деловање оптуживан је и др Леви за кога се тврдило да је задужен за лечење заражених полним болестима које су се наводно масовно појавиле.¹⁷⁸²

У циљу што сликовитијег доказивања тезе о неморалу партизанки, штампа је објављивала исказе и исповести ухваћених партизанки, за које је углавном истицано да су у очајном и запуштеном стању. Оне су, наводно, сведочиле да су у партизанској организацији имале задатак да служе телом и да су за то биле снабдевене и специјалним апотекарским апаратима да их заштите од „непријатности“.¹⁷⁸³

За наклоност комунистичкој идеји оптуживане су углавном жене из богатих породица и школована женска омладина, као симбол градског, отуђеног „женскиња“.¹⁷⁸⁴ Градска женска популација сматрана је и главним припадницама партизанских одреда, а Недић их је као такве у једном говору квалификовао као „хистеричне сурунтије, кћери богаташких родитеља, отрована и покварена школована женска омладина: учитељице, студенткиње и туцета разних жентурина, болесних нерава, жељних авантура“.¹⁷⁸⁵ У складу са градским начином живота, а насупрот проблемима везаним за боравак на терену, нарочито у шуми, за партизанке је истицана екстраваганција, коришћење бројних козметичких средстава, али и свилених чарапа и свилоног женског рубља „без кога ове комунисткиње не могу ни у шуму да иду“.¹⁷⁸⁶ Истовремено, партизанке су представљане и као мушкобањасте, често је истицано да су биле обучене у чакшире и да су носиле цокуле, али је потенциран квалитет њихове одеће, пре свега кожних и постављених одела.¹⁷⁸⁷

Кратка женска фризура као израз еманципације могла се пронаћи у стереотипним описима партизанки од стране колаборационистичких власти. На једној потерници на којој су се налазиле и комунисткиње за којима су трагале

¹⁷⁸¹ *Обнова*, бр. 128, 1. 12. 1941.

¹⁷⁸² „Морално тровање младежи“, *Обнова*, бр. 141, 16. 12. 1941.

¹⁷⁸³ *Ново време*, 12. 6. 1942.

¹⁷⁸⁴ М. Ристовић, „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику“..., стр. 23.

¹⁷⁸⁵ О. Milosavljević, *n.d.*, стр. 211.

¹⁷⁸⁶ *Обнова*, бр. 102, 31. 10. 1941.

¹⁷⁸⁷ За супругу др Левија, за коју је наглашавано да је „нажалост Српкиња“, истицано је да је на себи имала нов скијашки костим. Међу стварима нађеним код партизана једном су наводно били и „један свилени комбинезон и једне женске свилене гаћице.“ *Обнова*, бр. 137, 11. 12. 1941.

власти за више њих је у спољашњем опису било наглашено да су кратко ошишане или чак „фризуре мушке“.¹⁷⁸⁸

Колаборационистичка пропаганда је одговорност за избијање устанка приписивала комунистички настројеном просветном кадру, који је обележен као вођа и носилац отпора, при чему су значајно место заузимале образоване жене, просветне раднице. У *Обнови* је 18. и 19. децембра 1941. објављен списак од 84 професора и учитеља који су учествовали су устанку.¹⁷⁸⁹ На списку је било двадесетак жена, од којих су четири у партизанским одредима биле заједно са мужевима, углавном учитељима. Учитељице које су учествовале у партизанском покрету описиване су као „полуделе“, са речником пуним крволочних израза, оптуживане су за пијанство и организовање оргија.¹⁷⁹⁰ Наталија Дугошевић је у новинским извештајима називана „луда Ната“, а описивано је да се крила са тројицом партизана - младића, својих љубавника.¹⁷⁹¹

Оптужбе за пропагирање слободне љубави служиле су често припадницима покрета „Збор“ за обрачун са наставницама и учитељицама за које су сумњали да су комунистички оријентисане. Чак и у случајевима када њихове оптужбе нису могле бити доказане или су оповргнуте од стране просветних власти, ове просветне раднице биле су изложене хапшењима и саслушањима.¹⁷⁹²

Насупрот градским женама оптуживаним за наклоњеност разврату и неморалу, форсиран је лик разумне и рационалне сеоске жене. Антипод партизанке у штампи била је мајка.¹⁷⁹³ Насупрот њима, нарочито су истицане жене из богатих и угледних породица које су се придружиле партизанским одредима које су у највећој мери оптуживане за пропагирање слободне љубави на предратним журевима и игранкама, приписивано им је да су размажене и себичне, као и да очекују да ће се због угледних родитеља лако извући из сваке невоље.¹⁷⁹⁴ Као изразит пример, у таквом маниру је описивана Вера Благојевић, као ћерка

¹⁷⁸⁸ АС, БИА, I-13

¹⁷⁸⁹ На списку се нашао Душан Недељковић, професор Универзитета, затим Живојин Поповић, директор и професор Учитељске школе у Шапцу, Михаило Кнежевић, директор гимназије у Краљеву, а посебно је потенциран случај учитељског брачног пара Вељка и Наталије Дугошевић. „Професори и учитељи, као шумски бандити“, *Обнова*, бр. 143, 18. 12. 1941.

¹⁷⁹⁰ „Цигани и комунисти“, *Обнова*, бр. 63, 16. 9. 1941.

¹⁷⁹¹ *Обнова*, бр. 139, 13. 12. 1941.

¹⁷⁹² ВА, Нда, 165-11-3

¹⁷⁹³ „Српска жена није крволочна партизанка већ добра мајка и жена“, *Српски народ*, бр. 50, 18. 12. 1943.

¹⁷⁹⁴ *Обнова*, бр. 329, 1. 8. 1942.

ситуираних родитеља, салонска комунисткиња која је организовала комунистичке журеве и чајанке, а присталице придобијала и сопственим телом постајући „модерна салонска проститутка“ која је и током устанка у шуми оргијала и пила.¹⁷⁹⁵ Мушка омладина добијала је статус жртве љубавних манипулација комунисткиња. Девојке су, с друге стране, третиране и као жртве старијих комуниста који су их увлачили у неморал, а затим је требало да се даље служе неморалом у циљу придобијања мушке омладине.¹⁷⁹⁶

Породичне везе нису истицане само у случајевима угледних породица, већ и повезаности комунистичког руководства. Осим брачних парова, браће и сестара, нарочито је истицан пример Косте Стаменковића, поред кога су у комунистичкој организацији и партизанским редовима били активни и његови синови и ћерке, а његова унука, Радмила Јовић Малецка била је позната активисткиња СКОЈ-а.¹⁷⁹⁷ Жене и брачни парови у партизанским одредима су третирани у штампи као жртве саможивости и аморалности партијског руководства.¹⁷⁹⁸ Током марта 1942. у више наврата су објављиване исповести жена које су у партизане ступиле са комунистички оријентисаним мужевима зарад чијих су амбиција оне подржале партизанску акцију и активно учествовале у њој. У овим случајевима, жене су приказиване као жртве амбиција и склоности мужева.¹⁷⁹⁹

Промискуитет није приписиван само партизанкама, већ и партизанима, па је чак спомињан партизански вођа са пет љубавница у једном селу.¹⁸⁰⁰ Нападима су били изложени и поручник Ратко Мартиновић и свештеник Влада Зечевић, који су из равногорских одреда приступили партизанима, а у штампи су оптуживани да у штабу држе више љубавница.¹⁸⁰¹ Колаборационистичка штампа је оптуживала поједине партизане и да су силовали девојке, а уколико би им оне претиле пријављивањем, оптуживали их као „петоколонаше“.¹⁸⁰²

Комунизам је у колаборационистичкој штампи означаван као „рушилац породице, скрнавитељ домаћег прага, отимач свега што је лепо у животу“.¹⁸⁰³

¹⁷⁹⁵ „Ко је Вера Благојевић?“, *Наша борба*, бр. 29, 22. 3. 1942.

¹⁷⁹⁶ *Обнова*, бр. 373, 22. 9. 1942

¹⁷⁹⁷ „Хапшење чланова Савеза комунистичке омладине Југославије“, *Обнова*, бр. 222, 25. 3. 1942.

¹⁷⁹⁸ „Из једног партизанског дневника...Комунисти се међусобно оптужују за неморал и недела – Интересантни подаци о политичком секретару бивше `Моравске чете`“, *Обнова*, бр. 558, 4. 5. 1943.

¹⁷⁹⁹ *Ново време*, бр. 272, 21. 3. 1942.

¹⁸⁰⁰ „Ликвидација црвеног терора у Шумадији“, *Обнова*, бр. 260, 12. 5. 1942.

¹⁸⁰¹ „Неморал у редовима комунистичких бандита“, *Обнова*, бр. 184, 9. 2. 1942.

¹⁸⁰² *Обнова*, бр. 137, 11. 12. 1941.

¹⁸⁰³ *Обнова*, бр. 544, 14. 4. 1943.

Ширење оваквих ставова наметано је и од просветних власти пошто су поједини школски надзорници давали упутства учитељима да становништву држе предавања против комунизма у којима је једна од основних теза било објашњавање идеологије комунизма као одбацивање националног обележја, круне, личне својине, породице, вероисповести.¹⁸⁰⁴ При томе је нарочито наглашавана опасност рушења породице и породичних односа уз тврдњу да комунисти насилно спроводе „слободну љубав“ и приморавају становништво на промискуитет.¹⁸⁰⁵ Партизани су оптуживани да су им сеоска прела и посела, на којима су пропагирани своје ставове, служила за спровођење слободне љубави.¹⁸⁰⁶

Вулгарно схватање слободне љубави је пре свега потенцирано инсистирањем да комунистички поборници дозвољавају и подстичу инцестуозне везе. „Укидање сродства“¹⁸⁰⁷ и подстицање сексуалних веза између најближих рођака била је једна од најнижих тачака антипартизанске пропаганде. У том смислу је објављена вест о свештенику кога су комунисти натерали да венча брата и сестру.¹⁸⁰⁸ Пропаганда о комунистичком подржавању инцестуозности и слободне љубави била је присутна међу сељаштвом већ током устанка 1941. што може указати и да је вукла корене из међуратног периода.¹⁸⁰⁹ Упечатљивост оваквих оптужби задржавала се у свести становништва.¹⁸¹⁰

Одбрана породице и цркве постала је један од основних мотива равногорске пропаганде која је тврдила да партизански покрет уништава управо ове тековине.¹⁸¹¹ У Упутству бр. 2 за рад Југословенске организације равногорки истицано је да су жене код комуниста злоупотребљене и понижене и услед тога нису више способне да буду супруге и мајке.¹⁸¹² Нарушавање породичних односа,

¹⁸⁰⁴ АС, Г-3, ф 611, III пов. бр. 505.

¹⁸⁰⁵ АС, БИА, I-166

¹⁸⁰⁶ ВА, Ча, 30-5-15

¹⁸⁰⁷ „Цигани и комунисти“, *Обнова*, бр. 63, 16. 9. 1941.

¹⁸⁰⁸ *Обнова*, бр. 145, 20. 12. 1941.

¹⁸⁰⁹ У Рађевини и Азбуковици сељаци су на почетку устанка питали партизане да ли узимају децу од родитеља, да ли је уобичајено да брат жени сестру, да се иде на заједнички казан. – Ј. Мађановић, *n.d.*, str. 108.

¹⁸¹⁰ Према сећању Луке Драгојловића приликом повлачења из Србије 1941. на Златибору је групу партизана једна сељанка дочекала са огорченим ставовима: „Почела је да нас грди. Говорила је да смо ми комунисти највећа несрећа за народ, хоћемо да сви буду сиротиња, да син живи са мајком, брат са сестром, отац са ћерком и силне гадости.“ – V. Cvetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji...*, str. 153.

¹⁸¹¹ ВА, Ча, 12-3-52

¹⁸¹² ВА, Ча, 19-7-1

непоштовање родитеља и стварање раздора између младих и старих, највише путем срозавањем морала, сматрано је основном одликом партизанског покрета.¹⁸¹³

Увереност да су партизани неморални давала је легитимитет сексуалном злостављању заробљених партизанки, што их је као жене чинило нарочито угроженим и подложним додатном малтретирању.¹⁸¹⁴ И током устанка долазило је до контаката партизанки са четницима, који су на њих реаговали као на жене лаког морала, али је провала сексуалне агресије наступила након пропасти устанка.¹⁸¹⁵ Многе партизанке које су биле принуђене да остану у Србији биле су изложене насиљу, сексуалном иживљавању и уценама. Припадници колаборационистичких снага користили су свој положај да сексуално уцењују и силују партизанке, али и жене из партизанских породица, па се тај однос према женама временом све више генерализовао. Сексуална агресија према партизанкама била је уобичајена појава код свих осталих супротстављених војних снага. Таква пракса постојала је у више случајева и код представника Недићеве управе, али и код љотићеваца и легалних четника. Легализовани четници су при томе атаковали и на жене из партизанских породица. У усменој традицији остала су забележена два масовна силовања партизанки у околини Чачка.¹⁸¹⁶ Огромне размере сексуалне злоупотребе ухваћених партизанки нису одобравали ни поједини легализовани четници, попут Милоша Глишића, који је оставио забелешку да је на јавност лоше деловала чињеница да се ухваћене комунисткиње „искоришћавају сексуално“.¹⁸¹⁷

Приликом саслушања ухваћене партизанке су морале да одговарају и на питања о сексуалном животу, а нарочито о броју партнера и тражено је да одају њихова имена.¹⁸¹⁸ Партизанке су током прве половине 1942. углавном биле

¹⁸¹³ ВА, Ча, 17-2-1

¹⁸¹⁴ „Јер, страшно је било оно што чека заробљеног партизана. Страшније је само оно што чека заробљену партизанку.“ – М. Теравас, *n.d.*, стр. 132.

¹⁸¹⁵ Четници који су сарађивали са Пожаревачким народноослободилачким одредом приликом сусрета са партизанкама покушали су да успоставе контакт са њима, али им је тим поводом командант 3. чете одржао говор о партизанском моралу „да партизанке нису жене, него борци за слободу“. На сличан начин морала је да интервенише и др Јулка Мештеровић приликом наметљивих покушаја четника према болничаркама у партизанској болници. – Ј. Мештеровић, *n.d.*, стр. 70.

¹⁸¹⁶ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 250.

¹⁸¹⁷ *Документа са суђења Равногорском покрету...*, I, стр. 806.

¹⁸¹⁸ ИАБ, Бдс, А-226

силоване од старешина одреда који су учествовали у њиховом заробљавању, а затим су их често водили са собом и касније чак доприносили њиховом пуштању.¹⁸¹⁹ Поједине девојке, које су у време сламања устанка чекале везу за пријем у одред, биле су изложене хапшењу. Једну од њих је након хапшења и саслушавања водио са собом и више пута силовао један добровољачки капетан.¹⁸²⁰

У много пута понављане приче о неморалу партизанки веровало је не само становништво, већ и припадници оружаних одреда. Чак је такав став узиман као опште правило, па је марта 1942. једна ухваћена партизанка пуштена на слободу пошто је прегледом установљено да је невина.¹⁸²¹ У Заводу за принудно васпитање омладине, управа је у појединим случајевима организовала гинеколошке прегледе над питомицама, а затим резултате прегледа користила за притисак на поједине девојке.¹⁸²² С друге стране упозоравано је на намеру да се против добровољачких одреда поведе бактериолошки рат преко жена заражених полним болестима које би биле подстицане да ступају у везу са њима.¹⁸²³

Опадање „сексуалног морала, религиозних и породичних осећања“ као појава које су приписиване деловању партизанских устаничких власти биле су усечене у памћење становништва Србије и након слома устанка.¹⁸²⁴ Конзервативно оријентисана јавност је и сама имала предрасуде о учешћу жена у одредима, што је олакшавало деловање пропаганде и стварало пријемчивост за пропагирану негативну слику жене.¹⁸²⁵ Учешће једне ученице у Млавском партизанском одреду било је од стране полицијских власти оцењено искључиво са становишта њене улоге у неморалном животу чланова одреда.¹⁸²⁶ Предрасуде о поборницима комунизма имале су у каснијем периоду и жене које су биле симпатизерке народноослободилачког покрета.¹⁸²⁷

¹⁸¹⁹ АС, БИА, I-46

¹⁸²⁰ ИАБ, Бдс, J-6054

¹⁸²¹ АС, БИА, I-31

¹⁸²² ИАБ, МГ- 387

¹⁸²³ *Обнова*, бр. 159, 10. 1. 1942.

¹⁸²⁴ Б. Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића...*, стр. 59.

¹⁸²⁵ „Може се мислити какве су то жене!“ записао је у дневнику Милан Јовановић Стоимировић на вест о учешћу великог броја жена у партизанским одредима. – М. Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1943, рукопис.

¹⁸²⁶ „Није могла послужити ни зашта друго сем за задовољење сексуалних нагона другова.“ АС, БИА, I-20

¹⁸²⁷ Рато Дугоњић је септембра 1944. извештавао да је једна таква жена услед гласина да се комунисти не крсте и да су антихристи бацала тамјан у ватру када су јој дошли у кућу не би ли их

Партизани су и од стране равногорског покрета оптуживани за удар на традицију и патријархално устројство, при чему је главну улогу имао и њихов однос према женама.¹⁸²⁸ Пропаганда о неморалу у партизанским редовима временом је постајала све огорченија и суровија. У једном равногорском извештају као основне тезе за антикомунистичку пропаганду, поред необазирања на жртве, лакомислености и авантуризма, навођени су интернационализам и неморал у партизанским јединицама „услед саме чињенице непрестаног блиског додира партизана и партизанки“.¹⁸²⁹ У јануару 1943. издат је проглас у коме је истицано да су у Црној Гори партизани приморавали браћу и сестре на сексуалне односе у цркви, да су у манастирима отварали јавне куће, а да су девојке које су радиле у њима након повлачења убијали иако су биле у поодмаклој трудноћи.¹⁸³⁰ У равногорској пропаганди је Моша Пијаде, за кога су истицали да је Јеврејин, оптужен да је организовао хареме у Црној Гори.¹⁸³¹ Равногорска штампа је доносила чланке о убијању трудних партизанки, чак и о партизанском логору у коме је било 180 трудних девојака.¹⁸³²

Жене које су се упуштале у сексуалне односе постајале су сумњиве да тим путем врше комунистичку пропаганду, а 1944. стрељана је жена за коју је утврђено да је „вршила пропаганду речју и путем блуда у корист комунистичке партије“.¹⁸³³ Припадници ЈВуО су априла 1944. упозоравани на шпијунску делатност комунистички оријентисаних жена, али и на њихову спремност да „путем слободне љубави приближују се и освајају наше људе, а нарочито оне којима је провод изнад дужности“.¹⁸³⁴ Указивано је да се обрати пажња на такве старешине.¹⁸³⁵

отерала. – Хранислав Ракић, *Революционарни омладински покрет лесковачког краја 1941–1945*, Лесковац 1979, стр. 252.

¹⁸²⁸ „Учили су децу да родитеље не смеју слушати, учили су младеж како ће се иживљавати, дјевојке како ће боље живети кад изгубе девичанство.“ – Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1943*, Београд 2009, стр. 292.

¹⁸²⁹ ВА, Ча, 15а-2-39

¹⁸³⁰ Проглас „Свима родољубивим Србима и грађанима краљевине Југославије“ ВА, Ча, 12-3-10

¹⁸³¹ М. Stanišić, *n.d.*, стр. 343.

¹⁸³² О упућености аутора чланка у комунистички морал говори и чињеница да је на крају истакао да је пракса слободне љубави постојала у Совјетском Савезу првих дана револуције, али да је укинута и да су донети закони у корист заштите брака и породице. „Нови морал или неморал“, *Равногорска мисао*, бр. 6, Видовдан 1944. ВА, Ча, 104-2-14

¹⁸³³ ВА, Ча, 58-5-37

¹⁸³⁴ Д. М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала...*, I, стр. 375.

¹⁸³⁵ *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943–1944. Документи*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2006, стр. 169.

У страху од обавештајног утицаја жена, равногорски покрет је настојао да прикупи што више података о активности комунисткиња. Већ у новембру 1943. равногорске власти су имале информацију о откривању рада Вере Милетић у Београду, њеном успеху да повеже растурену комунистичку организацију, али и о томе да је реч о невенчаној жени Момчила Марковића, политичког комесара Главног штаба партизанских одреда за Србију и члана ПК КПЈ за Србију.¹⁸³⁶

Осим неморала у интимном животу, партизанке су, слично као и совјетске жене које су учествовале у војним одредима, оптуживане за извршење бројних злочина, нарочито мучења, при томе су означаване као „крволочне бестије“ које су се најчешће добровољно јављале за улогу целата.¹⁸³⁷ Њихови наводни злочини често су претерано детаљно описивани, уз напомену да су се „другарице“ отимале да изврше „пресуду“.¹⁸³⁸ Нарочито је даван значај објављивању фотографија ухваћених партизанки, на којима су оне приказиване у лошем стању, као запуштене и на ивици разума. Уз фотографију студенткиње Руже Миленковић стајало је да је она једна од најкрволочнијих жена,¹⁸³⁹ „звер жена“ која је будући медицински образована успешније спроводила мучења.¹⁸⁴⁰ Три сестре Илић су у посебном новинском чланку оптуживане за „садистичке злочине над сељацима и четницима“, објављивани су и наводни дневници младих комунисткиња, пронађени на терену у којима је откривана њихова суровост.¹⁸⁴¹

Значајан моменат у креирању стереотипа о промискуитету и суровости жена у војним одредима могла је одиграти и чињеница да су те стереотипе стварали углавном мушкарци који су током рата били у позадини и који су се већ осећали инфериорно у поређењу са мушкарцима ратницима. Осим тога, присуство жена у партизанским одредима утицало је и на слабљење борбене готовости и деморалисање припадника супротстављених одреда.

Присуство жена у партизанским одредима, пре свега њихово учешће у борбама и оглашавање тим приликама, имало је велики психолошки ефекат, чак је утицало на опадање морала у противничким редовима и деловало

¹⁸³⁶ ВА, Ча, 125-3-3

¹⁸³⁷ *Обнова*, бр. 102, 31. 10. 1941.

¹⁸³⁸ *Обнова*, бр. 151, 27. 12. 1941.

¹⁸³⁹ *Обнова*, бр. 131, 4. 12. 1941.

¹⁸⁴⁰ „Партизанка` - `стручно лице“, *Наша борба*, бр. 14, 7. 12. 1941.

¹⁸⁴¹ „Кроз дневник једне комунисткиње“, *Обнова*, бр. 172, 26. 1. 1942.

обесхрабрујуће.¹⁸⁴² Партизанкама је нарочито приписивано да током борби изговарају ружне и непристојне речи.¹⁸⁴³ Референт Министарства унутрашњих дела за косовску област Јован Бркић је, извештавајући Недића о борбама партизана и одреда СДС-а у Куршумлији октобра 1943, истицао велико учешће жена у одредима и њихову храброст, али је сматрао и да су многе од њих биле у другом стању.¹⁸⁴⁴

За разлику од честих примедби на невојничко понашање и неактивност четничких старешина, равногорски извештаји, нарочито током 1944. јављали су о полету који је владао у партизанским јединицама, а фанатизам с којим су се борили остављао је утисак да су „пијани или луди“ уз непрестано наглашавање учешћа „женских“ у борбама¹⁸⁴⁵ и напомену да оне „у заносу готово вриште“.

Негативна пропаганда о неморалу припадница народноослободилачких редова често је представљала и мобилизациони фактор који је имао утицаја да се појединци придруже народноослободилачком покрету. Оптуживање партизана за разврат и слободну љубав имало је и супротан ефекат и деловало и као привлачна снага. Крајем 1943. преки суд равногорске рамске групе бригада осудио је на смрт једног свог припадника због наклоњености партизанима и сумњи да ће прећи у њихове редове, а као основа за сумњу послужиле су изјаве сведока да је оптужени хвалио партизане због либералног сексуалног живота који међу њима влада.¹⁸⁴⁶

Реакција и снажна одбојност пропаганде према партизанкама указују на велику промену и дубоки отпор који је изазивала појава жене у униформи. Док је међу мушким припадницима партизанских одреда одбојност према партизанкама постојала због поимања ратовања као искључиво мушког посла,¹⁸⁴⁷ идеолошки противници се углавном нису обазирали на ту страну проблема, већ су инсистирали на сексуалној неморалности партизанки.

Крути патријархални ставови, грубо манипулисање и острашћена критика комунистичке политике према женама и, уопште, присуства жена у одредима имали су великог утицаја на јавно мњење. Пропаганда о слободној љубави,

¹⁸⁴² С. Маслар, *н.д.*, стр. 65.

¹⁸⁴³ М. Баковић Радосвљевић, *н.д.*, стр. 130.

¹⁸⁴⁴ АС, Ђ-79

¹⁸⁴⁵ *Зборник НОР-а, IVX-4*, стр. 191.

¹⁸⁴⁶ ВА, Ча, 85-3-13

¹⁸⁴⁷ L. Sklevicki, *н.д.*, стр. 40.

неморалном животу и суровости, нарочито партизанки, требало је да спречи подршку партизанском покрету и код становништва створи отпор према њима, али је истовремено сведочила и о поимању жене и њене улоге у друштву од стране аутора такве пропаганде. Разлика између колаборационистичког, четничког и партизанског односа према женама у том смислу може послужити и као пример у сагледавању политике ових покрета и снага и њихових суштинских разлика.

ПАРТИЗАНСКЕ ЉУБАВИ

Присуство жена у војним одредима представљало је изазов традиционално утврђеним родним улогама и услед тога је проузроковало снажну реакцију јавног мњења. Наоружане жене су угрожавале традиционалну везу маскулинитета и војске и умањивале мушки статус бораца, али су незаобилазно покретале и тему морала.¹⁸⁴⁸

У већини држава које су увеле помоћне женске војне службе повремено се покретало питање морала у тим одредима. У Великој Британији је чак одређен парламентарни комитет задужен да утврди истину о причама о алкохолизму, промискуитету и ванбрачним трудноћама жена у одредима. Насупрот раширеним гласинама, комитет је 1942. изнео закључак да жене у овим службама имају значајно мању стопу ванбрачних трудноћа него оне у цивилству међу истим социјалним групама. Слично питање покретано је и у САД 1943. године, као и у Совјетском Савезу где су такође постојала мишљења да су жене у војним одредима лаког морала.¹⁸⁴⁹

Став који је постојао у југословенским комунистичким круговима да су комунисти људи посебног кова са аскетским моралом и спремношћу на жртву, додатно појачан након сузбијања слободне љубави у међуратном периоду, пренео се и на народноослободилачки покрет. Према Владимиру Дедијеру, култ

¹⁸⁴⁸ Према одређеним схватањима жене су на тај начин симболично кастрирале војне снаге. – L. Noakes, *n.d.*, str. 10.

¹⁸⁴⁹ M. Brayley, *n.d.*, str. 5.

революционарне аскезе имао је дубље корене: био је одлика револуција попут француске и руске, а потицао је и из народних обичаја који су налагали уздржавање од сексуалних односа у време ратова, буна и великих промена.¹⁸⁵⁰ Међутим, примена пуританске етике пропагиране од стране партијске организације током рата била је у значајној мери отежана ступањем жена у партизанске одреде. Заједнички живот мушкараца и жена, неизвесност, страх и смрт били су значајан фактор у њиховом приближавању и успостављању интимних односа.¹⁸⁵¹

Ступање у партизанске одреде локалног становништва, углавном сеоске омладине која није прошла војну обуку и уз то била наклоњена конзумирању алкохола, отежавало је функционисање чета и спровођење пуританизма још током устанка. У том смислу је октобра 1941. политички комесар Левачке чете извештавао да припадници одреда у сексуалном погледу „нису аскети, што мора бити главна особина у односу према женама“.¹⁸⁵² Вера Милетић је истицала да су током устанка у пожаревачком крају велике проблеме представљали велика конзумација алкохола од стране припадника одреда, али и чести сексуални односи између партизана и партизанки, при чему је као казна за такво понашање примењивано јавно именовање криваца и њихово истеривање из одреда.¹⁸⁵³ Љубавне односе нису иницирали само мушкарци, већ и жене, а тога је било и током устанка 1941. године.¹⁸⁵⁴

Рушењем претходне власти стварала се и свест да више не важе ранија правила и да је много тога што је раније било осуђивано, под новим околностима дозвољено. Боравак у шуми, ван контроле родитеља, значио је за омладину стицање нових слобода, па одатле и њихово слободније упуштање у сексуалне односе.¹⁸⁵⁵ По ступању у одреде, младићи који су пре рата били у љубавним везама са појединим девојкама користили су та познанства да девојке привуку и ангажују на пружању подршке народноослободилачким органима.¹⁸⁵⁶ Осим тога,

¹⁸⁵⁰ V. Dedijer, *Novi prilozi ...*, II, str. 690.

¹⁸⁵¹ „Знате како је, спавају људи заједно...Били сте у опасним ситуацијама које приближавају људе...Приближавали су их и еротски. Већ сама неизвесности, страх, погибије...играли су улогу. Уопште, смрт игра улогу у еротском приближавању.“ – М. Ђорговић, *n.d.*, str. 74-75.

¹⁸⁵² *Зборник НОР-а*, I-20, стр. 81.

¹⁸⁵³ АС, БИА, I-20

¹⁸⁵⁴ Драгојло Дудић је одбио такву понуду једне партизанке. – V. Dedijer, *Novi prilozi...*, II, str. 640.

¹⁸⁵⁵ ИАБ, Бдс, А-226

¹⁸⁵⁶ ИАБ, Бдс, J-233

младост и полет, као и љубав, чинили су борбу страственијом, подстичући осећај и потребу да се докаже пред вољеном особом и да се постане херој.

Још током устанка међу сеоским девојкама био је раширен став да су комунисткиње жене ниског морала, које ступају у односе са свим борцима у одреду.¹⁸⁵⁷ Сеоске девојке су често без зазора запиткивале и партизанке и партизане о њиховом сексуалном животу и моралу, алудирајући на њихов слободан живот, што се показивало као један од главних момената њиховог интересовања. Провоцирање разговора о сексуалном животу представљало је основу успостављања контакта са партизанима, који су се понекад осећали и угрожени наступом радозналих сеоских жена.¹⁸⁵⁸ С друге стране, Милоша Младеновића је након ступања у партизанске одреде једна девојка одбила да прими у кућу јер је верововала да су партизани неморални.¹⁸⁵⁹

Након повлачења из Србије, код главнине партизанских снага учестале су љубавне везе мушкараца са женама у одредима, али и са женама на терену. Већ у марту 1942. у Босни је командир Јахоринског одреда, који је на ту позицију постављен као дотадашњи командир чете Прве пролетерске бригаде, изазвао подозрење партијског руководства због љубавне везе са женом једног ратног заробљеника. Том приликом неодређено је истицано да је већ пред партијским комисијама чета расправљано о другарицама.¹⁸⁶⁰

И у одредима који су истицали узорно понашање својих припадника дешавали су се случајеви ступања у љубавне односе који су расправљани на посебним састанцима.¹⁸⁶¹ Иако је постојала извесна толеранција која је често ишла на штету жена, питање љубавних односа оптерећивало је функционисање одреда и међуљудске односе у њему. Овај проблем се у највећој мери манифестовао на територији Србије у случају Живке Дамњановић.¹⁸⁶²

¹⁸⁵⁷ V. Crvenčanin, *n.d.*, str. 127.

¹⁸⁵⁸ Милутин Стојић је у свом дневнику током скривања након слома устанка забележио разговор са две сеоске жене: „Причао сам им да ми комунисти у моралу стојимо на достојној висини али оне ме питају имамо ли ми жена, деце, што ја потврдох, а оне кажу па откуд њој деца кад ви комунисти имате висок морал. Ја сам им објашњавао, на рачун тога мало смо се смејали. Отишле су, а ја сам се бојао да случајно не дођу и мислио баш ове жене доћиће ми главе, цео дан ређале су се и долазиле.“ – *Осветљавање истине...*, I, стр. 479.

¹⁸⁵⁹ M. Mladenović, *n.d.*, I, str. 155.

¹⁸⁶⁰ ВА, НОВЈ, 6-1-11

¹⁸⁶¹ *Dokumenti centralnih organa...*, VI, str. 354, 489.

¹⁸⁶² Живка Дамњановић је априла 1941. постала члан Среског комитета КПЈ за срез раванички, а затим заменик политичког комесара Параћинско-ћупријске чете Поморавског партизанског

Током 1942. Дамњановићева је постала чланица Окружног повереништва за Младеновац и успоставила интимну везу са предратним чланом Партије Јованом Крајишником.¹⁸⁶³ Убрзо је почела да инсистира да питање њихових односа изнесу пред Партију, што је било отежано њеним накнадним сазнањем да је реч о ожењеном мушкарцу који има двоје деце.¹⁸⁶⁴ Током партијског састанка у Дубони новембра 1942. Крајишник је негирао интимну везу са Дамњановићевом, а у сукобу који је настао, она га је убила. Партијска комисија која је формирана тим поводом осудила је овај чин „као неприхватљив начин решавања међусобних личних односа, поготово међу комунистима, а који је био неочекиван и због тога што је она већ била удавана“.¹⁸⁶⁵ Дамњановићева је поступак правдала самоодбраном и покушајем да одбрани част. Покрајински комитет КПЈ за Србију је тим поводом критиковао Окружно повереништво због показаног разумевања и наложио оштрије мере сматрајући да је реч о убиству са предумишљајем и да је потребно да се починитељка казни као убица. ПК КПЈ за Србију је донео одлуку да се Дамњановићева смени са свих функција, искључи из Партије и осуди на смрт. Оштрију осуду Живке Дамњановић настојао је да спречи члан Окружног повереништва Јуре Сарић који је био заљубљен у њу и на чији подстицај је она изнела љубавни случај на партијском састанку.¹⁸⁶⁶

У току поступка, Дамњановићева је вероватно у једном тренутку означена као непријатељ Партије, што је снажно деловало на њен већ уздрман осећај части.¹⁸⁶⁷ У жељи да оповргне критике и докаже оданост Дамњановићева је успела, вероватно уз помоћ Сарића, да дође до револвера и 24. децембра 1942.

одреда. Присуство жене у одреду коришћено је од колаборационистичке пропаганде, па је Дамњановићева у окупационим гласилима називана „звер девојка партизанка“, а на Антикомунистичкој изложби је навођена као пример жене која је своје тело користила ради придобијања мушке омладине. Окупационе власти су трагале за њом, али и за осталим члановима њене породице који су учествовали у народноослободилачком покрету. *Ново време*, бр. 419, 12. 9. 1942.

¹⁸⁶³ У извештају о њеном раду током септембра 1942. истицано је да је исправна, енергична, добар организатор, теоретски јака и способна за рад, а чак је накнадно исправљена оцена да нема воље или смисла за рад са женама. АС, Ђ-2, ПКС, 198

¹⁸⁶⁴ Менсур Сеферовић, *Размеђа Живке Дамњановић*, Београд 1982.

¹⁸⁶⁵ Драгослав Димитријевић-Бели, *Космајски партизани*, II, Београд 1983, стр. 42.

¹⁸⁶⁶ Према сведочењу Благоја Нешковића, он је Живку Дамњановић осудио на смрт иако је била искрена и одана чланица Партије, али се није могло толерисати да се чланови ОК међусобно убијају. Јуре Сарић је упутио Дамњановићеву у Младеновац у нади да ће јој уколико изведе неку успешну акцију грешке бити опроштене. – В. Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу ...*, стр. 36.

¹⁸⁶⁷ У опроштајном писму је навела „Ви ћете се уверити, да Вам нисам непријатељ. Непоколебиво верујем у коректност наше велике партије. Са том вером идем у сигурну смрт.“ ИАБ, Бдс, С-286

изведе напад у Младеновцу и том приликом рани једног немачког лекара и једног потпоручника, пратиоце комаданта Младеновца и убије легализованог четничког војводу Јована Војиновића. Сам чин Дамњановићева није извела у потпуности самостално, пошто је од стране немачких органа било примећено да је била у пратњи једне жене за којом се трагало.

Овај случај је одјекнуо по околини, посебно пошто је становништво услед страха од одмазде почело да бежи из својих домова.¹⁸⁶⁸ Немачке власти нису успеле да открију идентитет Живке Дамњановић, али су на основу опроштајног писма закључиле да је реч „о једној комунисткињи, која је пала у немилост код својих другова и хтела овим делом да се рехабилитује“.¹⁸⁶⁹

Случај Живке Дамњановић дуго је оптерећивао односе у Окружном комитету, а тим поводом, као и због међусобног сукоба, августа 1943. Јуре Сарић је искључен из састава Окружног комитета, а опоменом је кажњено петоро чланова укључујући Дражу Марковића и Божидарку Дамњановић.¹⁸⁷⁰ Овај случај је након рата прикриван,¹⁸⁷¹ а Живка Дамњановић препуштена забору.¹⁸⁷²

Крајем 1942. и у одредима на југоистоку Србије се расправљало о проблему успостављања интимних веза између мушкараца и жена у одреду, у које су се најчешће упуштали чланови руководства, а више оваквих случајева је изнето на расправу на четним састанцима. Иако је један командир чете кажњен партијском опоменом, а партизанка само опоменута, планирано је да се она уклони из одреда и смести код рођака.¹⁸⁷³ Овом приликом такође су расправљани и случајеви када су партизанке одбијале љубавне понуде и тим поводом је истицано да су правилно поступиле и пријавиле шта се догађало.

Иако постоје изјаве да је успостављање љубавних веза у одредима кажњавано смрћу, таква казна примењивана је чешће у случајевима силовања које

¹⁸⁶⁸ Овом приликом преовладао је став да се у одмаздама убијају симпатизери комунистичке партије и тим поводом је стрељано 10 симпатизера народноослободилачког покрета пореклом из Младеновца и околине, а осталих 40 доведено је из логора на Бањици.

¹⁸⁶⁹ ИАБ, Бдс, С-286

¹⁸⁷⁰ АС, Ђ-2, ЦК КПС бр. 2475

¹⁸⁷¹ „До данас још нико није јавности саопштио шта је претходило њеној драматичној смрти. Можда је и боље тако. Ја, такође, немам право на то и могу само да кажем уопштenu истину, онако како смо је и тада крајем 1942. године саопштавали борцима, члановима КП и сарадницима. Милица је акцију извела на своју руку, због драме у свом личном животу.“ – К. Дамњановић-Марковић, *н.д.*, I, стр. 42.

¹⁸⁷² После рата већина чланова Партије која је била упозната са овим догађајем поштовала је партијски став да се о томе не пише и не говори.

¹⁸⁷³ АС, Ђ-2, ПКС 219

би починили припадници народноослободилачких одреда. Силовања сељанки од стране партизана дешавала су се у околини Чачка током устанка 1941, а један број партизана који су били „некоректни“ према другарицама, стрељан је после испитивања.¹⁸⁷⁴ Током 1942. услед прогона партизанских одреда, нарочито на територији Босне и Херцеговине, долази до честе појаве крађа и пљачки које су попримиле масовне размере и прерастале у насиље, од малтретирања и туче локалног становништва до силовања жена.¹⁸⁷⁵ Драстичне казне често су изрицане за силовање локалних жена.¹⁸⁷⁶ У Србији је у Првом јужноморавском одреду 1943. стрељан припадник одреда који се самовољно оженио сестром од рођене тетке и отео је насилно са оружјем. Међутим, знатно блаже је поступио Окружни комитет КПЈ у Нишу августа 1944. када је једног члана који је извршио покушај силовања искључио из састава ОК СКОЈ и упутио у борбене редове.¹⁸⁷⁷

Казне за припаднике одреда који су се упуштали у интимне везе разликовале су се у зависности од партијског статуса. Осим премештаја или избацивања из одреда, за чланове Партије формиране су и посебне комисије које испитивале случај и предлагале казну. Постоје чак тврдње да су партизанке које би затруднеле ван брака биле стрељане, а поједина сведочења указују да су неке угледне партизанке услед реакције јавности стрељане због успостављања интимних односа, иако је Партија одобрила њихову везу.¹⁸⁷⁸

Поједини случајеви стрељања жена, који су у послератној мемоаристици образлагани њиховим ступањем у љубавне везе, другачије су приказни у званичној документацији. Реч је о усамљеном случају који се одиграо на територији окупиране Србије: наводно је Богиња Михајловић, бивша учитељица, партизанка Расинског одреда стрељана одлуком одреда због тога што је током лечења била у љубавним односима са једним учитељем.¹⁸⁷⁹ Ово сведочење се не поклапа ни са тадашњом праксом ни са архивским документима. У фебруару

¹⁸⁷⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, III, стр. 249

¹⁸⁷⁵ Као један од узрока таквог стања сматрана је и недовољна активност партијског кадра од кога је очекивано да буде узор осталима: „Партијци су дозвољавали себи да не буду први у стрељачком строју, највреднији у раду, задњи на казану.“ *Dokumenti centralnih organa...*, VII, стр. 536.

¹⁸⁷⁶ Почетком 1943. у Првој пролетерској дивизији један командир је јавно стрељан због силовања, док је неколико бораца разоружано из истих разлога. Због силовања је у септембру 1943. стрељан један борац 17. источnobосанске ударне дивизије НОВЈ. *Isto*, XIII, стр. 73.

¹⁸⁷⁷ АС, Ђ-2, ПКС, 640

¹⁸⁷⁸ Р. Ј. Марковић, *n.d.*, стр. 379; В. Цветковић, *Освајале су право...*, стр. 189-190.

¹⁸⁷⁹ Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1969–1980...*, стр. 37.

1943. Расински одред је известио да је стрељано двоје припадника одреда: један партизан је стрељан због рђавог понашања у народу, неморала и недругарства и Богиња Михајловић „због хушкања и роварења међу друговима и због вечите апатије током борби и неизвршења наређења. Иначе је била кукавица у борби.“¹⁸⁸⁰ Насупрот овом образложењу, Михајловићева је као запажена учесница одреда оставила утисак на становништво као вођа појединих акција и била је и у штампи обележена као таква, што доводи у сумњу тврдње о њеном кукавичлуку.¹⁸⁸¹ Критика, неслагање или чак конкуренција мушкарцима у одреду били су много чешћи узроци сурових унутрашњих обрачуна.¹⁸⁸²

Стрељање Михајловићеве представљало је и својеврсну поруку женама у Партији и одреду. Поједине жене, али и остали чланови одреда, тако су и тумачили ово стрељање. Нада Поповић, чланица Окружног комитета за Крушевац бојала се након ступања у Расински одред руководства одреда и страховала је да ће бити стрељана.¹⁸⁸³ Према сећању Радмиле Обрадовић, која је септембра 1942. постала секретар ОК Лесковац, она је својим радом и напредовањем вероватно изазвала током 1944. године несугласице у ОК, што је водило ка борби за власт, њеној изолацији и чак плановима партијских другова да буде ликвидирана, од чега су је заштитили Светозар Вукмановић и Спасенија Бабовић.¹⁸⁸⁴

Љубавни односи коришћени су за међусобне обрачуна појединих чланова покрета. Тимочки одред је септембра 1943. у извештају о одлуци да се ликвидира члан одреда Александар Симић са супругом, као један од разлога истицао и да је Симић лажно оптуживао политичког комесара за интимне односе са једном женом.¹⁸⁸⁵ У нишком повереништву партијске несугласице биле су праћене и наредбама о раздвајању брачних парова ради спречавања ширења партијског сукоба и међусобног утицаја супружника.¹⁸⁸⁶

¹⁸⁸⁰ *Зборник НОР-а*, I-5, стр. 51.

¹⁸⁸¹ „Пораз једне комунистичке банде“, *Обнова*, бр. 271, 25. 5. 1942.

¹⁸⁸² Претеране одмазде у партизанским одредима биле су присутне у југоисточној Србији у периоду снажних прогона. Тако је партијски руководиоца Тимочког одреда подлегао манији гоњења услед сталних повлачења, исцрпљености, заседа и слабих веза на терену и стрељао 16 бораца. – В. Глишић, Г. Миљанић, *н.д.*, стр. 137.

¹⁸⁸³ АС, Ђ-2, ф 461

¹⁸⁸⁴ ИАБ, МГ-625

¹⁸⁸⁵ АС, Ђ-23, ОК За,12

¹⁸⁸⁶ *Зборник НОР-а*, I-4, стр. 71.

У циљу контроле надзирана је и преписка појединих личности. Приликом саслушавања пред партијском комисијом августа 1942. Ратко Павловић Ћићко, који је негирао однос са једном женом из Прокупља, осуђен је због неискрености о приватном животу, али и због цинизма, пошто му је било познато да су њена писма отворана.¹⁸⁸⁷ Читање личне преписке била је пракса и у другим одредима, а са њом је био упознат и ЦК КПЈ.¹⁸⁸⁸

У периодима прогона партизанских одреда, локалне жене су биле јатаци и помагале су одбеглим партизанима. Поред најближих рођака, пре свега мајки и сестара, жене које су раније биле у интимним односима са припадницима одреда помагале су их и након одласка у борбу. Међутим, за жене које су раније такве односе одбијале, нови однос снага знао је да представља значајно оптерећење. Сеоске учитељице често су биле изложене притиску и љубавним захтевима учитеља са којима су службовале и делиле школски стамбени простор, а након ступања учитеља у партизанске редове биле су изложене њиховим очекивањима не само да им помогну, већ и да им перу веш и одговоре на њихово удварање.¹⁸⁸⁹

Бројни извештаји партизанских одреда на југословенском подручју из 1943. садрже податке о интимним везама припадника одреда. У великом броју ових извештаја констатовано је да су односи често „добијали карактер неморалности“, али је углавном извештавано и о предузетим мерама да се такво стање отклони.¹⁸⁹⁰ Једно од честих оправдања током 1943. било је да су сви „другови ту тако нечисти у том погледу“.¹⁸⁹¹ Може се претпоставити да је пораст љубавних веза у одредима током друге половине 1943. био узрокован не само порастом броја бораца, већ и преживљеним трауматичним искуством страшних ратних сукоба и борби на живот и смрт што је вероватно утицало на потребу испољавања емоција.

У одредима је углавном констатовано постојање љубавних односа, чак је у појединим случајевима наглашавано да није познато да ли су постојале и сексуалне везе, али је истицано да је потребно сузбијање „ове ружне, непартијске

¹⁸⁸⁷ АС, Ћ-3, ППН, 26

¹⁸⁸⁸ ЦК КПЈ је током 1943. извештавао да је преписка једног од српских кадрова са Милевом Планојевић „нездрава и неозбиљна“ због чега је он упозорен од Ранковића. *Dokumenti centralnih organa...*, XII, str. 177.

¹⁸⁸⁹ ИАБ, Бдс, С-321

¹⁸⁹⁰ *Dokumenti centralnih organa...*, XIII, str. 533.

¹⁸⁹¹ *Isto*, XII, str. 552.

појаве“. О случајевима успостављања интимних односа расправљано је на четним конференцијама, а поједини случајеви су изношени пред свим партијским јединицама што је представљало снажан психолошки и емотивни шок услед јавног обележавања и срамоћења.¹⁸⁹² Страх од реакције партизанског одреда на признавање љубавне везе, јавно отварање пред колективом и признавање сопствене сексуалности за људе из патријархалних крајева представљало је свакако врсту снажне трауме. Може се претпоставити да су жене које су на овај начин биле јавно обележене као доступне мушкарцима могле у каснијем периоду бити од других мушкараца третиране на сличан начин.

Сексуалне везе су бујале нарочито у време када су одреди имали мање сукоба и покрета. Од краја 1943. када долази до масовног ступања у народноослободилачке одреде, проблем интимних односа добија на значају. У том периоду се истиче потреба спречавања пријема у одреде жена сумњивог морала, нарочито оних које су се лоше држале у окупираним градовима.¹⁸⁹³ Проблем је представљало и то што су жене за које се веровало да имају ниже моралне норме, од мушкараца у одреду додатно подстицане на даље неморално понашање.¹⁸⁹⁴ Забринутост да у одреде ступају жене ниских моралних стандарда и настојање да се спречи њихово учешће истовремено је представљало и изговор за ограничење повећања броја жена у одредима у периоду када број мобилисаних мушкараца доживљава значајан пораст.

Иако је у очима поборника комунистичке идеје проституција доживљавана као зло капиталистичког друштва, услуге проститутки користили су и припадници партизанског покрета. Те појаве покушале су се сузбити током устанка тако што су током заједничке власти четника и партизана у Чачку укинута јавне куће, а проститутке распоређене на рад у болнице и амбуланте.¹⁸⁹⁵ Ипак, присуство проституције било је примећено нарочито у другој половини рата, када је дошло до пораста броја полно оболелих што је изазивало пажњу војног руководства које је страховало од умањивања борбене способности

¹⁸⁹² *Isto*, XIV, str. 129.

¹⁸⁹³ *Isto*, XV, str. 441.

¹⁸⁹⁴ *Isto*, XIV, str. 337.

¹⁸⁹⁵ М. Тимотијевић, *Проституција у Чачку...*, стр. 170-190.

јединица, али и политичког и моралног дејства таквих појава и њихове употребе од стране непријатељске пропаганде.¹⁸⁹⁶

Оптужбе за неморалан живот погађале су и поједине жене које су у одредима учествовале од 1941. године, а које су се, према сопственом сведочењу, пре тога противиле појави да брачни парови у штабу одреда живе „брачним животима“, односно да спавају одвојено и уживају привилегије.¹⁸⁹⁷ Вера Црвенчанин је као чланица Политодоела 39. дивизије, иако оцењена као одана политичком раду, оптужена за неморалан живот, а сам Политодел је захтевао њено кажњавање.¹⁸⁹⁸ Услед тога је ПК КПЈ за Босну и Херцеговину донео одлуку о њеном искључењу из Партије на основу чега је распоређена као четна болничарка.¹⁸⁹⁹ Насупрот томе, подаци о евентуалном кажњавању њених љубавника нису сачувани.

Питање интимних односа мушкараца и жена у одреду решено је и легализовано партизанским браком, чиме су припадници одреда усмерени ка моногамији и чиме је спроведена контрола интимних односа пошто се испоставило да их није било могуће сузбити и искоренити. Партија је на тај начин контролисала интимни живот припадника одреда, што је био један од њених главних циљева. „Партизански брак“, односно неформално венчање склопљено по одобрењу партијске организације примењиван је током 1943. и представљао је значајно средство за регулисање сексуалних односа у одреду. Пред партизанске парове стављана је могућност избора или да се разиђу или да склопе партизански брак пред Партијом и са одобрењем партијске организације.¹⁹⁰⁰ Чак су поједине бригаде током 1944. године критиковане да су на таква венчања гледале сувише круто што је узроковало појаву недозвољених односа.¹⁹⁰¹

Након инсистирања на признавању љубавне везе, а затим склапања партизанског брака, брачни парови су раздвајани и упућивани у друге чете, чиме је фактички онемогућаван њихов контакт. Ово је био ефикасан принцип обуздавања и каналисања интимних односа припадника одреда и њиховог

¹⁸⁹⁶ Крајем 1943. примећено је и повећање броја полно заражених у партизанским одредима. ВА, НОВЈ, 2а-28-1

¹⁸⁹⁷ V. Crvenčanin, *n.d.*, str. 178.

¹⁸⁹⁸ J. Vatinić, *n.d.*, str. 250.

¹⁸⁹⁹ *Dokumenti centralnih organa...*, XIX, str. 256.

¹⁹⁰⁰ *Partizanke. Žene u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Novi Sad 2010, str. 57.

¹⁹⁰¹ *Dokumenti centralnih organa...*, XX, str. 294.

умеравања ка испољавању војне борбености. Спутаване сексуалних нагона утицало је и на појаву „агресије против свога Ја“, која се празнила и путем самопожртвовања.¹⁹⁰² У том смислу је и Ивлин Во идеализовао односе партизанки и партизана истичући да је патриотски занос „потпуно потиснуо секс“.¹⁹⁰³

У Србији је од 1943. партизански брак склапан пред штабом одреда, пред којим је пар изјављивао спремност да ступи у брак.¹⁹⁰⁴ Према сећању Божидарке Дамњановић, склапање партизанских бракова било је у Србији дозвољено од 1943. Она се тада удала за Дражу Марковића, што указује да је њихова веза постојала од раније.¹⁹⁰⁵ На партијском саветовању војних и политичких руководилаца партизанских одреда и батаљона из Шумадије и Западне Србије одржаном августа 1943. један од закључака односио се и на питање интимних односа припадника одреда. Том приликом је закључено да је дозвољено склапање бракова између припадника одреда, али да у том случају брачни пар не може остати заједно у истој чети нити живети заједно. Дозвољено је да могу живети заједно само изван јединице када то прилике дозвољавају. Осим тога, изричито је забрањена пракса заједничког спавања мушкараца и жена у одредима, што се практиковало због зиме и недостатка покривача.¹⁹⁰⁶

Иако је дозвољено склапање партизанског брака, успостављање љубавних веза у одредима и даље није толерисано и строга контрола настављена је током 1944. године, али је и даље у више наврата констатовано постојање интимних веза. У Космајском одреду је фебруара 1944. примећено да руководеће личности прве успостављају љубавне односе. Први је интимну везу са једном припадницом одреда засновао политички комесар чете, који је за то добио одобрење, а затим га је следио и командир, што је довело до његовог смењивања и искључења из Партије.¹⁹⁰⁷ У Упутству штаба Првог шумадијског НОП одреда „Милан Благојевић“ априла 1944. истакнуто је да у одредима мора постојати челична дисциплина и развијено другарство, а да брачни парови морају бити раздвојени у различите чете. Препоручено је да они који успостављају интимне односе буду

¹⁹⁰² Хуго Клајн, *Ратна неуроza Југословена*, Београд 1995, стр. 40-41.

¹⁹⁰³ Весна Голдсворти, *Измишљање Руританије. Империјализам маште*, Београд 2005, стр. 190.

¹⁹⁰⁴ К. Дамњановић-Марковић, *н.д.*, I, стр. 315.

¹⁹⁰⁵ *Исто*, стр. 41.

¹⁹⁰⁶ *Зборник НОР-а*, I-5, стр. 252.

¹⁹⁰⁷ *Зборник НОР-а*, I-7, стр. 102.

строго кажњени да би послужили као застрашујући пример.¹⁹⁰⁸ Током 1944. се усталила пракса да се одржавају посебни партијски састанци са женама у одреду, на којима је често главна тема било питање односа мушкараца и жена. На тај начин, притисак је вршен на жене, чиме су оне непосредно означаване и као главни кривци за успостављање интимних односа.¹⁹⁰⁹

Сексуална хијерархија била је усклађена са хијерархијом позиција у покрету. Интимне везе су углавном успостављане између мушкараца на водећим позицијама у одредима и жена које су се налазиле у саставу одреда, што је могло да изазове и завист осталих припадника или послужи као пример. „Угледање на одговорније другове који својим ставом не заузимају партијски став“ односно честе љубавне везе углавном практиковане од чланова штабова одреда утицале су и на остатак борбеног састава. Иако су љубавни односи тумачени као велики морални прекршај, међу руководиоцима партизанског покрета, од Јосипа Броза до нижих чланова, то је била редовна појава.¹⁹¹⁰ Одећом и смештајем, али и везама са најближим сарадницама вођство комунистичког покрета почело је, како је приметио Милован Ђилас, да се издваја још 1941. године. У том смислу постојала је веза између сексуалних слобода и статуса у покрету, а изузимање руководства од аскетске етике утицало је и да остало чланство пропагиране ставове није прихватало много строго и током рата они су у великом броју наврата кршени.

Упркос томе, револуционарна доследност и страх од суда Партије подстицала је поједине чланове да своје односе са појединим женама и сами образлажу. Приликом упућивања групе жена из Србије на слободну територију августа 1943. Благоје Нешковић је посебно образложио свој однос са Браном Перовић, са којом је провео осам месеци у једном стану. Иако је истицао да су се том приликом у великој мери зближили, наглашавао је да је, и поред личног искушења, њихов однос остао до краја пријатељски.¹⁹¹¹ Светозар Вукмановић је,

¹⁹⁰⁸ Исто, стр. 357.

¹⁹⁰⁹ Из Треће крајишке бригаде је чак извештавано да се код жена стварало уверење да питање удаје могу решити лакше уколико се налазе у одреду, а да ће им изгледати бити слабији након рата и да су зато настојале да се вежу за неког од руководиоца кога ће Партија затим натерати на женидбу. *Dokumenti centralnih organa...*, XIX, стр. 248.

¹⁹¹⁰ Аскетски начин живота није био практикован од стране Јосипа Броза који је током рата био у интимној вези са својом секретарицом Даворјанком Пауновић што је чак било повод сукоба са појединим истакнутим члановима покрета. – V. Glišić, *Revolucionari...*, стр. 21.

¹⁹¹¹ *Dokumenti centralnih organa...*, XII, стр. 21.

након што се у Македонији зближио са Милицом Сариф, страховао од реакције руководства Партије пошто је већ имао супругу која се налазила у логору.¹⁹¹²

Жене у одредима нису биле само изложене могућностима успостављања интимних веза, већ су оне које су биле удате, услед раздвојености од брачних партнера због појаве међусобне удаљености биле изложене сумњама у даљу емотивну приврженост.¹⁹¹³ Учешће у рату женама је доносило и извесно самопоуздање и јачање уверења и карактера, што њихови мужеви нису знали да прихвате.¹⁹¹⁴ С друге стране, боља идеолошка изграђеност мушкарца утицала је да су жене у њима виделе врсту узора што је доводило и до осећаја инферорности и настојања да се тај хендикеп надокнади на неки други начин, често и јунаштвом.¹⁹¹⁵

Осим могућности успостављања интимних веза, улога жене као борца носила је са собом специфичну родну улогу пошто је под таквим околностима жена углавном морала да се одрекне старања о деци и могућности да рађа. Као једна од пратећих појава живота жена под стресом, напорима и ванредним условима често је навођен и губитак менструалног циклуса. Један од упечатљивих мотива послератне књижевности посвећене ратним темама била је љубав између болничарке и партизанског команданта, при чему је истицана и специфична жртва жене у одреду која се односила на ускраћивање мајчинства.¹⁹¹⁶

Поједине жене комунистичке оријентације биле су због трудноће спречене да се придруже устанку или су им новорођенчад отежавала кретање услед чега су

¹⁹¹² Миломир Марић, *Деца комунизма*, Београд, 1988, стр. 188.

¹⁹¹³ „Глупост, зашто ме не би волео сад, зашто и шта је то важно кад смо обоје постали нешто друго. Зашто и да се видимо кад нам сваки састанак личи на општи састанак? Због тренутка нервозног и опорог миловања? После једне офанзиве кад смо се срели после онолико мртвих људи, једва једном усудили смо се да се пољубимо, на некој ивици шуме...” – М. Митровић, *н.д.*, стр. 183. „Лако се отуђила од мене – као да јој и нисам био незаменљив...” – М. Ђилас, *Revolucionarni rat...*, стр. 215.

¹⁹¹⁴ „Најупадљивији, за мене, био је Митрин унутарњи преображај: отврдло самосвесна, саркастично животна... А брижан и незадовољан, нисам јој знао узвратити ничим сем сумњама, у себи, да та њена тврда снага није само реакција на дуготрајно ишчекивање смрти, него, можда, и хлађење према мени.” – М. Ђилас, *Revolucionarni rat...*, стр. 117.

¹⁹¹⁵ „Умео је лепо и убедљиво да говори. Слушајући га првих месеци на скуповима и нашим састанцима, осећала сам се у односу на њега инфериорном, јер ја то нисам умела. Вероватно сам због тога и почела да носим митраљез, да се покажем на другом пољу, ако не могу на политичком.” – К. Дамњановић-Марковић, *н.д.*, I, стр. 66-67.

¹⁹¹⁶ Добрица Ћосић је у роману *Далеко је сунце* описао љубав између болничарке и борца Бојане и командира Уче, инсистирајући на њиховом платонском односу, као и на изузетном положају жене у одреду која својим учешћем у суровом животу и борби жртвује своју лепоту и мајчинство: „Није он јунак; она је јунак у овом одреду. Он за слободу даје снагу и свој живот, а она лепоту и најдрагоценије што има: материнство.” – Д. Ћосић, *Далеко је сунце...*, стр. 86.

биле лако хватане и потом страдале. Због одмакле трудноће, од хапшења се није могла склонити Славка Ђуричић, чији је муж руководио Беличким партизанским одредом.¹⁹¹⁷ За разлику од ње, партизанском одреду се, упркос одмаклој трудноћи, придружила сестра Раје Недељковића, Ангелина Милосављевић која се породила октобра 1941. и покушала да се повуче са новорођенчетом старим двадесет дана, али је са мајком ухваћена и касније стрељана.¹⁹¹⁸

Настојање да се сузбију сексуални односи имало је и практичну страну, не само услед непријатељске пропаганде о неморалности партизанки, већ и услед тога што је жени у другом стању боравак у одреду био много тежи. Трудноћа је жене чинила неспособним за борбу и одвлачила их од апсолутне посвећености ратним циљевима. Често је остајање у другом стању сматрано неодговорним и за њега су окривљаване искључиво жене. Почетком 1942. партијска организација Босне и Херцеговине известила је да је из Партије „заувек“ искључена једна жена „зато што се нашла у другом стању и зато што се на дужности показала недовољно марљива“.¹⁹¹⁹ Постојали су случајеви да је од жена очекивано да прекину трудноћу, као и то да су прибегавале нестручним побачајима.¹⁹²⁰ Углавном се у случајевима трудноће код партизанки покретало питање абортуса које је било тешко извршити у ратним околностима.¹⁹²¹ Упркос тешкоћама, у амбулантама, нарочито оним формираним за цивиле на ослобођеним територијама, функционисале су и гинеколошке амбуланте и вршени су абортуси.¹⁹²²

¹⁹¹⁷ Ђуричићевој је одређен кућни притвор, из кога је она побегла, да би током 1942. била поново ухапшена и 1943. стрељана. *Извештаји Недићевих органа власти...*, II, стр. 24-25.

¹⁹¹⁸ На саслушању је Милосављевићева негирала да је носила машингевер и учествовала у раду партизанског одреда, већ је истицала да се склањала у страху од одмазде пошто су јој муж и оба брата били у партизанима. Њој и њеној мајци истражне власти су приписивале пропагирање народнослободилачког покрета путем националних парола и истицања да су Српкиње. АС, Ђ-79

¹⁹¹⁹ *Dokumenti centralnih organa...*, III, стр. 448.

¹⁹²⁰ Побачај је очекиван од Ђине Врбице, чији је супруг пре тога погинуо. На интервенцију Саше Божовић омогућено јој је роди дете, али је убрзо морала да га остави на старање једној жени. Др Саша Божовић је успела да излечи партизанку која је услед нестручног абортуса добила сепсу, а која је на овај чин била принуђена услед игнорисања од партнера. Овај случај није остао непознат осталим припадницима одреда. – Saša Božović, *Ratne ljubavi*, Београд 1987, стр. 174.

¹⁹²¹ Лекарка Ета Најфелд која се са мужем прикључила партизанским одредима у Босни оставила је сећање о тим проблемима: „Мушко-женски односи су били јако интересантни, јер се водило рачуна да ипак не дође до неких сексуалних „излета“. А разлози за то су били врло практичне природе – било је, на пример, немогуће вршити абортусе у тој ситуацији, а и због општег морала се такви односи нису толерисали.“ – *Partizanke...*, стр. 49.

¹⁹²² J. Vatinić, *n.d.*, стр. 269.

У Србији је постојање интимних веза међу припадницима одреда било често, а чак је више парова добило потомство. Након боравка у одреду, пошто су ухваћене, у логору су се породиле Милица Шуваковић и Лепосава Стаменковић.¹⁹²³ Принову су добиле и Вера Вребалов и Вера Милетић.¹⁹²⁴

Сузбијање и обуздавање сексуалности у дугом временском периоду, психолошки притисак, али и блиски контакт између полова, заједнички живот, као и стрес и неизвесност нужно су доводили до емотивног зближавања. За разлику од честог успостављања интимних веза у одредима, живот са групом мушкараца „у шуми“ и учешће у борбама у великој мери су одударали од уобичајене представе родне улоге жене, услед чега су оне посматране као чудне и нечасне, али и неженствене. Многи партизани су после рата признавали да су, партизанке, мада храбре и пожртвоване, биле мање атрактивне, што су објашњавали чињеницом да нису имале времена и могућности за дотеривање.¹⁹²⁵ Жене обучене у често превелике и исхабане униформе, у значајној мери су губиле на женствености и доприносиле су уверењу да су жене које учествују у борбама мушкобањасте. Припаднице одреда које су потицале из угледнијих породица могле су својим одевањем чак да оличавају промене кроз које су прошле током рата. Као пример може послужити Вера Црвенчанин, којој су родитељи пред рат спремили белу балску хаљину коју никада није обукла, да би већи део рата провела у огромним панталонама са закрпама, везаним канапом и у превеликим цокулама, али јој је пред крај рата сашивена партизанска униформа по мери.¹⁹²⁶

Ступајући у одреде жене су се лишавале женствености и прихватале ратну културу и менталитет мушкараца што је утицало у одређеној мери и на развој њихове самосвести и омогућавало да се њихова борба сагледа у контексту жртвовања живота, мајчинства и лепоте. На тај начин партизанке су се уклопиле у традиционалне стереотипне погледе на улогу жене, нарочито у рату.

¹⁹²³ С. Беговић, *н.д.*, I, стр. 83.

¹⁹²⁴ Приликом саслушања, Вера Милетић није испитивана, нити је спомињала рођење детета. За разлику од тога Слободанка Стефановић је на саслушању изјавила да је Милетићева ванбрачна жена Момчила Марковића и да се налази у другом стању и услед тога крије. АС, БИА, I-20

¹⁹²⁵ На питање какве су партизанке биле као жене Јово Капичић је у одговорио: „веома храбре, пожртвоване, а тиме, неминовно и мање женствене. Нијесу имале огледала, шминку.“ – Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*, Beograd 2010, str. 181.

¹⁹²⁶ Одело је добила након критике Крста Попиводе због њеног наступа на приредби у панталонама са закрпама. – V. Crvenčanin, *н.д.*, str. 176.

Иако је пропагирање комунистичког морала било огледало партијске дисциплине, идеолошка оштрина којом је он пропагиран била је током рата у значајној мери ублажена. Строго залагање за аскетски начин живота потицало је и из оптужби за пропагирање слободне љубави и свести о последицама какве је тај период имао по реноме комунистичког покрета. Услед тога, на љубавне везе се енергичније реаговало у случајевима када су оне угрожавале партијски реноме у јавности, али и због сумње да би можда на тај начин била ослабљена борбена готовост. Ово питање је посматрано са практичне стране и када је наносило штету покрету енергично је елиминисано.

У погледу сексуалног понашања Партија је увела дисциплину која се уклапала у патријархални морал, али јој и омогућила да се меша у приватне односе и везе. Казне су често изрицане само женама, што показује постојање дуплих стандарда у покрету, како у погледу рода тако и у погледу хијерархије. Конзервативна начела су остала важећа неписана правила у односима међу половима, а питање сексуалних односа послужило је Партији да изгради контролу над чланством која ће се наставити и у послератном периоду.

АНТИФАШИСТИЧКИ ФРОНТ ЖЕНА

Иако је у Србији током устанка 1941. у почетку у партизанским редовима било мало сељака, утицај комуниста је јачао и услед тога што су често боравили по селима и настојали да организовањем зборова, приредби, игранки, посела и прела, анимирају и придобију становништво. На овај начин посебно су окупљани жене и омладина и каналисани за партизанске циљеве. Становништво, нарочито жене, обраћало се током устанка партизанским одредима и у потрази за правдом коју нису могли наћи на другом месту.¹⁹²⁷

Национална традиција да жене помажу мушкарцима који пружају отпор, додатно поткрепљена и појединачним учешћем жена у борбеним одредима током Првог светског рата, имала је значајног утицаја на помоћ коју су жене указивале народноослободилачким одредима. Наставак те традиције означила је и активност Косе Папић, домаћице из Ивањице познате под надимком Комитара пошто се током Првог светског рата борила у једном од комитских одреда. Папићева је у Ивањици руководила партизанском кухињом и држала говор на једном збору, а након слома устанка стрељана је децембра 1941. од стране четника.¹⁹²⁸

Углавном се настојало да се женама обраћају партијски организоване жене. На скупу-прелу у школи у Стапарима на коме се окупило 250 жена говорила је

¹⁹²⁷ Једна жена се жалила партизанима да муж који ју је отерао од куће не жели да јој врати њене ствари, након чега је послата партизанска патрола да интервенише по том питању. – Р. Чолаковић, *н.д.*, I, стр. 92. Партизани су подржали решење спора маћехе са пасторцима који су одбијали да јој уступе договорени део имовине. – Д. Дудић, *н.д.*, стр. 82.

¹⁹²⁸ *Borbene put žena Jugoslavije...*, str. 228; *Жене Србије у НОБ...*, стр. 503.

Анђелија, супруга Александра Ранковића, о циљевима НОБ-а, као и задацима и помоћи коју жене могу пружити у тој борби.¹⁹²⁹ И на општим партизанским зборовима, попут збора у Шиљаковцу почетком октобра 1941. присуствовао је велики број жена (од 120 присутних, 40 су биле жене).¹⁹³⁰

Жене које нису припадале комунистичкој организацији углавном су ангазоване на помоћним пословима, пре свега плетењу и шивењу, а ту су улагани напори да се путем пропагандне и културно-просветне делатности оне увуку у покрет и шире ангажују. Док су старије жене биле ангазоване за рад код куће, млађе су запошљаване у радионицама које су служиле и као пут за њихово придобијање и мобилизацију. Угледање на истакнутије комунисткиње, често школске другарице, утицало је и на остале жене, пре свега девојке, да приступају партизанским снагама, најпре као помоћно особље, болничарке, али и као куварице или кројачице. Тако је у Бањанима септембра 1941. формирана кројачка радионица, али су жене, њих 15 које су ту боравиле, истовремено радиле и као кројачице и болничарке, а учествовале су и у борбама. У самом Ужицу и околним селима организоване су жене да шију и плету, а њихова окупљања прерастала су у скупове жена, што је у штампи тумачено и као њихова спремност да дају допринос народноослободилачкој борби.¹⁹³¹ Ова делатност се у највећој мери одвијала на добровољној бази. Током партизанске власти у Пожеги било је констатовано да „женска лица нису принудно мобилисали већ само она која су се добровољно јавила, а ове су употребили за шивење веша и штрикање цемпера“.¹⁹³²

У Ужицу и Чачку су током јесени 1941. године одржаване конференције жена. Док је конференција у Ужицу била посвећена питању снабдевања војске, у Чачку су жене искоришћене за акцију против равногорског покрета. Од стране народноослободилачког покрета организован је у Чачку митинг, углавном жена, за престанак братоубилачког рата. На митингу је говорила и Живка Савић, чланица одбора за помоћ партизанима, а затим је организована поворка са транспарентима којима је у име жена захтевано окончање међусобних сукоба.

¹⁹²⁹ Миливоје Маринковић, „Партизанске радионице у Ужицу 1941. године“, *Ужички зборник*, 1/1972, 211-253, стр. 246.

¹⁹³⁰ *Зборник НОР-а*, I-1, стр. 170.

¹⁹³¹ „Селјанке помажу наше борце“, *Борба*, бр. 17, 22. 11. 1941.

¹⁹³² ВА, Ча, 120-1-14

Припадници равногорског покрета су ова иступања доживљавали као средство притиска и камуфлажу за напад.¹⁹³³ Проглас жена Чачка 12. новембра 1941. родољубивим Српкињама града и села у многومه је био усмерен против равногорског покрета који је оптуживан да не жели да се бори против окупатора и да изазива грађански рат, а најоштријим речима је осуђивано понашање четника који су описивани као „Бранковићи са Равне Горе“ што није могло допринети стишавању страсти.¹⁹³⁴ Два дана након овог митинга био је организован партизански напад на Равну гору.

Партизански одреди су од првих дана устанка обраћали пажњу на рад са женама и о томе су обавештавали покрајинско руководство, али и поред истицања овог сектора рада, често је у извештајима понављано да ништа није учињено по том питању. Ангажовање жена за плетење чарапа и организовање политичких конференција углавном је представљало врхунац активности.¹⁹³⁵ Често је, као у окружном повереништву у Аранђеловцу, препреку представљала недовољна упућеност кадрова који су молили да им се доделе на рад жене задужене за рад „по линији жена“, што је истовремено указивало и на неспремност мушких активиста да се баве овим питањем.¹⁹³⁶ Још један од изговора за слаб партијски рад по питању жена, био је, као у околини Пожареваца, да је средина заостала, а партијски утицај слаб.¹⁹³⁷ Пошто су мушкарци рад са женама сматрали за другоразредну делатност, успеси су углавном постижани тамо где су постојале партијске активисткиње. Крајем августа 1941. Космајски одред је хвалио допринос жена у одреду, пре свега оних које су биле упућене у комунистичку идеологију и могле да делују у том правцу на локалне жене.¹⁹³⁸

Повлачењем партизанских јединица из Србије скоро сасвим је престао масован и организован рад са женама. Полет и активизам који је постојао у Ужичкој републици пренео се након повлачења у Нову Варош, а затим на друге области у које су продирале партизанске снаге.¹⁹³⁹ У Фочи је 22. фебруара 1942. одржан збор на коме је учествовало више од 500 жена, а говориле су партизанке

¹⁹³³ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост...*, I, стр. 308.

¹⁹³⁴ *Осветљавање истине...*, I, стр. 405.

¹⁹³⁵ *Зборник НОР-а*, I-2, стр. 142.

¹⁹³⁶ *Исто*, стр. 151.

¹⁹³⁷ Мома Марковић, *Ратна писма*, Пожаревац 1961, стр. 51.

¹⁹³⁸ *Зборник НОР-а*, I-2, стр. 63.

¹⁹³⁹ М. Ђилас, *Revolucionarni rat...*, str. 149.

из Србије. Према појединим сведочењима, говоре за збор им је написао Јосип Броз.¹⁹⁴⁰ Током 1942. партизанске снаге у Босни су у селима одржавале састанке са женама на којима се углавном говорило о политичкој ситуацији, народноослободилачкој борби и питањима ангажовања жена.¹⁹⁴¹

Још 21. августа 1941. у Дрвару је одржана Прва конференција жена Дрвара и околине, на којој је донета резолуција жена за помоћ партизанским одредима. Сличне конференције одржаване су и у другим ослобођеним крајевима и оснивани су одбори жена задужени да организују сакупљање хране, одеће и обуће за партизанске одреде.¹⁹⁴² Крајем 1941. ЦК КП Хрватске је издао Окружницу бр. 4 о организацији Антифашистичког фронта жена и његовим најважнијим задацима, позивајући партијске организације да раде на формирању АФЖ-а.¹⁹⁴³ Осим истицања значаја учешћа жена у народноослободилачкој борби као бораца, али и као болничарки, Спасенија Бабовић је у чланку у *Пролетеру* за март-април 1942. истакла и значај окупљања жена у антифашистичке савезе и њихово мобилисање у борби и у позадини као задатке „првостепеног карактера свих партијских организација“.¹⁹⁴⁴

На Првој земаљској конференцији АФЖ-а 6. децембра 1942. у Босанском Петровцу, учествовало је 166 делегаткиња.¹⁹⁴⁵ У свом говору на конференцији, Броз је истакао лични понос што стоји на челу армије која има огроман број жена. Није занемарљиво ни што је у говору нагласио да неће бити повратака „на старо“ и да су жене испољиле и доказале способност да се боре и држе власт у рукама.¹⁹⁴⁶ Ипак, Тито је поставио границе женских могућности, одређујући место жена пре свега у позадини, чиме им је додељена другоразредна дужност.

Конференцији нису присуствовале представнице Македоније, Словеније и Србије. Као делегаткињу за конференцију АФЖ-а, ПК КПЈ за Србију је одредио Савку Јаворину, али услед организационих тешкоћа она није успела да оде на конгрес, већ се из Варварина вратила у одред.¹⁹⁴⁷ Благоје Нешковић је јануара

¹⁹⁴⁰ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 142.

¹⁹⁴¹ *Dokumenti centralnih organa...*, V, str. 341.

¹⁹⁴² АЈ, 141-10

¹⁹⁴³ Ч. Попов, *н.д.*, стр. 36.

¹⁹⁴⁴ *Пролетер*, бр. 14-15, март- април 1942.

¹⁹⁴⁵ ВА, НОВЈ, 701-6-5

¹⁹⁴⁶ *Dokumenti centralnih organa...*, IX, str. 50.

¹⁹⁴⁷ Владимир Мандић, *Хероине са светским одличјем. Казивање о југословенским добитницама медаље „Флоренс Најтингел“*, Београд 2004, стр. 213.

1943. обавестио партијску организацију Хрватске да, упркос позиву да једна жена буде упућена на конгрес АФЖ-а, нису предузете одговарајуће мере од стране оних који су позив упутили, да би се могло на њега одговорити.¹⁹⁴⁸

Ипак, на конференцији АФЖ-а, главне реферате су поднеле жене које су до 1942. године биле активне у Србији. Митра Митровић је поднела реферат „О антифашистичком покрету жена у оквиру народноослободилачке борбе“, а Спасенија Бабовић „О организационим питањима“. Резолуцијом Прве конференције АФЖ-а истакнут је значај борбеног јединства свих југословенских жена, а као циљ изградње АФЖ-а одређено је организационо учвршћивање и повезивање што већег броја жена.¹⁹⁴⁹ Осим у давању материјалне помоћи партизанским одредима, жене је требало ангажовати у оружаним и диверзантским акцијама, помагању народној власти и организовању позадине, а међу њима развити културно-просветни рад. На конференцији је уобличена и организација АФЖ-а и изабран Централни одбор. За председницу Централног одбора изабрана је Ката Пејновић, а за секретарку Ванда Новосел. Иако су организовале конференцију и поднеле реферате, Митра Митровић и Спасенија Бабовић нису заузеле водеће функције, али су уврштене у састав Централног одбора.

О значају који је придаван одржавању конференције АФЖ-а сведочи и то да је ЦК КПЈ о њој обавестио Извршни комитет Коминтерне истичући да приоритет АФЖ-а представља борба против фашизма.¹⁹⁵⁰ Јосип Броз је јануара 1943. упутио молбу Коминтерни да радио станица Слободна Југославија сваких 14 дана емитује емисију посвећену женама Југославије, наводећи да је АФЖ најјача организација у Југославији са више од 100.000 чланица.¹⁹⁵¹

У раду АФЖ-а могу се издвојити две основне групе задатака: прву је чинило помагање народноослободилачког покрета, док је друга група задатака била усмерена на политичку и културну еманципацију жена и њихову интеграцију у народноослободилачки покрет на равноправним основама.¹⁹⁵² Постепеност рада са женама на терену обухватала је окупљање жена у борби за њихове животне потребе, затим организовање у АФЖ, ангажовање на прикупљању помоћи, у

¹⁹⁴⁸ *Dokumenti centralnih organa...*, X, str. 321.

¹⁹⁴⁹ Ч. Попов, *n.d.*, стр. 35.

¹⁹⁵⁰ *Dokumenti centralnih organa...*, IX, str. 85.

¹⁹⁵¹ *Isto*, X, str. 66.

¹⁹⁵² L. Sklevicky, *n.d.*, str. 25.

обавештајној и санитетској служби и тек као последња фаза могло је доћи учешће у борбама и одредима. Централни одбор АФЖ Југославије је септембра 1943. наглашавао значај масовног приступања жена организацији услед јачања антифашистичких снага, с тим што жене не треба само да указују помоћ војсци него и да учествују у народноослободилачком покрету.¹⁹⁵³

Митра Митровић је у *Пролетеру* критиковала често крут однос Партије према АФЖ-у, третирање рада са женама као споредног и свођење АФЖ-а на организацију која врши техничке послове за војску. При томе је она истицала и да је жене потребно укључивати у власт, пре свега у народноослободилачке одборе, с тим да то не сме бити формалност да би се задовољио принцип заступљености. По њеном мишљењу, за активно учешће жена требало је савладати и отпор мушкараца и кочнице које су постојале код самих жена.¹⁹⁵⁴

Организациона структура АФЖ била је, попут партијске, територијална и хијерархијска, од средњих до окружних и покрајинских одбора. Одбори АФЖ-а на ослобођеним територијама често би се након продора непријатељских снага распадали и престајали са радом, тако да је организација углавном функционисала на ослобођеним територијама. Крајем 1943. настојало се да се у раду одбора пре свега ангажују жене које нису биле активне у партијском раду и народноослободилачком покрету, али су уживале углед и испољавале спремност да се укључе.¹⁹⁵⁵ Тежња да се изаберу најугледније жене које су у јавности уживале ауторитет утицала је и на стварање представе да становништво масовно подржава партизанске снаге. Истицано је да је АФЖ „покретач моћне народне армије жена“,¹⁹⁵⁶ али су и поред тога поједине партијске организације за рад у обласним одборима АФЖ-а ангажовале искусне партијске раднице у циљу контроле рада и његовог руковођења.¹⁹⁵⁷ Иако је често истицано да АФЖ не сме да буде само помоћна организација, партијска интервенција која јој је непрестано наметана стварала је од ње управо то.

¹⁹⁵³ АЈ, 141, 10-366

¹⁹⁵⁴ Митра Митровић, „Улога антифашистичког фронта жена у ослободилачком рату“, *Пролетер*, бр. 16.

¹⁹⁵⁵ *Dokumenti centralnih organa...*, XIV, str. 234.

¹⁹⁵⁶ *Жена у борби*, Репринт, бр. 3-4.

¹⁹⁵⁷ *Dokumenti centralnih organa...*, XIII, str. 419.

АФЖ је имао великих сличности са совјетским Женотделом, пошто су оба формирана у револуционарним годинама, вођена од искусних чланица Партије и задужена за активизацију и окупљање жена. Иако је Женотдел био орган совјетске Партије, у једном тренутку је оптужен за феминизам и чак исказао отпор Партији.¹⁹⁵⁸ Мада у Југославији није било супротстављања, КПЈ је зазирала од такве могућности, као и од самосталности женске организације. Питање самосталности АФЖ-а и његове повезаности са Партијом и условљеност од ње, мучило је АФЖ од самог оснивања, уз сталан страх партијских органа да ће се АФЖ претворити у независну феминистичку организацију. Већ новембра 1942. приликом најаве одржавања конференције у Босанском Петровцу, ЦК КПЈ је упозорио покрајинске и обласне комитете да је АФЖ, иако је ванпартијска масовна организација, под утицајем Партије и да су партијске организације дужне да јој пружају „свестрану помоћ“. Контрола и помоћ АФЖ-у од стране партијских органа требало је да буде ненаметљива, а свака партијска ћелија требало је да одреди одговорну особу за рад по овој линији.¹⁹⁵⁹ На избегавању истицања комунистичког карактера женске организације инсистирао је током јануара 1943. Едвард Кардељ.¹⁹⁶⁰

Током децембра 1943. припреман је распис комитетима КПЈ у којима је критикован рад АФЖ-а уз истицање да не треба правити затворене женске организације, већ развијати масован покрет жена у циљу њиховог доприноса борби.¹⁹⁶¹ Јануара 1944. ЦК КПЈ је упутио централним покрајинским и обласним партијским комитетима критику рада АФЖ одбора заузимајући негативан став према њиховој самосталности у раду, претварању у самосвојну женску организацију и недовољној повезаности са народноослободилачким покретом и Партијом. Као основни задатак АФЖ-а истицано је активирање жена у општенародном фронту и окупљање оних које нису биле укључене у рад и подршку народноослободилачком покрету.¹⁹⁶²

Рад АФЖ-а је критикован због централизованости и недовољне повезаности са народноослободилачким покретом и локалним партијским

¹⁹⁵⁸ J. Vatinić, *n.d.*, str. 152.

¹⁹⁵⁹ *Dokumenti centralnih organa...*, VIII, str. 324.

¹⁹⁶⁰ *Isto*, X, str. 217.

¹⁹⁶¹ *Isto*, XIV, str. 553.

¹⁹⁶² *Isto*, XV, str. 117.

организацијама. Критиковано је и устројство АФЖ-а, уз став да се развија „женски актив“ у Партији и жене издвајају из партијског и политичког живота фокусирањем на рад у АФЖ-у као посебном телу. Осуђена је појава „извесних феминистичких тенденција“, а као основни задатак АФЖ-а утврђено је политичко уздизање жена, обухватање што већег броја жена, док је рад одбора АФЖ-а морао постати само форма за ширу активност жена. Одговорност за рад на активирању жена и рад АФЖ-а пренета је на партијске организације.¹⁹⁶³ Припаднице Партије које су деловале у одборима АФЖ-а требало је да буду ангажоване и на другим партијским задацима, а све чланице АФЖ-а требало је пре свега активирати за рад и на другим секторима делатности народноослободилачког покрета, чиме је АФЖ губио функцију женске организације и постајао само орган који мобилише жене за рад у осталим телима. Тиме је занемарено политичко образовање и припрема жена за учешће у политичком животу што је представљало значајан фактор еманципације, а што је спровођено од стране АФЖ-а.

На критике због самосталности и издвајања, АФЖ је углавном реаговао самокритички. Оптужбе су у највећој мери признале организације где је АФЖ био најразвијенији – у Хрватској и Војводини.¹⁹⁶⁴ Под утицајем партијске критике, женски часописи су током прве половине 1944. године наводили да се АФЖ претворио у затворену и круту организацију.¹⁹⁶⁵ У листу *Војвођанка у борби* замерано је женама да су се зачуриле у женској организацији, да недовољно користе равноправност и да нису активне у решавању проблема и доношењу одлука.¹⁹⁶⁶

Осим у Хрватској, где је активност АФЖ-а била најразгранатија, припреме за оснивање женске организације вршене су током 1942. и у Словенији.¹⁹⁶⁷ Такође је и у Срему крајем 1942. планирано формирање организација жена.¹⁹⁶⁸ ОК КПЈ за Срем је још средином 1942. предузимао мере за ангажовање жена и стварање њихових антифашистичких савеза залажући се за формирање мањих група које би обављале помоћне послове, а најактивније жене је требало примати у одреде и

¹⁹⁶³ АС, Ђ-2, ПКС, 483

¹⁹⁶⁴ ПК КПЈ за Војводину и партијска организација у Далмацији су признали оправданост критике и испољили спремност да уклоне критиковане појаве. *Dokumenti centralnih organa...*, XVI, str. 270.

¹⁹⁶⁵ Олга Ковалић, „Пред новим задацима“, *Жена у борби*, бр. 7, ожујак 1944.

¹⁹⁶⁶ *Војвођанка у борби. Орган АФЖ за Војводину*, бр. 4, јун-јул. Репринт, Нови Сад 1963.

¹⁹⁶⁷ *Dokumenti centralnih organa...*, IX, str. 192.

¹⁹⁶⁸ *Isto*, str. 476.

Партију.¹⁹⁶⁹ Маја 1943. одржана је прва окружна конференција АФЖ за Срем у Сремској Митровици.¹⁹⁷⁰ На конференцији је Србислава Ковачевић као слабости покрета у Срему истакла недовољан пријем жена у партизанске одреде и недовољан продор код других народности пошто је АФЖ постајао већином у српским местима.¹⁹⁷¹ Организација АФЖ-а била је развијена у селима око Земунa, али је и ту било проблема у раду. Априла 1942. срески партијски комитет за Земун извештавао је да „рад са женама наилази на отпор и несхватање другова“.¹⁹⁷² Први одбор АФЖ-а у Земуну образован је априла 1943, а у лето исте године формиран је и срески одбор АФЖ-а, да би почетком 1944. АФЖ у земунском срезу бројао 17 месних, један градски и седам рејонских одбора са око 6.000 жена које су деловале као борци, болничарке, одборнице, активисткиње.¹⁹⁷³ У *Војвођанки у борби* је марта 1944. истицано да је у Срему АФЖ организација добро организована, а да је потребан масовнији рад у Банату, Бачкој и Барањи.¹⁹⁷⁴

Ангажовање појединих жена на организацији АФЖ-а представљало је и начин да се оне потисну са других положаја у одредима и партијској хијерархији. Чак су и саме жене доживљавале рад у АФЖ-у као врсту деградације, а многе које су заузимале водеће положаје у АФЖ-у на ове функције су постављене након смене са положаја у другим секторима. Када је 1942. смењена са положаја заменика политичког комесара Друге пролетерске бригаде Спасенија Бабовић се ангажовала на организацији АФЖ-а, али је била незадовољна услед изостанка других значајних положаја. Активност Спасеније Бабовић на организацији АФЖ-а имала је и пропагандну поруку пошто је била реч о радници, а управо због тога владала је и извесна нетрпељивост између ње и жена попут Митре Митровић која је важила за интелектуалку¹⁹⁷⁵ и била ауторка најважнијих текстова о АФЖ-у.

У Србији је за рад на организовању АФЖ-а била задужена Разуменка Петровић, према којој је владало неповерење због сумњи у њено држање у

¹⁹⁶⁹ АЈ, 507- ЦК СКЈ, Србија II, 543

¹⁹⁷⁰ *Dokumenti centralnih organa...*, XII, str. 651.

¹⁹⁷¹ АЈ, 507- ЦК СКЈ, Србија II, 660

¹⁹⁷² АС, Ђ-2, ПКС, 111; АС, Ђ-2, ПКС, 118

¹⁹⁷³ Жарко Атанацковић, „Партијска организација Земунa у реализацији политике и стратегије КПЈ у НОР и револуцији 1941-1944“, *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Зборник радова, Београд 1971, 41- 51, стр. 49.

¹⁹⁷⁴ *Војвођанка у борби*, бр. 2, фебруар-март 1944.

¹⁹⁷⁵ V. Glišić, *Susreti i razgovori...*, str. 56.

затвору.¹⁹⁷⁶ Предратна активност у женском и студентском покрету и познавање идеологије учинили су да је била ангажована на одржавању партијских курсева, а затим у Јабланици на организацији АФЖ-а и покретању листа *Јабланичанка у борби*. Према сећању Разуменке Петровић, у југоисточној Србији је постојао велики одзив жена заинтересованих за рад АФЖ-а, а на једном збору жена у Медвеђи говорио је и Петар Стамболић.

Током 1943. формиран су Главни одбори АФЖ-а за Хрватску, Словенију, Црну Гору и Македонију. До формирања врховне организације АФЖ-а за Србију дошло је са великим закашњењем, тек по ослобођењу, јануара 1945. године. АФЖ се брже развијао на територијама где се налазила главнина партизанских снага, док су на подручју Србије постојале мање могућности за његов рад. Иако је у *Жени данас*, у чланку „Гдје су жене Србије?“ новембра 1943, истицано и да су многе жене у Србији јуначки страдале, нагласак и сам смисао наслова односио се на констатацију да се не примећује њихов организациони рад уз инсистирање да глад и терор не могу уништити дух отпора.¹⁹⁷⁷ Током октобра 1943. Петар Стамболић и Момчило Марковић су планирали оснивање АФЖ-а за Србију, за који би биле задужене Јелена Поповић и Дара Стефановић.¹⁹⁷⁸ Оне су, међутим, пребачене у Срем, где су наставиле рад на АФЖ-у, а Дара Стефановић је постала чланица редакционог одбора листа *Војвођанка у борби*.¹⁹⁷⁹

Након слома устанка, рад са женама у Србији се слабо развијао. У децембру 1941. постојали су женски активни на територији среског комитета Космаја, а два женска актива функционисала су и током марта 1942.¹⁹⁸⁰ Иако се поједини сеоски одбори АЖФ-а у Србији формирају током 1942. њихов рад је био више него скроман. Почетком 1942. у младеновачком срезу деловала су четири женска актива, али се њихова активност смањује и рад полако гаси.¹⁹⁸¹ ОК КПЈ за Младеновац је извештавао септембра 1942. да на његовој територији функционише 17 народноослободилачких одбора и два женска актива.¹⁹⁸²

¹⁹⁷⁶ *Dokumenti centralnih organa...*, XII, str. 25.

¹⁹⁷⁷ „Гдје су жене Србије?“, *Жена данас*, бр 32, новембар 1943.

¹⁹⁷⁸ АС, Ђ-2, ПКС, 404

¹⁹⁷⁹ *Жене Србије у НОБ...*, стр. 828.

¹⁹⁸⁰ АС, Ђ-2, ПКС, 3615; АС, Ђ-2, ПКС, 84

¹⁹⁸¹ АС, Ђ-2, ПКС, 60

¹⁹⁸² АС, Ђ-2, ПКС, 194

Немачки обавештајни апарат се још од 1942. интересовао за формирање и функционисање народноослободилачких одбора и АФЖ-а на територији окупиране Србије, али о томе није добијао потврду све до средине 1944. године.¹⁹⁸³ Опште прилике су условиле спорије организовање АФЖ-а, тако да крајем 1942. и током 1943. долази до формирања појединачних месних и среских одбора. АЖФ организације формиране су крајем 1942. у неколико села Топлице.¹⁹⁸⁴ Број формираних одбора расте током 1943. нарочито у селима у југоисточној Србији, да би крајем године био формиран и окружни одбор АФЖ-а за Топлицу, марта 1944. градски, а затим и окружни одбор Лесковац.

Током 1943. од стране партијских окружних комитета улагани су напори да отпочне рад АЖФ-а и да се формирају одбори. Према партијским извештајима, одбори АФЖ-а су јуна 1943. постојали у младеновачком и орашачком срезу. О напорима улаганим у овај посао сведоче и подаци да је током јула ОК КПЈ за Зајечар извештавао да су радом обухваћене 23 жене у осам села, да би септембра 1943. тај број порастао на више од 200 жена, а функционисало је више сеоских и један срески одбор.¹⁹⁸⁵ На подручју Окружног комитета КПЈ за Пожаревац постојала су фебруара 1943. два женска актива.¹⁹⁸⁶ Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац је током јануара 1943. извештавао да није много учињено у раду са женама и да се окружни комитет није довољно ангажовао у раду са њима.¹⁹⁸⁷ У другој половини 1943. формиран су и градски одбор АФЖ за Аранђеловац и Неготин да би током 1944. била формирана већина одбора АФЖ-а.¹⁹⁸⁸ Прва окружна конференција АФЖ-а у Србији одржана је у ослобођеном Лебану септембра 1944. године. У прогласу Окружног одбора АФЖ за Лесковац „Мајкама, сестрама, женама Пусте Реке, Јабланице, Топлице и Косанице“ издатом поводом одржавања конференције истицана је равноправност коју су жене стекле током народноослободилачке борбе.¹⁹⁸⁹

У другој половини 1944. када је партизански покрет омасовљен, све више жена је прилазило АФЖ-у, а рад са њима постајао је организованији. Прва

¹⁹⁸³ *Nemačka obavestajna služba...*, IV, str. 678.

¹⁹⁸⁴ В. Глишић, *Комунистичка партија Југославије...*, I, стр. 305.

¹⁹⁸⁵ АС, Ђ-2, ПКС, 381

¹⁹⁸⁶ АС, Ђ-2, ПКС, 253

¹⁹⁸⁷ АС, Ђ-2, ПКС, 236

¹⁹⁸⁸ *Borbena put žena Jugoslavije...*, str. 241.

¹⁹⁸⁹ АЈ, 507, ЦК СКЈ, Србија II/482

препрека у организовању рада АФЖ-а у селима у Србији била је у томе што многе жене нису смеле присуствовати састанцима без одобрења и сагласности мушких чланова породице. Према појединим сећањима, сељанке у Србији су, без обзира на узраст, радо учествовале на састанцима, а поред давања помоћи за партизанске одреде испољавале су и жељу за новим сазнањима, као и за обуком у руковању оружјем.¹⁹⁹⁰ Жене су на селу активирањем у АФЖ-у добиле прилику не само да дају лични допринос, већ да, често по први пут, јавно иступају и говоре на скуповима и састанцима. Значај почетног рада АФЖ-а лежао је у образовању и политичкој изградњи првенствено сеоских жена којима је до тада мало ко указивао пажњу.¹⁹⁹¹ Преко АФЖ-а често су први пут жене на селу биле масовно обухваћене и организоване у општи народни покрет, а уз то је дат значај и важност њиховим рутинским, свакодневним пословима које су обављале за потребе покрета, попут шивења и припремања хране. Сељанке које су помагале партизански покрет могле су се осећати као део једног модерног покрета који је тежио еманципацији, а понекад су и само хапшење и страдање виделе као део еманципације и отварања нових видика, иако на специфичан начин.¹⁹⁹²

Током окупације, у Србији се женама посебно обраћало поводом Осмог марта, када је пригодним прогласима и чланцима истицан значај њиховог учешћа у борби и помоћи одредима. У прогласу жена бораца за слободу и бољи живот округа пожаревачког „Свим женама, за наш празник борбе“ 1942. жене су позиване у борбу за слободу, за равноправност, једнак рад и једнаку плату, а иако је истицана борба за равноправност и борбени допринос жена, потенциран је тежак положај жена мајки и тешкоће које оне имају у одгајању деце под нацизмом.¹⁹⁹³ У пожаревачком округу је и 1943. и 1944. издат проглас поводом Осмог марта. У првом прогласу су наглашавани четнички злочини, нарочито примери силовања жена, али и обећање равноправности од стране комунистичког покрета. У прогласу 1944. највећа пажња је посвећена истицању узора у совјетским женама и њиховој пожртвованости и преданости општим циљевима

¹⁹⁹⁰ К. Дамњановић-Марковић, *н.д.*, I, стр. 39.

¹⁹⁹¹ АЈ, МГ/1593

¹⁹⁹² Једна од жена која је помагала Божидарку Дамњановић оставила је упечатљиво сећање на своје хапшење: „Први пут сам у Специјалној полицији. Први пут се возим лифтом. И први пут се возим аутом – „марицом“..“ – К. Дамњановић-Марковић, *н.д.*, II, стр. 341.

¹⁹⁹³ АЈ, 507, ЦК СКЈ, Србија II, 481

комунизма. Божидарка Дамњановић је у чланку о Осмом марту у листу *Космајски борац* 1944. истицала обесправљеност жена у предратном периоду и настојање супарничке стране у грађанском рату да се такво стање задржи.¹⁹⁹⁴

Иако током 1943. године партијске окружне организације у Србији нису улагале довољно напора за рад са женама, било је примећено да партизански покрет ужива углед међу женама и да га оне углавном радо помажу. У селима космајског и младеновачког среза током 1943. рад у одборима АФЖ-а је спровођен са малим групама жена које би се окупљале у циљу прикупљања помоћи и разговора о политичкој ситуацији у земљи и улози жене. На састанку приликом формирања одбора АФЖ среза космајског, марта 1943, велика пажња посвећена је политичком образовању жена, од предавања о ситуацији у земљи до читања чланка о оснивању АФЖ-а и заштити мајке и деце у Совјетском Савезу. За разлику од активности жена у овом срезу, формирање среског одбора у младеновачком срезу је одложено услед недоласка жена на састанак што је довело до испитивања разлога њиховог изостанка.¹⁹⁹⁵

У Резолуцији прве партијске конференције за Тимок и Крајину јуна 1943. иако је хваљен борбени допринос жена истицана је, пре свега, нужност формирања АФЖ одбора и њихово ангажовање на конкретним пословима.¹⁹⁹⁶ Током новембра 1943. партијска организација у Крагујевцу је изражавала незадовољство радом, пре свега малим бројем кандидата за пријем у Партију и слабом пропагандном делатношћу, констатујући и одсуство рада по питању АФЖ-а.¹⁹⁹⁷ Током 1943. у анализама стања појединих окружних комитета попут Лесковца и Крушевца примећивано је да је рад по питању АФЖ-а и уопште са женама слабо организован и да се није довољно радило на том сектору, чак и када су постојале могућности.¹⁹⁹⁸ На подручју Лесковца априла 1943. народноослободилачки одбори постојали су готово у свим селима, али је рад АФЖ-а био слаб. Исто је било и у мају, а у јуну је формирано 13 одбора, али се често питање учешћа жена у раду одбора сводило на давање материјалне

¹⁹⁹⁴ АС, Ђ-129, Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*

¹⁹⁹⁵ АС, Ђ-79

¹⁹⁹⁶ АС, Ђ-129, Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*

¹⁹⁹⁷ АС, Ђ-2, ОК Ар, 262

¹⁹⁹⁸ АС, Ђ-2, ОК Ар, 265

помоћи.¹⁹⁹⁹ Иако је током 1944. више пута констатовано да је рад са женама слаб, вршене су припреме за конференцију жена.²⁰⁰⁰ Поједине жене су се до те мере ангажовале на припремама за конференцију да су се излагале хапшењима и угрожавале личну безбедност у циљу успешнијег рада.²⁰⁰¹ У мају 1944. на територији Крушевца су заклане три активисткиње АФЖ-а, а рад се слабо одвијао.²⁰⁰²

Током 1944. било је запажено и да је партијска организација задржала неке негативне навике, нарочито у погледу пријема жена у Партију због чега се осећао мањак женских партијских кадрова.²⁰⁰³ ПК КПЈ за Србију је тражио од окружних комитета да у извештајима достављају податке о члановима и кандидатима за партијско чланство уз истицање социјалног положаја чланова, као и навођење броја жена међу њима.²⁰⁰⁴ Из Ниша су августа 1944. слали извештаје о тешкоћама у раду по питању АФЖ-а, пре свега због малог броја жена у Партији уз неразумевање мушког дела покрета који је неспремност за рад по питању АФЖ-а правдао непостојањем услова за такав рад.²⁰⁰⁵

У Србији су листови посвећени АФЖ-у и женама покренути знатно касније него у осталим крајевима бивше југословенске државе. У недостатку одговарајуће литературе за рад са женама, коришћена су стара издања *Жене данас* и размењивана међу окружним комитетима.²⁰⁰⁶ Први лист у Србији у издању АФЖ-а био је *Јабланичанка у борби* који је почео да излази јуна 1944. у издању Окружног одбора АФЖ Лесковац.²⁰⁰⁷

Активисткиње су ради придобијања жена, а партијска организација ради постицања чланства за рад са женама, понављали ставове које је Тито изнео на Првој конференцији АФЖ-а или тезе из чланака Милована Ђиласа о АФЖ-у. Позивање на највише ауторитете, као и потреба да се непрестано побијају и критикују негативни ставови о женама сведоче о јаком отпору у том погледу.

¹⁹⁹⁹ АС, Ђ-2, ПКС, 282; АС, Ђ-2, ПКС, 319; АС, Ђ-2, ПКС, 44

²⁰⁰⁰ АС, Ђ-14 (Окружни комитет КПЈ Лесковац 1941–1947), ОКЛ, 98

²⁰⁰¹ Нада Стојановић је ухапшена од бугарских војника зато што није хтела да прекине састанак са женама упркос упозорењима да се војска приближава. АС, Ђ-14, ОКЛ, 247

²⁰⁰² АС, Ђ-2, ПКС, 559

²⁰⁰³ *Dokumenti centralnih organa...*, XVI, str. 368

²⁰⁰⁴ АС, Ђ-2, ПКС 237

²⁰⁰⁵ АС, Ђ-2, ПКС, 640

²⁰⁰⁶ АС, Лични фонд Спасеније Бабовић

²⁰⁰⁷ Милан Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941-1944*, Београд 1993, стр. 157.

Окружни комитет КПЈ у Крушевцу је и током децембра 1943. критиковао ставове појединих партијских активиста који су тврдили да жене нису за борбу, немају могућности за њу, да се опиру уласку у организацију, као и да са женама мушкарци не могу успешно да раде, а да не постоје довољно партијски изграђене жене за даљу агитацију. Управо у том циљу је и налагана изградња женских партијских кадрова од жена које би биле подучене и припремљене за масован рад са женама, али је и при томе приоритет имао њихов рад на популарисању народноослободилачке борбе и упућивању помоћи одредима, а тек потом ангажовање жена за допринос у обавештајној служби и одлазак у оружане одреде.²⁰⁰⁸ Позивајући жене да дају допринос борби, Окружни комитет КПЈ у Младеновцу је указивао и на ранији потчињени положај жена и хвалио значај АФЖ-а као организације која ће им донети равноправност.²⁰⁰⁹

Успех партизанског покрета крајем рата тумачен је и тиме што су у њему учествовали жене и омладина и дали му несразмерно већи допринос у односу на остале покрете и снаге. Поред великог учешћа жена у покрету, пароле о равноправности су ретко биле коришћене за њихово придобијање. У припремама за Прву конференцију АФЖ-а у Босанском Петровцу, Митра Митровић је истицала да је и сама сметнула с ума питање равноправности жена јер је осећала да је оно под новим околностима ненаметљиво решено и да су се и старији људи из патријархалних крајева већ навикли на равноправност жена.²⁰¹⁰ Уз то је равноправност коју је нудио народноослободилачки покрет често представљана као резултат, а не мотивација за ступање у покрет.²⁰¹¹ Уместо обећавања равноправности ради привлачења жена, Партија је тврдила да су жене равноправност заслужиле доприносом у борби, а овај приступ је олакшао прихватање еманципације у патријархалном окружењу. Равноправност је оправдавана способностима жена и њиховим заслугама, многе партизанке су и током рата и после њега говориле да их за учешће у борби није мотивисало стицање равноправности већ допринос ослобођењу, а партијски органи и женска гласила су њихово учешће представљали на исти начин.

²⁰⁰⁸ АС, Ђ-13, (Окружни комитет КПЈ Крушевац 1941–1947) ОК КШ, 37

²⁰⁰⁹ „Претње лондонских избеглица женама“ АС, Ђ-2, ОКМ, 912

²⁰¹⁰ М. Митровић, *н.д.*, стр. 138.

²⁰¹¹ Овакав став изразила је већ Митра Митровић на Оснивачком конгресу АФЖ-а 1942. године. – L. Sklevicky, *н.д.*, стр. 28.

СТИЦАЊЕ РАВНОПРАВНОСТИ ТОКОМ РАТА СЕ У НАЈВЕЋОЈ МЕРИ МАНИФЕСТОВАЛО ИЗБОРОМ ЖЕНА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ОДБОРЕ. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ СУ ЗАВЕДЕНИ ОДМАХ НА ПОЧЕТКУ ПАРТИЗАНСКЕ АКЦИЈЕ У СРБИЈИ 1941. СА ЗАДАТКОМ ДА ПРИКУПЉАЈУ ХРАНУ И ОРУЖЈЕ ЗА ПАРТИЗАНА, КАО И ДА РЕШАВАЈУ СИТНЕ СУКОБЕ СА МЕШТАНИМА.²⁰¹² ПРИЛИКОМ ИЗБОРА ОДБОРА НИЈЕ ПОСЕБНО НАГЛАШАВАНО ДА ЖЕНЕ МОГУ БИТИ ИЗАБРАНЕ ЗА ЊЕГОВЕ ЧЛАНОВЕ, А ПОЈЕДИНИ ТРАГОВИ О ИЗБОРУ ЖЕНА У ОДБОРЕ НИСУ ДОВОЉНО ОДРЕЂЕНИ.²⁰¹³ ТОКОМ УСТАНКА 1941. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ СУ БИРАНИ У УЖИЦУ, ЧАЧКУ, КРУПЊУ, АЛИ У ЊИМА ГОТОВО ДА НИЈЕ БИЛО ЖЕНА.²⁰¹⁴ ЧАК ЈЕ ПОСТОЈАЛА ПРАКСА ФОРМИРАЊА ПОСЕБНИХ ЖЕНСКИХ ОДБОРА ШТО ЈЕ ПРЕДСТАВЉАЛО ПРЕТЕЧУ АФЖ-А. НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА КРУПЊА 4. СЕПТЕМБРА ФОРМИРАН ЈЕ СРЕСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР КАО ЈЕДАН ОД ПРВИХ ОДБОРА У СРБИЈИ КОЈИ ЈЕ И ЗВАНИЧНО ИМАО ТАЈ НАЗИВ.²⁰¹⁵ ОДБОР У КРУПЊУ ЈЕ ФОРМИРАО ЖЕНСКУ СЕКЦИЈУ КОЈА ЈЕ ИМАЛА ЗАДАТАК ДА ПОЛИТИЧКИ И ПРОСВЕТНО РАДИ СА ЖЕНАМА И МОБИЛИШЕ ИХ ДА ПОМАЖУ БОРЦИМА.²⁰¹⁶ У УЖИЦУ ЈЕ 17. НОВЕМБРА 1941. ФОРМИРАН ГЛАВНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ЗА СРБИЈУ КАО НАЈВИШИ ОРГАН НАРОДНЕ ВЛАСТИ У СРБИЈИ. ЊЕГОВИ ПОВЕРЕНИЦИ ЗА ПРОСВЕТУ И КУЛТУРУ БИЛИ СУ МИТРА МИТРОВИЋ И ЈОВАН ПОПОВИЋ, ШТО ПРЕДСТАВЉА ЈЕДИНИ СЛУЧАЈ УЧЕШЋА ЖЕНЕ У ОДБОРУ, АЛИ И ПОЈАВУ ДА СЕ НА ЧЕЛУ ЈЕДНОГ ПОВЕРЕНИШТВА НАЛАЗЕ ДВЕ ОСОБЕ ШТО ЈЕ МОГЛО ПРЕДСТАВЉАТИ И ЗНАК НЕПОВЕРЕЊА ПРЕМА ЖЕНИ ПОШТО ЈЕ НА ПОЛОЖАЈ У ОДБОРУ ПОСТАВЉЕНА ЗАЈЕДНО СА МУШКАРЦЕМ.

ПРВИМ ПИСАНИМ ПРОПИСИМА О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИМ ОДБОРИМА („ЗАДАЦИ И УСТРОЈСТВО НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА“), ЦК КПЈ И ВРХОВНИ ШТАБ НОВ ДЕФИНИСАЛИ СУ ФЕБРУАРА 1942. И ПРАВА ЖЕНА. ОДБОРИ СУ ОДРЕЂЕНИ КАО ТЕЛА КОЈА СЛУЖЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ, У КОЈА ТРЕБА ДА УЋУ ЛИЦА БЕЗ ОБЗИРА НА ВЕРУ И НАРОДНОСТ, НЕ ИСТИЧУЋИ ПРИ ТОМЕ ПИТАЊЕ ПОЛА.²⁰¹⁷ „ЗАДАЦИ И УСТРОЈСТВО НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА“ НИСУ СПОМИЊАЛИ ПИТАЊЕ ПОЛА ПРИ ИЗБОРУ СВОЈИХ

²⁰¹² ИАБ, УГБ, СП, IV- Q-155/2, к. 396

²⁰¹³ АЈ, 141-10-376

²⁰¹⁴ Јован Радовановић наводи да се у саставу Градског народноослободилачког одбора Ужица налазила једна жена, али њено име не наводи на списку чланова одбора. – Јован Радовановић, *Ужичка република – слободна оаза у окупираној Европи 1941*, Београд 2011, стр. 45.

²⁰¹⁵ В. Глишић, *Комунистичка партија Југославије...*, I, стр. 271.

²⁰¹⁶ Ј. Марјановић, *n.d.*, стр. 277.

²⁰¹⁷ Народнаослободилачки одбори на ослобођеном подручју су дефинисани као привремени органи власти који уједињују народ у борби против окупатора, предузимају мере за снабдевање војске и обавља друге послове. *Dokumenti centralnih organa...*, III, стр. 431.

чланова, али је у „Објашњењу и упутствима за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима“ предвиђено да се чланови народноослободилачких одбора бирају на збору, од стране свих сељака, мушких и женских, као и да жене могу бити биране.²⁰¹⁸

На избор жена за чланове народноослободилачких одбора утицао је и њихов већи број међу цивилним становништвом на ослобођеним територијама, чиме је олакшаван рад одбора.²⁰¹⁹ Углавном су упутства истицала да одбори треба да се састоје „од најбољих људи и жена које предложи срез или општина“.²⁰²⁰ Партизански органи су чак тврдили да власт неће бити народна ако у њој нема представника жена.

На првом заседању АВНОЈ-а, његова већница била је само једна жена, Ката Пејновић. Иако на Другом заседању АВНОЈ-а није посебно истицано питање равноправности жена, у председништву овог тела које је имало 40 чланова биле су две жене – Спасенија Бабовић и Маца Грчетић, док је међу већницима било десет жена, а на Трећем заседању АВНОЈ-а међу већницима било је 18 жена (3,3%).²⁰²¹

ПК КПЈ за Србију је септембра 1944. констатовао да су народноослободилачки одбори били лоше организовани и неразвијени и да их становништво није примало као озбиљне органе власти.²⁰²² Нацрт програма и статута народноослободилачког фронта Србије садржао је одредбу да члан народноослободилачког одбора може бити свако лице, без обзира на пол и године старости. Непосредно по ослобођењу становништво није гајило поверење у нове органе власти, пре свега народноослободилачке одборе и са устезањем се односило према њима, нарочито у погледу избора жена. И саме жене су у почетку испољавале несигурност, да би стицањем права да буду биране порасле њихова самоувереност и слобода у иступању.²⁰²³

²⁰¹⁸ *Isto*, str. 435.

²⁰¹⁹ ВА, НОВЈ, 12-1-17

²⁰²⁰ ВА, НОВЈ, 6а-1-1

²⁰²¹ N. Božinović, *Žensko pitanje...*, str. 146.

²⁰²² *Dokumenti centralnih organa...*, XIX, str. 436.

²⁰²³ Окружни одбор АФЖ Ужице извештавао је 21. марта 1945: „У првим данима како људи нису били сигурни у наш опстанак тако нису осећали ни она права која им припадају, као например када су бирани НО одбори, ако се предложи која жена, жене се само снебивају док се људи смешкају на то, неки стварно негодује док му се у потпуности не објасни, док је данас сасвим други случај, чим се бирају какви одбори саме жене протествују ако нису у довољној мери заступљене. Морам нагласити да данас у избору нових одбора, било каквих, жене узимају видног и активног учешћа, оне су прве да кажу, не плаше се никога, ко треба да уђе у одбор а ко не.“ АС, Ћ-79

На заседању Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије новембра 1944. у Председништво је изабрана једна жена, а међу члановима скупштине их је било више. Иако су жене постајале чланице органа власти, оне нису увек биле активне и често су само задовољавале потребу да и жене буду заступљене. Осим непостојања раније праксе учешћа жена у политици, саме жене су биле пасивније и радије су бирале мушкарце. Иако су сузбијане негативне појаве потцењивања жена, већина припадника, али и припадница комунистичке организације била је патријархалног порекла и неспремна на значајније промене у понашању и опхођењу.

АЖФ је имао двоструки циљ: да помогне ослобођењу, али и да трансформише заостале масе жена у заслужне чланице новог друштва. АФЖ је као организација која је масовно мобилисала и обједињавала антифашистички настројене жене, од самих почетка била под великим партијским утицајем. Иако је формирање специјалне организације значило указивање посебне пажње женама, истовремено је значило и њихово одвајање од заједничких циљева. У појединим тренуцима када је АФЖ досезао ниво самосталности, Партија је предузимала кораке да се његов рад обузда и потчини, а након критике за самосталност и феминистичке тенденције, АФЖ све више губи свој еманципаторски садржај.

АФЖ је одиграо значајну улогу у најтежим тренуцима народноослободилачког покрета, када је помоћ жена била неопходна, посебно у позадини. Истовремено је та помоћ била и у складу са традиционалним обичајима женске помоћи мушкарцима који ратују, чиме је АФЖ чак допринео одржавању родних стереотипа.²⁰²⁴ Уместо конфронтације са традиционалним обичајима, они су прилагођени партизанским циљевима, попут посела на којима је прикупљан материјал или обављани други потребни послови. Осим коришћења у циљу помоћи, Партија је запоставила организацију у другом погледу и уз то настојала да спута осамостаљивање АФЖ-а и подвргне га својој контроли. Поред тога, улога жена остајала је мање значајна, а иако је АФЖ штампа хвалила допринос жена у позадини, ангажованих углавном на традиционалним женским пословима, никад није доведен у питање приоритет традиционалних мушких улога и бојног поља. Рад жена сматран је значајним, али само као допуна стварном доприносу

²⁰²⁴ J. Batinić, *n.d.*, str. 157.

бораца. Уз то је развој АФЖ-а у Србији био условљен специфичним ратним околностима што је након почетних успеха током устанка 1941. довело до прекида и неуједначености у раду упркос интересовању жена чије ангажовање у АФЖ-у добија на интензитету приближавањем ослобођења. Иако је успео да окупи значајан број жена и да ради на њиховој активизацији и политичкој еманципацији, успеси АФЖ-а на том пољу нису били претерано велики. Ограничен успех у домену политичког рада АФЖ-а био је последица и тога што је приоритет даван првом циљу – указивању помоћи. Мушкарци, па ни мушки чланови Партије нису били у великој мери наколоњени политичком освешћивању жена.

V

ЕПИЛОГ:

ЕЛИМИНАЦИЈА И ЕМАНЦИПАЦИЈА

Младе жене седе косе, прерано остарела деца, велики број инвалида, сиромаштво и беда били су упечатљиви и неизбежни утисци са београдских улица након ослобођења.²⁰²⁵ Упркос томе, територија окупиране Србије сматрана је за област која је у мањој мери страдала током рата, а партизани су наводно приликом продора у Србију били затечени мирним стањем и чудили се како је „Србија пуна мушкиња“.²⁰²⁶ Мушка омладина је мобилисана и без довољне војне обуке упућивана на Сремски фронт. Породице страдалих на Сремском фронту, међу којима бројне жене у црнини – мајке, жене и сестре, данима су долазиле у Београд тражећи дозволе за пренос погинулих и затим спроводиле њихов транспорт. Више партизанки, међу којима и Јулка Мештеровић, Саша Божовић и Ладислава Ранковић, оставиле су упечатљива сведочења о болним утисцима које су остављали призори мајки у црнини које иду да траже погинуле синове.²⁰²⁷

Нове власти су често осећале да нису омиљене, нарочито међу градским становништвом. У случају Београда, то је објашњавано и историјским развојем, утицајем равногорског покрета и колаборациониста, али и великим бројем острашћених избеглица. Благоје Нешковић је 1945. оцењивао да су градска интелигенција и омладина ненаклоњене новим властима, док према Кардељевим речима сељаштво није испољавало симпатије ни за једну од политичких опција.²⁰²⁸

²⁰²⁵ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, I, Beograd 2013, str. 314.

²⁰²⁶ Д. Јовановић, *Политичке успомене...*, VII, стр. 205.

²⁰²⁷ „Који су греси Александра Ранковића“, *НИН*, бр. 2934, Београд 22. 3. 2007. – Интервју са Ладиславом-Славком Ранковић, разговарао Љубиша Ставрић.

²⁰²⁸ *Dokumenti centralnih organa...*, XXIII, str. 91.

Поједини функционери су у извештајима о расположењу јавности увиђали и лош однос војних јединица према народу („лошији него што сам га игде видео“), као и према народноослободилачким одборима.²⁰²⁹ Идеолошка заслепљеност одражавала се и у понашању партизанки, нарочито у њиховим погледима који су знали да изражавају мржњу и нетрпељивост према онима који нису пристајали на беспоговорну сарадњу.²⁰³⁰

Нове власти су гајиле неповерење према школској омладини истичући да је највећи део Партији одане омладине у војсци, а да се у школама нашао онај део који је непријатељски расположен. Као места отпора нарочито су истицане женске гимнзије. Пријављивано је да у Чачку и Ужицу постоје женске групе омладинског равногорског санитета, а да је непријатељство најизраженије у београдским женским гимназијама и да се манифестује путем журева, бежања са часова, писања и растурања летака и парола. Девојкама је замерано да у школу долазе нашминкане, пуше, носе америчке и енглеске заставице или на реверу краљев грб, као и да на часовима руског језика праве неред. У Седмој женској гимназији постојала је изражена подела на комунистички и националистички фронт.²⁰³¹

Ослобођење је довело и до попуштања војничких стега, појаве пијанчења и неморалног понашања. Партизанске снаге, које су провеле године у шуми, немаштини и бекству, обележавале су победу бучним прославама, али и насртањем на жене, што се дешавало и узорним војницима.²⁰³² Осим тога, партизански редови су попуњавани новим борцима, ненавиклим на ранију дисциплину, па су након ослобођења учестале појаве малтретирања жена.²⁰³³ Иако је ослобођење донело еманципацију, жене су у том периоду биле угрожене у елементарном сексуалном виду и често су биле жртве сексуалних уцењивања и злоупотреба.

Идеализовање совјетског војног и политичког устројства нашло се пред искушењем продором Црвене армије у Србију, јер су совјетски војници испољавали склоност ка пљачки, насиљу и силовању жена. Штаб Прве

²⁰²⁹ *Centralni komitet Saveza komunističke omladine ...*, V, str. 502.

²⁰³⁰ Б. Лазаревић, *н.д.*, II, стр. 73.

²⁰³¹ *Centralni komitet Saveza komunističke omladine ...*, VI, str. 719.

²⁰³² ВА, НОВЈ, 790а-7-2

²⁰³³ ВА, НОВЈ, 712а-3-5

пролетерске бригаде наложио је 28. октобра 1944. својим јединицама да настоје да мирним путем спрече учестале преступе совјетских официра и војника.²⁰³⁴ У истом периоду стизали су извештаји о великом броју силовања од стране совјетских војника по селима око Младеновца, Смедерева и Смедеревске Паланке. Од оваквих поступака нису биле поштеђене ни жене представника власти и пријављено је више случајева силовања жена председника народноослободилачких одбора. Најугроженије су биле жене које су сматране преступницама, а велики број силовања на територији Кикинде, Суботице и Новог Сада кулминирао је силовањем затвореница у затвору ОЗН-е у Петровграду од стране совјетских војника.²⁰³⁵ Совјетски војници су силовали и српске раднице које су боравиле у Бечу, али и жене пуштене из концентрационих логора.²⁰³⁶ У Београду је дошло до самоубиства једног брачног пара због силовања жене од стране совјетских војника.²⁰³⁷

Проблем је представљао и игнорисање притужби на понашање црвеноармејаца од стране совјетске команде, што је узроковало и састанак делегације на челу са Титом са генералом Корњејевим, шефом совјетске мисије, који је тим поводом негирао изнете жалбе, али је касније примећено да су совјетске команде строже реаговале на изгреде својих бораца. Милован Ђилас наводи да је накнадно било пријављено 1.219 случајева силовања од стране припадника Црвене армије, од чега 111 случајева силовања са убиством.²⁰³⁸ Жалбе на понашање совјетских војника према женама биле су тема разговора и неспоразума југословенских представника са Стаљином почетком 1945. године.²⁰³⁹

Ни америчке трупе нису биле са општим одушевљењем прихваћене у Француској, где је такође постојао значајан број почињених силовања од стране америчких војника, при чему су кажњавани углавном црни војници.²⁰⁴⁰ Упркос томе, најдрастичније размере попримила су силовања од стране совјетских

²⁰³⁴ ВА, НОВЈ, 713а-4/1-7

²⁰³⁵ ВА, НОВЈ- 1919-31-6/13

²⁰³⁶ АЈ, 642 (Министарство социјалне политике ФНРЈ, Одељење за репатријацију), ф 10

²⁰³⁷ J. Pirjevec, *n.d.*, I, str. 275.

²⁰³⁸ Milovan Đilas, *Susreti sa Staljinom*, London 1986, str. 53.

²⁰³⁹ G. Nikoliš, *n.d.*, str. 637.

²⁰⁴⁰ R. Vinen, *n.d.*, str. 334.

војника у Немачкој и Аустрији, као и у Мађарској.²⁰⁴¹ Ален Полц је оставила упечатљиво сећање о силовању које је доживела од стране совјетских војника у Мађарској.²⁰⁴² После преживљених малтретирања, ауторку је чекао и сусрет са породицом која није имала разумевања за то што је преживела сматрајући је више кривцем него жртвом.

Посебан проблем у ослобођеном Београду представљале су бројне проститутке које је под новим околностима требало склонити са улице. Проституцију, чије су размере током окупације биле значајно повећане, требало је обуздати, али су власти при томе често испољавале несналажење или су примењивале драконске мере. У Београду је већина проститутки интернирана по затворима и касарнама: у затвору у Ђушиној улици било је смештено према сведочењу Јулке Мештеровић 500-600 проститутки, а сва одељења овог затвора одређена су за смештај ових жена што је захтевала и совјетска команда у страху од ширења полних болести међу својим војницима.²⁰⁴³

Током децембра 1944. представнице појединих рејона су на састанцима Градског одбора АФЖ-а износиле питање проститутки као један од основних проблема на територији Београда. Надлежност за овај проблем пребачена је на санитет, а АФЖ, иако је испољавао интересовање и забринутост, није предузео значајније кораке. Разуменка Петровић је обишла 12 девојчица проститутки у затвору у Ђушиној улици и изнела опис стања у коме се налазе, да би на крају било констатовано да АФЖ не може ништа да учини по овом питању.²⁰⁴⁴

Ослобођење је донело и талас репресије над лицима која су сматрана идеолошким и класним противницима, а од кажњавања и репресије нису биле изузете жене. У списку објављеном у „Политици“ 27. новембра 1944. који је

²⁰⁴¹ Алексеј Тимофејев, „Искуство сучељавања: Црвеноармејци и становништво Србије“, *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова, Београд, 2010, 210-236, стр. 220.

²⁰⁴² „Нисам имала осећај да су ме силовали, већ да су ме, напосто, телесно злостављали. Све то није било ни у каквој вези ни са загрљајем, ни са сексом. Није било у вези ни са чим. Једноставно-то ми постаје јасно тек сад, док пишем ове редове, да је ова реч тачна: насиље. Било је то насиље... Колико је све то трајало и колико их је било, не знам. Тек сам пред зору разумела ломљење кичме. Радили су то на овај начин: савију жени ноге изнад рамена и увале се у њу из клечећег става. Ако неко то учини сувише жестоко, несретници пукне кичма. Не чине то намерно, већ из необуздане силовитости. Попут пужа савијену жену гурају напред-назад на једној тачки њеног кичменог стуба, чак и не приметите кад препукне.“ – Ален Полц, *Жена на фронту. Једно поглавље из мог живота*, Нови Сад 1994, стр. 96-97.

²⁰⁴³ Ј. Мештеровић, *н.д.*, стр. 332.

²⁰⁴⁴ АС, Ђ-79, ф 1

садржао 105, односно 104 стрељана лица, међу стрељанима наша се и једна жена, Зорица Јовановић, оптужена за посредовање између Немаца и четника, организовање транспорта оружја и муниције четницима, као и агентуру за Гестапо.²⁰⁴⁵ У послератној репресији жене су страдале у мањем броју, што се може тумачити и њиховим мањим ангажовањем у колаборационистичким и равногорским војним редовима и апарату. Ипак, сразмерно њиховом мањем ангажовању, број убијених жена није био занемарљив.²⁰⁴⁶ Највећи проценат страдалих чиниле су жене немачке и мађарске народности.²⁰⁴⁷ У списковима стрељаних поред имена жена најчешће су се налазиле штуре квалификације као што су: шпијунка, јатак, проститутка.²⁰⁴⁸ Драконске казне су изрицали војни судови по ослобођењу у случајевима пљачке, а нарочито оштро, на смртну казну, су осуђене жене које су након ослобођења упадале у станове представљајући се као партизанке и вршиле крађе.²⁰⁴⁹

Жене нису страдале само због своје делатности током окупације, већ и због рада након ослобођења. На суђењу групи истакнутих равногорских руководилаца 1945. у којој су се нашли и Ђура Ђуровић, Војислав Лукачевић, Драгутин Кесеровић, на затворске казне су осуђене и две жене из Београда, под оптужбом да су након ослобођења сарађивале са равногорским покретом, прикупљале информације и прикривале и помагале поједине личности из овог покрета.²⁰⁵⁰

Према процени др Момчила Митровића, на сваких 100 мушкараца оптужених пред Комисијом за ратне злочине долазила је једна жена, док су најчешће оптужбе против жена садржале квалификације као што су денунцијација, потказивање, малтретирање рањеника, иживљавање на лешевима, мучења и злостављања заробљеника, издаја народа, слање у логор, батинања.²⁰⁵¹

²⁰⁴⁵ Н. Милићевић, *Југословенска власт...*, стр. 298.

²⁰⁴⁶ Према подацима Комисије за тајне гробнице од 25. новембра 2014. године укупно је евидентирано 56.106 убијених особа од чега су 15.095 биле жене односно 26, 9%.

²⁰⁴⁷ Међу страдалим женама Комисија је евидентирала 13.024 (86,28%) Немаца и 656 Мађарица (4,34%).

²⁰⁴⁸ Срђан Цветковић, „Преглед ухапшених и стрељаних лица од ОЗНЕ на територији Војводине до 20. јуна 1945“, *Историја 20. века*, 1/2011, 189-200, стр. 190.

²⁰⁴⁹ АС, БИА, XI-49

²⁰⁵⁰ „Седам терориста и команданата издајничких војничких формација Драже Михаиловића суд је прогласио за ратне злочинце и осудио их на смрт“, *Политика*, бр. 12056, 10. 8. 1945.

²⁰⁵¹ Момчило Митровић, „Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944–1952“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, научни skup, Beograd 1998, 41- 53, str. 42.

Један од мотива за осуду жена у послератном периоду био је њихов интимни живот, односно одржавање љубавних веза са окупатором. Под тим образложењима женама је одузимано право на школовање, осуђиване су од судова части, али су и стрељане. Велики проблем представљало је повезивање интимне блискости са обавештајном сарадњом са окупатором, што је углавном било тешко доказати, као и друге оптужбе жена за обавештајну сарадњу и потказивање становништва.²⁰⁵²

Осим тога, жене су у великој мери страдале због опредељења и делатности чланова своје породице, односно биле су осуђиване као супруге, мајке и кћери народних непријатеља, често без конкретних личних сагрешења. Уз такво образложење најчешће су брисане из бирачких спискова те им је на тај начин ускраћивано тек стечено бирачко право. Брачне везе су имале пресудан утицај, и у рату и у миру, у односу жена према зараћеним странама и властима. Члановима равногорског покрета, који су се по ослобођењу нашли у одметништву, јатаци и помагачи углавном су биле жене са којима су били у браку или љубавним везама.

Део жена који је одговарао пред судовима части представљале су и угледне жене и познате јавне раднице активне током окупације, попут глумице Жанке Стокић. Међу уметницима којима је привремено ускраћено право на делатност нашла се и чланица опере Анита Мезетова.²⁰⁵³ Са Београдског универзитета отпуштена је јуна 1945. група наставника у којој је била и асистенткиња Мара Харисијадис.²⁰⁵⁴ На принудан рад осуђена је др Милица Богдановић, а власти су безуспешно тражиле екстрадицију др Драгојле Поповић, управнице женског интерната Завода за принудно васпитање омладине.²⁰⁵⁵

С обзиром да су у мањој мери биле власнице имовине, број жена којима је одузета имовина био је знатно мањи од броја мушкарца. У ваљевском округу, од

Ради поређења броја оптужених жена може се навести случај Чешке у којој су судови који су од јуна 1945. до маја 1947. судили оптуженима за сарадњу са окупатором имали 33.000 оптужених, од којих је сваки шести била жена међу којима је скоро подједнак био број Чехиња и Немица. – В. Frommer, *n.d.*, str. 112.

²⁰⁵² АС, БИА, I-140

²⁰⁵³ Момчило Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд 1997.

²⁰⁵⁴ Драгица Јанковић-Моугкракис, „Мара Харисијадис, историчар уметности 1904–1994“, *Пешчаник*, 3/2005, Ниш, стр. 49-54.

²⁰⁵⁵ Бошко Костић, *За историју наших дана...*, стр. 98-99.

евидентираних 1.038 лица којима је одузета имовина, било је 26 жена (2,5%), све су проглашене за народне непријатеље, а осам је осуђено на смртну казну.²⁰⁵⁶

Претендовање на првенство у миру, засновано на ратним заслугама, доводило је поједине жене до сукоба са ранијим пријатељима који нису узели учешћа у рату.²⁰⁵⁷ Осим тога, почела је да се појављује и градација међу самим партизанским борцима. Долазак великог броја партизанских снага из патријархалних руралних крајева утицао је на стварање посебних односа између њих и кадрова који су рат провели у Србији.²⁰⁵⁸ Временом је долазило до раздора који се заснивао и на потцењивању бораца који су рат провели у Србији.²⁰⁵⁹ При томе су жене исказивале нескривено дивљење према партизанима који су прошли ратна искушења Козаре и Сутјеске.²⁰⁶⁰

Поред неразумевања међу онима који су ратовали, постојало је и неповерење према онима који су боравили у логорима. Подозривост власти изазивало је питање држања појединих жена током истрага и боравка у затворима.²⁰⁶¹ ЦК СКОЈ је по ослобођењу извештавао да су бивше питомце Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци по ослобођењу морали добро проверити и „претрести“, а сумњама и проверама су биле изложене и питомице Завода.²⁰⁶²

Репресивне мере и одмазде над противницима комунистичког режима и сарадницима окупатора често су погађале и најближе сроднике припадника комунистичког покрета, попут брата Милке Минић који је убијен због сарадње у

²⁰⁵⁶ С. Радић, *н.д.*, стр. 194.

²⁰⁵⁷ Ј. Мештеровић, *н.д.*, стр. 340.

²⁰⁵⁸ „Међу комунистима дошли су из свих крајева у Београд. Врло тешки људи. Гледали су на све онако строго, ми смо мало шири били и долазили смо у сукоб.“ – Интервју Иване Пантелић са Разуменком Петровић.

²⁰⁵⁹ „Нису они нас много ценили, а ни ми њих. Они су мислили да ми што смо се борили нисмо били на том нивоу како су се они борили. Они су стварно били велики ратници. Увек је долазило до сукоба у расподели станова, функција. Они би увек рекли овај има веће заслуге, него неки наш човек. Ја бих им рекла што нисте остали тамо? Све је било на граници да се не вређамо. – Исто.

²⁰⁶⁰ „Просто ме је жао што не припадам некој њиховој јединици, што нисам прошла куда су они прошли. Ми смо пролазили, имали славних дана, али дани Сутјеске, Козаре, Игман планине и др. то су збиља дани најтежи и најславнији у историји наше борбе.“ ВА, НОВЈ, 183-3-2

²⁰⁶¹ Сарадњу са полицијом и управом Завода за принудно васпитање платила је животом Слободанка Стефановић, инструкторка Округног комитета КПЈ у Пожаревцу, према појединим тврдњама девојка Слободана Пенезића Крцуна, чија се сестра истовремено са њом налазила у Заводу. Приликом саслушања јуна 1942. Стефановићева није споменула Крцуна иако су пре рата обоје студирали агрономију, али је дала податке за 94 особе са којима је у партијском раду била у контакту. АС, БИА, I-20

²⁰⁶² *Centralni komitet Saveza komunističke omladine ...*, V, str. 502. Према појединим тврдњама сви питомци Завода из Београда били су по ослобођењу искључени из СКОЈ-а. ИАБ, МГ-389

новинама током окупације. Идеолошка раздвајања обележила су поједине породице, намећући женама тешке личне изборе и породичне поделе. Партизанка Вера Црвенчанин била је ћерка предратног официра, сарадника Драже Михаиловића, а можда је најчуднији контраст представљала бивша супруга Божидача Бећаревића, која је 1941. била партизанска болничарка, а по ослобођењу се ангажовала у раду АФЖ-а.²⁰⁶³ Породична повезаност са „државним непријатељима“ била је узрок трајне обавештајне контроле над појединим женама, попут ћерке Стевана Иванића.²⁰⁶⁴

Одласком у емиграцију, већином мушкараца, поједине породице раздвајале су се за дужи низ година, а њихови женски чланови остајали су изложени немилости нових власти. Промена друштвеног статуса погађала је жене угледних грађанских слојева које су биле изложене губитку имовине и прогону, али су успевале и да нађу заштиту захваљујући ранијим везама са припадницама комунистичког покрета, често успостављеним и сарадњом у женским друштвима.²⁰⁶⁵ Док су супруге емиграната биле изложене материјалним тешкоћама, њихове ћерке су често доживљавале да буду искључене из школе.

Очување породице и њених чланова током рата, за многе жене значило је довољну утеху и сатисфакцију упркос ратним недаћама,²⁰⁶⁶ а посвећивање породици олакшавало је навикавање на мирнодопске услове живота.²⁰⁶⁷ Ослобођење је донело осећај да се обнављају нормални односи између мушкараца и жена, да не постоје више ограничења која су спречавала склапање брака и заједнички живот, што су прижељкивали многи партизански борци. Слобода је ишчекивана као доба које ће отворити веће могућности за заснивање породице и посвећивање приватном животу.²⁰⁶⁸ Вишегодишња носталгија за домом и

²⁰⁶³ АС, Г-1, ф 6 Изванредни комесар, 23/42

²⁰⁶⁴ АС, БИА, П-69

²⁰⁶⁵ Мајку Светлане Велмар-Јанковић заштитила је Милада Рајтер којој је она помогла у предратном периоду. – С. Велмар-Јанковић, *Прозраци...*, стр. 306.

²⁰⁶⁶ „Све што сам услед рата изгубила, нисам зажалила, јер су ми деца жива остала.“ – Радина Вучетић-Младеновић, „Слика београдског грађанства на прелазу из 19. у 20. век. Нови прилози. Из сећања Милице Бабовић Бакић“, *Токови историје*, 1-2/2002, 89-117, стр. 116.

²⁰⁶⁷ Ета Најфелд је оставила у том смислу упечатљиво сведочење: „Врло сам се брзо навикла на услове мира. Сматрала сам да треба да живим, јер имам дете, јер имам мужа, којег сам бескрајно волела и који ми је спасао живот. Да треба да радим. Нисам имала времена ни за какве посттрауматске стресове. Морало се радити и живети.“ – *Partizanke...*, стр. 51.

²⁰⁶⁸ „Борци су говорили: „Ако се рат заврши у понедељак, већ ћу се у уторак оженити. А узимаћемо само комесаре за кумове, па нека нас онда критикују ако могу.““ – S. Božović, *Ratne ljubavi...*, стр. 52.

породичним животом подстицала је борце да убрзо по ослобођењу пожуре са заснивањем породице. Поред опијености победом, према сећању Јаре Рибникар, период након ослобођења представљао је и доба великог полета, заноса и ентузијазма који су почивали и на пријатељству и љубави.²⁰⁶⁹

Међутим, бројне породице су растурене током рата, а њихови чланови нису се поново нашли на окупу. Рат је за многе у том смислу представљао период чекања и надања. За поједине жене, попут супруге Ивана Милутиновића, живот се претворио у чекање мужа, прво на повратак из затвора, а затим и из рата, што на крају није ни дочекала пошто је страдао непосредно пред ослобођење.

Жена удовица, посвећена искључиво одгајању деце, била је честа послератна слика жене. У односу на остале југословенске републике, Србија је у периоду после рата имала највећи број удовица што се може протумачити и последицом ратних страдања. Према попису из 1948. на територији НР Србије је живело 6.527.966 становника, од чега 3.171.201 мушкараца и 3.356.765 (51,42%) жена. У укупном броју жена налазило се 392.996 (11,7%) удовица, док је удоваца било 100.721.²⁰⁷⁰

Ослобођење је донело и спајање растурених породица чији су чланови током рата преживели различите судбине и имали понекад супротна искуства, често непремостива у успостављању заједничког живота. У том смислу, било је потребно улагање значајних напора ради прилагођавања. Спасенија Бабовић, чији је син био упућен на одгајање у Совјетски Савез, могла је са њим да комуницира искључиво на руском језику и први пут да живи са њим након више од деценије.²⁰⁷¹ Промене су понекад биле радикалне и изазивале јаке шокове. Супруга Љубодрага Ђурића се удала и родила дете у новом браку, пошто је током окупације добила вест о његовој погибији.²⁰⁷² Супруг Наде Ђокић, учитељице која је са сином страдала током рата, по повратку из заробљеништва умро је по сазнању да је изгубио жену и сина.

²⁰⁶⁹ „Иако смо ми жене обукле прве хаљине, после униформе, хаљине од цица, са набраном сукњом, сматрале смо да смо лепе, чисте, здраве и привлачне. Љубав је цветала. Пријатељство такође.“ – Јара Рибникар, *Живот и прича*, V, Београд 1991, стр. 107.

²⁰⁷⁰ *Статистички годишњак за 1949. годину*, I, Београд 1950, стр. 60.

²⁰⁷¹ S. Vožović, *Tebi, moja Dolores...*, str. 373.

²⁰⁷² Lj. Đurić, *n.d.*, str. 254.

Иако је приближавање рата крају за многе значило да ће моћи да се посвете приватном животу и породици, многи парови су преиспитивали своје везе након година раздвојености. Били су повучени друштвеним животом у одредима, где су се јављале нове симпатије, и оптерећени сумњама у верност партнера од кога су дуго били раздвојени.²⁰⁷³ Долазило је и до појаве отуђености и раскида многих ратних и партијских љубави и бракова.

Промене у традиционалним погледима на улогу полова нису увек ишле у корист жене. Многи мушки припадници партизанског покрета, нарочито они скромног образовања, рат су доживели као доба личне изградње и напредовања, услед чега су им се након рата жене које су их чекале чиниле превазиђеним. Мушкарци су у одредима стекли нове животне погледе, често опречне са традиционалним понашањем покорних жена које су остале да их чекају код куће.²⁰⁷⁴ Сусрет је означавао непомирљиве разлике у начину понашања, али је многим представљао и врсту изговора. После рата биле су примећене учестале појаве да су официри остављали жене и децу, углавном се позивајући на новостечени политички и културни ниво, али упркос томе су срљали у нове бракове, често са женама ниског морала и правили изгреде и скандале.²⁰⁷⁵

Недостатак основне хигијене и интимности, као и начин живота током рата, пре свега дуготрајно излагање напорима, утицали су на уверење многих партизанки да после рата неће моћи да имају децу. Поједине жене отишле су у партизанске одреде, а децу су им гајиле углавном мајке, настојећи да их сачувају од одмазди. Дуга растављеност је утицала да деца не познају родитеље и зазиру од њих.²⁰⁷⁶

Припадност партизанским одредима омогућила је женама стицање нових друштвених веза, успостављање нових односа и изграђивање нових погледа. Спремност на одрицање и жртве, захтевана од поборника комунистичке идеје, морала је у њиховој свести оставити и очекивање извесне надокнаде у тренутку

²⁰⁷³ Леа Абинун Салцбергер је у партизанским одредима почетком 1945 присуствовала свако вече играма на којима су се јављале нове симпатије, а истовремено је патила због удаљености вереника, његове уздржаности и сумње у његову верност. Истовремено она је примећивала некоректан однос према женама у одреду. – *Dve polovine sećanja. Partizanski dnevници kao izvor za istoriju Drugog svetskog rata*, priredili Danilo Šarenac i Ivana Pantelić, Beograd 2013, str. 118-120.

²⁰⁷⁴ S. Božović, *Ratne ljubavi...*, str. 118.

²⁰⁷⁵ K. Nikolić, *Mach revolucije...*, str. 181.

²⁰⁷⁶ Син Александра Ранковића је одбијао да прихвати оца, а отпор је показивала и ћерка Гојка Николиша, коју је он први пут срео након ослобођења. – G. Nikolić, *n.d.*, str. 657.

победи. Склоност ка полагању права на трајну власт и очекивање привилегија на основу ратног учинка биле су традиционалне појаве и врста неписаног правила.²⁰⁷⁷ Очекивање сатисфакције испољавано је на различите начине. Ратне трауме погађале су и жене које су учествовале у војним редовима, међу којима је такође било примећено присуство „партизанске болести“.²⁰⁷⁸

Жене које су рат провеле у оскудици и борби за живот, по ослобођењу су почеле да се привикавају на привилегије које им је доносила ратна победа и нови статус. Ратне љубави и бракови постепено су прерасли у мирнодопске брачне везе друштвене и политичке елите. По ослобођењу су били чести бракови склапани између припадника и припадница партизанских одреда. Склапање брака са партијски поузданим бившим партизанкама било је чак формализовано и лишено емоција, али и даље под партијском контролом. Митар Бакић је приликом избора супруге тражио предлоге од стране Партије, која му је послала карактеристике трију жена које су учествовале у партизанским одредима од 1941. године.²⁰⁷⁹

Женидба партијским другарицама и женама из одреда била је доминантна појава непосредно након ослобођења, да би касније у затворене партизанске кругове почеле да продиру и жене без партијског и борачког искуства, што је наилазило на снажан отпор бивших партизанки. Женидбе партизанских првоборца женама грађанског порекла, без борбеног и партијског искуства, биле су са омаловажавањем и осудом посматране од стране бивших партизанки које су формирале нову друштвену елиту.²⁰⁸⁰

Стереотипи о неморалности партизанки пренели су се и на послератни период, када су партизанке и даље посматране као жене ниског морала.²⁰⁸¹ Те стереотипе шириле су и одметничке групе, пре свега четничке, које су проносиле

²⁰⁷⁷ Todor Kuljić, *Tito. Sociološka studija*, Beograd, 1998, str. 39.

²⁰⁷⁸ В. Пилетић, *н.д.*, стр. 292-293.

Од друге половине 1943. што се поклапало са почетком доделе чинова у партизанским одредима долази до појава ратничке неурозе код бораца која се манифестовала демонстрацијом борбеног напада или јуриша услед чега је забележена као „козарска психоза“ или „партизанска болест“. Међу узроцима ове појава лежали су и очекивање признања и награда, али и спутаност гениталног либида. – Х. Клајн, *н.д.*, стр. 40.

²⁰⁷⁹ Lj. Đurić, *н.д.*, str. 265.

²⁰⁸⁰ „Ех, где су биле те краткосукње кад је `церић пуцао!!“ – гласио је једна од коментара бивших партизанки које у своје друштво нису са задовољством примале жене другачијих ратних искустава. – А. Ранковић, *н.д.*, стр. 153.

²⁰⁸¹ „Жена, када оде да се бори ризикује да се, после друговања са ратницима, посумња у њену женску „част“.“ – М. Теравас, *н.д.*, str. 132.

и гласине о планском ширењу неморала код становништва.²⁰⁸² Насупрот спремности да се жене у одредима дисквалификују као неморалне, мушкарци су се хвалили својим љубавним подвизима током рата. Осим тога, они су, као победници, међу женама важили за пожељне прилике, а одређеном броју њих је замеран неморалан и промискуитетан живот.²⁰⁸³ Титов син Жарко није успевао да се ослободи притиска бројних жена које су настојале да успоставе везу са њим управо зато што је Титов син.²⁰⁸⁴ Ширење венеричних болести у војним одредима распоређеним у Београду било је примећено током новембра 1945. године.²⁰⁸⁵

Поплава жена у униформи након ослобођења утицала је да их мушкарци доживљавају као неженствене уз констатацију да се након ослобођења у Београду „од униформи није могла видети девојка“.²⁰⁸⁶ Истовремено, ослобођење је за већину жена означило крај учешћа у војним одредима и повратак на статус „обичне жене“ што су могле доживети и као деградацију у односу на раније борачко „мушко“ искуство. Међутим, партијски ангажоване партизанке су упошљаване на новим дужностима, биле су у значајној мери активне и давале су значајан допринос санирању последица рата. Упркос ангажовању, број и присуство жена у јавном животу нису толико упадали у очи, као ни њихова заступљеност у многим мушким пословима. Насупрот томе, југословенским студентима упућеним након рата на школовање у Совјетски Савез један од првих утисака била је бројна заступљеност совјетских жена на многим пословима који су сматрани ексклузивно мушким.²⁰⁸⁷

После ослобођења, интензивирао се рад АФЖ-а. Формирање београдског градског одбора АЖФ-а било је праћено уличним окупљањем жена и великом гужвом на самом састанку, који је отворила Спасенија Бабовић.²⁰⁸⁸ Оснивање Градског одбора имало је велики значај због потребе и очекивања да жене дају допринос у санирању стања у ослобођеном граду, пре свега у социјалном и

²⁰⁸² ВА, Ча, 17-2-5

²⁰⁸³ *Dokumenti centralnih organa...*, XXI, str. 132.

²⁰⁸⁴ К. Николић, *Мач револуције...*, стр. 124.

²⁰⁸⁵ ВА, НОВЈ, 437-9-1

²⁰⁸⁶ Добрица Ћосић, *Пријатељи мога века*, Београд 2011, стр. 69.

²⁰⁸⁷ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1948*, Београд 2008, стр. 196.

²⁰⁸⁸ „Ослобођена, наша жена има данас сва права. Београдске жене против фашизма, за слободу и коначну победу над непријатељом. На јучерашњем успелом збору изабран је Градски одбор Антифашистичког фронта жена Београда“, *Политика*, 30. 10. 1944.

здравственом старању. Велики прилив жена у АФЖ наметао је потребу оснивања одбора по рејонима и формирање мањих група жена задужених за старање око дечијих домова, заштиту деце, рад болница и радионица за војне потребе.²⁰⁸⁹ На састанцима Градског одбора АФЖ-а за Београд чуле су се и жалбе на понашање војске према женама, пре свега на насилно мобилисање жена за прање веша и чишћење касарни.²⁰⁹⁰

Јануара 1945. године одржан је Први антифашистички митинг жена Србије, а о значају који је придаван АФЖ-у сведочи и то да је на митингу говорио Тито. У свом говору, Тито се захвалио српским женама на доприносу који су дале борби, а њихове даље напоре усмерио је пре свега на споредне улоге: да указују помоћ борцима и у политичком погледу доприносе формирању и учвршћивању нове власти.²⁰⁹¹ Основни задаци АФЖ-а били су: помоћ фронту, помоћ у организовању власти, као и објашњавање женском становништву општих прилика насталих после ослобођења. Такође су наглашавани полет, одушевљење жена и спремност да дају допринос у напорима нових власти.²⁰⁹²

На митингу је изабран Главни одбор АФЖ-а за Србију и покренут његов лист *Зора*. Главни одбор АФЖ-а су чиниле 93 представнице, а за председницу је изабрана Ружа Прибићевић. Међу чланицама нашле су се и припаднице бивших грађанских женских удружења које су биле активне и током окупације, попут Наке Спасић.²⁰⁹³ Врсту компромиса са грађанским снагама требало је да представљају неостварени планови да за председницу АФЖ-а Србије буде изабрана Криста Ђорђевић.²⁰⁹⁴ Она је још у предратном периоду била партијска веза са интелектуалном елитом и поверљива личност Партије, курирка и сарадница Иве Рибара. Иначе је била и председница „Цвијете Зузорић“, сестра од стрица Саве Шумановића, бивша дворска дама краљице Марије и супруга професора Медицинског факултета.²⁰⁹⁵ Током 1944. била је ангажована у

²⁰⁸⁹ „Први радни састанак Антифашистичког фронта жена“, *Политика*, 3. 11. 1944.

²⁰⁹⁰ „Наша војска за три и по године партизанског начина ратовања је навикла на то да их наше жене перу и чисте. Сада је тешко привикавати их на други начин, па им опет ми жене требамо пружити помоћ, а то ћемо на тај начин што ће се отворити перионице.“ АС, Ђ-79, ф 1

²⁰⁹¹ *Dokumenti centralnih organa...*, XXII, str. 245.

²⁰⁹² „Одлучне речи маршала Тита на митингу жена Србије. Жене Србије оштро су осудиле разбијаче народног јединства“, *Глас*, бр. 18, 30. 1. 1945.

²⁰⁹³ N. Војиновић, *Žensko pitanje ...*, str. 148.

²⁰⁹⁴ *Београд у рату и револуцији 1941-1945...*, II, стр. 467.

²⁰⁹⁵ Zoran D. Nenezić, *Masoni 1717–2010. Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, I, Beograd, 2010, str. 591.

организацији рада Црвеног крста Југославије.²⁰⁹⁶ Као особа коју је одликовало „савршено познавање најуглађенијих манира опхођења“ била је свесна промена које су наступиле и неоптерећена својим ранијим друштвеним положајем.²⁰⁹⁷ Ипак, с обзиром да је „уживала у томе да невидљиво и неприкосновено господари“,²⁰⁹⁸ успела је да остане „једина југословенска партизанка која је била Госпођа“²⁰⁹⁹ и да избегне да се идеолошки и хијерархијски изједначи са припадницима новог система, тако да је и у Партију примљена тек у каснијем периоду.

Поједине жене које су у предратном периоду помагале рад левих земљорадника и сарађивале са Драгољубом Јовановићем, попут Слободанке Стефановић, у значајној мери су се ангажовале у раду АФЖ-а и постале функционерке у овој организацији, да би из ње у каснијем периоду биле истиснуте.²¹⁰⁰ Сарадњу са АФЖ-ом, иако су имале истакнуте функције, убрзо су напустиле и професорка Катарина Богдановић и Ружа Прибићевић. Истовремено, противници нових власти су настојали да АФЖ представе као организацију у којој водећу улогу имају неморалне и непоштене жене.²¹⁰¹

АЖФ је поред помоћи војним одредима, имао и социјалну улогу пошто је радио на збрињавању угрожене деце, нарочито оне која су остала без родитеља. По ослобођењу, ова улога АФЖ-а добила је много већи значај, посебно на тек ослобођеним територијама. Ипак, опадање друштвеног утицаја и важности организације утицало је и на слабљење рада. У Градском одбору АФЖ-а за Београд су примећивали да се на предавањима виђају стално иста лица, а посебно

Кристу Ђорђевић је током окупације посредним путем на планове о њеном хапшењу упозорио Владимир Велмар-Јанковић, а она се након ослобођења одужила његовој породици омогућавајући им да примају помоћ у периоду прогона и угрожености. Због претње хапшењем Криста се током окупације преселила у Страгаре у кућу браће њеног пријатеља, шпанског борца Драгослава Јовановића, секретара Окружног комитета КПЈ Крушевац. Ђорђевићева је у два наврата била задужена да уручи позив Драгољубу Јовановићу да пређе на ослобођену територију у Босну, али је оба пута тај позив стигао након одржавања заседања АВНОЈ-а. Влада у емиграцији сматрала је марта 1944. да је ухапшена од Гестапоа због наводног учешћа на равнорском Светосавском конгресу. – Д. Јовановић, *Политичке успомене...*, VI, стр. 343. АЈ, 103-158-573

²⁰⁹⁶ *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, Београд 2004, стр. 458-459.

²⁰⁹⁷ Д. Медаковић, *Ефемерис...*, II, стр. 668.

²⁰⁹⁸ Светлана Велмар-Јанковић, *Лагум*, Београд 2004, стр. 66.

²⁰⁹⁹ Д. Ђосић, *Пријатељи мога века...*, стр. 29.

²¹⁰⁰ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, III, Београд 2008, стр. 284.

²¹⁰¹ „Бити АФЕЖЕЈКА, у селу се сматрало бити најгора међу најгорим.“ – М. Баковић Радосављевић, *н.д.*, стр. 283.

је било упадљиво одсуство млађих жена које су се могле ангажовати за рад.²¹⁰² И рад у појединим рејонима у Београду није много напредовао, а марта 1945. је запажено да се рад АФЖ-а одвија увек са истим женама и у форми акција које нису поткрепљене политичким радом. Отпор учешћу жена у раду АФЖ-а у Београду настајао је и услед социјалног незадовољства, а јављале су се и критике повластица које су уживале жене на руководећим положајима у АФЖ-у.²¹⁰³

И ГО АФЖ за Србију је приметио током маја 1945. да се осећа „сплашњавање огромног полета који је настао по ослобођењу Србије“. Упркос оснивању великог броја одбора АФЖ-а по већини места у Србији, њихов рад је током 1945. оцењиван као слаб. Након почетног полета, рад одбора је замирао и на територији ужичког округа, а једним од узрока сматрана је недовољна заинтересованост осталих органа за рад АФЖ-а и недовољно искуство самих жена. Као показатељи успеха су углавном навођени број одржаних конференција и количина прикупљене помоћи.²¹⁰⁴ Марта 1945. у среском одбору АФЖ Чајетине констатовано је да је било сукоба међу женама које су се делиле на присталице четника и партизана, а политичке поделе утицале су и на рад других одбора на територији ужичког округа. На подручју Ужица било је 1945. и више напада четника на жене које су имале функције у локалним организацијама АФЖ-а, док је једна председница сеоског одбора АФЖ-а откривена као четнички јатак.²¹⁰⁵

Препреке у раду одбора током 1945. постојале су и услед ометања рада жена од стране породице. Конзервативно држање мужева и очева према женској равноправности представљало је велику сметњу за активност жена у АФЖ-у. Поједини мужеви су чак претили женама разводом у случају да гласају на изборима, а трпеле су и подсмех од стране жена које нису биле пријатељски расположене према новим властима.

²¹⁰² АС, Ђ-79, ф 1

²¹⁰³ „Зар да дајемо за оне лимузинке и да им плаћамо бензин?“ – био је један од коментара приликом прикупљања прилога за АФЖ, што је констатовано на седници Градског одбора АФЖ у Београду августа 1945. године. АС, Ђ-79, ф 1

²¹⁰⁴ Мара Алексић, „Антифашистички фронт жена у ужичком округу 1944–1945. године“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, 347-361, стр. 352.

²¹⁰⁵ Милоје Ћетеновић, „Четничке одметничке групе у ужичком округу 1944–1945“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, 407-424, стр. 419.

Окружни одбор АФЖ-а у Шапцу је јула 1945. износио да је приближавање краја рата утицало на слабљење рада, али и на то да жене услед бројних послова и обавеза нису успевале политички да се уздижу. Проблеме су стварали и лоши међуљудски односи, жеља за положајима и указивањем поштовања. У том смислу су истицана и превелика очекивања мајки палих бораца које су непрестано исказивале незадовољство радом и критиковале функционисање АФЖ-а.²¹⁰⁶ У Шапцу је окружни одбор АФЖ-а имао проблема и са ангажовањем жена на селу, чему су отпор пружали мушкарци. Отпор је постојао и у настојањима да се укаже помоћ сеоској деци, а приликом евидентирања угрожене деце ширене су вести да ће деца бити одузimana и слата у Совјетски Савез. Покушај да се отворе обданишта није наишао на разумевање пошто је сеоско становништво сматрало да деца треба да дају допринос домаћинству „а не да цабе једу хлеб“.²¹⁰⁷

У околини Враћа у првој половини 1945. манифестовало се више проблема у раду АФЖ-а, који су основу имали у стању на терену, а у крајевима са већим процентом бугарског становништва у националним односима и отпору према југословенској држави. Иако је у Враћу констатовано да је у већини срезова АФЖ имао потенцијала да окупи жене и да су се на почетку оне одазвале, елан се у међувремену изгубио. У масуричком срезу проблем је представљала недовољна активност АФЖ-а на окупљању и политичком придобијању жена и организовању конференција, пошто се више радило на прикупљању пакета и организовању игранки. Несхватање организационих питања огледало се и у тврдњама појединих жена да неће у АФЖ пошто су девојке, а не жене, као и да им је задатак да прикупљају помоћ, а не да се политички ангажују. Један од узрока слабог рада проналажен је и у томе што се АФЖ у Враћу компромитовао издавањем објава женама за путовање услед чега је почео да се доживљава као „полициско удружење“. АФЖ је критикован и да није успео да окупи жене, да оне које су активне углавном само критикују друге због неактивности, а посебно су се недовољно ангажовале жене са села које су одбијале да се „баве политиком“. Као један од основних узрока проблема сматрано је и одсуство политичког рада АФЖ-а који је организовао приредбе и скупљао прилоге, а мањој мери вршио политички утицај. Чак и када су организоване конференције, жене су на њима у

²¹⁰⁶ АС, Ђ-79

²¹⁰⁷ Исто.

малом броју учествовале. Тешкоће у националним односима отежавале су рад у прешевском срезу, где су жене често исказивале нетрпељивост према албанском становништву и захтевале уклањање зарова и фереци, док је у врањском срезу постојао отпор мужева да се жене активније укључе у АФЖ.²¹⁰⁸ Окружни одбор АФЖ-а за Топлицу захтевао је маја 1945. одузимање додељеног ордена једној жени, тврдећи да она нема ауторитет у селу и да је одликовање наишло на рђав одјек.²¹⁰⁹

Јула 1945. срески одбор АФЖ-а у Лозници је извештавао о незаинтересованости жена да приступе АФЖ-у услед притиска мужева, али и због околине која је потцењивала рад ове организације. Такође је истицано да је у овом крају мали број жена у одборима власти, али да оне отворено наступају као критичари власти и рада одборника и много радије посећују конференције других одбора него АФЖ-а.²¹¹⁰ Социјално раслојавање било је примећено у овом среском одбору где је јула 1945. запажено да их помажу углавном сиромашне жене, док оне богатије стоје по страни.

Замирање рада АФЖ-а већ по самом ослобођењу, представљало је појаву која ће у каснијем периоду попримити веће размере, а до тада ће АФЖ одиграти значајну улогу у изградњи нове власти и послужити као основа за окупљање жена у циљу подршке новом режиму. Тенденција која је постојала и током окупације, да масовне организације буду сведене на помоћна тела партијских органа, дошла је до још већег изражаја по ослобођењу. Први конгрес АФЖ Југославије одржан је јуна 1945. у Београду, а приликом конституисања Народног фронта Југославије августа 1945. у његов састав ушле су масовне организације, попут синдикалних, као и АФЖЈ и Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије. Поред тога секретаријат ове организације чинило је девет мушкараца и ниједна жена.²¹¹¹ АФЖ је путем Народног фронта постао једина призната форма окупљања жена и уложио је значајне напоре и велики пропагандни рад у циљу позивања и анимирања жена да гласају на изборима. Ови позиви имали су велики значај и услед чињенице да су жене тада први пут излазиле на изборе.

²¹⁰⁸ АС, БИА, I-265

²¹⁰⁹ АС, Ђ-79

²¹¹⁰ АС, Ђ-79, ф 1

²¹¹¹ Мирјана Станишић, *Друштвени положај жене у Србији 1944–1952*, магистарски рад, Београд 2003, стр. 130.

Подршка жена новим властима огледала се и у њиховом масовном учешћу на митинзима, посебно онима који су били намењени само њима. Најмасовнији збор АФЖ-а одржан је у Београду, октобра 1945. уз учешће око 70.000 жена.²¹¹² АФЖ је одржавао конференције на којима је женама, које су чиниле око 60% бирачког тела, објашњавао значај избора и новостечених права. Поједине жене су се ангажовале у предизборној кампањи и преко граница својих могућности. Лепа Стојановић, радница из Лесковца, која је током окупације хапшена због помагања партизана, током 1945. ангажовала се са великом енергијом у акцијама нове власти, а пред изборе је била толико активна да је услед узбуђења добила срчани удар и убрзо умрла.²¹¹³ У чачанском округу је извештавано и о шишањима и силовањима жена од стране одметника, а у периоду од јула до октобра и о значајној посвећености жена предизборној кампањи и одржавању митинга и конференција, нарочито изражавању подршке политичкој делатности Милке Минић.²¹¹⁴

АФЖ је у значајној мери учествовао у пропагандној предизборној акцији, али и другим активностима везаним за изборе. Током 1945. године Градски одбор АФЖ-а у Београду је будно пратио понашње жена за које се сматрало да су непријатељски расположене према новој власти, а у акцијама спаљивања Гролове „Демократије“ учествовале су и девојке.²¹¹⁵

Жене су, као значајан нови део бирачког тела, имале важну улогу у предизборној кампањи и на изборима. У августу 1945. године донет је Закон о бирачким списковима којим је одређено „да бирачко право имају сви мушки и женски држављани Југославије који су навршили 18 година живота“ што је представљало основу за учешће жена на изборима.²¹¹⁶

Први избори на којима су жене у Србији учествовале били су избори за Уставотворну скупштину новембра 1945. Међу 537 посланика изабраних у Скупштину ФНРЈ биле су 22 жене (4%) од чега је њих осам било из Србије, док је у Скупштини НР Србије међу 287 изабраних посланика било десет жена

²¹¹² М. Павловић, *н.д.*, стр. 285.

²¹¹³ АС, Ђ-79, ф 3

²¹¹⁴ Горан Давидовић, „Месечни извештаји органа унутрашњих послова о стању у чачанском округу јун-октобар 1945“, *Изворник*, 28/2013, Чачак, 119-202, стр. 194.

²¹¹⁵ М. Павловић, *н.д.*, стр. 124-125.

²¹¹⁶ М. Станишић, *н.д.*, стр. 72.

(3,5%).²¹¹⁷ На изборима је учествовало укупно 88,66% бирача, док је проценат жена који је изашао на изборе био нешто мањи и износио је 88%. У Србији је забележен значајан отпор изборима пошто је гласало само 76,7% становништва од чега је 12,69% гласало за кутију без листе, што значи да готово једна трећина становништва није исказала подршку новим властима.²¹¹⁸

Упркос стеченом бирачком праву, многе жене у Србији нису исказале подршку новим властима на изборима. Осим тога, жене су у појединим срединама представљале значајан део грађана којима је одузета могућност учествовања на изборима, као у случају три среза београдског округа (младеновачки, колубарски и подунавски) где је између 15% и 30% жена било лишено бирачког права. Посебна евиденција вођена је о проценту жена које су гласале на изборима, а према подацима АФЖ-а највећи излазак жена у округу београдском на изборе био је на подручју Космаја (97%), а најмањи у Колубари (61%).²¹¹⁹ Срески одбор АФЖ-а у Блацу је констатовао да је 95% жена изашло на изборе.²¹²⁰ Насупрот томе, у ваљевском срезу гласало је 35%, а у подрињском округу само 15% жена.²¹²¹

Устав ФНРЈ, донет јануара 1946. године, гарантовао је равноправност жена чланом 24, којим су оне изједначене са мушкарцима у свим областима „државног, привредног и друштвено-политичког живота“. Жене су по уставу имале право на једнаку плату са мушкарцима за једнак рад, а гарантована им је посебна заштита у радном односу, као и заштита интереса мајки и деце. Принцип равноправности је спроведен и кроз остале законе (Закон о браку, Закон о усвојењу, Закон о односима родитеља и деце, Закон о држављанству, Закон о социјалном осигурању).²¹²² Равноправност жена са мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота гарантована је и Уставом НР Србије 1947. године.

Упркос добијеним правима, учешће жена у органима власти било је више него скромно, а у власти су највише биле заступљене бивше партизанке. Поред

²¹¹⁷ I. Pantelić, *n.d.*, str. 70

²¹¹⁸ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, str. 734.

²¹¹⁹ АС, Ђ-79

²¹²⁰ АС, Ђ-79, ф 1

²¹²¹ М. Станишић, *n.d.*, стр. 205.

²¹²² АЈ, 141-10-380

тога, иако су у значајној мери учествовале у партизанским одредима, партизанке су по ослобођењу биле заступљене у органима власти мање него њихови мушки саборци и имале су ограничени политички утицај. Поједине бивше партизанке су постале повлашћен друштвени слој који је уживао привилегије, али углавном по олигархијском принципу. Најистакнутије партизанке вршиле су бројне партијске и државне функције и уживале друштвене привилегије. Постепено се издвојио и затворени круг утицајних жена које су заузимале водеће положаје, а међу њима су изразити утицај имале Спасенија Бабовић, Митра Митровић, Милка Минић, Љубинка Милосављевић и Боса Цветић. Ових пет жена су у послератном периоду обављале низ значајних политичких функција и имале знатну моћ. Митра Митровић је при Председништву АСНОС-а формираном новембра 1944. заузимала функцију повереника за просвету и тако постала прва жена министарка у Србији.²¹²³ У послератној савезној влади није било жена, а у састав владе Србије у каснијем периоду ушле су Спасенија Бабовић и Милка Минић. Након формирања Комунистичке партије Србије, у састав ЦК КПС ушло је пет жена, док су у деветочланом Политбироу ЦК КПС биле Спасенија Бабовић и Митра Митровић.²¹²⁴

Иако су жене биле од раније присутне у партијској организацији, по ослобођењу су у њој и даље биле мање заступљене у односу на мушкарце. Упркос значајном порасту партијског чланства након ослобођења, тај раст није био пропорционалан у односу на полове. Тако је на територији Окружног комитета КПЈ за Ужице од априла 1944. до маја 1945. број чланова Партије порастао са 53 на 911 од чега је жена било само 6,2%.²¹²⁵ На оснивачком конгресу КПС маја 1945. представник пожаревачког округа приликом разматрања политичке ситуације у Србији примећивао је да је мали број жена у Партији, али и понављао тезу да нема довољно кадрова који би радили са женама.²¹²⁶

Бивше партизанке су, поред значајних функција у власти и у Партији заузимале и истакнуте положаје у АФЖ-у што је у значајној мери спутавало

²¹²³ *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, стр. 433-434.

²¹²⁴ I. Pantelić, *n.d.*, str. 72.

²¹²⁵ Миодраг Жико Аврамовић, „Рад окружног комитета КПЈ за Ужице од 6. 4. 1944. до 15. 5. 1945.“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, 293-318, стр. 317.

²¹²⁶ С. Марковић, *n.d.*, стр. 581.

његов рад.²¹²⁷ Те истакнуте комунистичке су задржале значајне функције у АФЖ-у, али су занемаривале рад у овој организацији, који је често третиран као другоразредни и споредан, окрећући се стварним центрима моћи. Услед тога у АФЖ-у долази до опадања активности и утапања у Народни фронт.²¹²⁸

Иако је у предратном периоду и током рата комунистички покрет отворено понудио еманципацију, стицање тих права за највећи број жена се углавном свео на право да раде.²¹²⁹ У том смислу је Партија стално захтевала од АФЖ-а давање доприноса жена, очекујући њихов радни допринос као вид захвалности за стечена права, која су често постојала само на папиру. Ангажовање жена у послератној обнови утицало је да је жена постала двоструко оптерећена и на радном месту и код куће, а да је при томе њен друштвени статус и положај унутар породице доживео најмање промена. Комунистичка пропаганда славила је жену борца, а промовисан је и модел жене која је истовремено и ударница и узорна мајка. Као модел нове идеалне жене промовисан је лик партизанске мајке, јунакиње обнове, пожртвоване другарице која брине, а женама су намењене улоге мајки, васпитачице и ударница.

Традиционални погледи становништва на хијерархијски нижу позицију жене нису промењени доласком нове власти иако су у почетку били уздрмани добијањем политичких и законских права. Ипак, напори у правцу еманципације нису били занемарљиви. У односу на ранији период, жене су добиле и већа права у погледу наслеђивања, а дошло је и до значајног пораста писмености код жена у годинама непосредно по окончању рата.²¹³⁰ Иако је дошло до формалног законског изједначења и иако су жене углавном биле добровољне савезнице властима у напорима за победу и изградњу, оне нису равноправно учествовале у расподели моћи. У том погледу задржан је традиционални поредак. Осим тога преживео је и опстао патријархални менталитет, који је успео да се саживи са насталим друштвеним и политичким променама. Традиционални мушки ставови према женама показали су се отпорним на промене, а револуционари су били

²¹²⁷ “АФЖЈ је суштински био велика режимска организација чија је масовност била омогућена деловањем државе, а аутентичност сведена на деловање партијки, које су по правилу биле бивше партизанке.” – I. Pantelić, *n.d.*, str. 164.

²¹²⁸ L. Sklevicky, *n.d.*, str. 110.

²¹²⁹ P. J. Marković, *n.d.*, str. 375.

²¹³⁰ В. Гудац Додић, *н.д.*, стр. 28-29

носиоци не само модерности него и предрасуда и стереотипа свог времена. Конзервативна начела су и даље остала важећа неписана правила у односима међу половима. Можда је у том смислу биланс нове власти најбоље осликала једна од њених припадница, Олга Хумо: „мада су нам намере биле најискреније, истинска еманципација друштва била је веома мала“.²¹³¹

АФЖ је наставио да делује као носилац разних социјално-хуманитарних и политичко-васпитних акција међу женама, а нарочито акција за социјално збрињавање деце, просвећивање жена у заосталим крајевима, водио је борбу против верске затуцаности, патријархалних стега и примитивних обичаја.²¹³² Стагнација у раду која се осећала у АФЖ-у већ по самом ослобођењу, наставила је да прати ову организацију до њеног гашења 1953. године када је створен Савез женских друштава. Иако је представљао организацију потчињену интересима Партије, АФЖ је био и организација која је дала значајан допринос политичком образовању и јавном ангажовању жена, већи него што су дале многе друге женске организације у прошлости.

²¹³¹ „Све је било наивно и дирљиво“, *НИН*, бр. 2929, Београд 15. 02. 2007. – Интервју са Олгом Нинчић-Хумо, разговарао Љубиша Ставрић.

²¹³² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988, Beograd 1988, str. 52.

ЗАКЉУЧАК

Стабилност родних и породичних односа била је услов за успостављање друштвене и политичке стабилности у изградњи модерне српске државе почетком 19. века. Развој грађанског друштва утицао је да се на друштвеној позорници Србије у другој половини 19. века појаве и жене, а на ову појаву одразио се и почетак женске афирмације и појачаних тежњи ка еманципацији, карактеристичних за Европу 19. века. Насупрот томе, конзервативни погледи патријархалног друштва држали су жену у подређеном положају одредбама грађанског права које су остале на снази до краја Другог светског рата.

Значајан импулс за промену положаја жене у Србији дало је школовање женске деце, али је у српском друштву доминирало схватање о националном значају образовања жена, због чега је то школовање остајало у уским оквирима. Хуманитарна и национална делатност представљале су и основни мотив оснивања и окупљања око женских удружења углавном припадница угледних грађанских кругова. Недовољна заинтересованост самих жена за промену и побољшање властитог положаја била је последица њиховог васпитања и друштвеног положаја, али и раширене конструкције родних улога са поделом на приватни и јавни домен, при чему је жени додељивана припадност кућној и породичној сфери.

Први светски рат је подстакао друштвене промене и донео драстичан помак у односима између полова пошто су жене током рата успеле да се саме старају о породици, а велики број жена је обављао до тада мушке послове или служио у војним одредима. Још се на примеру Првог светског рата могло видети у којој мери ванредне ситуације као што је рат иницирају промене унутар друштвеног поретка, нарочито у погледу положаја жене у друштву.

У међуратном периоду се убрзао процес изласка жена на јавну сцену, у највећој мери путем већег образовања и запошљавања, али и повећањем њиховог друштвеног значаја, што је водило променама у традиционалним родним улогама. Ново југословенско друштво било је захваћено тежњом ка модерности која се огледала у променама друштвене улоге жене и односа између полова, пре свега у граду. Нова и самосвесна жена привлачила је пажњу јавности својим изгледом, начином живота, ставовима, али је припадала уском кругу привилегованих жена. Домети модернизације били су ограничени, а жене су и даље биле економски, политички и правно подређене мушкарцима.

Формулисање захтева за женско право гласа током двадесетих година било је подстакнуто и позитивним решавањем овог питања у великом броју европских земаља након Првог светског рата. Нестабилне политичке прилике, економска криза и приближавање нове ратне опасности утицали су на маргинализовање женског питања, нарочито његовог централног дела – права гласа. Упркос постојања свести о потреби еманципације и давања права женама, српска жена је до Другог светског рата остала друштвено и економски инфериорна у односу на мушкарца. Избијање и почетак новог светског сукоба могли су жени у таквој позицији само додатно отежати постојећи положај и донети јој додатна оптерећења и страховања.

Иако су постојале разлике у степену привредног и политичког развоја, положај жена и однос према њима широм европског континента садржавао је доста подударности, а управо ће питање либерализма и модернизације, које се одражавало и на женска права, постати једна од основних вододелница сукоба у Другом светском рату који се може сагледати и као сукоб либералних тежњи ка прогресу насупротив традиционалним и конзервативним настојањима. У том смислу женско искуство рата и окупације имаће значајних сличности широм Европе.

Напредак у погледу еманципације које су оствариле поједине европске државе, нарочито Немачка, био је доведен у питање појавом нацизма. Еманципација од еманципације и повратак традиционалним женским улогама мајке и домаћице спадали су у основне захтеве нацистичке идеологије. Фашизам и нацизам су се позивали на традиционалне женске вредности, инсистирајући на мајчинству као услову опстанка и напретка заједнице, уз неопходност жртвовања

и потчињавања жена националним потребама. Ограничавање и мушкараца и жена, принудна стерилизација и репресија били су путеви којима се нацизам мешао у интимну сферу сексуалних односа, очекујући од расно чистих и здравих жена рађање што бројнијег потомства. Ипак, расно погодне жене нису биле ограничене само на кућу и децу, већ су у великом броју биле радно ангажоване, активне у женским организацијама, био им је отворен пут ка високом образовању и имале су могућности да буду активне, да се школују и да раде.

Иако су жене често представљане као жртве нацистичког режима, оне су тај режим подржале радом и мајчинством. Немачке дебате о положају и учешћу жена у Трећем рајху, као жртава или починилаца, при представљању жена као пасивних жртава превиђале су да су многе имале могућност избора и да су на свој начин подржале рат. Жене Трећег рајха мада у значајној мери образованије и еманципованије него у другим европским земљама добровољно су прихватале програм Лебенсборн, писале Хитлеру писма пуна љубави и одушевљења, пристајале да рађају и одгајају децу која ће бити жртвована на фронту. Иако им се обично приписује улога статиста, немачке жене су, као и мушкарци, подржавале нацистички режим, учествовале, иако у мањем степену, у извршењу злочина и биле подршка мушким члановима породице који су вршили злочине.

На окупираним европским територијама нацистички режим углавном није тежио наметању својих идеолошких ставова, већ су његову особеност представљале мале измене унете у постојеће системе који су уживали различити статус, али су били прожети нацистичком контролом. Искуство окупације зависило је од економског и војног значаја окупираних народа, али и од статуса који им је придаван у расистичком вредновању и категоризацији народа што је условило да у западноевропским областима нацистички окупациони режим буде знатно блажи него у источним областима насељеним словенским народима. Ипак, окупација је у свим областима донела значајне промене и тешкоће које су утицале на формирање посебног, окупираног друштва у коме је жена имала нарочиту улогу.

Нацистички окупациони режими углавном су се ослањали на традиционалне, конзервативне, антикомунистички снаге, које су наглашавале патријархалне вредности и подстицале култ материнства и сексуалног

конзервативизма. Антифеминистички наступ сарадника окупатора био је у колизији са порастом улоге жене којој је окупација наметала нове изазове и дужности. Потреба запошљавања и појачаног ангажовања жена у погледу снабдевања и старања о породици захтевала је значајну активност жена које су услед одсуства мужева самостално доносиле одлуке и водиле породицу. Окупација је повећала независност жена које су искусиле економску и емотивну рањивост, али су морале да постану самопоузданије и преузму традиционалне мушке улоге.

Колаборација је углавном била полно структурисана, а пошто у врховима колаборационистичког руководства и власти није било жена, оне су свој утицај остваривале на посредан начин, често успостављањем блиских веза са окупатором. Иако су везе са окупатором могле бити и социјалне и професионалне, највише реакција изазвале су сексуалне и љубавне везе. Окупација је на европској територији уздрмала породични живот услед бројних веза немачких војника са женама на окупираним територијама. Насупрот очекивањима да се окрену породици, поједине жене на окупираним територијама су сексуалним везама са окупатором угрозиле национално јединство. Иако ступање у интимне односе са окупатором није имало утицаја на ратни исход, нити је представљало законски прекршај, тај чин је снажно утицао на јавно мњење. Сексуална колаборација жена је, као вид искључиво женске колаборације, кажњавана је вансудским путем – бријањем глава, што је било раширена појава на многим окупираним европским територијама. Бријање глава женама које су биле у интимним везама са окупатором представљало је и вид поновног успостављања мушке доминације и освете до тада поражених мушкараца.

Већи део европског континента већ је био под окупацијом када је та судбина задесила и Србију, која се нашла на самом дну нацистичке хијерархије нација што се испољило и у суровом експлоатисању и примени радикалних мера у циљу држања становништва у покорности. Жене у Србији нису могле да заузму значајнија места у колаборационистичком апарату, а повољнији положај и добре односе са окупационим властима имале су припаднице немачке мањине и жене које су биле запослене код окупационих власти. Немачка мањина је била један од главних ослонаца окупационих власти, а припаднице ове мањине су услед своје

наклоности често вршиле потказивање остатка становништва и ступале у интимне везе са немачким војницима. Фолксдојчерке су углавном наступале грубо према остатку становништва, уживале привилегије у снабдевању и деловале у оквиру посебно организованих женских групација у немачким удружењима у којима су изражавале подршку нацистичким властима.

Жене су код окупатора могле наћи запослење као помоћно особље, а посебан положај имале су жене које су пристајале да раде у обавештајном апарату. Жене које су радиле за окупаторе често су им постајале и идеолошки блиске. Привилегије и углед код окупационих власти у највећој мери су уживале образованије жене које су радиле као тумачи у немачкој служби и захваљујући том положају успевале да утичу на немачке снаге и посредују у интервенцијама поводом хапшења.

Као доушнице, жене су остваривале привремену сарадњу са окупационим властима подносећи појединачне пријаве против особа у свом окружењу или су успостављале редовну сарадњу у статусу обавештајних сарадница. За озбиљније и значајније улоге обавештајних сарадница ангазоване су жене које су често пролазиле и специјалну обуку, а поједине су сарађивале и са другим зараћеним странама и биле непоуздане у свом раду. Обавештајне сараднице су биле експлоатисане у сексуалном погледу, њихов рад окупационе власти углавном нису цениле, а оне су, с друге стране, изазивале снажан отпор јавности и реакције покрета отпора. Иако су ретке биле жене које су пропагирале нацистичку идеологију, оне су активно наступале у јавности и покушавале да ширим круговима наметну свој утицај упорно се борећи за свој опстанак.

Ступање жена у интимне односе са окупатором било је забележено и током Првог светског рата, а очекивано је у јавности на самом почетку окупације Србије у Другом светском рату. Као и на осталим окупираним територијама, на подручју Србије је знатно порасла проституција, уведене су јавне куће за немачке војнике и извршена бројна силовања чији се број приближавањем рата крају повећава и толерише. Изузев професионалне проституције, постојао је и значајан број жена које су ступале у интимне везе са представницима немачких власти у очекивању привилегија, пре свега у снабдевању.

Ратни пораз је утицао на слабљење патријархалног режима, а упуштање жена у везе са окупатором додатно је деградирало већ поражене мушкараце. Везе са немачким војницима успостављане су углавном на местима где није постојала могућност мешања породице и окружења, односно где су жене биле запослене од стране окупатора или у кућама које су делиле заједно са њим. Интимне везе са окупатором су оличавале рушење патријархалних моралних правила којима је регулисан љубавни и сексуални живот жена, што је узроковало у јавности очекивање њиховог кажњавања.

Док је у већини европских земаља присилно шишање жена представљало углавном реакцију огорчене јавности, у Србији је оно отворено пропагирано у штампи равногорског покрета и постало је део стратегије овог покрета у циљу очувања јавног морала. Иако је кажњавање жена присилним шишањем изненађујуће слично широм окупиране Европе, овај чин је често поред кажњавања жена које су биле у интимним везама са окупатором, подразумевао и кажњавање жена које су се упустиле у друге видове сарадње, а на подручју Србије коришћен је и као метод за обрачун са женама које су сматране за идеолошке противнице. И послератне осуде комунистичких власти су поред стварних прекршаја, као повод имале и идеолошка размимоилажења. Осим тога, жене су углавном оптуживане да су, поред интимних веза са представницима окупационих власти вршиле и обавештајну сарадњу, што је у многим случајевима било тешко доказати и што указује да су предузете мере биле више удар на саме жене, него казна за прекршаје за које су оптуживане.

Насупрот женама које су сарађивале са окупатором, постојао је велики број жена које су доживеле супротно искуство и страдале од окупатора, а док су прве свој пол користиле за стицање погодности, друге су због њега проживљавале страдања. У случајевима масовних одмазди и разрачунавања зараћених страна у грађанском рату, жене су страдале као већински део цивилног становништва. Иако су искључиване из прописиваних мера одмазде за немире и пружање отпора на окупираној територији, осим у случајевима директног пружања отпора, жене су према расположивим статистичким подацима у највећој мери страдале као жртве директног терора на терену, а затим и у логорима. У Србији су жене постајале логорске притворенице на основу расних критеријума, као Јеврејке и

Ромкиње, али и као таоци због учешћа најближих чланова породице покретима отпора и због личног учешћа и подршке илегалним покретима.

Након истребљења мушког дела јеврејске популације највећи део јеврејског женског становништва у окупираној Србији уништен је гасним камионом-душегупком током прве половине 1942. у логору на београдском Сајмишту. Осим што су морале да се суоче са смрћу мушких чланова породице, Јеврејке су биле принуђене да буду сведоци патњи и страдања деце. Смрт су успеле да избегну Јеврејке удате за Србе, као и део оних које су успеле да се склоне на територије под италијанском окупацијом.

Иако су у полној структури логора доминирали мушкарци, жене су, мада малобројније, пропорционално страдале у једнакој мери као и притворени мушкарци. Осим тога, биле су и жртве бруталности и сексуалног насиља, углавном сконцентрисаног на тортуру и понижавање. У патријархалној средини, хапшење жена и њихово задржавање у затворима и логорима често је сматрано за породичну срамоту, али су и поред тога жене затваране као мајке, супруге и сестре припадника равногорског и народноослободилачког покрета. Као такве, често су биле изложене оправданој сумњи власти да помажу своје најближе. Најтежи третман и мучења у логорима и затворима искусиле су жене које су сарађивале или припадале покретима отпора, а које су подвргаване суровим испитивањима и мучењима да би одале своје саборце. Додатно оптерећење за притворенице представљала је њихова идеолошка подвојеност и измешаност. Неслога и неразумевање спречавали су међусобну блискост и заједништво у циљу стварања сношљивије атмосфере, а иако су временом проналажене форме суживота, неповерење је остајало.

Идеолошка и политичка нетрпељивост и искључивост снажно су утицали на животе жена и њихов друштвени положај под окупацијом излажући их непрестаном наметању очекивања од стране зараћених страна које су инсистирале на њиховој подршци. Колаборационистичке власти су настојале да свој положај ојачају стварањем упоришта код становништва спровођењем конзервативних идеја, чију су основу чинила идеолошка полазишта покрета „Збор“. Однос према женама заснивао се на ставовима које је још у предратном периоду износио вођа покрета Димитрије Љотић негирајући потребу женске еманципације, не само у

погледу стицања права гласа, већ и у правном изједначењу са мушкарцима, а искључујући жену из друштвеног живота инсистирањем на повећању њене патријархалне подређености. Антифеминизам је био једна од основних одредница Љотићеве идеологије, а проистакао је у највећој мери из осећаја угрожености мушкарца у односу на јачање улоге жене у друштву и представљао је покушај да се заговарају односи у којима би жена била потпуно подређена и позиционирана веома ниско у систему вредности који је промовисан. Скромна ћерка, честита жена и узорна мајка биле су искључиве улоге намењене српској жени, којој је ускраћивана могућност модернизације и значајнијег јавног деловања, што је представљало регресију и у односу на до тада остварене скромне размере еманципације.

Колаборационистичке власти су пропагирале улогу жене којој су функције домаћице и мајке биле узвишене и неприкосновене, а чија је главна одлика била спремност да себе жртвује за породицу, а децу за отаџбину. О значају који је придаван улози жене у окупираном друштву и променама које су се желеле постићи сведочи и полемика поведена на самом почетку окупације, која је сугерисала одговорност и кривицу жене за ратни пораз и пропаст државе. Полемика је у значајној мери осликала постојеће профиле на јавној сцени окупираног друштва. Окупационе власти су желеле да се жене активирају ради давања радног доприноса нацистичкој победи, док су представници домаће управе позивали жене да се посвете кући и породици. Циљ полемике био је да припреми оснивање новог женског удружења које би потиснуло предратна и окупило све жене у циљу ефикасније контроле и спровођења мера окупационих власти, а на идеолошком плану се очекивало да жене подрже колаборационистичку власт и њене војне одреде. Иако су се намере окупационих и колаборационистичких представника у погледу женског удруживања поклапале у покушајима да им се наметну форме организовања, колаборационистичке власти су зазирале од намера представника окупационог апарата да радно ангажују жене и одуговлачиле су са реализовањем ових мера, да би од њих одустале и због тога што нису наишле на подшку до тада јавно ангажованих жена.

Недостатак подршке образованијег и у јавности афирмисаног дела женске популације, упркос покушајима да се оне ангажују, доприносио је одсуству

перспективе и напретка у раду. Као особа којој су наметали самоодрицање, поковање и послушност, жена је третирана са крајње конзервативних становишта, а извештан страх од жене и јачања њене улоге водили су у конзервативним круговима до негирања потреба еманципације, појаве мизогиније и антифеминизма. Овим ставовима сужаван је простор који су жене до тада избориле у друштву и исказивана тежња да се још више омеђе њихова права, што је идеологију колаборационистичких власти чинило непривлачном за жене. Притисак и непрестано изражавање незадовољства улогом жене у друштву нису доносили плода у њеном придобијању, упркос покушајима да се путем посебних гласила обрати женама. Ублажавање огорчене реторике у односу према женама, иако иницирано од председника владе Милана Недића, услед раније прокламоване огорчености, није наишло на значајније реакције.

Насупрот очекивањима колаборационистичких власти, свакодневни живот под окупацијом управо је отежавао функционисање жене у њој намењеним сегментима домаћинства и породице и утицао је на формирање једног другачијег профила жене. Од почетка окупације женама је у свакодневном животу наметнута појачана активност у погледу старања око породице. Окупација је често представљала свет без одраслих мушкараца чије су улоге преузимале жене, а пропагирани идеали – повученост и пасивност жене, били су у опреци са потребама свакодневице која је захтевала непрестано ангажовање жена.

Искуство окупације у корену је изменило свакодневни живот градске жене, а свеопшта немаштина отежавала је њену реализацију у наметнутој улози породичног економа. Живот под окупацијом многим женама је донео корените промене, пре свега у погледу материјалног статуса и наметнуо нужност прилагођавања новим, суровијим околностима што је утицало на повећање њихове самосталности, снажљивости, али и на појаву огрубелости, суровости и неморалности. Нарочито тежак је био живот жена избеглица које су поред траума које су преживеле, борбе за живот и спас себе и деце, морале да се прилагоде новој средини и обезбеде услове за опстанак породице. Пораст сиромаштва, као и повећана одговорност за породицу, утицали су да је градска жена губила на атрактивности, лепоти, свежини и елану, што ју је водило у апатију и запуштеност.

Сељанку је у свакодневном животу угрожавало стално присуство војске на селу. Поред тога, она је остајала занемарена и потчињена, подређена мушкарцу и невидљива за околину, а власти су од ње углавном очекивале беспоговорну скромност, трпељивост и подређеност. Рат је жени на селу донео и преузимање послова одсутних мушкараца, што ју је додатно оптерећивало, а уз то је лако постајала жртва окружења, нарочито у случајевима спорова око имовине. Осуђена на напоран физички рад, сељанка је брзо старила и губила снагу, а поред тога била је лишена могућности друштвене афирмације, чак и кад су јој окупационе околности омогућиле извесно материјално богаћење. Рат и окупација отворили су нове могућности смелим и одлучним женама, али је пораст одговорности жена у свакодневном животу често разоткривао њихову неспремност и невештост у новим улогама. Окупација јесте понудила нове изазове и проблеме, али је пре свега донела немир, неизвесност и моралне недоумице.

Додатно оптерећење у животима многих жена била је њихова необразованост и непросвећеност. Колаборационистичке власти су превазишле традиционалну несклоност просвећивању женске популације инсистирањем на националном значају образовања жена у циљу успешније бриге о породици и домаћинству, при томе дозвољавајући ограничено високо школовање само за најнадареније. Значајни напори улагани су у описмењавање женске популације, али су у ратним околностима они лако губили ефекат. Тежња ка што већем укључивању женске деце у систем школовања била је мотивисана и настојањем да се она васпитају и обликују према жељеној идеолошкој матрици у циљу што успешнијег обављања кућних и породичних дужности, па су у складу са тим измењени и наставни садржаји у школама. Школовање женске деце ограничавало се на њихово васпитавање да постану добре мајке и домаћице, а неповерење које је према њима гајено манифестовало се и у покушајима полне сегрегације ученика, школа и наставника. Запостављање женске деце одразило се у просветним плановима у тежњама да се смањи број женских гимназија и уведу домаћичке и девојачке школе, као и у значајном ограничењу уписа женске деце на факултете. Уз то су просветне власти изражавале неповерење према женској ученичкој популацији и то често на увредљив и понижавајући начин, уз примену

радикалних мера, притисцима на ученице и настојањем да утичу на њихов изглед, приватни живот и ставове и да их обликују према својим идеолошким жељама.

Ненаклоњеност високообразованој жени, утицала је да власти нису уживале подршку истакнутих образованих жена. На јавној сцени су биле активне само уметнице, попут глумица и певачица, које су успевале да себи олакшају егзистенцију добро плаћеним наступима. Велики број жена које су морале да зарађују за живот одлазиле су на добровољни рад у Немачку иако су тиме ризиковале да буду окарактерисане као жене ниског морала. Осим тога, постојали су и покушаји да се женама наметне принудни рад, што је било у супротности са настојањем да се улога жена сведе на старање о породици и услед чега су ти покушаји стално спречавани. Ономогућени су и покушаји да се мушки службеници замене женама пошто су од почетка окупације испољаване супротне тенденције – знатан број службеница је отпуштен, а задржане су само оне којима је запослење представљало једини извор егзистенције. Ове мере су највише погодиле многобројан женски просветни кадар, који је био изложен и додатном потцењивању власти. Запошљавање женског особља непрестано је ограничавано, а могућност стицања руководећих позиција за жене је била искључена.

Женама је током окупације било изузетно тешко да задрже радна места, што је пресудно утицало на њихову егзистенцију у тешким материјалним условима. Жене су отпуштане због родбинских и пријатељских веза са припадницима покрета отпора, али и услед националне припадности, квалитет њиховог рада је потцењиван, а оне у јавности често критиковане и омаловажаване као несавесне раднице. Потреба за радним ангажовањем жена је постепено, иако са значајним закашњењем, односила превагу, услед чега се мења однос према запосленим женама и њиховом радном доприносу, уз истицање њихове скромности и честитости. Иако се ове промене биле видљиве, њихова касна појава, али и декларативност, утицали су да је неповерење према запосленој жени, њеном раду и, уопште, моралним вредностима остајало трајна карактеристика живота жене у окупираној Србији.

Иако је покушавано да се школовање и запослење жена ограничи, а оне усмере ка формирању породице, управо су окупационе околности то отежавале, а друштвени односи и стање током окупације остављали су жени мало простора за

реализовање љубави. Мада су склапање брака сматрале пожељним, колаборационистичке власти су настојале и да усмеравају избор брачног партнера. Могућност контакта мушкараца и жена је ограничавана, а у јавности и друштву је спровођена полна сегрегација, што је отежавало могућност упознавања. Брак је склапан највише на основу воље родитеља, у оквиру сопственог сталежа и на основу материјалних интереса, при чему су девојке имале малу могућност утицаја на избор брачног партнера. Када је имала могућност да бира, жена је бирала државног службеника, материјално обезбеђеног, здравог, поштеног и чисте прошлости, не водећи много рачуна о питању емоција и поводећи се за рационалистичким ставом своје околине.

Без обзира на могућност избора брачног партнера, одговорност за успех брака и склад у породичном животу спадали су искључиво на жену, од које је очекивано да беспоговорно повлађује и угађа мужу. Од жена је тражено да се прилагоде брачној заједници, а своје интересе подреде интересима осталих чланова породице. Изостанак самосталног избора брачног партнера је доводио до бракова без љубави, у којима је недостатак блискости и љубави надокнађиван ванбрачним везама и прељубама које су биле честе, упркос прокламованом пуританизму. С друге стране, окупација је многим женама донела дуге периоде брачне раздвојености и апстиненције. То је нарочито важило за жене ратних заробљеника које су уз то биле изложене повећаној пажњи јавности која се посебно бавила питањем брачне оданости ових жена и оштрим оком пратила њихово понашање.

Брачна неслога је под окупацијом добила и другачије форме разрешавања. Поред раширености физичког насиља над женама, завађени брачни партнери су из освете прибегавали и пријавама код власти. Брачни проблеми су кулминирали код национално мешовитих бракова код којих су ратни пораз и распад државе, као и окупација, утицали на пораст сукоба и размирица на националном нивоу и доводили до међусобног неповерења.

Осим односа са мужем, за удату жену је највећи изазов представљао однос са свекрвом. Подређена улога жене у мужевој породици након удаје наметала јој је прилагођавање, покорност и послушност, а неслагања која су постојала у

односу са свекрвом појачана су под окупацијом која је изискивала већу повезаност и упућеност чланова породице једних на друге.

Породична повезаност често је превазилазила идеолошка неслагања и углавном су се чланови породице међусобно помагали, али су рат и окупација нарушавали постојеће друштвене и породичне односе често изазивајући непремостиве сукобе и разилажења. Породичне свађе и несугласице су се заоштравале, а у помоћ су позивани представници разних покрета и власти који су деловали као арбитри, посредници и измиритељи. Питања части и основног људског морала су под тежином рата и окупације добијала на значају и оптерећивала су у значајној мери и мушкарце и жене.

У породици под окупацијом најтежа улога жене била је улога мајке и старатељке над децом. Иако су колаборационистичке власти подстицале рађање што већег броја деце, оне су истовремено радиле и на пројектовању и обликовању расно пожељног потомства путем планова за побољшање здравствене заштите. Државна интервенција и спровођење расне политике оправдавани су ставовима да опстанак и будућност нације зависе од раста популације, при чему је улога жене као мајке афирмисана од стране власти. Од жена је очекивано да одгајају децу у складу са националним и патријархалним системом вредности, а мајчинство је сматрано примарним циљем и задатком женског рода.

Иако су колаборационистичке власти тежиле повећању наталитета, под окупацијом су појачана настојања да се ограничи бројност потомства. Одлука о рађању падала је на терет жене, она је морала сама да се снађе за побачај или је у лошим условима рађала и одгајала децу. Трудноћа и рађање деце остављали су траг на здрављу и изгледу жене, а тешки услови одгајања деце додатно су се погоршали под окупацијом, што је узроковало огромно повећање броја угрожене деце без елементарних услова за живот. Друштво под окупацијом било је друштво без очева, у коме је жена као мајка постајала искључиво одговорна за старање о породици и потомству, коме често није успевала да наметне свој ауторитет и да се стара о њему на адекватан начин. Иако су колаборационистичке власти истицале и славиле улогу мајке, управо је та женска дужност била под највећим испитом током окупације, пошто су усамљеност у старању о деци, страдање, сиромаштво, изложеност болестима отежавали успешну реализацију жене као мајке.

Самостално одлучивање жена долазило је до изражаја приликом одређивања за зарађене ратне покрете. У том смислу од значаја је било шта су ти покрети, нарочито покрети отпора, имали да понуде женама. У равногорском покрету су одсуство целовитог идеолошког програма и став да је покрет искључиво војни, утицали на несклоност и недовољно бављење и ангажовање око политичких циљева, а нарочито око разматрања питања положаја жене у друштву. Видећи себе као једину грађанску алтернативу, уживајући подршку савезника и југословенске владе у емиграцији, равногорски покрет није улагао много напора у придобијање жена. Није искоришћена запостављеност жена, потреба да им се обрати и укаже поверење, већ је жена посматрана са негативних полазишта, а модернизација критикована као морално пропадање жене. Иако се у малој мери обраћао женама, чак и када је то чинио, равногорски покрет је наступао са конзервативних, патријархалних становишта, видећи жену искључиво као супругу и мајку, чији је национални значај лежао у потреби да васпита децу и синове храбро жртвује у рату. Прокламовани идеални модел жене инсистирао је на националним и патријархалним вредностима, што је представљало недовољно атрактивне ставове који су се мало разликовали од реторике колаборациониста када је у питању била улога жене у друштву.

Приближавање краја рата и губитак савезничке подршке и утицаја у народу навели су равногорски покрет да динамизује рад и боље осмисли основна идеолошка полазишта. Почела је да се увиђа потреба стицања наклоности жена, али настали као резултат нужности, позиви и обраћања женама често су представљали празну форму у оквиру које су жене добиле скромне улоге засноване углавном на потребама пропаганде. Угледајући се на западне савезнике, вођство покрета је увиђало недовољну ангажованост жена, али је кривицу за то свалјивало на жене. Упркос напорима да се покрет политички изгради и осмисли, улога жена и очекивања од ње задржали су исту форму, а у својим најзначајнијим актима, равногорски покрет је остајао нем када су у питању политичка права жена. И у одсудним моментима, када је женама посвећивана пажња, оне су добијале значај само у покретању рада женских организација и у плановима који су се тицали послератне социјалне заштите.

Упркос традицији Првог светског рата, нарочито устаничког отпора становништва током окупације, равногорски покрет није рачунао са доприносом жена војној организацији. Веома мали број жена је учествовао у борбеним акцијама, док је одређен број њих био активан у пословима санитета, курирским и обавештајним активностима, али је њихов потенцијал био недовољно искоришћен. Доживљаван као мушки и војни, равногорски покрет је улагао мало напора да ангажује жене. Насупрот томе, жеља жена да дају допринос оличена је у настанку самоникле женске борбене организације што представља посебан ратни феномен. *Црне шамије* су биле женска организација која је настала крајем 1941. као реакција на масовна стрељања, а која се накнадно придружила равногорском покрету вршећи за његове потребе курирску службу, сакупљање санитарског материјала, оружја и муниције. Помоћ и подршку покрету, пружале су и жене чији су мужеви припадали снагама ЈВуО, а које су биле ангазоване у појединим активностима покрета или су сматране следбеницама опредељења својих супруга, мада су својим понашањем често доприносиле и опадању кредибилитета покрета.

Учешће жена у организацији је углавном зависило од њихове упорности и добровољне активности. Упркос њиховим напорима, могућностима и жељама, њихов допринос није остављао већег трага, нити имао одлучнијег утицаја на делатност покрета. Жене припаднице равногорског покрета су свој допринос виделе као националну и антикомунистичку активност и дужност, остајући у оквирима конзервативизма и традиционализма. У својој делатности оне су при томе испољавале верност и оданост покрету до граница жртвовања, чак и након његовог пораза.

Занемаривање могућности женског доприноса представљало је и део настојања равногорског покрета да се као војна организација према становништву односи са заштитничких позиција, али се при томе дешавало да су се те намере извржавале у супротно понашање које је погађало нарочито жене. Смањена активност након слома устанка 1941. утицала је на окретање личним задовољствима, али и неморалном и насилничком понашању, нарочито према женама. У жалбама на лоше понашање највише тужби упућивано је на командни кадар. Официри који су чинили основу равногорског покрета, одгајани и

школовани да постану друштвена елита, спутавани у љубавном и сексуалном животу, током рата су у односу према женама испољили нагомилане фрустрације које су дошле до изражаја у неморалном животу, а често и у насиљу. Код припадника покрета постојала је склоност ка агресивном исказивању мушкости, тежња ка постизању успеха у сексуалном освајању и доказивању мужевности.

Потреба за супротним полом и емотивним и сексуалним контактима, упркос рату, била је присутна код већине равногораца. Поред озбиљних емотивних веза, велики број четничких команданата упуштао се у отворене љубавне авантуре које су наносиле штету угледу покрета. Велики број официра имао је „пратњу“, односно љубавнице, а покушаји да се сузбије та појава, због које је сматрано да покрет губи углед, остајали су без успеха, а временом је и сам покрет постајао толерантнији на моралне прекршаје. Упркос пропагираној патријархалности, однос према женама био је усмерен на њихово сексуално искоришћавање, а оне су често третиране као сексуалне мете на које су припадници равногорског поретка сматрали да имају право као евентуални ратни победници.

Закаснило увиђање значаја окретања женама и стицања њихове подршке, допринели су да су многе мере спроведене од стране покрета биле реализоване командно, без довољно такта и посвећености. У раду женских равногорских организација, насталих у последњој години окупације, недостајало је систематичности и упорности самих жена, али и покрета. Почетком 1944. уложени су значајни напори да се формира *Југословенска организација равногорки* која је за циљ имала повезивање жена и женских друштава на националној основи и чија је делатност била углавном сведена на пропаганду раније прокламованих конзервативних погледа на улогу жене. Изградња ЈУОРА вршена је наредбодавно, диригована хијерархијски и често је наилазила на недовољну заинтересованост, али и отпор и становништва и припадника покрета. Постојање више планова о оснивању низа женских организација сведочило је и о одсуству јасне перспективе у раду, а поред нереализованих пројеката, током априла и маја 1944. долази до формирања *Женске равногорске организације санитета* која је имала за приоритет санитарску службу, али и подизање културе и националне свести у народу и која се, за разлику од ЈУОРА-е, налазила у

саставу војне организације, а улогу у њеном раду добиле су осведочене сараднице и припаднице покрета. Паралелно постојање двеју женских организација завршило се укидањем прве и претварањем ЖРОС-а у једино женско равногорско удружење, које је у околностима убрзаног развоја догађаја и јачања народноослободилачког покрета добило задатке који су се у значајној мери разликовали од ранијих равногорских погледа на женско питање. ЖРОС је представљан као организација у којој су жене стекле могућност да се изједначе с мушкарцима у вршењу националних дужности и обезбеде равноправност. Програм организације наглашавао је потребу активности жена, али је залагањем за њихово учешће изостајало конкретно ангажовање, већ је њихова делатност свођена на могућност доприноса у пропагандном раду и вршењу санитетских послова. Пропагандна ширина и значај који је придаван ЖРОС-у у последњим тренуцима окупације представљали су закаслелу реакцију која није имала много ефекта и простора за реализацију. Повлачењем са територије окупиране Србије, жене везане за равногорски покрет наставиће своју делатност у оквиру Акционог одбора жена Југословенске демократске заједнице, али враћајући се на крајње конзервативне и раније превазиђене погледе на улогу жене у друштву.

Оцену равногорских женских организација дали су и њихови идеолошки противници, а чињеница да је након рата осуђена делатност *Црних шамија* и ЖРОС-а, а припаднице ове две женске организације лишене права гласа, сведочи о потенцијалу који су имале. Забрана и осуда односиле су се на форме организовања где су жене стекле највише могућности деловања, што је у великој мери било признато од стране идеолошких противника.

За разлику од колаборационистичких власти и равногорског покрета који нису имали афирмативан однос према женском питању и захтевима у погледу права жена, комунистички покрет се још у предратном периоду залагао за позитивно решење женског питања. Равноправност жена била је захтев који су истакли родоначелници комунистичке идеје и која је представљала једну од основа комунистичке идеологије. У склопу револуције којом је КПЈ желела да оствари промену политичког и друштвеног система, еманципација жена није представљала посебан захтев, већ део те промене, а женско питање је третирано у склопу класног, са ставом да ће ослобођење жена бити последица класног

ослобођења. Поред тога, захтеви у погледу остваривања женских права нису превазилазили обим и залагања која су у том погледу истакла феминистичка удружења.

Залагање за рад са женама од стране КПЈ у предратном периоду често је било без резултата, пошто је та активност углавном сматрана мање значајном и недовољно атрактивном за мушкарце. Након више пута безуспешно покретаног деловања међу женама, услед критика високих функционера и притисака Коминтерне, од друге половине тридесетих година долази до активнијег рада на придобијању жена и повећања њиховог броја у партијском чланству. Пета земаљска конференција КПЈ 1940. на којој је посебно разматрано женско питање, као и пријем двеју жена у састав ЦК КПЈ сведочили су о порасту улоге жена у покрету, иако је највећи број њих остајао и даље на маргинама организације. Упркос томе, КПЈ је привлачила младе и образоване жене које су са тешкоћама могле да се афирмишу у постојећем систему и биле свесне потребе промена, а од припадница комунистичке организације је, као и од мушких чланова, очекивана потпуна посвећеност, односно занемаривање и подређивање личног живота интересима комунистичког покрета.

У истом периоду напуштене су идеје слободне љубави пропагиране од дела чланства, што је учињено по узору на промене у организовању породице у Совјетском Савезу, где је дошло до повратка на конзервативне ставове и до завођења традиционалних породичних односа. Залагање за сексуални пуританизам поговодало је традиционалном менталитету и утицало на положај жене у партијској организацији, који се често заснивао и на породичним везама.

Иако је непосредно пред рат комунистичка организација успела да придобије велики број жена, одзив и учешће жена у народноослободилачким одредима били су велики, неочекивани и непланирани од стране комунистичког вођства, које је углавном предвиђало ангажовање жена током рата у партијској организацији и санитету. За разлику од осталих крајева Југославије, партизанским одредима у Србији углавном су приступале образоване младе жене које су већ биле ангажоване у комунистичкој организацији, а које су биле животно угрожене услед своје оријентације. Њих је мотивисала борба за слободу, док је свест о обећаној еманципацији постојала, али није имала пресудну улогу.

Значајан број жена прикључио се устанку 1941. и ступио у одреде, али су након слома устанка многе биле одбачене и препуштене страдању. Ступање жена у одреде је значајно смањено током 1942. када долази до кризе покрета и када партизанско вођство доноси одлуке којима подстиче пријем жена у одреде што се поклапа и са почетком сличне политике у Совјетском Савезу. Таква политика, као и дешавања на ратиштима, погодовали су јачању партизанског покрета у Србији током 1943. и порасту ступања жена у одреде и предузимању мера да се сузбије противљење њиховом учешћу. Настала као производ нужности, ова политика била је краткорочна и већ 1944. године долази до опадања пријема жена у одреде и предузимање мера да се оне упуте на споредне дужности, а током 1945. долази до њихове масовне демобилизације. Иако краткорочна, активност жена у партизанским одредима оставила је значајан траг, а пријем жена у одреде, осим обезбеђивања додатне људске снаге омогућио је да се потврди предратно залагање за равноправност.

Криза партизанског покрета почетком 1942. године утицала је на опадање борбеног морала и ентузијазма код појединих чланица покрета, али је већина остајала одлучна за борбу. Учешће жена у одредима није имало само значај самопотврђивања и доказивања, већ је поред еманципаторског потенцијала за многе жене представљало егзистенцијалну нужност. Страхоте хапшења које је подразумевало опасност од сексуалног злостављања и сигурне смрти, утицале су да су партизанке у тешким и безизгледним ситуацијама одлучују на самоубиство, што је на територији окупиране Србије била веома честа појава коју је подстицало и партизанско руководство. Осим тога, припаднице народноослободилачког покрета страдале су током рата у готово подједнакој мери у затворима и логорима, као и у борбама, а размере страдања расле су како се рат ближио крају.

Неповерење и несклоност пријему жена у одреде дуго су опстајали упркос упорном залагању партијске организације на њиховом побијању. Иако је у партијској реторици наглашавана улога жена и потреба равноправности и побољшања њиховог положаја у одредима, у суштини су владали традиционални односи, које су прихватале и саме партизанке радећи без приговора споредне и мање вредноване послове, а у одредима су представљале део људства коме је указивано најмање пажње у погледу снабдевања и напредовања. Упркос

настојањима да жене добију равноправно место у одреду, дискриминација жена и традиционална подела послова су опстајале.

Жене су морале да освајају и изграђују своје позиције у народноослободилачком покрету углавном вршећи послове везане за санитет и партијску организацију. Један део жена био је активан и на борачким дужностима, али су оне често словиле као борбене и сурове и као такве изазивале страх, али су биле и препознатљиве и популарне у јавности. Осећајући потребу да доказују своју борбеност и одлучност, партизанке су у највећем броју случајева оцењиване као храбре и пожртвоване. Такав углед су нарочито уживале болничарке, које су често носиле терет бројних ратних дужности и обављале више послова истовремено. Упркос томе, војници су више вредновани од болничарки, а мушкарци су имали више шанси и могућности за унапређење и војно напредовање у односу на жене, које су војне чинове углавном добијале на основу доприноса раду санитета.

Присуство жена у одредима неминовно је, без обзира на пропагирану равноправност, изазивало испољавање патријархалних ставова, али су упркос неједнаком третману, многе жене своју припадност и учешће у одредима виделе као позитивно искуство. Сама могућност учешћа у борби представљала је преломни корак у односу на прошлост, а комунистичка идеологија је тај прелаз премостила пропагандним представљањем жена као добровољних жртава за опште добро, што је погодовало патријархалним представама и очекивањима у којима су пожртвованост и херојство жена у великој мери служили за њихову легитимизацију као бораца и оправдање потребе давања равноправности.

Масовно учешће жена у партизанским одредима утицало је да су оне постале омиљена мета противничке пропаганде, која је инсистирала на њиховој неморалности, промискуитету, изопачености и бруталности. Реторика о неморалности партизанки садржавала је значајне примесе антисемитизма, а знала је да досегне границе вулгарности. Истовремено, она је служила и као оправдање за сексуално злостављање заробљених партизанки. Присуство жена у партизанским одредима имало је психолошки ефекат и деловало је обесхрабрујуће на борбену готовост припадника супротстављених снага. Аутори пропаганде, мушкарци који су током рата били у позадини, испољавали су овим

путем значајне фрустрације и инфериорност коју су осећали у поређењу са женом у униформи.

Учешће жена у партизанским одредима служило је као погодан пропагандни материјал за ширење прича о ниском моралу партизанки, а ове оптужбе су заједно са појавом сексуалних веза у одредима утицале да партијско руководство инсистира на строгој сексуалној дисциплини и покуша да спроведе строге норме сексуалног понашања мешајући се у личне односе својих следбеника. Комунистичка самодисциплина и сексуална узорност промовисане су као партизанске вредности, али су у пракси заједнички живот у одредима, као и неизвесност и страх утицали на ослобађање емоција и успостављање блискости. Романтичне везе су обесхрабриване, парови раздвајани, а нежељено сексуално понашање понекад кажњавано. Контрола је настојала да се заведе пре свега над женском сексуалношћу искључивањем жена из одреда, пребацивањем у друге јединице и политичким радом искључиво са женама. Ове појаве наводе на закључак да су за жене важиле другачији сексуални стандарди него за мушкарце и да су оне посредно оптуживане за уношење сексуалних тензија у одреде. Такође су за сексуалне преступе често кажњаване само жене.

Партијска дисциплина и спровођење мера за кршење сексуалне аскезе зависили су од положаја особе у одредима и међуљудских односа, што је знало да доведе и до екстремизма, трагичних ситуација и инцидента. Поред дуплих стандарда у погледу рода постојали су и дупли стандарди у хијерархији покрета. Понашање многих руководилаца није одговарало званичном моделу и толерисање њихових сексуалних веза делило је партијску елиту од остатка покрета. Упркос сузбијањима, љубавне везе су биле честа појава у одредима и толерисане су, уз настојање да се над њима успостави контрола.

Насупрот пропаганди о неморалности партизанки, партизанска пропаганда је истицала њихове традиционалне женске особине попут пожртвованости, части и поштења, што је коришћено за придобијање ширих слојева и ангажовање жена за давање материјалне помоћи и подршке. Окупљање жена је још од устанка 1941. коришћено за пропаганду, поготово у грађанском рату. У окупираној Србији је и током устанка и у каснијем периоду често истицано недовољно ангажовање у раду са женама и запостављање овог поља рада. Рад са женама је углавном

сматран мање битним и за њега нису ангажовани мушкарци, већ се желео образовати женски кадар који би био усмерен на ту делатност и потиснут са других, мушких дужности. Инсистирање на извештавању о раду са женама, иако упорно, најчешће се завршавало подношењем негативних извештаја, што упркос извесним очекивањима сведочи и о придавању мањег значаја том раду. Развој Антифашистичког фронта жена (АФЖ) током окупације у Србији одвијао се успорено и био је у великој мери условљен активностима партизанског покрета. Иако су формиран поједини одбори, њихова делатност у пуној мери почиње тек окончањем окупације. За то време, на формирање врховне југословенске организације АФЖ-а и изградњу његових основних постулата у великој мери су утицале поједине жене са територије Србије које су се повукле са главнином партизанских снага.

АФЖ је оформљен са циљем да усмери постепену мобилизацију жена у народноослободилачки покрет и управља њиховим радом за помоћ одредима. Поред помоћи војсци, АФЖ је имао мисију у образовању и политичком уздизању жена, али је страх од његове самосталности искоришћен да АФЖ буде оптужен за феминизам и реорганизован с циљем да буде стављен под потпуну контролу. Партија није дозволила стварање аутономне женске организације, а АФЖ је претворен у орган који је мобилисао жене за рад у другим телима.

Упркос значајним тешкоћама у раду АФЖ-а и његовој касној организацији на територији Србије, многе жене су исказивале жељу да се ангажују у раду на помоћи и подршци народноослободилачком покрету. Жене су исказале спремност да се укључе у политички и друштвени живот, а у оквиру АФЖ-а испољиле су способност за самостални рад и организовање. АФЖ је успео да окупи женски део популације који је углавном сматран заосталијим и инертним, и да активира сељанке и домаћице да јавно иступају и искажу подршку и помоћ народноослободилачком покрету. Спутана делатности АФЖ-а допринело је и његовом недовољном раду на политичком ангажовању жена, већ су оне углавном искоришћене за указивање помоћи. Иако су стекле право равноправног учешћа у народноослободилачким органима, жене нису постале активне чланице, већ је њихово учешће углавном сматрано формалним, а њихова заступљеност била је у

значајном проценту нижа у односу на број мушкараца, не само у органима власти, већ и у партијским форумима и чланству.

Крај окупације донео је и ближи контакт становништва са партизанским снагама које су се бориле на осталим југословенским подручјима што је знало да доведе до неповерења и неприхватања, али и испољавања насиља. Жене су биле жртве не само сексуалног насиља проузрокованог победничком еуфоријом, већ и жртве идеолошке одмазде када су страдале због породичне повезаности са противницима нових власти, али и због испољавања личног неслагања.

Ратна страдања појачала су жељу за повратком породичном животу, а тиме је дошло и до повратка жена њиховим традиционалним улогама. Окончање рата донело је окретање према приватности, а породични живот у Србији је био обележен и постојањем великог броја породица са једним родитељем, односно, удовица које се углавном нису више удавале, већ су се посвећивале бризи о деци.

Огроман број жена, ношен ослободилачким полетом, исказао је вољу да се ангажује и да учествује у изградњи нове власти и послератној обнови. Остварена су обећања о стицању грађанских и политичких права и први пут у историји Србије жене су добиле право да бирају и буду биране. Елан и полет, настали по ослобођењу, брзо су спласнули када је реч о женској организацији, при чему је АФЖ искоришћен у изградњи власти. Иако је имао значајну улогу у придобијању и активирању жена, као и њиховом просвећивању, АФЖ је, као и остале друштвено-политичке организације, претворен у несамосталну организацију под контролом Партије. Проверене партијске активисткиње са дугогодишњим партијским стажом створиле су затворени круг који је често спречавао продор и афирмисање других жена, а иако је њихово интересовање било усмерено ка стварним полугама власти, оне су наставиле да контролишу женску организацију.

Жене су својим радом дале значајан допринос у обнови земље, а уз то су морале непрестано да се доказују и исказују захвалност за добијена права. Законским изједначењем женско питање је сматрано решеним, а улога жена сведена на репрезентативну и симболичну. Стицање равноправности мало је допринело нестајању патријархалних погледа на жену. Иако су изједначене пред законом, жене нису биле равноправно заступљене у политичким телима, а однос према њима у приватној сфери није се битно променио. Такав тренд је утицао да у

породици опстане традиционална подела послова услед чега је жена двоструко оптерећена и запослењем и бригом о домаћинству.

Историјски развој је неминовно довео до већег друштвеног ангажмана жена, а Други светски рат је у Србији подстакао убрзано решавање нагомиланих друштвених и политичких проблема. Политички покрети и струје ангажовани у грађанском рату од жене су безрезервно очекивали да се жртвује у корист њихових циљева – ради опстанка нације, обнове државе, победе револуције. Од жена је очекивано да буду пожртвоване мајке, домаћице, сестре, супруге, другарице, болничарке. Ови захтеви су се ослањали на женску друштвено усађену трпељивост, инертност, пристајање на додељену улогу и мирење са властитим положајем.

Структурално, законски и друштвено ограничену могућност деловања, жене су током окупације мењале продирањем тамо где су имале највише могућности да продру и узму учешћа у друштвеним и политичким променама. У једном затвореном и пораженом друштву жена се осмелила да направи искорак у односу на уобичајено понашање. Комунистички покрет је обећањима еманципације представљао перспективнију опцију за жене, а као једини који се залагао за еманципацију изградио је монопол на решавање женског питања. Однос према женама био је једна од суштинских разлика партизанског покрета у односу на остале, али је он у великој мери био условљен и тиме што су саме жене својим пристајањем на борбу наметнуле такав став, што је партијско руководство увидело и искористило.

Учешће жена у народноослободилачком покрету један је од значајних феномена у модерној историји. Жене су доказале да у модерном рату могу да се боре једнако као и мушкарци. Партизанке су се одрекле „нормалног женског живота“ и прихватиле ризике смрти, рањавања и заробљавања, мучења, недостатак основне хигијене и интимности. Повратком кући после победе морале су да постану обичне жене и поново су постепено потиснуте на маргину.

У прошлости су жене углавном без опирања прихватале додељене им улоге и судбину, а таква пракса наставила се и након ослобођења. Упркос признавања права женама, њихова политичка права попримила су облик симболичне заступљености. Иако је истицано да су жене избориле једнакост и

права, стварна једнакост у послератном свету није им дата, а патријархални утицај је, иако преобликован, однео превагу над еманципацијом. Патријархални односи и норме показали су се истрајнијим од политичких идеја, а практична примена проглашене једнакости полова показала се знатно сложенијом.

Еманципација жена је представљала опште прихваћено начело комунистичке идеологије од којег није било могуће одступити. Услед тога присуство жена у послератним органима власти није било у толикој мери последица еманципације колико политика партије и државе које су тежиле да жене буду заступљене. Упркос томе, ове околности не могу засенити чињеницу да су после Другог светског рата жене у Србији по први пут у историји постале равноправне чланице друштва. Женско питање је покренуто и променило садржину, а жене су неповратно искорачиле на друштвену сцену. Вероватно би после Другог светског рата у складу са општим друштвеним, али и светским променама свака власт била принуђена да предузме сличне мере. Послератна еманципација жена одвијала се и у осталим европским државама, али иако политички наглашавана, социјално недовршена еманципација представљала је послератну стварност већине европских земаља.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Архив Србије

Антифашистички фронт жена Србије - Главни одбор 1945–1953

Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
1944–1948

Коло српских сестара

Конференција за друштвену активност жена 1953–1967

Комесаријат за избеглице и пресељенике 1941–1944

Министарство пошта, телеграфа и телефона 1941–1944

Министарство просвете и вера 1941–1944

Министарство рада, социјалног старања и народног здравља 1941–1944

Окружни комитет КПЈ Крушевац 1941–1947

Окружни комитет КПЈ Лесковац 1941–1947

Окружни комитет КПЈ Пожаревац 1941–1947

Окружни комитет КПЈ Зајечар 1941–1947

Окружни комитет КПЈ Шабац 1941–1947

Покрајинско повереништво КПЈ за Ниш 1942–1948

Председништво Министарског савета 1941–1944

Централни комитет Савеза комуниста Србије 1919–1990

Лични фонд Спасеније Цане Бабовић

Sećanja drugarice Spasenije-Cane Babović na ljude i zbivanja pre i u toku NOB-a,
рукопис.

Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције

Збирка Десанке Павловић

Збирка о НОР-у

Архив Југославије

Антифашистички фронт жена Југославије 1945–1953

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945–
1948

Емигрантска Влада Краљевине Југославије 1941–1945

Министарство социјалне политике ФНРЈ 1944–1946

Савезни секретаријат за правосуђе 1954–1967

Савез комуниста Југославије 1919–1990

Збирка др Војислава Јовановића Марамбоа 1884–1968

Збирка Станислава Кракова 1895–1968

Збирка мемоарске грађе 1903–1946

Војни архив

Емигрантска Влада Краљевине Југославије 1941–1945

Народноослободилачка војска Југославије 1941–1945

Недићева архива 1941–1944

Немачка архива 1941–1945

Четничка архива 1941–1945

Историјски архив Београда

VdS

Управа града Београда - Специјална полиција 1839–1944

Збирка мемоарске грађе

Историјски архив Ужице

Окружни суд Ужице

Матица српска

Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник*, 1941–1944, рукопис.

Приватна архива

Хартије Митре Митровић – власништво Небојше Дамњановића.

Објављени извори

1. Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, VI, Београд 1979.
2. *Говори генерала Милана Недића-председника Владе народног спаса*, Београд 2006.
3. *Два века развоја Србије. Статистички преглед*, Београд 2008.
4. *Документа са суђења Равногорском покрету 10. јуни - 15 јули 1946. године*, приредио Миодраг Зечевић, I-III, Београд 2001.
5. Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи*, I-II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, Београд 1998.
6. *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941–1945*, Београд 1988, I-XXIII, 1985-1996.
7. *Живети у Београду. Документи Управе града Београда*, VI, 1890–1940, Београд 2008.
8. *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, Београд 2004.
9. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том I-XIV, Београд 1948-1973. (*Zbornik NOR-a*).
10. *Извештаји Команде српске државе страже за округ моравски 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2001.
11. *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски*, приредио Божидар Благојевић, Неготин-Зајечар 2007.
12. *Извештаји Недићевих органа власти у округу моравском 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2005.
13. *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Београд 1989.

14. *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943–1944. Документи*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина 2006.
15. *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, I-II, priredile Evica Micković, Milena Radojičić, Beograd 2009.
16. Димитрије В. Љотић, *Одабрана дела*, I-II, Минхен 1990.
17. Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, I-III, Београд 2001-2003, приредио Драган Суботић.
18. *Majn Kampf Adolfa Hitlera. Celovito izdanje na srpskom jeziku sa polemičkim komentarima*. Prevod, polemički komentari i razmatranja - Radomir Smiljanić, Beograd 2010.
19. Мома Марковић, *Ратна писма*, Пожаревац 1961.
20. Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд 2000.
21. *Правци деснице. Српско духовно искуство*, Београд 1997.
22. *One Woman at War. Letters of Olive King 1915–1920*. Edited and with introduction by Hazel King, Melbourne University press, 1986.
23. *О приступу прошлости. Пример једног историјског извора*, приредили Мирослав Перишић, Боро Мајданац, Београд 2010.
24. *Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, I, приредили Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Чачак-Краљево 2006.
25. Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961. Ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Beograd 1964.
26. *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Izbor, prevod i pogovor Nikola Živković, Beograd 2004.
27. *Статистички годишњак 1940*, X, Београд 1941.
28. *Статистички годишњак за 1949. годину*, I, Београд 1950.
29. Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд 2012.
30. Милица Ђурић Топаловић, *Жена и политика*, Београд.

31. *Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije (CK SKOJ) 1941–1945*, I–VI, rukopis.

Мемоарски извори

1. Jaša Almulji, *Jevrejke govore*, Beograd 2005.
2. Милка Баковић Радосављевић, *Мемоари једне равногорке*, Чачак 2001.
3. Ђузепе Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958.
4. Милорад Бертолино, *Сећање на Шабац и Лозницу*, Шабац 1981.
5. Saša Vožović, *Tebi, moja Dolores*, Beograd 1980.
6. Saša Vožović, *Ratne ljubavi*, Beograd 1987.
7. Светлана Велмар-Јанковић, *Прозраци*, Београд 2004.
8. Светлана Велмар-Јанковић, *Лагум*, Београд 2004.
9. *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, I–V, Beograd 2001–2009.
10. *1941–1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, I–II, Beograd 1975.
11. Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front - borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen 1984.
12. Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац 2001.
13. Милан Гавриловић, *Лондонски дневник 1941–1945*, Београд 1990.
14. Кика Дамњановић-Марковић, *Ја и моји ратни другови*, I–II, Београд 1978.
15. *Dve polovine sećanja. Partizanski dnevници kao izvor za istoriju Drugog svetskog rata*, priredili Danilo Šarenac i Ivana Pantelić, Beograd 2013.
16. Коста Димитријевић, *Време забрана. Сведочења значајних савременика*, Београд 1991.
17. Драгојло Дудић, *Дневник 1941*, Београд 1945.
18. Milovan Đilas, *Susreti sa Staljinom*, London 1986.
19. Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990.
20. Radivoje Lola Đukić, *Sklerotični memoari*, Beograd 1987.
21. Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd 1989.
22. *Жене солунци говоре*, приредио Антоније Ђурић, Београд 1987.
23. *Ženski logor na Golom otoku – ispovesti kažnjenica i islednice*, priredili Dragoslav Simić, Boško Trifunović, Beograd 1990.
24. Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник, II*, Врњачка Бања 2004.

25. *Забрањени очеви у исповестима своје деце*, приредио Милослав Самарџић, Крагујевац 2003.
26. Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2012.
27. Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...*, Београд 2005.
28. Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, VI-VII, Београд 1997.
29. Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, I-IV, Београд 2008.
30. Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936–1941*, Нови Сад 2000.
31. Милан Кашанин, *Изабрана дела*, VI, Београд 2004.
32. Бошко Костић, *За историју наших дана. Одломци из записа за време окупације*, Лил 1949.
33. Бранко Лазаревић, *Дневник једног никога*, I-II, Београд 2007.
34. Лука Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда 1915–1918*, Београд 1919.
35. Мага Magazinović, *Мој живот*, Београд 2000.
36. Нрвоје Magazinović, *Kroz jedno тишно stoljeće. Sjećanja*, Split 2002.
37. Стака Марковић Којчић, *Две хиљаде снова о слободи. Сећање на рат и страдање 1941–1950*, Београд 2006.
38. Славко Маслар, *Записи из грађанског рата 1941–1951...*, Београд 1998.
39. Дејан Медаковић, *Ефемерис. Хроника једне породице*, II, Београд 1998.
40. Јулка Мештеровић, *Лекарев дневник*, Београд 1968
41. Milutin Milanković, *Sećanja*, Београд 2005.
42. Митра Митровић, *Ратно путовање*, Београд 1962.
43. Аритон Михаиловић, *Успомене из окупације*, Београд 2004.
44. Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, I-II, Novi Sad 2003.
45. Miloš Mladenović, *Lažni idoli i varljivi ideali*, I, London 1965.
46. Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb, 1981.
47. Коста Ст. Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*, Београд 2011.
48. *Partizanke. Žene u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Novi Sad 2010.
49. Borislav Pečić, *Godine koje su pojeli skakavci. Uspomene iz zatvora ili antropopeja (1948–1954)*, Novi Sad 2004.
50. Зорица М. Петровић, *Човек звани Рижа*, Краљево 2007.
51. Велимир Пилетић, *Судбина српског официра*, Крагујевац 2002.

52. Ален Полц, *Жена на фронту. Једно поглавље из мог живота*, Нови Сад 1994.
53. Лујза Рајнер, *Жене у селу. Утисци једне Енглескиње о животу у Југославији за време немачке окупације*, Београд 1986.
54. Александар Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд 2001.
55. Јара Рибникар, *Живот и прича*, I-V, Београд 1988-1991.
56. Јара Ribnikar, *Život bez priče*, Beograd 2002.
57. Лени Рифенштал, *Сећања*, Београд 2006.
58. Алберт Сајц, *Михаиловић - преварант или херој?*, Београд 2004.
59. Милослав Самарцић, *Разговори са равногорцима*, Крагујевац 2011.
60. *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*, приредили Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, Београд 2011.
61. Mirko Teravac, *Moј Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski zapisi*, Zagreb 2012.
62. Живко Топаловић, *На Равној Гори*, Крагујевац 1999.
63. Vera Crvenčanin, *Ита тако људи*, Beograd 2012.
64. Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, I-II, Београд 1956.
65. Добрица Ћосић, *Пишчеви записи 1951–1968*, Београд 2000.
66. Добрица Ћосић, *Пишчеви записи 1969–1980*, Београд 2001.
67. Добрица Ћосић, *Пријатељи мога века*, Београд 2011.

Штампа и периодика

1. *Борба*
2. *Војвођанка у борби*
3. *Глас*
4. *Жена данас*
5. *Жена у борби*
6. *Женски покрет*
7. *Женски свет*
8. *Једнакост*
9. *Коло*

10. *Наша борба*
11. *НИН*
12. *Ново време*
13. *Обнова*
14. *Политика*
15. *Полицијски гласник*
16. *Просветни гласник*
17. *Пролетер*
18. *Општинске новине*
19. *Службене новине*
20. *Српски радник*
21. *Српски народ*

Литература

Монографије

1. Елизабет Абот, *Историја љубавница*, Београд 2006.
2. Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.
3. Катарина Амброзић, *Надежда Петровић 1873–1915*, Београд 1978.
4. Чедомир Антић, *Четрнаести војвода и девет баба*, Београд 2011.
5. Lynne Attwood, *Creating the New Soviet Woman. Women`s Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53*, Palgrave Macmillan, New York 1999.
6. *Aftermaths of War. Women`s Movements and Female Activists, 1918–1923*, Edited by Ingrid Sharp and Matthew Stibbe, Brill, Leiden-Boston 2011.
7. Džudit Batler, *Nevolja s rodом. Feminizam i subverzija identiteta*, Beograd 2010.
8. Сима Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, I-II, Београд 1989.
9. *Београд у рату и револуцију 1941–1945*, I-II, Београд 1984.
10. Piter Berk, *Osnovi kulturne istorije*, Beograd 2010.
11. Džeremi Blek, Donald M. Makrejld, *Izučavanje istorije*, Beograd 2007.
12. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996.

13. Branislav Božović, Mladen Stefanović, *Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Dimitrije Ljotić*, Zagreb 1985.
14. Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
15. Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2003.
16. Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, Београд 2004.
17. Mirko Војић, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor“ 1935–1945. Jedan kritički prikaz*, Beograd 1996.
18. Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*, Beograd 2005.
19. Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004.
20. *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd 1972.
21. Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, I-II, Beograd 1979.
22. Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.
23. Martin Brayley, *World War II Allied Women`s Services*, London 2001.
24. Станиша Бркић, *Име и број – крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац 2007.
25. Anđelka Bulatović, *Žene Crne Gore kroz vijekove (XVIII-XIX)*, Beograd 2010.
26. Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, Београд 2009.
27. Barbara Will, *Unlikely Collaboration: Gertrude Stein, Bernard Faÿ, and the Vichy Dilemma*, New York 2011.
28. Richard Vinen, *The Unfree French. Life under the Occupation*, London 2007.
29. Fabrice Virgili, *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*, New York 2002.
30. Петар Вишњић, *Београдски октобар 1944*, Београд 1994.
31. Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995.
32. *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005.
33. Александра Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.
34. Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008.
35. Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005.
36. *Women, Gender and Fascism in Europe 1919–1945*, edited by Kevin Passmore, New Jersey 2003.

37. Robert Gildea, *Marianne in Chains. Daily Life in the Heart of France During the German Occupation*, New York 2002.
38. Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1970.
39. Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*, I, Београд 1975.
40. Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*, Београд 1995.
41. Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Beograd 2010.
42. Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковичу. Прилози за биографију*, Београд 2011.
43. Venceslav Glišić, *Revolucionari*, Beograd 2013.
44. Wendy Z. Goldman, *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life 1917–1936*, Cambridge University Press, New York 1995.
45. Весна Голдсворти, *Измишљање Руританије. Империјализам маште*, Београд 2005.
46. Justejn Gorder, *Misterije pasijansa*, Beograd 2002.
47. Живорад-Живко Грујичић, *Златибор у равногорском покрету*, Чајетина 2003.
48. Richard Grunberger, *The 12-Year Reich: A Social History of the Third Reich*, London 2005.
49. Вера Гудац Додић, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини XX века*, Београд 2006.
50. Irene Guenther, *Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich*, Berg, Oxford, New York, 2004.
51. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, I-III, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002-2004.
52. Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка - хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак 2009.
53. Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II, Rijeka-Zagreb 1981.

54. Жак Дига, *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд 2007.
55. Бојан Димитријевић, *Ваљевски равногорци – Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941–1945*, Ваљево 1998.
56. Драгослав Димитријевић-Бели, *Космајски партизани*, I-II, Београд 1983.
57. Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I-III, Београд 1997.
58. Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Нови Сад 2001.
59. Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Београд 2006.
60. Momčilo Đorgović, *Đilas. Vernik i jeretik*, Београд 1989.
61. Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008.
62. Тихомир Р. Ђорђевић, *Наш народни живот*, II, Београд 1930.
63. Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, I-II, Београд 1985.
64. Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008.
65. Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb 1971.
66. Сергије М. Живановић, *Трећи српски устанак*, Крагујевац 2000.
67. Tomislav Žugić, Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*, Београд 1989.
68. Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2009.
69. Georg G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Београд 2014.
70. Драгослав Илић, *Прве жене социјалисти у Србији*, Београд 1956.
71. Никола П. Илић, *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже*, Лесковац 2004.
72. Momčilo Isić, *Основно школство у Србији 1918–1941*, I-II, Београд 2005.
73. Momčilo Isić, *Основно школство у Подрињу 1914–1944*, Београд 2005.
74. Momčilo Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*, Београд 2008.
75. Momčilo Isić, Вера Гудац Додић, *Жена је темељ куће. Жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд 2011.

76. Barbara Jancar-Webster, *Women and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Arden Press, Denver, Colorado 1990.
77. Milorad B. Janković, *Grupa partizanskih odreda u Zapadnoj Srbiji – zimi 1941/42. godine*, Beograd 1967.
78. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.
79. Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009.
80. Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Beograd 2012.
81. Жарко Јовановић, *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 1995.
82. Жарко Јовановић, *Ваљево под окупацијом 1941–1944*, Београд 2001.
83. Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд 2009.
84. Vandana Joshi, *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933–1945)*, Palgrave Macmillan, New York 2003.
85. Jack Cassin-Scott, *Women at War 1939–1945*, London 1980.
86. Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002.
87. Васа Казимировић, *Србија и Југославија*, III, Крагујевац 1995.
88. Питер Калвокорези, Гај Винт, *Тотални рат*, Београд 1987.
89. Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd 1991.
90. Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978.
91. Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш 2004.
92. Jan Keršo, *Hitler*, I-II, Beograd 2003-2004.
93. *Књига о Дражи*, уредио Радоје Кнежевић, I-II, Виндзор 1956.
94. Хуго Клајн, *Ратна неуроза Југословена*, Београд 1995.
95. Станислав Краков, *Генерал Милан Недић. Препуна чаша чемера*, II, Београд 1995.

96. Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1942. Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, Beograd 1979.
97. Marcia Christoff Kurapovna, *Shadows on the Mountin. The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*, New Jersey 2010.
98. Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992.
99. Бошко Н. Костић, *Истина о Милану Недићу*, Милвоки, Висконсин 1965.
100. Dragoljub M. Kočić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941–1945*, Beograd 1989.
101. Anna Krylova, *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*, Cambridge 2010.
102. Тодор Куљић, *Фашизам. Социолошко-историјска студија*, Београд 1985.
103. Todor Kuljić, *Tito. Sociološka studija*, Beograd 1998.
104. Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland. Women, the Family and Nazi Politics*, New York 2013.
105. Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, I-III, Beograd 1987.
106. Mark Mazower, *Inside Hiler`s Greece. The Experience of Occupation, 1941/1944*, New Haven and London 1993.
107. Mark Mazower, *Hitler`s Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, London 2009.
108. Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Beograd 2011.
109. Miroslava Malešević, *Žensko. Etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*, Beograd 2007.
110. Владимир Мандић, *Хероине са светским одличјем. Казивање о југословенским добитницама медаље „Флоренс Најтингел“*, Београд 2004.
111. Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2007.
112. Миломир Марић, *Деца комунизма*, Београд 1988.
113. Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963.
114. Саша Марковић, *Стазама смелих. Монографија народноослободилачког рата на подручју општине Пожаревац*, Пожаревац 1979.

115. Милан Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941–1944*, Београд 1995.
116. Милан Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, Београд 1993.
117. *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944. Priručnik za čitanje grada*, uredili Milovan Pisarri, Rena Redle, Beograd 2013.
118. Luiz Miler, *Naš brat. Život kapetana Flore Sends*, Beograd 2013.
119. Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009.
120. Мирослав М. Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд 1983.
121. Nikola Milovanović, *Generali izdaje*, I-II, Beograd 1977.
122. Nikola Milovanović, *Draža Mihailović*, Zagreb 1985.
123. Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2006.
124. Момчило Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд 1997.
125. Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Београд 2007.
126. Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996.
127. Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006.
128. Станко Младеновић, *Спасенија Цана Бабовић*, Београд-Крагујевац 1980.
129. Ђорђе Момчиловић, *Kako do brigade. Trinaesta vojvođanska udarna brigada*, Kikinda 1976.
130. Džordž Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd 2005.
131. *Nemačka obaveštajna služba*, III-IX, Beograd 1956-1960.
132. Zoran D. Nenezić, *Masoni 1717–2010. Pregled istorije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, I-II, Beograd 2010.
133. Vesna Nikolić-Ristanović, Nataša Mrvić-Petrović, Slobodanka Konstantinović-Vilić, Ivana Stevanović, *Žene, nasilje i rat*, Beograd 1995.
134. Живојин Николић-Брка, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцију 1941–1945*, Београд 1979.

135. Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, Београд 1994.
136. Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, I–III, Београд 1999.
137. Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002.
138. Коста Николић, *Тито говори што народ мисли. Култ Јосипа Броза Тита 1944–1949*, Београд 2006.
139. Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1943*, Београд 2009.
140. Коста Николић, *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Београд 2013.
141. Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893–1946. Биографија*, Београд 2011.
142. Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Karičića*, Београд 2010.
143. Beata Niman, *Moj dobri otac. Život sa njegovom prošlošću. Biografija moga oca zločinca*, Београд 2012.
144. Lucy Noakes, *Women in the British Army. War and the gentle sex 1907–1948*, London, New York 2006.
145. Александар Новаковић, *Како је Тито разбијао „Тикве“. Историја забране позоришне представе „Кад су цветале тикве“ Драгослава Михаиловића (ЈДП 25. 10. 1969.)*, Београд 2005.
146. Ернст Нолте, *Фашизам у својој епохи. Француска акција, италијански фашизам, национал-социјализам*, Београд 1990.
147. Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд 2004.
148. Коста С. Павловић, *Женидба краља Петра Другог. Према британским документима*, Београд 2002.
149. Момчило Павловић, *За Тита или за краља – Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Београд 2007.
150. Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*, Београд 2009.
151. Tomislav Rajić, *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941–1944*, Београд, 1989.

152. Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, Београд 2011.
153. Милош Пантелић, *Коло смрти око Јадра*, Београд 1979.
154. Žarana Papić, *Polnost i kultura. Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Београд 1997.
155. Snežana Pejanović, *Društvena jednakost i emancipacija žena*, Gornji Milanovac–Београд 1984.
156. Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1948*, Београд 2008.
157. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Београд 1988.
158. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992.
159. Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд 2000.
160. Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, I–II, Београд 2013.
161. Branislav Popov Miša, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*, Београд 1992.
162. Душан Поповић, *Београд кроз векове*, Београд 1964.
163. Cathy Porter, *Alexandra Kollontai. A Biography*, London 1980.
164. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Београд 2007.
165. *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Ана Столић, Ненад Макуљевић, Београд 2006.
166. Радмила Радић, *Народна веровања, религија и спиритуализам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд 2009.
167. Снежана Радић, *Конфискација имовине у ваљевском округу 1944–1946*, Ваљево 2002.
168. Јован Радовановић, *Ужичка република – слободна оаза у окупираној Европи 1941*, Београд 2011.
169. Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994.
170. Хранислав Ракић, *Револуционарни омладински покрет лесковачког краја 1941–1945*, Лесковац 1979.

171. *Револуционарни ликови Београда*, I, Београд 1967.
172. Dagmar Rees, *Growing Up Female in Nazi Germany*, Michigan 2006.
173. Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд 2013.
174. Ненад Ј. Ристић, *Џумбусана у Централу - Позоришни живот у Паланци (Смед) 1941–1944*, Смедеревска Паланка 1995.
175. Milan Ristović, *Nemački „novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Београд 1991.
176. Амори де Рјанкур, *Жена и моћ кроз историју*, I, Београд 1998.
177. Џон М. Робертс, *Европа 1880–1945*, Београд 2002.
178. Laš Fr. H. Svensen, *Filozofija mode*, Београд 2005.
179. Martin Segalan, *Sociologija porodice*, Београд 2009.
180. Менсур Сеферовић, *Размеђа Живке Дамњановић*, Београд 1982.
181. Миодраг Симић, *Школство у Срба у 19. и првој половини 20. века*, Београд 2003.
182. Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*. Odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin Zagreb, 1996.
183. Драган М. Сотировић, Бранко Н. Јовановић, *Србија и Равна Гора. Историјски развој, равногорски покрет, Шумадија 1941*, Босолеј-Француска 1991.
184. *Споменица Шабачке гимназије 1937–1987*, Београд 1987.
185. Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany*, New York 2001.
186. Jill Stephenson, *Women in Nazi Society*, New York 2013.
187. Matthew Stibbe, *Women in the Third Reich*, London 2003.
188. *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, Edited by Robert Gildea, Olivier Wieviorcka and Anett Warring, Berg, Oxford, New York 2006.
189. Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944–1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак 2012.
190. Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2010.
191. Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1979.
192. Нју Редвалд Тревор-Ропер, *Poslednji Hitlerovi dani*, Београд 2002.

193. Хелмут Улсхефер, *Љубавна писма Адолфу Хитлеру*, Београд 2011.
194. *Утуљена баштина, Антологија (цензурисаних) приповедака*, I, приредио Гојко Тешић, Београд 1990.
195. Klod Franisis, Fernanda Gontije, *Simona de Bovoar*, Beograd 2011.
196. Erih From, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, I-II, Beograd 1986.
197. Erih From, *Umijeće ljubavi*, Zagreb 1989.
198. Alaster Hamilton, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*, Beograd 1978.
199. Margaret-Anne Hutton, *Testimony from the Nazi Camps. French women`s voices*, Routledge, London - New York 2005.
200. Перица Хаџи-Јованчић, *Европеизација Српског Манчестера 1918–1941*, Београд 2010.
201. Maks Hejstings, *Pakao. Svet u ratu 1939–1945*, I-II, Beograd 2013.
202. Marc Hillel, *U ime rase*, Zagreb 1976.
203. Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема, Историја Кратког двадесетог века 1914–1991*, Београд 2002.
204. Bosa Cvetić, *Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje*, Beograd 1960.
205. Vita Cvetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1978.
206. Вита Цветковић, *Освајале су право да се боре*, Београд 1979.
207. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006.
208. Knut Čestali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, Beograd 2004.
209. Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Београд 2009.
210. Слободан Ћировић, *Гружа у четницима*, I-II, Крагујевац 2000.
211. Добрица Ћосић, *Далеко је сунце*, Београд 2000.
212. Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.
213. Стана Џакула-Ницовић, *Жене борци НОР-а Седме банијске ударне дивизије 1941–1945*, Београд 1995.
214. Јованка Шарановић, *Жена у одбрани – од традиционалног до савременог*, Београд 2006.
215. Ben Shepherd, *Teror in the Balkans. German Armies and Partisan Warfare*, Harward University Press, Cambridge, London 2012.

216. Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009.
217. Вофганг Шмале, *Историја мушкости у Европи (1450–2000)*, Београд 2011.

Чланци и расправе

1. Richard Abraham, „Maria L. Bochkareva and the Russian amazons of 1917”, *Women and Society in Russia and the Soviet Union*, Edited by Linda Edmondson, 1990, Cambridge University Press, New York, 124-144.
2. Миодраг Жико Аврамовић, „Рад окружног комитета КПЈ за Ужице од 6. 4. 1944. до 15. 5. 1945.“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, стр. 293-318.
3. Драган Алексић, „Партизански одреди у Западној Србији у зиму 1941–1942. године“, *Токови револуције*, 19/1986, стр. 251-339.
4. Драган Алексић, „Проблем радне снаге у индустрији и рударству Србије у Другом светском рату“, *Токови историје*, 3-4/1997, стр. 89-110.
5. Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području Vojnogovnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, 1-4/1999, str. 144-150.
6. Драган Алексић, „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату. Особености окупационе управе“, *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова, Београд 2010, стр. 52-72.
7. Мара Алексић, „Антифашистички фронт жена у ужичком округу 1944–1945. године“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, стр. 347-361.
8. Жарко Атанацковић, „Партијска организација Земуна у реализацији политике и стратегије КПЈ у НОР и револуцији 1941–1944“, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Зборник радова, Београд 1971, стр. 41- 51.
9. Stanislava Barać, „Pacifistički i antifašistički diskurs u listu „Žena danas“ (1936–1941)“, *Intelektualci i rat 1939–1947*, Zbornik radova sa međunarodnog skupa Desničini susreti 2011, priredili Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2012, 217-230.
10. Brigit Beck, „Rape. The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944“, *Home/Front. The Military, War and Gender in*

Twentieth-Century Germany, Edited by Karen Hagemann and Stefanie Schüler-Springorum, Berg, Oxford, New York 2002, str. 255-273.

11. Martina Bitunjac, „’Velike su naše dužnosti prema narodu’: intelektualke u *Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta*“, *Intelektualci i rat 1939–1947*, Zbornik radova sa međunarodnog skupa Desničini susreti, 2011, priredili Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina, Zagreb 2012, str. 243-253.
12. Mile Bjelajac, „Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862–1946“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, Beograd, 1998, str. 126-139.
13. Бранислав Божовић, „Обавештајна служба немачког окупатора у Београду“, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Зборник радова, Београд 1971, стр. 101-116.
14. Gizela Bok, „Nacistička rodna politika i ženska istorija“, *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 65/II, mart 2002, str. 225-253.
15. Melissa Bokovoy, „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation 1912–1918“, *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur, Indiana University Press, Bloomington 2006, str. 157-170.
16. Милан Борковић, „СКОЈ и омладина Србије у партизанским одредима 1941. године“, *Ужички зборник*, 10/1981, стр. 127-147.
17. Joan Wallach Scott, „Gender: A Useful Category of Historical Analysis“, *Gender and the Politics of History*, New York 1999, str. 28-50.
18. Barbara N. Wiesinger, „Rat partizanki. Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Historijska traganja*, 4/2009, 201-226.
19. Barbara N. Wiesinger, „Participacija žena u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945. Jedna feministička perspektiva“, *Pro Femina*, br. 40-41, 2005/2006, str. 208-225.
20. Миладин Вукосављевић, „Мирослав Крлежа и Драгиша Васић (Скица за студију)“, *Живот и дело Драгише Васића*, Зборник радова са научног скупа, Горњи Милановац 2008, стр. 345-359.
21. Новка Вуксановић, „Жене Београда у немачком концентрационом логору Аушвиц“, *Годишњак града Београда*, 6/1959, стр. 549-572.

22. Vitomir Vuletić, „Ujedinjena omladina srpska i društveni položaj žene“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, Beograd 1998, str. 163-173.
23. Радина Вучетић-Младеновић, „Слика београдског грађанства на прелазу из 19. у 20. век. Нови прилози. Из сећања Милице Бабовић Бакић“, *Токови историје*, 1-2/2002, стр. 89-117.
24. Венцеслав Глишић, „Жене ужичког краја у устанку 1941. године“, *Ужички зборник*, 1/1972, стр. 193-210.
25. Венецеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, стр. 175-213.
26. Atina Grossmann, „Feminist Debates about Women and National Socialism“, *Gender&History*, vol. 3, Autumn 1991, str. 350-358.
27. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Жена и рат. „Друга страна“ окупације 1941-1944. године на простору чачанског краја“, *Зборник радова Народног музеја*, 33, Чачак, стр. 141-183.
28. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Дан после – уништавање организације ЈВуО и успостављање власти комуниста у чачанском крају 1944–1945“, *Историја 20. века*, 2/2004, стр. 23-46.
29. Горан Давидовић, „Месечни извештаји органа унутрашњих послова о стању у чачанском округу јун-октобар 1945“, *Изворник*, 28/2013, Чачак, стр. 119-202.
30. Зорица Дивац, „Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век)“, *Гласник Етнографског института САНУ*, 54/2006, стр. 219-232.
31. Војан Dimitrijević, „Žene ravnogorskog sela 1943–1944“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, научни skup, Beograd 1998, str. 353-366.
32. Бојан Димитријевић, „Женска равнгорска организација у Србији 1944. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 3/1999, стр. 221-233.
33. Лука Драгојловић, „Делатност судова у Ужичкој републици“, *Ужички зборник*, 10/1981, стр. 149-179.
34. Марија Драшкић, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20.*

- veka. Položaj žene kao terilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, str. 11-25.
35. Бојан Ђорђевић, „Књижевни живот у Србији за време окупације – књижевници у окупацији“, *Књижевна историја*, 2003, бр. 120-121, стр. 519-533.
 36. Чедомир Ђурђевић, „Комунистичка партија Југославије – организатор и носилац НОП-а у Београду од 1941–1944 (са освртом на период од 1929–1941. године)“, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Зборник радова, Београд 1971, стр. 9- 39.
 37. Смиљана Ђуровић, „Историја жена у историографији савремене историје“, *Десети конгрес историчара Југославије, 15–17. јануар 1998*, Зборник радова, Београд 1998, 341-346.
 38. Сретеније Зоркић, „Терор у Београду за време непријатељске окупације“, *Годишњак града Београда*, 6/1959, стр. 459 -498.
 39. Момчило Илић, „Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao terilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, str. 183-200.
 40. Момчило Илић, „Село у Србији између два светска рата“, *Токови историје*, 1-4/1999, стр. 151-189.
 41. Момчило Илић, „Ученици у гимназијама на подручју Србије у периоду од 1919. до 1925. године“, *Токови историје*, 1-4/1999, стр. 421-428.
 42. Момчило Илић, „О школовању женске деце“, *Токови историје*, 1-4/1999, стр. 429-431.
 43. Момчило Илић, „Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca*, IV, Beograd 2006, str. 131-159.
 44. Драгица Јанковић-Моугкракис, „Мара Харисијадис, историчар уметности 1904–1994“, *Пешчаник*, 3/2005, Ниш, стр. 49-54.
 45. Владимир Јовановић, „Проституција у Београду током 19. века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/1997, стр. 7-24.

46. Žarko Jovanović, „Žene Srbije u ratu 1941–1945“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd, 1998, str. 331-341.
47. Marica Karakaš, „Žene u logorima Stara Gradiška i Jasenovac prema svjedočenju logorašica 1946–1948. godine“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb, 2003, str. 493-508.
48. Василије Колаковић, „Удружење универзитетски образованих жена - секција Београд 1927–1941“, *Архивски преглед*, 1-2/1982, стр. 136-154.
49. Susanne Conze, Beate Fieseler, „Soviet Women as Comrades-in-Arms. A Blind Spot in the History of the War“, *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union*, Edited by Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch, 2000, University of Illinois, str. 211- 234.
50. Susanne Conze, „Women`s Work and Emancipation in the Soviet Union 1941–50“, *Women in the Stalin Era*, Edited by Melenie Ilic, Palgrave, New York 2001, str. 216-234.
51. Gordana Krivokapić-Jović, „Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava` – radikali i žensko pravo glasa posle Prvog svetskog rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd, 1998, str. 299-308.
52. Milan Koljanin, „Srbija u nemačkom „novom poretku“ 1941–1942“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, str. 65-86.
53. Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, str. 143-156.
54. Милан Кољанин, „Антисемитски стереотипи и пропаганда у Србији 1941–1942“, *Историја 20. века*, 1/2003, стр. 83-118.
55. Viktor Kučan, „Sutjeska – dolina heroja. Žene borci (prvi deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1988, str. 205-247.
56. Viktor Kučan, „Sutjeska – dolina heroja. Žene borci (drugi deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/ 1989, str. 101-160.
57. Ralph M. Leck, „Conservative Empowerment and the Gender of Nacism: Paradigms of Power and Complicity in German`s Women History“, *Journal of Women`s History*, vol. 12, issue 2, Summer 2000, str. 147-169.

58. Август Лешник, „`Крв и живот за слободу` - југословенски интербригадисти у Шпанији 1936–1939“, *Војноисторијски гласник*, 1-2/2007, стр. 21-50.
59. Пија Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija*, 50/2008, str. 79-96.
60. Rosaria Manieri, „Žena i istorijske suprotnosti građanskog društva kod Marxa“, *Marksizam u svetu. Studije o ženi i ženski pokret*, 8-9/1981, str. 63-90.
61. Миливоје Маринковић, „Партизанске радионице у Ужицу 1941. године“, *Ужички зборник*, 1/1972, стр. 211-253.
62. Predrag J. Marković, „Mesto žene u javnom mnjenju Beograda 1918–1965“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, str. 373-384.
63. Милан Матић, „Окупаторска и квислиншка штампа у Србији 1941–1944“, *Лесковачки зборник*, 36/1996, стр. 399-429
64. Milica Milenković, „Žene radnice u privredi Srbije 1918–1929. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, str. 218-226.
65. Anđelka Milić, „Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, str. 551-559.
66. Anđelka Milić, „Socijalizam i feminizam – spojevi i razilaženja“, *Rod i levica, Ciklus tribina*, Beograd 2012, str. 40-44.
67. Даница Милић, „Жена у привреди Србије у 19. веку“, *Зборник радова Десетог конгреса историчара Југославије*, Београд 1998, стр. 411-419.
68. Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944“, *Токови историје*, 2/2012, стр. 77-91.
69. Momčilo Mitrović, „Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944–1952“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije*, II, naučni skup, Beograd 1998, str. 41-53.
70. Regina Mühlhüuser, “Between ‘Racial Awareness’ and Fantasies of Potency in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945”, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe’s Twentieth Century*, edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009. str. 197-220.

71. Branko Nadoveza, „Neka konzervativna gledišta o položaju žene u Srbiji između dva svetska rata“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, 434-442.
72. Vesna Nikolić-Ristanović, „Krivičnopravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 26-35.
73. Коста Николић, „Југословенска равногорска омладина у Другом светском рату - организација и идеологија“, *Историја 20. века*, 1/1998, стр. 43-59.
74. Коста Николић, „Национално-политички рад Драгише Васића у Другом светском рату“, *Живот и дело Драгише Васића*, Зборник радова са научног скупа, Горњи Милановац 2008, стр. 147-173.
75. Маја Nikolova, „Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914.“ *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 73- 82.
76. Mirjana Obradović, „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. godine“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 252-262.
77. Александар Огњановић, „Једна младост у окупираној Србији (1941–1944) (Одломци)“, *Театрон*, 87/1997, стр. 127-150.
78. Мiроslav Perišić, „Žena u društvenom životu u Srbiji krajem 19. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 211- 217.
79. Latinka Perović, „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih ženskih institucija: Viša ženska škola (1863–1913)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 141-161.
80. Латинка Перовић, „Како жена види себе у време отварања „женског питања“ уз српском друштву“, *Токови историје*, 1-2/2000, стр. 9-18.
81. Latinka Perović, „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca, IV*, Beograd 2006, str. 7-32.

82. Бранко Петрановић, „Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник*, 1-2/1990-1992, стр. 73-82.
83. Владимир Петровић, „Од борбе против болести до борбе за очување расе. Биополитичка димензија (не) довршене модернизације српског и југословенског друштва“, *Историја 20. века*, 2/2008, стр. 438-460.
84. Љубомир Петровић, „Југословенски учитељи између идеолошке и друштвене одговорности“, *Токови историје*, 1-2 /2005, стр. 38-53.
85. Ljubomir Petrović, „Socijalna politika u Kraljevini Jugoslaviji: bilans jednog neuspaha“, *Istorija 20. veka*, 2/2011, str. 119-132.
86. Nenad Petrović, „Aprilski rat u Gebelsovим memoarima“, *Naša reč*, мај, 1987, str. 21-24.
87. Чедомир Попов, „Формирање АФЖ-а 1942. Резултат става КПЈ према женском питању и последица политике стварања Народног фронта“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 6/1961, стр. 9-53.
88. Јелена Поповић, „Учешће жена Београда у Народноослободилачком покрету“, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Зборник радова, Београд 1971, стр. 143-156.
89. Десанка Протић-Хулшичка, „Студенткиње и дом студенткиња у напредном студентском покрету Београдског универзитета“, *Студенткиње Београдског универзитета у револуционарном покрету*, Београд 1988, 54-80.
90. Милун Раонић, „На Крушику 27. новембра 1941. године“, *Ужички зборник*, 10/1981, стр. 241-262.
91. Петар Ристановић, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник*, 2/2011, стр. 108-135.
92. Милан Ристовић, „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату“, *Токови историје*, 3/2009, стр. 20-32.
93. Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945“, *Нова српска политичка мисао*, 11, бр. 1-4, стр. 67-79.
94. Јелена Родић, „Криминал у Београду (1889–1892)“, *Српске студије*, 1/2010, стр. 265-300.

95. Јелена Савић, „Коло српских сестара-одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 73/2009, стр. 115-132.
96. Helene Sinnreich, „’And it was something we didn’t talk about’: Rape of Jewish Women during the Holocaust“, *Holocaust Studies. A Journal of Culture and History*, vol. 14, No. 2, Autumn 2001, str. 1-22.
97. Ivan Simić, „Global History and Gender Studies: Trends, Problems and perspectives“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 3/2011, 103-113.
98. Robert Sommer, „Camp Brothels: Forced Sex Labour in Nazi Concentration Camps“, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe’s Twentieth Century*, edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009, str. 168-196.
99. Небојша Стамболија, „Гласник Српске државне страже – Опште информације и тематска анализа садржаја“, *Историја 20. века*, 1/2011, стр. 141-150.
100. Mihailo Stanišić, „Stavovi (ravnogorskog) četničkog pokreta prema ženi“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, str. 342-352.
101. Đorđe Stanković, „Žena u Ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 36-40.
102. Светлана Стефановић, „Домаћица – орган Београдског женског друштва и његових подружница (1921–1941)“, *Историја 20. века*, 1/1998, стр. 83-91.
103. Драгана Стојановић, „Проблематика неизрецивости Холокауста и питање позиције жена у Холокаусту“, *Токови историје*, 2/2014, стр. 185-200.
104. Dubravka Stojanović, „Žene „u smislu razumevanja našeg naroda“. Slučaj žena stručnjaka u Srbiji 1903–1912“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 239-251.
105. Dubravka Stojanović, „U senci „velikog narativa“. Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom 20. veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca, IV*, Beograd 2006, str. 160-175.
106. Ана Столић, „Концепти феминизма почетком 20. века“, *Улога жене. Феминистичка гледишта Јаше Томића*, Нови Сад, 2006.

107. Dragan Subotić, „Građanske i socijalističke ideje o ženskom pitanju u Srbiji (19. i 20. vek)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, II, Položaj žene kao merilo modernizacije*, naučni skup, Beograd 1998, str. 443- 450.
108. Милош Тимотијевић, „Проституција у Чачку током 20. века“, *Токови историје*, 1-2/2007, стр. 170-190.
109. Алексеј Тимофејев, „Искуство сучељавања: Црвеноармејци и становништво Србије“, *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова, Београд 2010, стр. 210-236.
110. Миланка Годић, „Нова жена или робињица луксуза: насловне стране женских часописа у Србији 1920–1940“, *Зборник Музеја примењене уметности*, бр. 4-5/2008/9, стр.145-163.
111. Лjubинка Тргоvчевић, „Studentkinje iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Položaj žene kao merilo modernizacije, II*, naučni skup, Beograd 1998, str. 83-100.
112. Meloissa Feinberg, „Dumplings and Domesticity: Women, Collaboration, and Resistance in the Protectorate of Bohemia and Moravia“, *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur, Indiana University Press, Bloomington 2006, str. 95-110.
113. Sarah Fishman, „Waiting for the Captive Sons of France. Prisoner of War Wives, 1940–1945“, *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, New Haven, London 1987, str. 182-193.
114. Benjamin Frommer, „Denouncers and Fraternalizers: Gender, Collaboration, and Retribution in Bohemia and Moravia during World War II and After“, *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, Edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur, Indiana University Press, Bloomington 2006.
115. Lulu Anne Hansen, „`Youth Off the Rails`: Teenage Girls and German Soldiers – A Case Study in Occupied Denmark, 1940–1945“, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe`s Twentieth Century*, Edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009.
116. Elizabeth Harvey, „Remembering and Repressing. German Women`s Recollections of the `Ethnic Struggle` in Occupied Poland during the Second World War“, *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*, Edited

- by Karen Hagemann and Stefanie Schüler-Springorum, Berg, Oxford, New York 2002, str. 275-296.
117. Margaret R. Higonnet, Patrice L.-R. Higonnet, „The Double Felix“, *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, New Haven - London 1987, str. 31-47.
 118. Владимир Церовац, „Женски покрет у Динарској четничкој дивизији“, *Грађански рат у Хрватској 1991–1995, Зборник радова IX*, Београд 2013, стр. 140-149.
 119. Драган Цветковић, „Губици партизанског покрета са територије Србије у устанку 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Тематски зборник радова, Београд 2014, стр. 437-458.
 120. Срђан Цветковић, „Преглед ухапшених и стрељаних лица од ОЗНЕ на територији Војводине до 20. јуна 1945“, *Историја 20. века*, 1/2011, стр. 189-200.
 121. Милоје Петеновић, „Четничке одметничке групе у ужичком округу 1944–1945“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији 1941–1945*, Зборник радова са научног скупа, Титово Ужице 1989, стр. 407-424.
 122. Слободан Шакота, „Београдска средњошколска омладина у годинама пред Други светски рат“, *Годишњак града Београда*, 6/1959, стр. 343-386.
 123. Na`ama Shik, „Sexual Abuse of Jewish Women in Auschwitz-Birkenau“, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, edited by Dagmar Herzog, Palgrave Macmillan, New York 2009, str. 221-246.
 124. Olga Shnyrova, „Feminism and Suffrage in Russia. Women, War and Revolution 1914–1917“, *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914/1919*, Edited by Alison S. Fell and Ingrid Sharp, Palgrave Macmillan, New York 2007, str. 124-140.
 125. Љубинка Шкодрић, „Недићев дечји град у Обилићеву код Крушевца“, *Жупски зборник*, 5/2010, стр. 107-122.

Необјављене докторске дисертације и магистарски радови

1. Jelena Batinić, *Gender, Revolution and War. The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II*, Dissertation submitted to the Department of History of Stanford University, 2009.

2. Данило Килибарда, *Просветно-културна политика у Србији за време Другог светског рата*, докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, Београд 1984.
3. Мирјана Станишић, *Друштвени положај жене у Србији 1944–1952*, магистарска теза одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2003.
4. Svetlana Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941*, магистарска теза одбранјена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2000.

Интернет

1. Marjan F. Kranjc, „MIRA“- obveščevalka in osebna vohunka generala Draža Mihailovića četniškega poveljnika JVvD (Prispevek k zgodovini slovenskega četništva), 2011, 1-68. <http://users.volja.net/marijankr/dok/Mira.pdf> - 15. 5. 2012.
2. Marko Lopusina, *Ispovest šumadijskog četnika iz Amerike*, www.serbianna.com/columns/lopusina/135.shtml - 14. 4. 2012.
3. Susan R. Sowers, *Women combatants in World War I. A Russian case study*, (USAWC strategy research project), www.dtic.mil/cgi-bin - 23. 5. 2013.

БИОГРАФИЈА

Љубинка Шкодрић је рођена 1975. године у Београду где је завршила основну школу и XIII београдску гимназију. Дипломирала је 2000. године, а 2008. магистрирала на Катедри за историју Југославије Одељења за историју Филозофског факултета у Београду.

Запослена је у Архиву Србије од 2001. године и руководилац је Центра за информације Архива Србије. У научно звање истраживач-сарадник изабрана је 2008. при Институту за новију историју Србије, а звање више архивисткиње стекла је 2010. године.

Објавила је више радова из области културне и друштвене историје Србије у Другом светском рату, као и из архивистике. Ауторка је монографије *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом* (Београд 2009).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Љубинка Шкодрић _____

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Положај жене у окупираној Србији 1941–1944

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Љубинка Шкодрић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада: Положај жене у окупираној Србији 1941–1944

Ментор: проф. др Љубодраг Димић

Потписана: Љубинка Шкодрић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Положај жене у окупираној Србији 1941–1944

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полећини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.